

А. Х. Ш. ДЖАНИБЕКОВ

СОЪЗ
КАЗНАСЫ

СОКРОВИЩНИЦА
СЛОВ

НАУКА

РОССИЙСКАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
ДАГЕСТАНСКИЙ НАУЧНЫЙ ЦЕНТР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА им. Г. ЦАДАСЫ

КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКИЙ ОРДЕНА «ЗНАК ПОЧЕТА»
ИНСТИТУТ ГУМАНИТАРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ
ПРИ ПРАВИТЕЛЬСТВЕ КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКОЙ РЕСПУБЛИКИ

РЕСЕЙДИНЪ ИЛМИЛЕР АКАДЕМИЯСЫ
ДАГЫСТАННЫНЪ ИЛМИЛЕР ОРТАЛЫГЫ
Г. ЦАДАСА АТЛЫ ТИЛ, АДАБИЯТ ЭМ САНИЯТ ИНСТИТУТЫ

КАРАШАЙ-ШЕРКЕШ РЕСПУБЛИКАСЫНЫНЪ
«СЫЙ БЕЛГИСИ» ОРДЕНЛИ
ГУМАНИТАРЛЫК ТЕРГЕВЛЕР ИНСТИТУТЫ

А.-Х. Ш. ДЖАНИБЕКОВ

СОЪЗ КАЗНАСЫ

Филология илмилерининъ докторы
Н. Х. СУЮНОВАДЫНЪ
редакциясы ман баспаланады

МОСКВА НАУКА 2019

А.-Х. Ш. ДЖАНИБЕКОВ

СОКРОВИЩНИЦА СЛОВ

Под редакцией
доктора филологических наук
Н.Х. СУЮНОВОЙ

МОСКВА НАУКА 2019

УДК 821.0: 398
ББК 82-6
Д40

Составители-редакторы:

доктор филологических наук *Н.Х. Суюнова*,
кандидат филологических наук *Ф.А. Кусегенова*,
магистр филологии *Т.Х. Джеммакулов*

Ответственный редактор

кандидат филологических наук *С.А. Кукаева*

Рецензенты:

доктор филологических наук, профессор *А.М. Аджиев* (Махачкала),
доктор филологических наук *А.Т. Акамов* (Махачкала),
доктор исторических наук *Р.Х. Керейтов* (Черкесск),
кандидат филологических наук *М.А. Булгарова* (Черкесск)

Транслитерация латинографических текстов:

*Ф.А. Кусегенова, С.А. Кукаева, Н.Х. Суюнова, Т.Х. Джеммакулов, А.И. Капланова,
Ш.А. Курмангулова, М.А. Булгарова, М.А. Бирабасова*

Транслитерация арабографических текстов:

Т.Х. Джеммакулов

Джанибеков А.-Х.Ш.

Сокровищница слов. Союз казнасы: на ног. и рус. яз. / А.-Х.Ш. Джанибеков ; Сост. Н.Х. Суюнова, Ф.А. Кусегенова, Т.Х. Джеммакулов ; отв. ред. С.А. Кукаева ; Ин-т языка, лит-ры и искусства им. Г. Цадасы ДНЦ РАН ; Карачаево-Черкесский ин-т гум. исследований при Правительстве КЧР. – М. : Наука, 2019. – 706 с. + 20 с. вкл. – ISBN 978-5-02-040174-7 (в пер.)

«Союз казнасы» («Сокровищница слов») – первое научное издание наследия выдающегося ногайского просветителя, педагога, собирателя, издателя и исследователя ногайского фольклора А.-Х.Ш. Джанибекова. Включает в себя главный труд просветителя – одноименный рукописный сборник текстов многожанрового фольклора и авторской поэзии ногайцев, записанных им более ста лет назад во время экспедиций в разные регионы проживания ногайцев. Книга является результатом труда ученых-ногаеведов. В специальных разделах издания представлены очерки просветителя, переводы фольклорных текстов на русский язык, полная библиография трудов А.-Х.Ш. Джанибекова, научные статьи, документы, письма, фотоматериалы.

Для специалистов гуманитарной сферы, преподавателей и студентов филологических факультетов вузов и всех любителей словесности.

ISBN 978-5-02-040174-7

- © Институт языка, литературы и искусства им. Г. Цадасы ДНЦ РАН, 2019
- © Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований при Правительстве КЧР, 2019
- © ФГУП Издательство «Наука», редакционно-издательское оформление, 2019

Отыз йылдан бери йыйылган бу затларымнынъ коьбиси, «Съюз каз-насы» деп аталган доьрт боьликли йыйынтык болып, Дагыстан илми-тешкеруьв институтында сакланады.

Куьни келгенде, олардан да, сайлап алынып, баспаланар.

А. Жанибек

«Авыл поэзиясы яде Ногай фольклоры» йыйынтыкка Кирис соьзден

Махач-Кала 1935 й

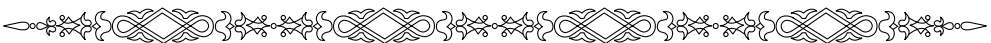
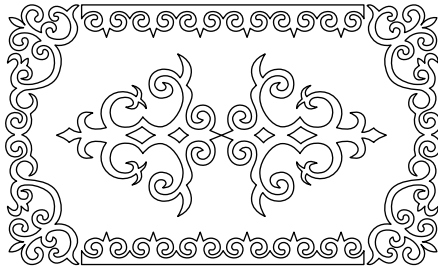
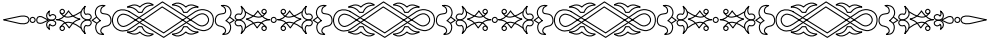
Многое из собранного мною в течение тридцати лет материала в четы-рех частях и под названием «Сокровищница слов» хранится в Дагестанском научно-исследовательском институте.

Придет день, когда лучшее из этого сборника будет издано.

А. Жанибек

Из Предисловия к сборнику «Авыл поэзиясы» («Поэзия аула»)

Махач-Кала. 1935

ПРЕДИСЛОВИЕ

Абдул-Хамид Шаршембиевич Джанибеков вошел в историю ногайской культуры начала XX века как ее прогрессивный преобразователь, новатор. Его имя и вклад в развитие культуры народа, в историю его просвещения остаются неотъемлемой и значимой их составляющей на всех последующих этапах духовной эволюции народа, включая современность.

Педагог, писатель, публицист, собиратель, издатель и исследователь ногайского фольклора и литературного наследия, создатель новой ногайской письменности, первой грамматики родного языка, первых букварей, книг для чтения, учебных пособий на ногайском языке, составитель первых русско-ногайских терминологических словарей, воспитатель учительских кадров для новой национальной школы – таковы грани деятельности А.-Х. Джанибекова, и именно такой универсальный ее характер во многом определил масштаб личности просветителя, его место в истории национальной культуры. Таким он предстает в оценках своих современников: писателей и известных педагогов, а также нынешних ученых-гуманитариев¹.

Безусловно, существуют объективные факторы, под влиянием которых в истории появляются личности, способные определять вектор развития целых культур. Одним из таких факторов, способствовавших формированию личности А.-Х. Джанибекова, стали события его ранней биографии. Он родился в Астрахани в 1879 г. (4/18 марта), в слободе Тиек (Царёв). Рождение было засвидетельствовано записью № 7 в Яшел мечети (Зелёная мечеть) имамом Абдрахманом Гумари (Умеровым)². Отец Абдул-Хамида Шаршемби – карагашногаец³ из рода алтаяк, тамга (тавро) «ковш» («шоьмиш»), отделение рода мангыт Касаева колена – был человеком среднего достатка, занимался асламом – закупкой скота для продажи. Мать Асия была из юртовских ногайцев Астрахани⁴. Когда пригород Астрахани стали заселять ногайцы среднего достатка, озабоченные будущим своих детей, вышло так, что семьи имама Абдрахмана Умерова (выходца

¹ Просветители: Сб. статей к 100-летию со дня рождения А.-Х.Ш. Джанибекова и Т.З. Табулова. Черкесск, 1981 г.

² Джуманов Р.У. Астраханский период жизни и творчества А.-Х. Джанибекова: Формирование просветительских взглядов: Из выступления на «Джанибековских чтениях». Март. 1999. См. стр. 000 наст. издания.

³ Рахимов С. Габдрахман Гумэри. Фэнни-биографик жиэнтък. Казан: Рухият, 2002. С. 15.

⁴ Джуманов Р.У. Указ. соч. С. 000.

из Сеитовки), Шаршемби Джанибекова (из Хожедая), Маджита Абдуллина (Абдуллаева) (из Карагали) и других карагаш-ногайцев поселились рядом. И слобода Тиек, родина будущего просветителя, стала называться Карагаш аул¹. Здесь прошел астраханский период жизни А.-Х. Джанибекова, время формирования его самосознания и мировоззрения. И, конечно, велико было влияние на этот процесс его наставника и учителя Абдрахмана Умерова.

Обучаясь в его новометодном медресе «Низамия», прославленном научно-педагогическом центре тюрко-мусульманских народов Нижнего Поволжья и Северного Кавказа, Абдул-Хамид Джанибеков, как и другие выходцы из «гнезда Гумари» – будущие его коллеги по просветительской деятельности (Булат Салиев, Абдрахман Ниязов, Наджип Гасри (Ногайлы), Басыр Абдуллин), имел возможность значительно расширить для себя рамки стандартной программы религиозного образования. И это стало возможным благодаря тому, что Абдрахман Умеров, сторонник и проводник джадидистского (*джадид* – араб. «новое») учения И. Гаспринского, совершенствуя учебную программу «Низамия», опирался на его прогрессивные идеи и методы.

Еще совсем юному Джанибекову довелось постигать в «Низамия» не только основы религии, светских наук, но и учиться понимать и оценивать события общественной жизни. Поэтому он рано определился с выбором жизненного пути, и его кредо – «Знание, только знание делает человека настоящим человеком» – сформировалось в эту пору его жизни.

Пройдя две ступени конфессионального образования – мектеб и новометодное медресе, А.-Х. Джанибеков ожидаемо отказывается от карьеры служителя культа и годы с 1901 по 1920, самое насыщенное событиями время в своей биографии, отдает учительской работе в начальных школах аулов Айсапай, Ясын-Соккан, Хожедай Сеитовской волости Красноярского уезда, села Яксатово Зацарёвской волости Астраханской губернии, а также в самой Астрахани, где преподает, кроме родного, русский язык, общеобразовательные предметы: историю, географию.

По собственному признанию А.-Х. Джанибекова², упомянутые годы были благоприятным временем для продолжения образования, для самообразования, накопления знаний в области истории, культуры своего народа, познания сути обычаев, давних традиций, богатства, мудрости ногайской словесности и красоты родного наречия. «Первые два-три года работы учителем часто беседовал со стариками, слушал их рассказы и предания... Затем стал записывать фольклор. С 1907 года начал знакомиться с научными трудами путешественников по ногайским населенным пунктам. Первым читал П.И. Небольсина “Заметки о кундровских татарах”. После этого стал планомерно записывать хронологию ногайского народа, родословие карагаш-ногайцев, ногайские тавра (тамги) ... »³

¹ Джуманов Р.У. Указ. соч. С. 000.

² Джанибеков А.-Х. Мое жизнеописание: Очерк. См. наст. изд. С. 000.

³ Джанибеков А.-Х. Указ. соч. См. наст. изд. С. 000.

Следует отметить и следующий объективный фактор: Астрахань рубежа XIX–XX вв., времени ускоренного развития капитализма в стране, была одним из центров активной общественно-политической и культурной жизни Российской империи. Поскольку прогресс запрашивал новый уровень образования и культуры в обществе, необходимо было в короткие сроки обеспечить общедоступность начальной школы по всей стране, в том числе и для нерусского населения. Это должно было сработать и на решение острейшей проблемы консолидации общества. Ведь такая мозаичность культуры, многоязычие, абсолютное незнание «инородцами» (населением вновь присоединенных народов) русского языка были серьезным препятствием для создания единого образовательного и культурного пространства. Впрочем, надежда была на использование в качестве базы уже существовавшей сети церковно-приходских школ и примечетских мектебов и медресе.

Министерство народного просвещения на рубеже XIX–XX вв. пыталось законодательно регулировать сложные процессы создания сетевых начальных школ, соотношение этнического (местного) и русско-российского (общенационального) компонентов в пользу государственных интересов¹. Однако сложно было в текстах Правил (законодательных актов) учесть все обстоятельства и просчитать последствия принимаемых норм. Поэтому в многонациональной интеллигентской среде не стихало недовольство ограничениями прав «инородцев», и многие искали поддержки у разных политических партий, программы которых были близки их собственному пониманию задач национального просвещения. Так, РСДРП, провозгласившая равенство всех народов, культур и языков в многонациональной стране, стабильно получала наибольшую поддержку в национальных окраинах России.

По свидетельству ученика А.-Х. Джанибекова Валида Алиева, в годы подготовки в стране революции 1905 г. А.-Х. Джанибеков, будучи учителем-общественником и имея влияние на учащуюся молодежь Астрахани, распространял в этой среде ставшие ему близкими демократические идеи РСДРП. Опираясь на свое убеждение, что через просвещение, знание можно изменить общество к лучшему, он ратовал за изучение русского языка, посредством которого можно было приобщить народ к русской, европейской культуре. Однако зная при этом свой язык и свою культуру – наследие и духовный завет предков – он считал незыблемым правом человека. Взгляды А.-Х. Джанибекова разделяли А. Басыров, Б. Мансури, А. Ниязов и др., вместе с которыми он участвовал в организации маёвок в Зацарёвской волости Астраханской губернии, в деятельности тайных обществ², во встречах со ссыльными революционерами, в частности с демократами Н. Наримановым, С. Шаумяном³.

В 1910 г. Абдул-Хамид Джанибеков, подвергшись полному испытанию при Иж-Бобьинском новометодном медресе и успешно выдержав его, был удостоен

¹ Правила о мерах к образованию населяющих Россию инородцев. 1870 г.; Правила о начальных училищах для инородцев, живущих в восточной и юго-восточной России. 31.03.1906 г. и 02. 01. 1907 г. Оренбург, 1907.

² Алиев В. А. Указ. соч.

³ Джуманов Р. У. Указ. соч. См. наст. изд. С. 000.

звания *учитель-мугаллим* татарского начального училища, в удостоверение чего 31 августа того же года ему было выдано свидетельство с печатью указанного медресе. Документ был подписан профессором Абдуллой Бобьинским, которому от отца досталось это ставшее в начале XX в. самым знаменитым среди российских тюрков новометодное медресе, располагавшееся в селе Иж-Бобьинском, Сарапульского уезда Вятской губернии. В этом признанном центре подготовки педагогических кадров, деятелей науки и культуры для тюркских народов России обучалось более 500 шакирдов. Престиж и уровень заведения поддерживались стремлением братьев Губайдуллы и Абдуллы Бобьинских, а также их сестры Мехлисы подготовить не только грамотных религиозных деятелей, *мугаллимов-учителей* для джадидистских школ, но и профессиональных специалистов для работы в различных сферах экономики страны. Однако спустя всего лишь год после получения А.-Х. Джанибековым свидетельства этого уважаемого медресе, новометодные учебные заведения, и в первую очередь Бобьинское медресе, были признаны имперскими органами образования вредными и подлежащими закрытию. Причиной стало то, что они просвещали, готовили эрудированных имамов и мугаллимов, которые затем призывали свои народы на путь национального обособления, отдаляя их от государственных задач.

Свидетельство Иж-Бобьинского медресе давало его выпускникам право преподавания русского языка в нерусских школах. А.-Х. Джанибеков с 1910 г., сразу после получения документа, стал заведовать школой в Красноярском уезде Астраханской губернии и преподавать русский язык. В 1911 г. он ходатайствовал об открытии первой сетевой русскоязычной школы для нерусских учащихся, получив на то одобрение земства¹.

Годы учебы и первого десятилетия педагогической деятельности в родной Астрахани для А.-Х. Джанибекова были знаменательны не только его общественно-политической активностью, но и участием в культурно-просветительском движении джадидистов. В своей педагогической практике он оставался приверженцем принципов новометодного обучения. Его известное кредо о роли знания в жизни человека объясняло тягу просветителя к деятельности, несущей просвещение в жизнь общества, притягивало к нему людей, которые разделяли его взгляды (Г. Ибрагимов, Н. Гасри, Б. Абдуллин, Х. Умеров, А. Ниязи)², с которыми он сотрудничал в редколлегиях прогрессивных губернских газет³. Одна из них – газета «Идель» («Волга»), входившая в число наиболее популярных периодических изданий Юга России. Издателем и редактором ее был наставник А.-Х. Джанибекова Абдрахман Умеров, и в 1907–1914 гг. газета печаталась на тюрки в его собственной типографии. Сам редактор определял «Идель» как газету литературную,

¹ Алиев В. А. Указ. соч.

² Курмансеитова А. Х. К вопросу об участии Наджиба Гасри в джадидистском движении начала XX века // Восток в исторических судьбах народов России. Тезисы V Всеросс. съезда востоковедов. Уфа, 2006. Кн. 3. С. 135–136.

³ Курмансеитова А. Х. Духовная культура ногайцев: От могущественного бия Эдиге до Абдрахмана Умерова. // Мат. I Междунар. науч.-практ. конф. «Ногайцы: XXI век: История. Язык. Культура: От истоков – к грядущему». Черкесск. 2014. С. 67.

экономическую, «сторонницу прогресса в просвещении и культуре». Особое внимание в ней уделялось развитию школьного образования среди мусульман Нижнего Поволжья, поощрялось обучение в светских учебных заведениях. Однако в период после революции 1905 г. цензура стала преследовать и притеснять не только новометодную образовательную деятельность представителей национальной интеллигенции, но и создателей прогрессивной периодической печати¹.

Процесс познания своего национального мира вызвал у А.-Х. Джанибекова желание открыть для себя большой мир, увидеть в нем себя и свой народ. К этой цели он вновь пошел по пути просвещения, обретения знаний. Отныне светское образование и культура стали его сознательно выбранным поприщем. Устойчивый интерес к русскому языку, посредством которого он планировал приобщиться к знаниям другого, более высокого уровня, впоследствии только укреплялся. Он стал брать систематические уроки у преподавателя одного из средних учебных заведений Астрахани В. Гаратухина², зачитывался произведениями русских классиков: А. Пушкина, М. Лермонтова, Н. Гоголя. В 1915 г. А.-Х. Джанибеков завершает обучение в Красноярском высшем начальном училище Астраханской губернии и получает свидетельство и звание учителя начальных училищ.

Но по-прежнему А.-Х. Джанибеков сохранял устойчивый интерес к истории и духовной культуре своего народа. Уже после событий 1917 г. в Тиеке (Царёве) по инициативе А.-Х. Джанибекова и при участии Н. Гасри (Ногайлы) и А. Мадзини был создан джиен («кружок молодых ногайцев»)³. Целью этого собрания был объявлен систематический сбор и изучение ногайского фольклорного и краеведческого материала в целом. Тогда было сделано немало записей образцов народной и авторской поэзии, эпоса среди карагашских ногайцев, а также историко-этнографического материала. Молодых людей увлекало и литературное творчество. Написанная в этот период одна из первых этнографических пьес А.-Х. Джанибекова «Карагаш ногай тойы» («Карагаш-ногайская свадьба»), по утверждению ее автора, в 1918 г. ставилась на сцене Астраханского городского зимнего театра⁴.

А.-Х. Джанибекову хотелось большего. Он искал солидное подтверждение тому, что, как он был убежден, история и словесная культура его народа располагает большим, богатым пластом, который нужно обнаружить, сохранить и сделать все, чтобы передать потомкам. «По разговорам в кружке я слышал о караногайцах Северного Кавказа, что они очень богаты народной поэзией и у меня

¹ Курмансеитова А.Х. Газета «Идель» – печатный орган джадидистов Нижнего Поволжья // Традиционная народная культура и этнические процессы в многонациональных регионах России. Астрахань, 2004. С. 77–81.

² Алиев В.А. Указ. соч.

³ Викторин В.М. Джанибековский «Джиен» на Тияке (весна 1917 г.): Истоки и начало тюркских научно-просветительских и этнокультурных объединений в Астраханском крае // Тюркское просветительство и просвещение в Астраханском крае: Прошлое, настоящее, будущее: К 100-летию первого номера газеты «Идель» и 140-летию со дня рождения А. Умерова: Сб. мат. Всеросс. науч.-практич. конф. 19 мая 2007 г. Астрахань, 2007. С. 37–41.

⁴ Джанибеков А.-Х. Указ. соч. См. наст. изд. С. 000.

появилось желание ехать к ним. В 1920 году, по приглашению отдела народного образования города Грозный, перевелся учителем в г. Грозный»¹.

Так завершается астраханский период жизни А.-Х.Ш. Джанибекова, который был для него временем получения образования, накопления опыта педагогической и краеведческой работы, постижения основ светских наук, подпитки самосознания, конструирования этнокультурной идентичности, осознания роли просвещения и знания русского языка для будущего народа, которому он принадлежал.

С этим бесценным багажом знаний и опыта, с большим желанием продолжить самообразование, постижение бытия и культуры своего народа, прежде всего словесной, А.-Х.Джанибеков отправляется с семьей на Северный Кавказ, к степным и кубанским ногайцам, которые, по его мнению, в большей степени, чем его астраханские соплеменники, сохранили родное наречие – ногайский язык, обычаи, знание традиций². Работая в Грозном, на Кубани, в Караногае, Ачикулаке – везде, где ему доводилось бывать, А.-Х.Ш. Джанибеков продолжал просветительскую деятельность, но при этом все так же не переставал учиться сам.

Начало 20-х годов XX в. стало не менее плодотворным периодом в деятельности просветителя. Работая учителем в Грозном, А.-Х. Джанибеков продолжает заниматься самообразованием. Он обращается к трудам известных тюркологов: П. Мелиоранского, Ч. Валиханова, В. Радлова, М. Османова, Г. Ананьева, Н. Семенова – представителей сильнейшей в мире российской школы ориенталистики, записавших множество образцов фольклора ногайцев. В 1921 г. А.-Х. Джанибекова приглашает к сотрудничеству Северо-Кавказский институт краеведения, располагавшийся во Владикавказе, который фактически заложил основы структуры будущих научных учреждений Северного Кавказа, определил основные направления их научных исследований, способствуя тем самым вхождению Северного Кавказа в научное и образовательное пространство страны.

В рамках сотрудничества с институтом краеведения А.-Х.Джанибеков участвует в целом ряде научных экспедиций по сбору фольклорного и этнографического материала. В очерке «Мое жизнеописание» он пишет: “Записал песню о Мамае”... “Эдигее”... с научной целью поехал в аул Канглы Ставропольской губернии, где по этнографии... собрал следующее: историю аула, быт и жизнь ногайцев Канглы, роды и тавра (последние от памятников старого кладбища), песни о переселении ногайцев в Стамбул... список аулов, существовавших до переселения, и фольклор...”³ В эти же годы, работая учителем среди кубанских ногайцев (в ауле Ураковском), А.-Х. Джанибеков продолжает краеведческую работу, записывает «Канун (конституцию) ногайских биев и мурз», рассказы о крепостном праве среди ногайцев и много фольклора. С научной целью в 1923 г. едет в ставку Ачикулак и Терекли-Мектеб, исследует ногайские роды, тавра, быт, собирает фольклор.

¹ Там же.

² *Джанибекова-Калмыкова С.А.-Х.* Воспоминания о моем отце. См. наст. изд. С. 000.

³ *Джанибеков А.-Х.* Указ. соч. См. наст. изд. С. 000.

Самым знаменательным в жизни А.-Х. Джанибекова событием в период его сотрудничества с Северо-Кавказским институтом краеведения, пожалуй, следует признать его участие в числе 131 делегата – представителей тюркоязычных регионов СССР – в работе I Всесоюзного тюркологического съезда, прошедшего с 26 февраля по 5 марта 1926 г. в Баку.

Этот форум определил пути ликвидации неграмотности в стране, положил начало латинизации письменности тюркоязычных народов СССР, принял целый ряд важнейших резолюций, в совокупности представлявших собой солидную программу по развитию национальной культуры тюркских народов. Он имел и большую практическую значимость, поскольку его участниками были основательно проанализированы проблемы нового тюркского алфавита, орфографии тюркских языков, методики их преподавания, краеведческой работы, обеспечивающей материалом школьное образование и воспитание.

А.-Х. Джанибеков, в числе своих коллег делегатов съезда Г.-А. Юнусова (Самарканд), Г. Саади (Казань), Н. Хакимова (Ташкент) выступил на ногайском языке, вызвав в зале «шумные аплодисменты», в качестве содокладчика доктора филологии Н.И. Ашмарина, представившего свой доклад на тему «Кое-что о прошлом тюркологии и ее настоящем состоянии»¹.

По возвращении с форума Джанибеков писал: «Этот съезд дал мне много. Он усилил мою энергию для работы в области краеведческой работы. Здесь я близко познакомился с тюркологами: А.Н. Самойловичем, Н.И. Ашмариним, Г.Ф. Чурсиним, Б.В. Чобан-Заде и Г.С. Губайдуллиным»². Однако истинное осознание значимости бакинского съезда придет к А.-Х. Джанибекову позже, когда в практике дальнейшей работы он не раз обратится к положениям резолюций форума, составленным на основе докладов выдающихся его участников: Н.Ф. Катанова, В.В. Бартольда, С.Ф. Ольденбурга, С.Е. Малова, А.Н. Самойловича, Л.В. Щербы и др.

По пути из Баку А.-Х. Джанибеков посещает Дагестанский научно-исследовательский институт, знакомится с его директором Д.М. Павловым. «Тов. Павлов предложил мне принять участие в караногайской этнографической экспедиции. Я с удовольствием согласился на это предложение и летом 1926 года поехал из Канглы в Караногай, где в продолжение двух месяцев по программе Дагестанского научно-исследовательского института изучал этнографию караногайцев, собирал фольклор и материалы для ногайско-русского словаря»³. Позже, в 30-х годах, А.-Х. Джанибеков организовывал такие экспедиции в ногайские аулы уже для ученых-тюркологов Н. Дмитриева, Н. Баскакова, Н. Смирновой. Об одной из них, состоявшейся в 1936 г., Н.А. Баскаков, впоследствии издавший свой труд «Ногайский язык и его диалекты» (1940), выступивший редактором «Русско-ногайского словаря» (1957), «Ногайско-русского словаря» (1963), вспоминал: «В течение двух с половиной месяцев, в трудных условиях, без гостиниц и почти без транспорта, наша

¹ Первый Всесоюзный тюркологический съезд (26 фев.– 5 марта 1926): Стенограф. отчет. Баку: Нагыл Еви, 2011 г. С. 197.

² Джанибеков А.-Х. Указ. соч. См. наст. изд. С. 000.

³ Там же. С. 000.

экспедиция побывала почти во всех ногайских аулах... где благодаря А.-Х. Джанибекову нас всегда встречали с исключительным гостеприимством. Он всегда был душой экспедиции и консультантом по научным, организационным вопросам. Венцом гостеприимства для нашей экспедиции было посещение семьи Абдул-Хамида Джанибекова в Ачикулаке, где он тогда жил. В его уютном доме члены экспедиции познакомились с многочисленными членами его семьи, которые теперь сами стали видными учеными...»¹. Сам же Джанибеков объездил, а больше – исходил пешком, почти всю территорию Ногайской степи, пополняя свою рукописную «Сокровищницу слов», фиксируя уникальный краеведческий материал.

Автобиографический очерк А.-Х. Джанибекова завершается на событиях его жизни 1926–1928 гг. О дальнейшей деятельности просветителя, в такой же степени плодотворной, становится известно в связи с написанной им к середине 30-х годов серии очерков по истории и культуре ногайцев, а также благодаря многочисленным документальным свидетельствами его обширной многогранной краеведческой, педагогической, редакторской, переводческой работы в Ачикулакском округе Дагестанской Республики.

«По предложению тов. Аюпова, бывшего заместителя Дагестанского Наркомпроса, с 1926 года перешел в ставку Ачикулак учителем. Поддерживая теснейшую связь с жителями аулов и опираясь на эту связь, первым делом я организовал “Окружное методическое объединение ногайских учителей и кружок краеведения”. На другой год этот кружок превратился в “Общество исследования и изучения Ачикулакского округа”, председателем которого избрали меня»². Это было началом большой и содержательной работы по обеспечению прорыва в сфере образования и культуры ногайцев.

Педагогическую работу Джанибеков совмещал с организационной деятельностью по созданию в ногайских аулах Ачикулакского округа сети начальных школ, призванных снизить, а затем и ликвидировать неграмотность. По-прежнему очень остры были проблемы развития национального учительства, совершенствования и последовательного создания новых алфавитов (на арабице, латинице, кириллице), по написанию первых букварей для детей и взрослых, учебных пособий, книг для чтения, словарей, материал для которых также добывался собственными усилиями. Собранные образцы народной литературы А.-Х. Джанибеков переводил на русский язык, а на ногайский язык – произведения русской классики. Во всех местах, куда постоянно направляли А.-Х. Джанибекова для налаживания работы в создаваемых уже в советское время начальных школах, он, как правило, выделял из среды владеющих грамотой и потенциалом молодых людей, будущих учителей, готовил их к работе, снабжал необходимыми средствами обучения, делился опытом.

Среди его ближайших сподвижников, посвятивших себя народному образованию, были: М. Курманалиев, З. Кайбалиев, С. Даутов, А. Ганиев, Н. Колдасов,

¹ Баскаков Н. А. Абдул-Хамид Джанибеков – просветитель ногайского народа // Просветители. Черкесск. 1981. С. 54.

² Джанибеков А.-Х. Указ. соч. См. наст. изд. С. 000.

А. Суюндуков, М. Саадинов, У. Сеитов и многие другие, имена которых еще предстоит выявить, как и оценить по достоинству вклад уже известных исследователей в развитие ногайского просвещения. В самом начале советского периода в истории страны в условиях тотальной безграмотности населения к педагогической работе вынужденно привлекались выпускники медресе. Они прививали детям начальные навыки обучения грамоте, участвовали в составлении учебников на реформированной арабской графике, позже сами осваивали латинскую графику. Но тех из них, кто не оставлял при этом религиозную деятельность или оказывался в списках раскулаченных, впоследствии лишали авторства в учебниках, отстраняли от педагогической работы. Такая судьба постигла в свое время Абдулкерима Ганиева¹, Умаргазы Сеитова и др. В наше время, когда стало возможным возвращение этих имен в историю ногайского просвещения и культуры в целом, к сожалению, не так много осталось свидетельств об их деятельности. Однако научные экспедиции, проводимые учеными, их работа с частными архивами, материалы полевых записей создают основу для более или менее значимых научных обобщений. Так, стало известно, что У. Сеитов (1898–1946) вместе с М. Курманалиевым, З. Кайбалиевым, М. Саадиновым обучался у своего отца Сеита-эфенди в его медресе в квартале Оймаут, прилегающем к аулу Кара-Тобе. В 1914 г. отец отправил его учиться в «Низамия» Абдрахмана Умерова. С начала 1930-х годов У. Сеитов учительствовал в ногайских аулах, по поручению А.-Х. Джанибекова вместе с М. Курманалиевым готовил к изданию ногайские учебники². Но вскоре его имя исчезло с обложек изданий, и еще предстоит выяснить, как это связано с фактом принадлежности его к семье раскулаченного в 30-е годы Сеита-эфенди. У. Сеитов многие годы, до самой кончины в 1946 г., учительствовал в ногайском ауле Кумли, в Дагестане, где и был похоронен. Известно также, что его учеником был ногайский ученый-лингвист, фольклорист Д. Шихмурзаев.

А.-Х. Джанибеков способствовал созданию среды для взращивания местной интеллигенции: кадров для школы, культуры в целом – первых писателей, журналистов, театральных деятелей. Так закладывались на местах основы образования на ногайском языке, основы литературного творчества, готовились не только писатели, но и читатели. При поддержке этих людей А.-Х. Джанибеков отстаивал статус самостоятельности ногайского языка, культуры – основ идентичности народа, когда в молодой советской республике проводилась политика укрупнения народов, поскольку сложно было обеспечить потребности каждого из малочисленных народов в педагогических кадрах и средствах обучения.

М. Курманалиев, один из сподвижников просветителя, вспоминал: «Ученые из Махачкалы и Москвы стали убеждать нас в следующем: поскольку у ногайцев нет своего букваря, а язык наш очень схож с кумыкским и татарским языками, то наши дети в школах могли бы обучаться на одном из них. Тогда А.-Х. Джанибеков дал мне задание: по кумыкским учебникам провести уроки среди ногайских детей, и по их результатам вывести процент схожести лексики двух языков.

¹ См.: *Кусегенова Ф. А.* Абдулкерим Ганиев – поэт, педагог, просветитель. См. наст. изд. С. 000.

² Материалы полевых записей *Ф. А. Кусегеновой*. Научная экспедиция 2018 г.

Этот процент оказался незначительным. Основываясь на этих и других данных, А.-Х. Джанибеков обратился с письмом к Правительству Дагестана [о сохранении для ногайцев в качестве языка обучения ногайского языка. – *Н.С.*]. Результат – после возвращения с Всесоюзного съезда тюркологов в г. Баку в 1926 г., А.-Х. Джанибеков принялся за составление первого ногайского букваря на латинской основе. Этот букварь увидел свет в 1932 году»¹. По нему стали получать образование ногайцы Кубани, Дагестана.

Однако в то же самое время не получилось сохранить язык обучения для бабаюртовских (Дагестан), астраханских и крымских ногайцев, где кумыкский, татарский и крымскотатарский языки вытеснили родной. Возможно, в те годы это было и вынужденной мерой, но однозначно ошибочной. В 1989 г. в Москве, во время встречи с представителями ногайской интеллигенции профессор Н. А. Баскаков, внесший в середине XX в. большой вклад в развитие ногайского языкознания, признал своей виной факт несохранения ногайского языка для отдельных групп народа: «Чувствую себя виноватым перед ногайцами. В начале 1930-х годов по заданию Министерства по Национальностям мне было поручено сделать анализ и определить возможности создания письменности и обучения детей ногайскому языку в регионах компактного проживания ногайцев. Я предложил, чтобы астраханские ногайцы обходились татарской письменностью, что дагестанские ногайцы могут воспользоваться письменностью и литературой издаваемой для кумыков, крымские ногайцы – письменностью и литературой крымских татар. Я сейчас понимаю, к чему это привело, я себя корю за это»².

А.-Х.Ш. Джанибекова не стало в 1955 г. Он похоронен в г. Черкесске. Но дело по развитию ногайского просвещения, сохранению богатства словесной культуры народа продолжили его дети: Э.А.-Х. Джанибеков, Р.А.-Х. Джанибекова, С.А.-Х. Джанибекова-Калмыкова, М.А.-Х. Джанибеков, внесшие большой вклад в развитие национальной гуманитарной науки, издательского дела, общественной жизни, культуры. Младший из сыновей просветителя Гаяз погиб под Севастополем в Великую Отечественную войну.

Наследие Джанибековых – культурное богатство народа, непреходящая актуальность которого сохранится и в будущем.

* * *

«Союз казнасы» («Сокровищница слов») – главный труд А.-Х. Джанибекова – представляет собой уникальное и бесценное собрание образцов словесной культуры ногайцев. Структура памятника отражает многообразие жанров народной литературы, историчность, философичность ее содержания.

На протяжении тридцати лет А.-Х. Джанибеков записывал варианты эпических поэм, исторических, казацких, кобызных, обрядовых, бытовых, детских песен, пословиц, поговорок, загадок и сказок, подавляющее большинство которых по своим художественным достоинствам может быть отнесено к разряду

¹ Воспоминания М. Курманалиева. Из кн.: *Рахмедова С.* Сокровищница слов. Махачкала, 2003. С. 18–19.

² *Баскаков Н. А.* Из выступления на заседании Советского фонда культуры. Москва, 1989 г.

образцовых, потому как в них отражены богатство языка, поэтики, сила традиций словесной культуры народа. Необходимость упорядочить такой большой по объему материал была в основе его работы над классификацией жанров ногоайского фольклора. При этом он опирался на опыт ученых-тюркологов, разрабатывавших теоретические проблемы фольклористики. Под теми самыми терминологическими обозначениями, которые Джанибеков использовал для систематизации своих текстов, они и вошли впоследствии в ногоайскую фольклористику и литературоведение, а новые научные разработки в этой сфере, появившиеся уже на рубеже XX–XXI вв., отталкиваются от принятой им жанровой классификации¹.

Многочисленные экспедиции, проведенные А.-Х. Джанибековым в регионах проживания ногоайцев, позволили зафиксировать тексты из авторского творчества поэтов-*йырав* (*шайырлер*), задокументировать биографические сведения. «Находясь среди них, внешне будто ничем не примечательных певцов, А.-Х. Джанибеков не только открыл богатство народного творчества ногоайцев, но и выявил целую плеяду талантливых певцов и сказителей, среди которых: Салих-йырав, Абдулкадыр Бекбав улы Кольшмамбет Элмамбет улы из Астраханской области, Баймырза Манап улы, Аьжимолла Ногман улы из Дагестана, Стамбул-тарихши Оьтемис улы, Зейит Кайбали улы, Уьзликкен Амит кызы из Ачикулака, Аьжи-Даут Кудайнет улы из Карачаево-Черкесии»². Из «Исторического очерка ногоайской литературы» А.-Х. Джанибекова наша культура узнала имена и других великих ногоайских певцов прошлых столетий: Фахриддина Абушахман улы, Сыдыкбая аль-Хайдара, Арслана Шабан улы, Ахмедие Аьдил улы и многих других. Их творчество стало важнейшим звеном в цепи многовековой преемственности ногоайского словесного искусства от Сыбыра-йырав до современных поэтов.

Значительная часть фольклорного материала «Сокровищницы слов» была собрана А.-Х. Джанибековым, в том числе при содействии его коллег С. Даутова, З. Кайбалиева, Н. Колдасова и др., именно в годы его работы на Кубани и в Карачаево-Черкесии. Здесь же А.-Х. Джанибеков на русском языке написал свои замечательные, очень информативные даже с точки зрения сегодняшнего дня «Очерки по истории ногоайцев», «Очерки истории ногоайской литературы», «Обзор фольклора ногоайцев», представил первый опыт литературоведческого анализа на примере произведения Б. Абдуллина «Байлык эсириклиндинде» («В опьянении богатством»), а также автобиографическое эссе «Мое жизнеописание». Содержащийся в них материал – важный вклад в становление основ ногоайской гуманитарной науки: истории, лингвистики, фольклористики, литературоведения, этнографии и художественного творчества.

¹ Сикалиев А.И.-М. Устное народное творчество ногоайцев (к характеристике жанров) // Фольклор народов Карачаево-Черкесии: Жанр и образ. Черкесск. 1988; Суюнова Н.Х. Жанровая «память» и опыт русской литературы в современной ногоайской словесности // Россия в исторических судьбах народов Карачаево-Черкесии // Вестник КЧИГИ. Серия «Филология и искусствоведение». Черкесск, 2010. С. 23–34; Суюнова Н.Х. Эволюция жанров ногоайской литературы в XX веке и в новейшее время: Актуальные вопросы тюркологических исследований: К 180-летию кафедры тюркской филологии СПбГУ / Сб. статей под ред. Н.Н. Телицина, Й.Н. Шена. СПб.: СПбГУ, 2016. С. 291–296.

² Сикалиев А.И.-М. Из доклада на юбилейном заседании в г. Черкесске, посвященном 100-летию А.-Х. Джанибекова. 25 апреля 1979 г.

В настоящем издании впервые в научной редакции представлены тексты памятника «Совз казнасы» («Сокровищница слов»), собранные А.-Х.Ш. Джанибековым на протяжении длительного времени, с 1905 по 1935 г. В предисловии к своему сборнику «Авыл поэзиясы, яде Ногай эл аьдебияты» («Поэзия аула») он выражал надежду на то, что «придет день, когда лучшее из собранного им будет опубликовано»¹.

Рукописный латинографический оригинал памятника, с которым работали составители-редакторы настоящего издания, был любезно предоставлен научным фондом Института языка, литературы, искусства им. Г. Цадасы Дагестанского научного центра РАН. Это более 1700 листов текста различной степени разборчивости и упорядоченности.

С большой долей вероятности можно утверждать, что этот объемный сборник, состоящий из более чем полутора десятка папок на латинице и кириллице, есть большей частью транслитерация более ранних арабографических текстов собственных полевых записей А.-Х. Джанибекова, а также рукописных текстов ногайских *йырав*, искусство которых распространялось не только через устное исполнение сочиненных ими песен, но и через популярные в народе арабографические *тентеры* (тетради). В сохранившихся донныне таких *тентерах* можно найти многочисленные списки вариантов эпоса, тексты песен и других жанров ногайского фольклора. С ними и работал во время экспедиций Джанибеков, свои записи он также вел в арабской графике, поскольку в период с 1905 по 1930 г., время его активной работы по сбору фольклора, использовалось именно это письмо. Введенная в 1928 г. латиница не могла в одночасье вытеснить арабицу, которой продолжали пользоваться еще и в 30-е годы XX в.

Текст латинографического варианта «Сокровищницы слов» появился позже, поскольку на папках читаем: «Собрано в 1905–1930 годах А.-Х. Джанибековым, систематизировано в 1932 году». Надо полагать, что материал упорядочен после предварительной транслитерации арабографических записей Джанибекова, однако, к сожалению, обнаружить хотя бы какие-либо из них пока не удастся.

В середине прошлого века по заданию Карачаево-Черкесского областного научно-исследовательского института его сотрудник Айдемир Мурзабеков выехал в Махачкалу, где составил рукописную копию латинографического оригинала, хранящегося ныне в ИЯЛИ ДНЦ РАН. Таким образом в научном фонде нынешнего Карачаево-Черкесского института гуманитарных исследований появилась копия «Сокровищницы слов». Она была также использована при подготовке настоящего издания для сверки полноты объема дагестанского оригинала, и именно эта сверка выявила факт сохранения папки «Юмаклар» («Загадки») лишь в копиях Мурзабекова в рукописном фонде КЧИГИ.

Работа по подготовке к изданию рукописи была организована в несколько этапов: предварительная систематизация текстов, их оцифровка с параллельной транслитерацией более чем половины объема рукописи, зафиксированной на латинице. Другая, кириллическая, часть просто оцифровывалась. Затем последовала текстологическая работа: установление лексического значения большого пласта слов и составление словаря памятника, комментариев и примечаний к понятиям,

¹ Джанибеков А.-Х. Предисловие / Авыл поэзиясы, яде Ногай эл аьдебияты (Поэзия аула). Махач-Кала, 1935.

изложенным фактам, а также большая работа по редактированию Очерков, написанных самим А.-Х. Джанибековым.

Структурируя материал настоящего издания, составители-редакторы постарались сохранить избранный А.-Х. Джанибековым в «Сокровищнице слов» порядок расположения разделов. В соответствии с ним вначале представлен героический эпос, затем следует разножанровый песенный фольклор, произведения малых фольклорных жанров, сказки. Однако далее, основываясь на мнении известного ногайского ученого-фольклориста А.И.-М. Сикалиева, составителями было принято решение выделить в специальный раздел тексты «Сокровищницы слов», атрибутированные и самим А.-Х. Джанибековым, и А.И.-М. Сикалиевым, и другими их последователями как *поэзия йырав*, т.е. авторская поэзия.

Все тексты «Сокровищницы слов» снабжены примечаниями и комментариями, а весь раздел завершается обширным словарем лексики памятника.

Кроме текстов, размещенных А.-Х. Джанибековым непосредственно в рукописи «Сокровищницы слов», в разделах настоящего издания аккумулированы почти все тексты ногайского фольклора, которые были собраны в свое время также А.-Х. Джанибековым, однако они по разным причинам не значатся в рукописи «Сокровищницы слов». Они или частично публиковались им самим в разных изданиях «Авыл поэзиясы» («Поэзия аула», «Карайдар ман Кызылгуьл» и др.), или их рукописные копии сохранились лишь в частных архивах.

Большим разделом представлены профессиональные переводы на русский язык разножанрового фольклорного материала из собрания А.-Х. Джанибекова, осуществленные Н. Капиевой, Н. Гребневым, В. Державиным, В. Портновым, А. Ануфриевым и уже публиковавшиеся в изданиях 1940 и 1949 гг. и более поздних. Тексты сказок даются на русском языке в переводе самого Джанибекова.

Составители-редакторы постарались как можно бережнее отнестись к текстам памятника, прежде всего к их лексике, орфографии, стилистике, чтобы сохранить для истории языка материал, иллюстрирующий эволюцию, смену языковых норм на различных этапах развития живой ногайской речи. Особое внимание уделено обширному пласту арабо-персидских заимствований, лексики языка тюрки, а именно формам их присутствия в языке памятника. Ведь более чем полувековой период отторжения этой лексики из культурного, языкового пространства по причине ее увязки с религией имеет свои последствия: утрачены традиционные нормы усвоения и обработки ногайским языком таких заимствований, что привело к легализации не совсем корректной орфографии в таких словах, как *адабият, маданият, саният, тарих, ямагат* и т.д.¹

Обширный по своему содержанию раздел Приложения включает статьи ученых, деятелей культуры, современников А.-Х. Джанибекова, одна часть которых посвящена оценке вклада просветителя в ногайскую культуру, другая – деятельности представителей семьи Джанибекова, продолжателей его дела: Э.А.-Х. Джанибекова, Р.А.-Х. Джанибековой, С.А.-Х. Джанибековой-Калмыковой. В разделе также представлен солидный фотоматериал, уникальные документы, письма А.-Х. Джанибекова, таблицы реформ ногайской письменности, полная би-

¹ *Джемакулов Т.Х.* «Союз казнасы» А.-Х. Джанибекова: Проблемы транслитерации и текстологии. См. наст. изд. С. 000.

блиография трудов самого А.-Х. Джанибекова и библиография архивных источников, научных, научно-популярных публикаций о его деятельности, а также трудов, отражающих события и суть его времени.

В подготовке к изданию текстов «Сокровищницы слов» приняли участие ученые Ногайского отдела Карачаево-Черкесского института гуманитарных исследований С.А. Кукаева, Н.Х. Суюнова, А.И. Капланова, Ш.А. Курмангулова, М.А. Булгарова, М.А. Бирабасова, а также научный сотрудник Дагестанского НИИ педагогики им. А. Тахо-Годи Ф.А. Кусегенова и магистр филологии Т.Х. Джеммакулов, выполнившие работу по транслитерации и оцифровке текстов памятника. Составительскую, большую текстологическую, редакторскую работу выполнили составители-редакторы д.ф.н. Н.Х. Суюнова, магистр фил. Т.Х. Джеммакулов, к.ф.н. Ф.А. Кусегенова, Полная библиография трудов А.-Х. Джанибекова составлена к.и.н. А.Х. Курмансеитовой. Ответственное редактирование осуществлено к.ф.н. С.А. Кукаевой. Хотелось бы выразить всем коллегам огромную благодарность.

Выражаем благодарность Астраханскому государственному объединенному историко-архитектурному музею-заповеднику (г. Астрахань), Ногайскому филиалу Дагестанского государственного объединенного историко-архитектурного музея им. А. Тахо-Годи (с. Терекли-Мектеб, Республика Дагестан), а также З.И. Дзыба-Калмыковой, М.И. Джанибекову, предоставившим материалы из семейного архива Э.А.-Х. Джанибекова и С.А.-Х. Джанибековой-Калмыковой.

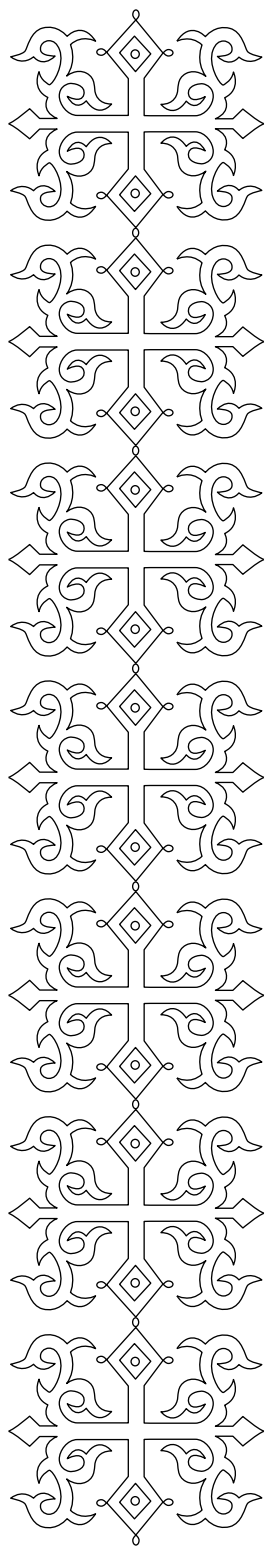
«Союз казнасы» («Сокровищница слов») А.-Х. Джанибекова, как и все его наследие в целом, – это достояние ногайской науки, образования и культуры. Год от года его значимость будет только возрастать, что доказывают предпринимаемые научным и культурным сообществом меры по увековечению вклада просветителя в духовность ногайцев: улицы, школы, носящие его имя, музеи, бюсты и памятники, книги о его вкладе в дело просвещения своего народа.

Пожалуй, наиболее значимым выступает в этом перечне ставшее традиционным этнокультурное мероприятие «Джанибековские чтения», инициированное в начале 90-х годов прошлого века общественной организацией «Бирлик» и его руководителем Р.У. Джумановым. Вот уже около двадцати лет оно проводится на родине Джанибекова, в Астрахани, а в последние годы – силами общественной организации «Центр ногайской культуры «Эдиге» (Э.Ш. Идрисов) и по-прежнему – при содействии Астраханского областного научно-методического центра народной культуры.

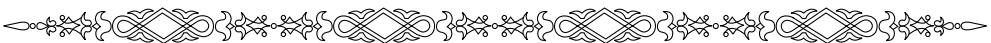
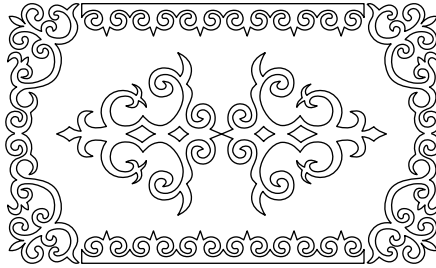
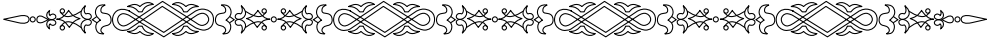
Имя А.-Х. Джанибекова, интерес к его наследию объединили интеллектуальные, творческие силы народа и стали за это время символом возрождения ногайской культуры в Астрахани, возвращения языка Абдул-Хамида после многих десятилетий забвения в культуру астраханских ногайцев.

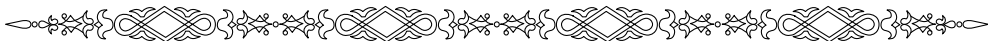
Научное издание рукописного архива и всего наследия выдающегося деятеля ногайской культуры XX в. А.-Х. Джанибекова безусловно станет важным и теперь уже доступным источником для современного ногаеведения, тюркологии в целом, как российской, так и зарубежной, импульсом для развития образования на родном языке во всех регионах проживания ногайцев, бесценным вкладом в будущее духовной культуры благодарного народа, который чтит память своего просветителя.

Н.Х. Суюнова,
доктор филологических наук

СОЪЗ КАЗНАСЫ

КИРИС СОЪЗ

Йыр, эртеги, макал, юмак, мушкыл, такпак эм янъылтпалар – тилден тилге эл арасында айтылып юрген эл аъдебияты буюгуьнде фольклор деп аталады. Ногай фольклоры бек эскиден айтылып келген. Маьселен:

Сыкыр-сыкыр арба келер
Сыр* бойыннан,
Сыбырдасып йигит шыгар
Кыр койныннан.

Сосы бир йыр кесеги муннан 700 йыл алдын ногайлардынъ Азияда, Сыр-Дария бойларында яйлап юргенлерин билдиреди.

Фольклор эл мен бирге яшайды. Сонынъ уьшин ол буюгуьнде де шыгып турады. Маьселен:

Ярлыды байлар ялшы* эткен,
Куьни – маьнет, дияр,
Буржуйларга ян соккан,
Микаьлай* наьлет, дияр.

Фольклор эл ишиндеги класс куьреслериннен келип шыгады. Йыр, эртеги, макал эм баскалардынъ маьнелерин ойлап карасак – олардынъ кайсы класс халкыннан айтылып шыкканы билинеди. Маьселен, «Кулга куйка егизбе, артын ерге тийгизбе» деген макал – бийлер-мырзалар арасында айтылып шыккан. «Болса бийден, болмаса кулдан» деген макалдынъ куллар арасында айтылып шыкканы да коьринип турады. «Бермесе де бай ийги» деген макалдынъ байлардан, «Бай авызы бастак» макалы ярлылардан шыкканы да коьринип турады.

Йыр кайдай клас халк арасыннан шыкса, онынъ анъы, мунъы да сосы класс-тынъ озинше болады. Маьселен, «Мамай» эм «Аьдил солтан» йырлары бийлер, мырзалар арасында шыкканга коьре, бу йырлар тынышлык, ыспайшылык соьз-лери мен толы. Ама казак йырлары, батыр куллар, ярлы йигитлер авызыннан айтылып шыкканга коьре, – согыс, талас, кан, коьзяс мунълары ман толган болады.

Йыр эм эртегилердинъ маьнелери, олардынъ кайдай класс арасыннан шыкканын билдиргендей, кай заманда, кайсы ерде шыкканларын эм сол замандагы халктынъ не мен яшавын да анълатады.

Маьселен, «Казы-Тувган» йыры ногайлардынъ XVII-нши юзге дейим Эдил-де малшылык пан яшавларын, «Эр Досмаьбет» йыры XIX-ншы юзде Кара тенъ-из бойында малшылык эм эгиншилик пен яшавларын анълатадылар.

Оннан сонъ биз фольклорда булай бир зат коьремиз: бир йыр, макал яде эртеги баслап шыкканда бир туьрли болса, бара-тура, туьрли класс арасында

айтылувына, туурли йыравдынъ айтувына карап, туурлене барады. Бир йырдынъ эки туурли айтылувына «вариант» деп айтылады.

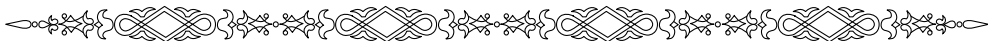
Мабселен, бир «Шора [батыр]дынъ» йыры Кобанда бир туурли, Дагыстанда экинши туурли йырланады. Аьне сога Кобан эм Дагыстан вариантлары деп айтылады.

Ногай йырларында, айлак та казак йырлары[нда] эм кобыз йырларында, куллык-крепостнойлык акында бек коьп хабар коьремиз. Аштархан эм Караногай йырларында, кул бийлев ислери эртеден йойылганга коьре, коьп киси кул хабарларын билмейди.

Мырзалар кулларды оз пайдасына суьйгенше юмсаган, куллык эттирген. Куллардынъ яхшы атларын, семиз малларын, аьтте*, аьруьв катын-кызларын тартып алганлар. Мырзалардынъ законы бойынша йолда мырзаларга карсы келген кул, йолыннан кайтып, мырзаларды бираз ерге дейим узатпага тийисли. Мырзалардан киси оьлгенде куллар кийимин йыртып, бетин осып йыламага, уьйкен мырза оьлсе 7 куьн, бала оьлсе 3 куьн кайгы тутып кьрга куллыкка бармай болганлар. Бу законды толтырмаган кисиге яза берилген. Аьне сондай мырзалардынъ зорлыгына даяна алмаган коьп йигит, казаклыкка шыгып, мырзаларга карсы куьрескен.

Бу класс куьреслерининъ коьринислери эл аьдебиятына кирип, авыздан авызга коьшип, йойылмай буьгуьнге дейим айтылып келди. Бу яктан караганда фольклордынъ баасы уьйкен болады. Ол бизге тарийх, ямгыетти уьйренуьв эм де эл уьйренуьв сабакларын бередиди.

А.-Х. Жанибек
15-1-1933й.

БАТЫР ЙЫРЛАР

Айсыл улы Аьмет батыр

Бу йыр 1922 йылда, октябрьдинъ 18-де, Кобанда Шабаз авылында Аьний Доьрмен улынынъ авызыннан язып алынды.

Бурын заманда Айсыл деген батыр болган. Ол оьзи Янибек ханнынъ сарай батырларыннан саналган. Айсыл батыр хан мынан сыйыспаган, сонынъ ушин хан оны суьймеген эм ога душпанлык саклаган. Ахырында Айсыл батыр, катынын эм Аьмет атлы яс баласын калдырып, казаклыкка шыгып кеткен.

Айсыл батыр коьп йыллар агашлыкта яшап, аза* бойын туьк басып, аьлемет бир сыпатлы болган.

Айсыл батыр, эл таслап, агашлыкта яшаса да, хан оны мутпаган, кашан да болса, мага зарар этер, деп, ойлаган.

Соннан сонъ хан, Айсыл батырды ыслар ушин, кувгыншы аьскер йибере-ди. Бу аьскер, излей юрип, агашлыкта Айсылды табады. Олар алды ман мал сой-ып, казан асып, Айсылды конакка шақырадылар. Айсыл бир де иркилмей* келе-ди, алдына салынган этти ашап болып, явырын* суьекти алып карайды. Соннан сонъ Айсыл:

– Явырын суьек ханнынъ басына кан куйылаягын коьрсетеди, элге яв шабаяк. Элге сондай кыйынлык келген заманда, хан ман душпанлыкты койып турып, коьмек-ке бармай ярамас. Ал, йигитлер, мен элге кайтаман! – деп орныннан турады.

Со заманда, Айсылды калай ыслармыз экен, деп кайгырып юрген аьскер аь-жейип этип суьйинеди. Соннан сонъ Айсыл:

– Мен оьзим кайтарман, сиз йолынъызда болынъыз, – дейди эм, аьскерди алдын кайтарып йиберип, оьзи де элге карап юреди.

Айсыл алды ман оьз уйине келеди. Айсыл уйге келгенде, Аьмет батыр уйде йок экен. Атасыннан яслай калган Аьмет, оьсип йигит болып, атаклы ба-тырлардан саналып юре экен.

Бир заман Аьмет уйге кайтып келеди. Азбарда байлы турган уйкен атты коьрип, уйинде бир батыр конак барлыгын сезинеди. Аьмет, уйге кирип, ата-сын коьрсе де, танымайды. Ол, Айсылдынъ оьзине коьп карамай, тамга* суьелген Айсылдынъ аьдем коьтералмаган ок-яйына бек карайды. Аьмет, Айсылдан ызын сорап, ок-яяды¹ алып, тартып карайды. Коьп батырлар тарталмаган ок-яасын Аьметтинъ иркилмей тартканын коьрип, Айсыл баласынынъ батыр болаягын се-зинди. Соннан сонъ Айсыл Аьметке атасы экенин билдиреди.

Ajzol uli Imet batorlar to'rtinchi tizim.

2. Buzin xamanda Ajzol degeri
bator bolgan.

Ol oxs jansbek xammas saraj ba-
torlarimman sunalojan.

Ajzol bator xan minan xur xur xan
somon usin xan om xur xur em
oxs duxpaning saglaojan.

Xurunda Ajzol bator qatim em
Imet uli jansbekning galdoxp
qaragligga xoxox ketken.

Ajzol bator ox jollar oxoxligta
joxap, ox xoxn tyx oxox xoxmet
ox xpatli bolgan.

Ajzol bator el taslap oxoxligta
joxasa da xan om mutpatjan,
qaxanda bolox moxp xoxox etox
ox oxlaojan.

Sonnan som xan Ajzol bator ox oxlar
usox qoxoxox oxox joxberox.

Ox oxox ox ox ox oxox oxox
oxox oxox.

Ox ox ox ox mal oxox, qoxox oxox
Ajzol ox oxox ox oxox oxox.

Ajzol ox ox ox ox oxox, ox ox
ox oxox ox ox ox oxox, joxoxox
oxox ox ox oxox.

Sonnan som Ajzol: "Joxoxox oxox
oxoxox oxox ox oxox oxox oxox-
oxox, ox ox ox ox oxox."

Сол арада Жанибек хан калмык² ханы ман согысаяк болады. Явга Айсыл батыр оъзи бармай, баласы Аьметке барувга ызын береди эм де Аьметти бир картка йибереди. Ол карт Аьметке оьзининъ саклап койган ок-яйын эм бир яхшы юйрик атын береди.

Явга бараяк батырлар уьшин хан сарайында той этилип, батырлар ат секиртип ойын этип туры экен. Солар ишине Аьмет батыр да атланып келеди. Секирген атлар ишинде Аьмет батырдынъ аты барысыннан да оздырады. Хан, Аьметти танымай: «Бу кимнинъ ясы экен?» – деп сорайды. Айсыл батырдынъ ясы деген соьзди эситкенде, завкланып турган ханнынъ шырайы сытылады.

Явдынъ келеятканын эситип, хан, аьскер мен шыгып, согыс баслайды. Душпан ягы енъеди. Ханнынъ коьп аьскери кырылып, оьзи колга туьспеге аз калады. Сол заманда Аьмет батыр, оьзининъ юйрик атын ханга берип, кашырады. Хан, оьлимнен калганына суьйинип, Аьмет батырга Шаьаьрбек атлы кызын беруьвге соьз береди. Аьмет оьзи согыс майданында калады, хан кашып кутылады.

Хан, янындагы саклавлары ман арып-талып кайтканда, йолда Бугалы байга тыншаймага токтайды. Бугалы бай, оьзине конакка хан келгенге суьйинип, бек уьйкен сый этеди. Хан, кайтар заманда, Бугалы байдынъ улына Темирге Шаьаьрбекти берип, куда болаякка соьз береди. Хан мынан куда болувга суьйинип, Бугалы бай той этип, коьп савкатлар* ман хан сарайына келеди. Сарайда уьйкен той болып турган заманда, Аьмет батыр, душпанды енъип, коьп олжа* ман аман-сав кайтып келеди. Ханнынъ ваьдесинде* турмаганын коьрип, Аьмет батыр тувра сарайга келип киреди. Аьметти согыста оьлип калар деп ойлаган хан, коьрип, адап калады. Хан Аьметке бир аяк кымыз береди. Аьмет, кымыз аягын колга алып, булай толгайды:

Аьмет:

– Ана-Эдил бастан булганды,
Тезден тынса, ийги эди,
Анасыннан тел козылар айырылды,
Аналарын тезден тапса, ийги эди.
Айсылдынъ батыр Аьмет атланды,
Оьлен битпей, шоьп кеппей,
Омырткасын ез алкадай* ол буькпей,
Оьлимши яман иске ушырамай,
Бу языдан* тегин келсе, ийги эди.
Усарма, янлар, усарма,
Аргымактай айваннынъ
Аягын ший йибек пен тысарма?
Элдинъ басы Янибек хан
Бугалы байдынъ улына,
Бугасын баккан кулына,
Айсылдынъ батыр Аьмет савында,
Кызын берер усарма?
Усады, янлар, усады,
Аргымактай айваннынъ,
Аягын ший йибек пен тысады!
Эки юзли Янибек

Бугалы байдынъ улына,
Бугасын баккан кулына,
Айсылдынъ батыр Аьмет савында,
Кызын берер усады!
Булкыншагынъ* бурарман,
Бурып, йолга салырман;
Кедегенъди* кесермен,
Кесип шонтык этермен;
Элинъди эки боьлермен,
Элтип тавга ябарман,
Боьлик-шоьлик³ этермен,
Боьлинген койдай этермен!
Бу айтканым этермен,
Мырадыма етермен!
Бу айтканым этпесем,
Мырадыма етпесем,
Атам Айсыл, мен Аьмет,
Атамнан уьлис те алмай, мал да алмай,
Арам аьвлет кетермен!

Бу соьзлерди айтып, Аьмет батыр, кымыз аягын ерге атып, шыгып кетеди. Хан, ашувланып, Аьметти оьлтиртеек болады. Картлар макыл этпейди. Сонъ, Аьметтен калай кутылув йолын излеп, картлардан кенъес сорайды. Картлардан – бириси:

– Эки киевди шатраш* ойнатпага керек, кайсысы утса, – Шаьаьрбек соныкы болар, – деп кенъес берди.

Аьмет те, Темир де, разы болып, шатраш ойнавга киристилер. Ханнынъ кызы Шаьаьрбек экинши уьйде тенълери мен олтыры экен, Аьметтинъ аьлин билер уьшин, боьлеклер* берип, бир кызды йибередеди. Бугалы байдынъ улы Темир, хан кызын сыйлап, боьлекти басына коьтереди, ама Аьмет батыр хан кызынынъ боьлегин астына басып олтырады. Боьлек аькелген кыз, ойында Аьметтинъ енъиле баслаганын коьрип, кетеди. Йиберген боьлеклерди Темирдинъ басына коьтергенин, Аьметтинъ астына салганын эситкенде, Шаьаьрбек:

– Бай баласы коштан* экен, батыр баласы йигит экен, – деген.

Ойында Аьметтинъ утылаягын билип, Шаьаьрбек оьзи келип, терезеден сыгалап* карайды эм булай толгайды:

Шаьаьрбек:

– Атты аттай ойнатсанъ,
Пилди пилдей кадалтсанъ,
Ханнынъ кызы Шаьаьрбек
Туьсер, бугай, курыкка.

Соннан сонъ Аьметтинъ коьзи ашылып, ойында утып шыгады. Бу хабар ханга эситилгенде, ол, ашувланып:

– Кызымды Аьметке кене де бермем! – дейди.

Аьмет, яхшылык пан ис шыкпаякты билип, кызды алып кашаяк болады. Атын яхшы ярантып, кызга бараяк кешедде, атына карап, булай толгайды:

Аьмет:

– Сыдырув-Арка, Сылув-Тоьс
Сыдыра шапшы, юйригим;
Бетегели Бийнар-Тоьс
Бек ювыршы, юйригим.
Сарай алды тар сокпак,
Ян алып, ян бермеге барамыз;
Ашувынъды гуьл юзинънен шыгарып,
Аягынъды сайлап басшы, юйригим.

Соннан сонъ Аьмет батыр, атланып, Шаьарбек яткан ушпа* шарлак алдына барып турады. Аьметтинъ келгенин билип, Шаьарбек ушпа шарлактан секирип атылады. Аьмет оны ямышыга туьсирип алады.

Калмыктан тартып алган
Хан тамгалы кара атты
Сарай якка каратты,
Атадан калган алты кулаш шал атты
Шарлак баска ойнатты,
Шаьарбектей аруьвди
Тавга алып юьнеди.

Аьмет пен Шаьарбектинъ кашканын эситип, хан кувгыншылар йибереди. Кувгыншылардынъ баслыгы* Алав батыр болган. Алав батырдынъ ювыклап келгенин билип, Шаьарбек тынышсызланганда, Аьмет батыр булай толгайды:

Аьмет:

– Йыламашы, канишим* ,
Ат уьстинде ел алып,
Козинъ сисер, янышым* .

Шаьарбек:

– Мен йыламай ким йылар?
Артымыздан Алав батыр келеди,
Онъ колында огы бар,
Сол колында яйы бар.
Карсылдатып атпага
Энди ювык келеди.
Астымызда хан тамгалы кара ат,
Кабыргадан ок тийсе,
Кан шыркырап бек акса,
Бу каралды ул[л]ы йол,
Сулайып ерге йыгылса,
Козлем ийги, коьп яман,
Артымыздан кувып келген душпанга
Олжалыкка* мен калсам,
Онда куьним не болар?

Аьмет:

– Йыламашы, канишим,
Ат уьстиннен ел алып,
Козинъ сисер, янышым.
Артымыздан Алав батыр келсе де,
Онъ колында огы бар,
Сол колында яйы бар.
Карсылатып атпага
Энди ювык келсе де,
Астымызда хан тамгалы кара ат
Сулайып ерге йыгылмас,
Бир карады таптырар.

Шаьарбек:

– Мен йыламай, ав иемиз, ким йылар?
Артымыздан Алав батыр келеди,
Онъ колында огы бар,
Сол колында яйы бар.
Карсылдатып атпага,
Энди ювык келеди.
Куьбе* бузып ок тийсе,
Оьпкеликтен ок шыкса,
Маьрт* баласы эр эдинъ,
Бу каралды ул[л]ы йол,
Сулайып ерге йыгылсанъ,
Козлем ийги, коьп яман,
Артымыздан кувьп келген аьскерге
Олжалыкка мен калсам,
Онда куьним не болар?

Аьмет:

– Йыламашы, канишим,
Ат уьстиннен ел алып,
Козинъ сисер, янышым.
Артымыздан Алав батыр келсе де,
Онъ колында огы бар,
Сол колында яйы бар.
Карсылдатып атпага
Энди ювык келсе де,
Куьбе бузып ок тийсе,
Оьпкеликтен ок шыкса,
Маьрт баласы мен озим
Сулайып ерге йыгылмам.
Мен юрмеген ер барма,
Сынаспаган эр барма?
Аскар*, Аскар, Аскар тав,
Эригип анъга шыкканда,
Алдымыздан балалы булан* оьткенде;

Алав батыр атканда,
Баласы аксай берип кеткенде;
Айсылдынъ батыр Аьмет атканда,
Баласын койып анасынынъ
Явырыны[ны]нъ* кос куызгисин*⁴ бузганда;
Огым оьте шыкканда,
Кара таска капканда;
Сенинъ атанъ Янибек хан,
Табан салып тартканда,
Табан салып ала алмай,
Ат куйрыкка такканда;
Эл ямагат йыйылып,
Тамашага бакканда*;
Каралыкта кез юрип,
Куыш сынаскан эр дирмен!

Со заманда Алав батыр, йолдасларын артка калдырып, оьзи етип келеди эм Аьметке карап:

– Аьмет, мен сени мен согыспага келмедим, хан йиберген сонъ амалсыздан келдим. Сен де мендей бир батыр болганлыктан, мен сенинъ акынъды билемен. Мине бу бармагыма огынъды ат! – деп, Алав батыр иймам* бармагын коьтерип турды.

Аьмет ок атып онынъ бармагын яралады. Соннан сонъ Алав батыр, кери кайтып, артта калдырган йолдасларына барып:

– Аьметти енъип болмаяк! Мине, коьресизбе, меним де бармагымды яралады! – деп, яралы бармагын коьрсетти.

Оны коьрген сонъ кувгыншылар коркып, кери каштылар.

Соннан сонъ Аьмет батыр Шаьарбек пен бирге аман-сав тавга барып еттилер эм сонда яшап калдылар. Тура-бара Аьметтинъ янына, хан, бий, байлардынъ зорлыгына даяна алмай, элден кашып шыккан йигитлер йыйыла бердилер. Хан Аьметти ыслатып оьлтиртуувдинъ амалын эрте-кеше ойлайды. Ахырында бир карт Аьметти ыслатак болды. Ол карт, ханнан бираз аькер алып эм бир юйрик ат минип, Аьмет турган ерге барып, аьскерин тасада калдырып, оьзи: «Аьмет!» – деп кышкырады, Аьмет шыкса, кашады. Бу ис Аьметтинъ йолдасларына шек туьсирди. Олар Аьметти хан мынан хабарласады деп шеклендилер эм бас коьтердилер. Аьмет, оьзининъ тазалыгын ысбат* этер уьшин, суьйикли атына атланып, Шаьарбекти алдына [алып], каядан атылып оьлди. Аьмет оьлер алдына, суьйикли атына карап, булай толгайды:

– Аскар, Аскар, Аскар тав –
Сенсинъ меним бийигим.
Асылым кара киси улыман,
Атымды сен шыгардынъ, юйригим.
Асувлы казан, ягувлы от,
Ас келтирген ю[й]ригим.
Шагыл-шагыл тавлардан,
Шакал оьтпес йоллардан,

Камалаган каты душпан явлардан
Ян куткарган ю[й]ригим.
Бу дуныяды коймай энди ис болмас.
Мен дуныяды койганда,
Куйрыгынь, ялынъ кыналап,
Сен де калма, юйригим.

Бу соьзлерди айтып, Аьмет батыр, суьйикли атынынъ коьзине баслыгын* байлап, оьзи атланып, алдына Шаььрбекти де алып, йолдасларына карап:

– Меним хан мынан хабарласувым барма, йокпа экенин, меним хангама яде сизгеме туьз экенимди муннан сонъ коьрип билерсиз! – деп, каядан атылып, дуныя саладылар⁵.

ПРИМЕЧАНИЯ*¹

¹ Ок-яяды – здесь: «яя» – диалектная форма слова «яй» – лук.

² Калмык – анахронизм, золотоордынский хан Джанибек не мог воевать с калмыками, пришедшими в кыпчакские степи много позже.

³ Ботьлик-шотьлик – исправлено, в рукописи «ботьлек-шотьлек».

⁴ Куьзги – здесь: широкая плоская часть лопатки.

⁵ Дуныя саладылар – дуныядан таядылар.

Эдиге йыры

Бу йырдынъ басы Кобанда Шабаз авылында Аьжидает Кудайнет улынынъ авызыннан 1922 йылда, майдынъ 12-де, язyp алынды. Йырдынъ тамамы Караногайда Аьжи-молла Ногман улынынъ авызыннан 1926 йылда, шольдинъ 18-де, язyp алынды.

«Эдиге йырынынъ» тарихи

Бурын заманда Кадиркая, Баьркая эм Кутлыкая деген уьш кардаш болган. Кутлыкая ханнынъ кусшысы болган.

Ханнынъ бек алгыр, атаклы каршыгасы болган. Экинши бир хан бу каршыгадан тукум алмага суьйген. Ханнан тилесе – бермейди, ахырында, Кутлыкаядан ясыртын бир йымыртка ала билген. Бу йымырткадан шыккан каршыга бек те алгыр болган.

Бу эки хан, бирге анъшылап шыгып, экеви каршыгаларын бир куска йибергенде, яс каршыга анъды тез кагып алган. Соннан сонъ хан Кутлы-каядан шекленип, ашувланып, оны кувып йиберген.

Кутлыкая агашлыкка кетип яшаган. Ол агашлыкта коьп йыллар яшаган. Бир заман агаш анъгалакка рас келип, ога уьйленген. Агаш анъгалак ога: «Меним кабыргама карамассынъ», – деп шарт эткен. Бир куьн агаш анъгалак ювынып турганда, Кутлыкаядынъ коьзи онынъ кабыргасына туьскен. Караса – не коьрсин: агаш анъгалактынъ кабыргасыннан иши-оьти коьринеди экен. Сол заманда агаш анъгалак ушып туьсип: «Э, аьдем баласы, соьзинъде туралмадынъ, энди мен сени мен туралмам, хош сав кал. Тек, узакламай, меннен бир аьвлет тудар, соны келтирип, сенинъ йолынъа салып кетермен», – деп, коьзден йогалып кетеди.

* Здесь и далее примечания составлены Т. Джематуловым.

Соннан сонъ Кутлыкаядынъ ханы оылип, ол элге кайтып яшайды. Бир куън авыл халкы, теприж* этип, кырга шыгады, халк ойын, куълки мен турган заманда, агашлыктан шыгып келеяткан бир затты коърип, кашады. Кутлыкая бу заттынъ агаш анъгалак экенин билип, кашпай калады. Агаш анъгалак, ювыклап келип, бир туъйиншикти ерге салып, кайтып кетеди. Кутлыкая барып караса, туъйиншикте яны тувган бир эр бала ятыр. Ол, озынинъ баласы экенин сезип, алып кайтады, тек оны эмизмеге кисиси болмай, кыйналады.

Бир куън бала бек йылайды, эмизмеге киси йок. Кутлыкая адайды, ахырында бир канжык ийтти коърип, сога эмизеди. Бу бала бек тез оьседи. Балады берип кеткенде, агаш анъгалактынъ «эдиге» деген сеси эситилген, сонынъ уьшин Кутлыкая баладынъ атын Эдиге деп атаган.

Эдиге баладан ок бек акыллы эм батыр юрекли болган. Озынинъ сыны да аруув болган. Элдеги ийги-яхшыды ханлар оьзине алганга коьре, бу юрттынъ ханы да Эдигеде оьзине алып, йылкышы этеди. Эдиге бек айбетли бир йигит болып оьседи. Ол ханнынъ ордасына* келип киргенде, хан, оьзи билмей, орныннан турады экен. Муны катыны айтканда, хан «болмас» деген. Бир куън Эдиге келе. Ханым*, оьзине билдирмей, ханнынъ этегин ястыкка тиккен. Эдиге [...] деп¹ киргенде, хан, секирип турып, ястыктынъ суьйретилгениннен, озынинъ Эдигеден сескенетаганын билди. Соннан сонъ хан Эдигеге душпанлык саклайтаган болды.

Хан ордасында Эдигеге ишпеге ювырт берген болганнар. Бир куън Эдиге пышагы ман ювыртты кескелеп, ишпей кеткен. Бу ис ханнынъ юртын боьлик-боьлик² этеегин анънатув болган. Соннан сонъ хан Эдигеде оьлтируувге ойлайды. Залым ханнардынъ аьдетинше, халк йыйып, уьйкен той этеди, тойга йыравлар шақыртып, толгатып, Эдигединъ асылын айттыртады. Йыравлар Эдигединъ асылын туьз айталмайдылар. Олар Эдигеде, ханнынъ оьлтиртеегин билип, аяйдылар.

Ахырында Сыбыра деген атаклы карт йырав, ясырмай, Эдигединъ асылын айтып береди.

Эдигединъ тогыз йолдасы болады. Эдигединъ йолдаслары да ханнынъ яман ниетин биледилер. Олар Эдигеде алып кашувга кенъес курадылар. Эдиге той ишине киргенде, йолдаслары Эдигеге эм оьзлерине атлар азирлеп, ханнынъ аьскерининъ иерленген атларынынъ зоьнъги бавларын кеседилер. Тойда Эдигеде эсиртедилер, мырадлары – оны оьлтирмек. Солай этип толгавлар басланады:

Алай Эдиге Куба увыл,
Токтамыс ханда саклав болып турганда,
Оьзин киси танымай,
Бир кубаша* яс эди.
Токтамыс хан байтал сойып бал куйды,
Бар болган ийги аьдемин йыйдырды,
Туькли шатыр курдырды,
Тоьр[е]*-картларын йыйдырды.
– Эндигиси ким калды? – деп сорганда*,
Канълыдынъ Кара Байыс айтады:
– Уьш юз алпыс яшаган,
Кошанай тиси босаган,
Сыбыра деген карт йырав,

О калгандыр, – деп айтты.
Арбага минер аьли йок,
Атка минер куьши йок.
«Арбага минсем – силкер, – деп, –
Атка минсем – шоршыр», – деп;
Астына мамык тоьсетип,
Арысына боз ат ектирип,
Сыбырадай карт йыравды келтирип,
Уьшкил бастан ер берип,
Уьш тостакай бал берип,
Бал буьйрекке туьскенде,
Буьйрек балга сискенде,
Токтамыс хан сорайды:
– Кеньесимнинь алдысынь,
Кень сабаннынь³ курысынь*,
Келеши улы Кенжебай⁴,
Бу Эдиге не зат ты?

Янбай:

– Йыйыныньда меннен уьйкен йырав бар,
Соьз сорасань – оннан сор*.

Хан:

– Каньлыдынь Кара Байысы,
Бу Эдиге не затлы⁵?

Кара Байыс:

– Патшайым⁶, таксырлыман*,
Мен де билмем, – деп айтты.

Хан:

– Аргыннынь Кара Хожасы,
Бу Эдиге не затлы?

Кара Хожа:

– Патшайым, таксырлыман,
Мен де билмем, – деп айтты.

Хан:

– Коньыраттынь Узын Айдары,
Бу Эдиге не затлы?

Узын Айдар:

– Патшайым, таксырлыман,
Мен де билмеймен, – деди.

Хан:

– Сырыннынь Сылув Маьмбети,
Бу Эдиге не затлы?

Сылув Мамбет:

– Патшайым, таксырлыман,
Мен де билем, – деп айтты.

Хан:

– Аталык улы Сары Касым,
Бу Эдиге не затлы?

Сары Касым:

– Оьзимнинъ ким экеним билмеймен,
Мен де билмен, – деп айтты.
Кыпшактынъ Куба йыравы,
Онъ колына бал алып,
Тиз уьстине боьрк салып,
Толгайым деп туры эди –
Келеши улы Кенжебай,
Кери тартып, олтыртты,
Эзуьв* тартып, ым кагып,
Карт йыравды коьрсетти.

Хан:

– Сыбырадай коьпти коьрген йыравым,
Сен толгашы, – деп айтты.
Ыргаланды Сыбыра-йырав, коьгалды,
Толгайым деп карады:
Айтарга авызы бармады,
Соьйлерге тили келмеди.
Оны коьрип, Токтамыс,
Сыбырадынъ якларын
Увлар мынан увлатып:
– Толга, картым, – деп айтты.

Сыбыра:

– Манарасы* минъ кулаш* ,
Хан Суьйиндик оьткенде,
Оны коьрген карынъмын* .
Тебингиси* темир алтын –
Динибек ханды коьрген карынъмын.
Баба Туьклес дин ашкан,
Хан Оьзбекти коьргенмен.
Шын-Машынды* бийлеген
Жаьнибекти коьргенмен,
Нардынъ* бой[н]ын* шырт кескен
Бердибекти коьргенмен.
Коьгев курган Коьтев хан,
Бу дуниядан оьткенде,
Каьпир* болып кеткенде,
Оны коьрген карынъман.

Алак ханнан тогыз хан,
Кишик ханнан отыз хан,
Оны коьрген карынъман.
Томпак эрин, томпак бас,
Тек туьневин ювырып юрген яс эдинъ,
Энди сен де хан болдынъ,
Сени де коьрген карынъман.
Яраткалы бойы ясав толтыртып,
Бар эткенин кос этип,
Ярылма тостаканын толтыртып,
Хан ием, сен бал бергиш Куба увыл
Колынъда оьксиз юргенде,
Халк-аьлемге* шыгармай,
Дуньяды баасына баламай,
Сол суьйгенинъ оьткен куьн.
Энди меннен, хан ием,
Эдигеди «не затлы?» деп сорасанъ;
Аргы увыл да, берги увыл,
Ортасында кенъ елкели Куба увыл;
Курама шапшак, кырк кырсава,
Басар бугай Куба увыл;
Шагарактан* шыгып,
Кашар бугай Куба увыл.

(Эдиге кашады)

– Куба увылды кувлама,
Байтагым* коьп деп, дувлама.
Байтагым коьп деп дувласанъ,
Кумга биткен кубатал*,
Курык сайлар Куба увыл.
Куба-алалы коьп йылкынъ
Кувып айдар Куба увыл,
Кува шыккан кисинъди
Кум каптырар Куба увыл.
Басы бурма сары алтын тагынъды
Тартып алар Куба увыл.
Эт билеги сав алтын,
Эриккенде бир соьйлеви минъ алтын
Козекедей коьрклинъди
Олжа кылар Куба увыл.
Тогыз герей бабасы,
Толы юрттынъ иеси,
Токтамыстай ханнарды
Оьрге кувар Куба увыл.
Кув оьленде даьм болмас,
Кув йиликте май болмас,
Кубарган мендей картта соьз болмас.
Оьлтирсенъ неге ярарман?
Калдырсанъ неге ярарман?

Яшавымдынъ шегинде*,
Тувра соьзди айтарман:
Актыгынъа* етер бугай Куба увыл.

Хан:

– Эй, тогыз эр, тогыз эр,
Тогызынъ да бара коьр,
Алдап-сулдап, Эдигеди
Касынъызга ала коьр.
Алдап-сулдап, касынъа ал,
Касынъа ал да, басын ал!

Соннан сонъ, алдында Кенжебай болып, ханнынъ кувгыншылары Эдиге-ди кувып кетедилер. Бир агашлыкта Эдигединъ артыннан кувып етедилер. Эдиге мен согыспага коркып, кери кайтармага Кенжебай айле курып, булай толгайды:

Кенжебай:

– Кайтсана, ялгызым, кайтсана,
Кайтып уйинъ тапсана.
Энегеси бийик боз орда*,
Кан иенъе, ийилип, саьлем* берсене;
Эрни юка сары аяк,
Кан иенъ бал береди – ишсене;
Этеги алтын, енъи алтын,
Кан иенъ тон береди – кийсене;
Кулагын биздей кадаган,
Кекелин кыздай тараган,
Юргенде ызын санаган
Ат береди – минсене;
Куйрыгы узын ак сунъкар,
Кан иенъ кус береди – суьйсене⁷.
Шорасыннан* шора боьлип береди –
Шора агасы болсана;
Байталыннан байтал боьлип береди –
Байлап, кымыз ишсене;
Байтагыннан* байтак боьлип береди –
Падыйшалык суьрсене.

Эдиге:

– Мен кайтпам да, кайтпам да,
Кайтып, Эдил оьтпем де!
Энегеси бийик боз орда,
Ийилип, саьлем бермем де;
Эрни юка сары аяк,
Кан саркытын* ишпем де –
Эрним елkek⁸ болган сонъ;
Этеги алтын, енъи алтын,
Кан тоннарын киймем де –
Ийним кутсыз болган сонъ;

Кулагын, биздей, кадаган,
 Кекелин, кыздай, тараган,
 Юргенде ызын калдырган,
 Кан атларын минмем де –
 Авым кутсыз болган сонъ;
 Шорасыннан шора боьлип берсе де,
 Шора агасы болмам да;
 Байталыннан байтал боьлип берсе де,
 Байлап, кымыз ишпем де;
 Байтагыннан байтак боьлип берсе де,
 Падийшалык суьрмем де –
 Эр болып, атка минген сонъ!
 Бир йол алып юрген сонъ –
 Катын болып кайтпам да!
 Оьпкелеген соьзимди,
 Коькген огым айтпаса,
 Авызымнан айтпам да!
 Муннан аьри мактанмам,
 Мактандырсанъ сен мени,
 Он эки тотам* ок туткан,
 Бурынгы оьткен эр Шынъыз,
 Оьзи минен тенъермен*!
 Карагайдан бийик терекпен,
 Басымнан давыл оьтсе – тенъселмем*!
 Токтамыстынь тогыз эр,
 Камшы тиер бойнынъа*,
 Кан шыргалар койнынъа,
 Шыдамассыз меним кылган ойыныма!
 Мен мен дирмен, мен дирмен,
 Менменликтен тоба кылган эр дирмен!
 Дослар отын соьндирмем,
 Душпан отын яндырмам!
 Екенни* коьл тоьгерек,
 Алдавлы соьзинъ не керек?
 Бу кеткеннен кетермен,
 Шах Темирге етермен!
 Кудай Аллам йол берсе,
 Шах⁹ Темир мага кол* берсе,
 Тиси кетик, тили муьлтис ханынъды
 Бир маскара этермен!

Соннан сонъ Кенжебай кувгыншылары ман кери кайтып кетеди. Эдиге, узын сеперге* шыгаяк болып, йолдасларына оьгит* соьзлер айтады. Йолдаслары шыдамлы болсын ушын ,Эдиге оларга булай толгайды:

Эдиге:

– Сыдырув-Арка*, Сылув-Тоьс*
 Сырттан толгай, тогызым,
 Кара кустай шонъкайып,
 Каравыл кара, тогызым.

Ерге биткен елкекти*
 Азык эттинъ, тогызым.
 Этсиресенъиз, булан* атарсыз,
 Эрикпесенъиз, бир мыратка етерсиз.
 Бир заманы келгенде,
 Токтамыстынъ толы юртын мен алсам,
 Толкысытып, Ана-Эдилге кондырсам,
 Сарайшыклай*, кожалай,
 Увыл-увылынъа калганша,
 Емегинъ болсын, тогызым.
 Елке шашын оърмеген,
 Адам юзин коърмеген,
 Байлардынъ томпак шашлы арууви
 Олжа* болсын, тогызым,
 Канъкадай кара басыма,
 Каравыл шыккан тогызым,
 Дувадактай* тонъкаклап,
 Тезек терген* тогызым.
 Эй, тогызым, тогызым.
 Тогызынънынъ басын етермен,
 Атынъ оълсе, тоълермен,
 Калганынъды мен сизинъ,
 Кара киске* боълермен,
 Оьлгенинъе нетермен?
 Арууьв ювып, ак кепиннеп*, коьмермен.
 Болса, булай этермен,
 Болмаса, Кудайымнынъ
 Болмасына нетермен?
 Бермен* келши, тогызым!

Соннан сонъ Эдиге йолдаслары ман Шахтемир¹⁰ ханга карап йоьнейди. Эдиге йолда барганда Кабартыдынъ Алып батырга йолыгады. Алып батыр, Шахтемир хан ман согысып, оны енъип, кызын алып бараятыр экен.

Эдиге, Алып батырды оьлтирип, Шахтемир ханнынъ кызын алып кашпага ойлайды. Бу мырадына етер ушын, ол Алып батырга казаншылыкка киреди. Ама йолдасларын ясырып, артта калдырып, юритеди. Алыптынъ аьскери ушын сойылган малдынъ этиннен йолдасларына ясырып калдыра барады. Алып батыр йолда токтап, конып, аьскери мен тыншая барады. Солай этип, ол бир ерге токтаганда эм ордасын курып ятканда, Эдиге Алыптынъ аьскерин эрек йибертер ушын: «Йылкыды урып отлатпага, суьрип сувармага керек», – деп, аьскер мен йылкыды ордадан эрек аькетип токтатады. Сув ягада тыншайып яткан аьскер, оьз ара ойнап, бир ягы Алып батырдынъ, экинши ягы Эдигединъ аьскери болып, согысадылар. Ойында Эдиге яклы аьскер енъеди. Сол заманда Эдиге, ордадынъ бир муьйисин йолдасларына¹¹ коьртип, уйклап яткан Алыпты ок пан атып оьлтиреди. Соннан сонъ аьскерге шавып келип: «Йигитлер, билмесенъиз билинъиз – мен Эдиге боламан! Алып батырды оьлтирдим эм сизди азат* этип йиберемен!» – дейди. Бу ерде аьскер, анъ-танъ* калып, Эдигединъ атын эситкенде, сескенип,

ысламай азат этип йибергенине шуькир этип, тараладылар. Соннан сонъ Эдиге, кызды алып, Алып батырдан алган олжа ман, тогыз йолдасы ман бирге Шахтемир ханга карап юреди. Алып батырдынъ Шахтемир ханнынъ юртыннан алган есирлери бар экен. Эдиге ол есирлерди ханнынъ кызы ман бирге алды ман эллерине йиберди.

Шахтемир хан, кызы кайтып келген сонъ, бек суьйинип, буга Эдигединъ себепши болганын билгенде, кызын Эдигеге багышлайды. Эдиге ханнынъ кызыннан бир увыллы болады, балады Нурадын деп атайдылар.

Эдиге Шахтемир ханнынъ юртында коьп йыллар яшап калады. Ол арада Нурадын да оьсип, батыр йигит болады. Бир куьн Эдиге, Шахтемир ханга Токтамыстан оьш алаягын соьйлеп, коьмек тилейди. Шахтемир хан бир аз коьмек аьскер берип, Эдиге мен Нурадын Токтамыстынъ юртына келедилер. Аз аьскерди коьп этип коьрсетер ушын, Эдиге бир тоьбединъ янында токтап, кешеде коьп ерге от яктырып, атлардынъ курсагына ак боьз байлатып, танъ атканша, атларды тоьбеди айландырып юрите берген. Буларды коьрген куьзетшилери, ханга барып, тоьбе якта сансыз аьскер келип токтаган, деп хабар бергенде, хан, адап калып, аьскерин де йьялмай, кашпага караган. Сол заманда Нурадын, азгана аьскер мен кирип, ханнынъ куьзетши аьскерин шавып, элге коркув туьсирген.

Куьзетши аьскерининъ шабылганын эситкен сонъ, Токтамыс хан бу келген яв-душпаны Эдиге экенин билип, ваьзирлерин, картларын йыйып, кенъес этеди. Ахрында Токтамыс хан кашпай, амал таппай, эл-юртына яны авырып, зар* йылап, бала-шагасын кушаклап, булай толгайды:

Хан:

– Хан кашып, бий кувган куьн;
Хан йодурга* минген куьн;
Алтын таклар буьлген куьн;
Ат уьркип, иерлер сынган куьн;
Темир сувлык уьзилип,
Тизгин колга келген куьн;
Хан арада мунъайып,
Ханымлар булай айта турган куьн:
– Куба нарга* юк артып,
Эки арыслы арба ектирип,
Куьнимиз булай болды деп,
Ханымлар калмай, шувлап минген куьн.
Ханымлар, каптай кара кийинип,
Ялан аяк, ялан бас,
Кабыргадан кос ат айдап, коьшкен куьн.
Эки коьзи яс басып,
Танавларын шанъ басып,
Бу языда ханымлар,
Куьни туьзде кешкен куьн.
Аланъ, аланъ, аланъ юрт,
Аланънаган уьйкен юрт;
Ак капталлар кийинип,

Атам киев болган юрт;
 Йибек тастар салынып,
 Анам келин болган юрт;
 Сазандай куйрык таслатып,
 Сан* аргымак оьскен юрт;
 Запырандай сары баллар сапырып,
 Сабам* тойга коьшкен юрт;
 Келин келген кепли юрт,
 Йылгын* яккан йылы юрт;
 Ябагалы яс тайлак*,
 Ярдай атан* болган юрт;
 Яйылымда ятып калган бир токлы,
 Яйылып, минь кой болган юрт –
 Эдилимсинь, Тенимсинь,
 Отынъ секер, сувынь сербет еримсинь!
 Таьлейсиз хан бу куьнде
 Казак шыгып барады,
 Хан иенье сен бу куьн
 «Йолынъ болсын!» дермисинь?

Соннан сонъ Токтамыс хан кашады. Кашып, юре-юре, бир агашлыкка келип киреди. Нурадыннынъ кувып келеятканын билип, сонда ясырынады. Сол арада аягынынъ астыннан бир кус ушып, коьтерилип кышкырады. Сол куска карап, хан булай толгайды:

– Кыт-кыт эткен кызгыш* кус,
 Канатынь кат-кат мойнынъ бос,
 Авызынь-мурнынъ* муьйиз кус,
 Авазынь айлак яман кус,
 Бу языда* зар* кылып,
 Коьп кышкырма, кызгыш кус,
 Йымыртканъды алмага,
 Майтагым* болса, мунда йок.

Соннан сонъ, «кусты коьрип, кувгыншы келер эм мени табар» деп, Токтамыс хан бу ерден коьшип эрек кетеди. Агашлыкта ялгыз канъгырып* юрип, хан арыйды, кыйналады, коьзине оьлим коьринип, бек кайгырып, тагы да толгайды:

– Сувсылдама*, коьк сонар,
 Эдиге улы коьп майтак*,
 Келип конса, соларсынъ.
 Толкысыма, Ана-Эдил,
 Токсаннынъ¹² бири келсе, катарсынъ.
 Буркысыма*, куба шанъ,
 Себелеп, ямгыр явса, ятарсынъ.
 Буьлкилдеме, сом юрек,
 Куьнинъ келсе, соларсынъ.
 Кубырсыма, куба ат,
 Бир туьн катсам юбарсынъ*.
 Янымдагы йолдасым

Сыбыр-сыбыр этеди,
Янына кыйын келгенде,
Мени койып кетеди.
Сыр билмеген ясларга,
Сырымды калай тоьгейим?
Сынавлы шынты юйрик юбады,
Сыналмаган бедевге*,
Калай барып минейим?
Артымыздан коймай кувып келеди
Каны етकिр Нурадын,
Эш бермегир мурадын¹³;
Хан увылы мен оьзим,
Оьлмей, колга тутылмам;
Аьжели еткен кисимин,
Бу куьнгиси мен оьзим,
Ерге синьсем, кутылмам.

Сол арада Нурадын кувып етип келеди эм ханга карап: «Ясынъ уьйкен, алдынгы кезек сеники, ат!» – дейди. Токтамыс атса да, тийгизе алмайды. Сонъ Нурадын ханнынъ басын кесип алады.

Эдиге:

– Ул[л]ы йыма куьнинде,
Мен дуньяга энгенмен;
Коьзим ашып коьргенде,
Кадир туьнин коьргенмен;
Актан белги алганман;
Нурдан уьлги алганман;
Арабы* китап колга алып,
Аьлимлердинъ айтканларын
Мен айтайым, дегенмен;
Куьрилдеген коьк тенъиздинъ ишинде,
Эр Нурадын, мырза улым,
Сени тилей турганман;
Токтамыс пан Темирге,
Исим колай келгенше,
Аягымнынъ уьстинде,
Тагзым* этип олтырдым;
Исим колай келгенде,
Бес юз киси оьлтирдим;
Бир басы минъ кисиге тийгендей,
Кабарты деген Алыпты,
Языда ялгыз тавып, оьлтирдим.

Муннан сонъ Эдиге мен Нурадыннынъ арасы бузылады. Олар оьз ара оьпке соьзлерин булай толгап айтысадылар:

Нурадын:

– Булан сынлы куьренди,
Бутка кагып, мингенмен;
Аз эсик минен боз эсик,

Белгили арка бойында,
Тувра асыктан йол салып,
Орман аткын конганман;
Эртис* басы кара агаш,
Токтамыска сонда суърип еткенмен;
Савкат этип, мойныма
Айкел* шалып келгенмен.

Эдиге:

– Тувды, тувды! – дегенде,
Тув биелер сойганман;
Бетинъди юпар* мынан ювдырдым;
Белинъди алдаспаннынъ* бавы мынан бувдырдым;
Карагайдан бутак шыгартып,
Кайыннан бесик ясагтым;
Катебе-камка* тоъсеттим;
Катебе каты болар деп,
Астынъа камка яйдырдым;
Йоктан сени бар этим;
Мырзаларга бас костырып, тоъре* эттим;
Кунадил* эдинъ – кус эттим;
Боълтирик эдинъ – боъри эттим;
Каршыгадай уъзеттим;
Кайын октай туъзеттим.
Картайганда карт атанъды кувлайсынъ,
Кувлагандай мен неттим?
Кавданлы ерге от берсем,
Отты кайдан отларсынъ?
Кара аргымак катырсам,
Атты кайдан минерсинъ?
Кара лашын катырсам,
Кусты кайдан суъерсинъ^{14?}
Куралайдай* эки коъзи кызарган,
Кувдай шашы агарган,
Карт атанъды кувласанъ,
Эр Нурадын мырза улым,
Кайда барып онъарсынъ?

Нурадын:

– Кавданлы ерге от берсенъ,
Отлардан отлар сайлап отларман;
Кара лашын катырсанъ,
Кустан сунъкар суъермен;
Кара аргымак катырсанъ,
Аттан тулпар минермен;
Куралайдай эки коъзи кызарган,
Кувдай шашы агарган
Карт атамды кувласам,
Байтыллады уъш айлансам ю[вы]ларман.

Эдиге:

– Борай-борай кар явса,
Боз керискенъ тувылма эдим, мырза улым?!
Борашынлап* ок явса,
Елкенъде болат¹⁵ калкан тувыл медим, мырза улым?!
Кыйвадан*, Бухардан*,
Жуъмлесиннен* йыйдырса,
Ортасына болат калкан куйдырса,
Ишиннен мыскал* бакыр табылмас!
Камтыганы* катесиз,
Кара лашын тувыл медим, мырза улым?!
Кувлаганынъ мен болсам,
Мен кашайым – сен кувшы!
Аър душпанынъ алдынънан
Мендей кашсын, мырза улым!

Соннан сонъ Эдиге элден шыгып кетеди. Эдигеден сонъ Нурадын эл бийлейди. Бир заман Токтамыс ханнынъ Кадирберди атлы улы атасынынъ канын алар ушын, бир кесек аьскер мен Нурадыннынъ элине келип, бир шетке кос тигип, токтайды.

Аыйлежи Кенжебай, Нурадын колында турса да, Кадирберди мен ясыртын хабарласа болган. Бир куьн Кенжебай, элдинъ шетинде бек коьп анъ коьрдим деп, Нурадынды кызыктырып, алгасатып, ясандырмай¹⁶, кырга алып кетеди. Бара-бара, Кадирбердининъ аьскерининъ колына туседилер. Кадирберди Нурадынды оьзининъ алдына дыйванга¹⁷ олтыртады. Ол, Нурадынды бек язалар ушын, Нурадын олтыраяк олтырага ушларын йогары каратып, эки суьре* кактырган. Нурадын олтырага олтырган заманда, бу суьрелер онынъ бутларын тесип шыккан. Нурадын сонда да душпанына сыр бермеген, шырайын да сытпай, бутларыннан шыгып турган эки суьреди ыслап, Кадирбердиге карап: «Не айтасынъ?» – деп турган. Солай этип, Нурадын ман Кадирберди экеви, толгап, булай соьйлескеннер:

Кадирберди:

– Тогай-тогай¹⁸ ювырган,
Томарларкоьрсе, каргыган,
Туягынынъ налыман,
Казандай уйкен таслардан,
Каргып барып тик тускен,
Томага коьзли торымды,
Аны не эттинъ, Нурадын?
Томагалы айбалтам,
Аны не эттинъ, Нурадын?
Аргы авылдан коьшкен алты арбам,
Алтавы да тень арбам,
Аны не эттинъ, Нурадын?
Каслы, каслы, каслы орда*,
Он эки табан боз орда,
Босагасы болатган,
Болатка алтын ялаткан,

Туьннигининь* иши камка*, тысы кис*,
Доьрт бавы да арайыс*,
Ялкыннары* ярма ока*,
Тувырлыгы* турма ока*,
Ак эректинь* анасы,
Каска эректинь баласы,
Ыдырынып ол айван,
Адым ерге тарталмас,
Он эки табан каслы ордам,
Аны не эттинь, Нурадын?
Бир шегеси минькызылга битпеген,
Усталардынь минь шоькиши титпеген,
Ягасы алтын ак куьревке*,
Аны не эттинь, Нурадын?
Коьргеннинь коьзин оьлтирген,
Соьйлегенде эр эзетин келтирген,
Канекедейьруьвди,
Аны не эттинь, Нурадын?
Толай майтак* иеси,
Тоғыз ханнынь кенжеси,
Токгамыс атлы атамды,
Аны не эттинь, Нурадын?

Нурадын:

– Толгай-толгайювырган,
Ювырганда, ер бавырын кувырган,
Томага коьзли торынды
Олжа этип мингенмен.
Томагалы айбалтань
Аш белиме илгенмен.
Аргавылдан коьшкен алты арбань,
Алтавы да тень арбань
Тегин олжа эткенмен.
Каслы, каслы, каслы орда,
Он эки табан боз орда,
Босагасы болаттан,
Болатка алтын ялаткан,
Туьннигининь иши камка, тысы кис,
Доьрт бавы да арайыс,
Ялкыннары ярма ока,
Тувырлыгы турма ока,
Ак эректинь анасы,
Каска эректинь баласы,
Ыдырынып ол айван,
Адым ерге тарталмас,
Он эки табан каслы ордань
Со языдынь* бойында отка ягып кеткенмен.
Бир шегеси минь кызылга битпеген,
Усталардынь минь шоькиши титпеген,
Ягасы алтын ак куьревкень

Тонав этип кийгенмен,
 Коьргеннинь коьзин оьлтирген,
 Соьйлегенде, эр эзетин келтирген
 Канекедей аьруьвди
 Катын этип алганман.
 Толай майтак иеси,
 Тогыз ханнынь кенжеси,
 Токтамыс атлы атаньды,
 Суьйре аркадынь басында
 Суьрип кувьп еткенмен,
 Басын сонда кескенмен.
 Канжыгага* таксам, калар деп,
 Кисеме¹⁹ салсам, киси алар деп,
 Атама соьзим ялган шыгар деп,
 Ак олага оратып,
 Мойныма айкел* салып, келгенмен.
 Кеселтек кара булытман,
 Кенене явмай ашылман.
 Боз агаштан бийикмен,
 Булытка етпей, шурт сынмам.
 Куьлтирер соккан ясынман,
 Лавласам – курар шыракман,
 Ашувлансам, шурт уьзилген болатман.
 Яныма алпыс явлар иертп,
 Нарт сайлаган мырзаман.
 Кыйыны тийген батырга,
 Кыйын коьрген пақырга
 Алапасын* артык берген мырзаман.
 Атасын сормай*, ноьгер* юритпем,
 Асылын сорамай, мал бермем.
 Эдиге улы мендирмен,
 Сенинь теким* кызыл шашбав* каннардынь,
 Кайсысыннан кемдирмен?!
 Саным тувьл – мурнымнан*
 Бийда* оьткерсень, кайгырмам!
 Узын огым, кень яйым
 Туьспей туры колыма,
 Узын огым, кень яйым
 Туьсе калса колыма,
 Кадирберди яс солтан*,
 Йиберер эдим мен сени,
 Атань барган анавда,
 Хан Токтамыс йолына!

– деп, бир сермеп, Кадирбердиди йыгады эм: «Хыянатшы карт!» – деп, Кенжебайды урып оьлтиредди.

Солай этип, Нурадын аман-сав уьйине кайтады. Тек, баягы суьрелердинь* увы яйылып, бек авырады. Онынь авырув заманында Кадирберди йылкысын рлатып айдатады. Оларды куваман деп, Нурадын, яйдак атка атланып, шабады. Соннан сонь, бутындагы яралары аскынып, кайталап авырады да оьледди.

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Деп – в рукописи имеется пропуск слов.
- ² Бюлик-бюлик – исправлено, в рукописи «бюлек-бюлек».
- ³ Сабаннынъ – должно быть «сабамнынъ».
- ⁴ Кенжебай – имеется в виду Кенъ Жанбай.
- ⁵ Затлы – в староногайском языке использовалось для обозначения социального происхождения или этнической принадлежности человека.
- ⁶ Патшайым – мой падишах.
- ⁷ Суьйсене – должно быть «шуьйсене*».
- ⁸ Елkek – *здесь*: свежая рана.
- ⁹ Шах – слово приписано другим почерком более тёмными чернилами.
- ¹⁰ Шахтемир – здесь и ниже по тексту первоначально написано «Сатемир», а затем переправлено на «Шахтемир».
- ¹¹ Йолдасларына – исправлено, в рукописи: «йолдасларыннан».
- ¹² Токсаннынъ – *здесь*: токсан – девяносто дней зимы.
- ¹³ Мурадын – исправлено, в рукописи вследствие перестановки слов нарушена рифма: «мурадын бермегир».
- ¹⁴ Суьерсинъ – см. примеч. 7.
- ¹⁵ Болат – исправлено, в рукописи: «булыт».
- ¹⁶ Ясандырмай – не дав должным образом подготовиться (облачиться в доспехи, взять соответствующее случаю оружие и т.д.).
- ¹⁷ Дыйван – *здесь*: диван (вид мягкой мебели).
- ¹⁸ Тогай – *читать*: «толгай».
- ¹⁹ Кисеме – *здесь*: кисе – мешочек.

Мамай ман Орак

Мамайдынъ йыры 1921 йылда, июльдинъ 7-де, Грозный каласында муаллим Каьлиймолла Сагдийдинъ тептериннен алынды. Сонъыра, 1928 йылда, апрельдинъ 20-да, караногай йыравы Аьжимолла Ногман улынынъ авызыннан туьзетип язылды.*

Мамай мырза Муса бийдинъ улы эди. Муса бийдинъ он эки улы болган. Олардынъ етеви бир анадан, бесеви де бир анадан болган. Ети увылдынъ атлары булай: Сык¹-Мамай, Сыгым, Аьли, Косым, Досым, Ёсмайыл эм Юсып. Бес увылдынъ атлары булай: Алшагыр, Сыйдак, Янмаьмбет, Явкашты эм Мамай. Сык-Мамай мынан Сыгым Эдилбасы Эремендетувган. Аьли минен Косым Йийдекте* тувган. Ёсмайыл Тасмурында* тувган. Юсып Эдил оьринде Тепки* деген ерде тувган. Алшагыр, Сыйдак, Янмаьмбет эм Явкашты Эдилдинъ Сепли* деген еринде тувганлар. Мамай Алабугаты* деген ерде тувган.

Алшагыр мырза оьлип, онынъ Орак атлы бир улы калган. Оракты Отаргыл атлы бир кисиге сакламага бергенлер.

Муса бийдинъ Мансур эм Ямгыршы деген эки кардашы болган. Мансур яслай Кырымга окумага кетип, сонда калган. Ямгыршы оьлген сонъ, онынъ баласы Агыс мырза Муса бийдинъ колында калган.

Бир заман Муса бий, балаларынынъ куй* эм йигитликлерин сынап билмеге суьйип, Асан-абыз* бан кенъескен. Асан-абыз бир сыншы* калмык бар деп айткан. Муса бий сыншыды шақыртып алдырган. Сыншыдынъ айтувынша, балаларды бир термеге яткызып, танъ заманында уйкыда ятканларын сынамага керек

Mamaj man Oraq.

Asqasa taxiro.

2 Mamaj merza Musa baxdarz ulu edi.
Musa baxdarz on exi ulu boloyan. Olardoz
jeterez bir anadan besere de bir anadan
boloyan. Jeti worldoz atlaru bului:

Soq Mamaj, Soqom, Hs, Rosom, Kosom,
Ermajot em Jusop. Bes worldoz atlaru bului:

Al saopoz, Soqoq, Janmambet, Janqasto
em Mamaj Soq Mamaj manan Soqom
Edil bass Ermende turoyan. Hs manen
Rosom Jid'kte turoyan. Ermajot Tas
muranda turoyan Jusop Edil orande

Topu degen jerde turoyan. Al saopoz, Soqoq,
Janmambet em Janqasto Edildoz k'pli
degen jernde turoyannar. Mamaj Hs
baxdarz degen jerde turoyan.

Al saopoz merza olip, onuz Oraq atli bir ulu
galoyan. Oraqto Otaroqol atli bir kuzge
sas lamajoja bergennar.

Musa baxdarz Mansur em Janqozoz degen
exi gardasa boloyan. Mansur jasloj
Aoromoja qomaqoz ketip, sonda galoyan.
Janqozoz olgen son, onuz balax Hojox
merza Musa baxdarz qolanda galoyan.

2377 zaman Musa bir balalaromoz qij em
jagotlixlezzoz sonuz balmege yuzip Hs
abiz man kuziken. Hs an abiz bir

болган. Бир кеше танъ заманында Муса бий бир катыны ман, Асан-абыз эм сыншы ман бирге, барып, яткан балаларды карайдылар.

Мамай колларын яйып яткан. Буга карап сыншы айткан: «Бу баланъ дуныяды курсап алмага суер», – деп. Орактынъ басы ястыктан шыгып ятыр. Бу бала юзине киси каратпас батыр болар деген. Ысмайыл юз бен тоьмен карап ятыр экен. Бу бала айлеши эм бузгыншы болып, кардашларын бирин-бириннен оьлтиртер деген. Со заманда Муса бий Ысмайылды оьлтиреек болган. Анасы аралап, кышкырыс болады. Кышкырыста тек Агыс уянып тынълап ятады. Булар кетип, Агыс турады. Кышкырысты эситип, анъламай, калган кардашлары Агыстан сораса да, ол айтпайды. Буннан тура балалар арасында душпанлык тувады. Ахырында Муса бий Агыстынъ эншисин* берип шыгарады. Агыс, Эдилден коьшип, Бозак* деген ерде турады.

Бир заман Мамай, Оракты коьрер уьшин, Отаргылдынъ авылына келген. Орактынъ уьсти-басы яман эм тербиясынынъ осал экенин коьрип, булай толгаган:

Мамай:

– Тамыры тавга тараган,
Бутагы айбар* караган,
Яраган делим* япанда*,
Ялгыз биткен теректей.
Аталыклар делимди
Асырай, саклай коьринъыз,
Катерине тийменъыз,
Ахырында бу делим,
Яв кувмага керек ти.
Толы ханнынъ улыннан,
Болган барма делимдей?
Тувраласкан куьнлерде,
Душпаннынъ басын кесер ол,
Карсыласкан душпанга
Давыл болып эсер ол.

Агыс, Эдилден коьшип, Бозак деген ерге келип турса да, тыныш яшай алмайды. Кардашларынынъ душпанлыгы барган сайын куьшееди. Бир куьн Агыстынъ кардашлары, аьлши* Ысмайылдынъ куткысы* ман, Агысты оьлтирмеге ойласканлар. Буны Мамайдынъ йылкышысы эситип, Агыстынъ йылкышысына соьйлеген. Агыстынъ йылкышысы бу хабарды Агыска булай толгап билдирген:

Йылкышы:

– Бозактынъ* алды боз камыс,
Ямгыршы улы дели Агыс,
Кыслар йылынъ бу йыл кыс,
Бу йылдан сонъ басынъа
Тувар бугай кыйын ис.

Буны эситип, Агыс кардашларына барады. Агыс кызыл кийим кийген. Бу кийим кавга кийимин билдиргенге коьре, Мамай толгайды:

Мамай:

– Шокша-Бузга² иер салып,
Шоклы кылыш байланып,
Шок ялгызым, сен ше яман келесинь;
Сен ше туьсер усайсынъ
Ети увылдынъ айлесине, зорына,
Ишиндеги аьлши каьпир* сарыдынъ³,
Узын авлап, кенъ торлаган*, торына*.

Буннан сонъ Мамай Агыс пан бирге уйге киреди. Уйде кардашлары ишки ишип олтырылар. Аьлши Ысмайыл Агысты оьлтиртуув ниети мен, Оракка аяк берип йырлатады. Орак булай деп толгайды:

Орак:

– Шагылдан кашкан коян ак болар,
Шагырма кала булыт ел болар,
Шагында шанъ шыгарган эр болар,
Шагында шанъ шыгарган эрлердинъ
Коккиреги коьл болар,
Кокньили кара тав болар.
Шагында шанъ шыгармас яманнынъ,
Душпан уйге киргенде,
Коккиреги коьр болар,
Кокньили кара ер болар.

Буннан сонъ Орак, аьлши Ысмайылга аяк берип: «Йырла» – дейди. Сол заманда аякты Асан-абыз алып: «Мен йырлайым!» – деп, булай толгайды (эгер аьлши йырлаган болса, Орак Агысты оьлтирөөк эди):

Асан-абыз:

– Арайына ием Мамай болгайма?
Аьр дайым эрдинъ иси онъгайма?
Эр коьнъилинде бир зат бар,
Эби келе коярма?
Онънан-солдан яв келсе,
Онъын-солын тергерме?
Тенъизлер туьптен булганса,
Ягасыннан куйы казса, тынгайма?
Теректинъ басы шорт сынса,
Темирден кырса салса, токтайма?
Ас ишери табактан,
Кан ишери кабактан,
Меним ием бий Мамай
Кадин* билмей, мактайма?

Мамай:

– Тизден келген сай сувда,
Ийирилген шабак* не табар?
Икрамсыз* соьлтикке*

Иерген ноьгер* не табар?
Кыйналган казак мал табар,
Кыювлы кабан от табар,
Айланасын аьр заман,
Оьзи казган не табар?

Муннан сонъ, эсирип яткан Агыска карап, Мамай булай толгайды:

Мамай:

– Ямгыршы улы дели Агыс,
Шимшим-шимшим бастырган,
Куьлегеш⁴ кара торынъды
Кайда туьсип байларсынъ?
Ахырында, дели Агыс,
Бир яманнан оьлерсинъ.
Келдинъ бугай, дели Агыс,
Орак мынан Мамайдынъ
Кенъенип кенъес кылган тоьрине;
Туьстинъ бугай, дели Агыс,
Тепкилеп терен казган орына*;
Калдынъ бугай, дели Агыс,
Кобп яманнынъ зорына.

Бу арада Агыстынъ аталыгы Кокъше-батыр келеди. Ога карап Асан-абыз-дынъ кызы булай толгайды:

Кыз:

– Орагы мынан Мамайы,
Ормаьмбети мен Сыйдагы,
Оралып⁵ кенъес эттилер.
Оравына⁶ булардынъ
Ийги Мамай келмеди.
Оравына келе койса, бий Мамай
Элинъди ала тавдан кулатар;
Калганынъды ол Мамай
Кара каздай шувлатар.

Агыс:

– Шимшим-шимшим бастырган
Кара торым савында,
Мен биревге ялынмам.
Каргадай кара басым савында,
Биревлердинъ коьплигине сукланмам.
Куьлегеш кара торымды
Куьнде арканга байларман.
Куьлегешим⁷ савда, мен савда,
Мусадынъ улы коьп яман,
Куьндегиси мен сизди,
Койдай кувлап, айдарман.

Муннан сонъ Агыс тавга, Кабартыга, коышип кетеди. Мамай мынан Орак эл бийлеп калады. Аьскер арасына: «Орак мынан Мамайдынъ кайсысы йигит экен?» – деген ой туьсип, бир келиншектен сорайдылар.

Келиншек:

– Орактынъ Орак болмагы,
Оралып уыйкен тавга минмеги,
Ортадан орын алмагы –
Ол да Мамай аркасы.
Сыйдактынъ Сыйдак болмагы,
Сибирденалым* алмагы,
Сыйланып эл ишинде турмагы –
Ол да Мамай аркасы.
Агыстынъ Агыс болмагы,
Аскартавга шыкпагы –
Ол да Мамай аркасы.
Мамайдан сонъ коьрермиз –
Бу Эдилдинъ бойыннан
Тиер мекен мырзалар[га]
Бир юмрышка яркасы.

Муннан сонъ Мамайдынъ йигитлигине ынанып, бары да ога бас иеди.

Кырымда яшаган Мансур мырза хан кызына уыйленген. Онынъ бир улы болып, аты Акмырза болган. Мансур оьлгенде, яслай калган Акмырзады бабасы хан оьз колына алган. Бир куьн хан балады колына алып суьйип турганда, бала ханнынъ сакалына тармаскан. Хан ашувланып:

– Нагашыды йиен оьлтирмес – йиенди нагашы оьлтирер! Йит суьтин эмген мырзалар кесеги бу! – деп, баладынъ басыннан кысканда, коьзлери батлап шыккан.

Акмырза сокыр болып оьседи. Акмырза уыйленип бир улы болады. Онынъ аты Бекмырза болган. Акмырза оьлип, Бекмырзады Аьруьв-Аьли деген кисиге саклавга береди. Акмырзадынъ катыны Апас деген биревге эрге барады.

Бекмырза ястан ок батыр болган. Оьзи мен ойнаган бир балады йылаткан. Бала йылап атасына барганда, атасы:

– Бекмырза сени сокканда, сен ога йигит болсанъ: «Атанънынъ коьзин шыгарган кисиден ашувынъды ал!» – деп айтарсынъ, – деген.

Тагы да бир йылатканда, бу бала Бекмырзага атасы уьйреткен соьзди айткан. Бекмырза муны анасыннан сораганда, атасынынъ коьзлерин хан шыгарганын билген. Со заманда Бекмырза: «Бу ханлардынъ коьзлерин мен шыгармасам, оьз коьзлерим болмасын!» – деп, ант эткен. Муны эситкен аталыгы:

– Хан эситсе, сага зарар этер, сен Кырымнан каш, – деп кенъес берген. Бекмырза Эдилге, Орак-Мамайлар янына кетеди. Муны хан эситип, артыннан Апасты йибертип, шакыртады. Апас артыннан етип: «Ананъ авырады» – деп, Бекмырзады кайтарады.

Бекмырзадынъ ханга бараятканын коьрип, аталыгы Аьли ханнынъ оьлтиреегин билдиреди. Бекмырза оьзин хан оьлтиреекти билип, йолдан ок ханнынъ эки улын оьлтирип, басларын ханга ала барады. Аталыгы Аьлиди Эдилге, Орак-Мамайга йибереек болады. Аталыгы Аьли кетер алдында булай толгайды:

Абли:

– Акмырза улы Бекмырза,
Бек дувладынь даныньнан;
Акмырзадан калган тек ялгыз,
Буьгуьн куьстинь* яныннан.
Бу дуныядынь давлети*
Кимнинь калган басында?
Кудайымнынь куьши коьп
Булай ислер язбага,
Ханнынь эки улынынь
Сен сал басын Казбага*.

Бекмырза:

– Эдилдеги агашам*
Бий Мамайга салам айт;
Шамланганда, болат ириткен,
Ханларды ноьгер этип юриткен
Алшагырдан тувган Оракка айт;
Сырын айтып сырласып,
Сыр алыскан йолдасым
Сыртлан улы Касайга айт.
Сосы меним кыйыным,
Кыйыным мынан корлыгым
Бий Мамайга барып айт.
Оьшимди алмай коймасын,
Кырымнынь кызыл шашабав ханлары
Тувгансыз деп айтпасын.
Агашам дели Орак пан бий Мамай
Кытай, Кыпшак, Кырымнан
Оьшимди алмай кайтпасын.

Соннан сонь Бекмырза хан сарайына* барады эм булай толгайды:

Бекмырза:

– Мен атамнынь, ийгилер,
Йылкы ишинде бозы эдим;
Мен анамнынь, ийгилер,
Кой ишинде козы эдим;
Атам мынан анамнынь
Увылы эдим, кызы эдим;
Кырымда окып юрген сокта* эдим.
Бир соьлтиктинь тилиннен,
Хан тайысып йолыннан,
Кудрети куьшли Кудайым
Салмага туры баьлеге.
Болма душпан Мамайга,
Болсань душпан Мамайга,
Басынды Мамай салар арайга*.
Мен оьлген мен ер толмас,

Хан ием, сен де калма казага;
Атанъа налет, намарт хан,
Юрегинъ каша болса карага.
Илинъиз меним басымды,
Йыйылысып, дарага*.
Хан касында тоъре йок,
Оьмир битсе – шара йок.
Изленсе керек каным⁸
Эдиге улы Мамайга,
Етиссе керек даным
[Эдилдеги тувганга].

Бу соьзлерден сонъ Бекмырза ханнынъ уьстине атылады. Ама Апас Бекмырзады ыслайды. Хан Бекмырзады дарга* астыртып оьлтиртеди. Соннан сонъ хан, Бекмырзадынъ анасын шакыртып алдырып, дарагашта* асылып турган Бекмырзады коьрсетеди. Бекмырзадынъ анасы Куьсебийке, дарагашта асылып турган баласын коьрип, кан ютып йылап турганда, хан, куьле берип, булай толгайды:

Хан:

– Каршыгам меним каз алып,
Кунадилим*, колдан кетип, кув алып,
Йителгим* этсиз коян куьнде алып,
Ат йиберип шакырттым –
Анда неге келмединъ?
Авлакка отав салдырып,
Сувсынына шарап-шербет тиздирип,
Сислигине кунан-койлар сойдырып,
Такка минип шакырттым –
Анда неге келмединъ?
Тобесин сырлап, коькке бийик шыгартып,
Терезесин алмас пынан йондыртып,
Ай бетине алтын терек урдыртып,
Куьн бетине куьмис терек кондыртып,
Той этпеге шакырттым –
Анда неге келмединъ?
Суьер енъем сенсинъ деп,
Сойган эдим бир согым,
Билмеймиз арык-семизин.
Бу калайды? Коьрсене.
Ойыныма келсене.

Куьсебийке:

– Ханым, сага не болган,
Акылынънан шашкандай?
Не эткен эди меним Бекмырзам,
Дарагашка аскандай?
Сосы семиз айван деп,
Кабыргамды кавсатып,
Белимди сен сындырдынъ.

Аьпендим, ханым, согымынь
Семиз болса, болаяк,
Каршыга кустынь канатын
Яслай кестинь яраяк.
Буга да тувган табылар,
Кыйынына караяк;
Ялгыз мен де тувылман,
Кулыны оьлип йылаяк!
Оьз басыньды ойласань!
Эдилден келген мырзалар,
Ахырысы бир куьнде,
Айландырып басыньа
Уьйкен баьле салаяк!
Коьрдим сенинь исиньди,
Тоьгер Мамай тисиньди;
Йоклап карап ясыньды,
Орак алар басыньды!
Булай болса билерсинь
Яхшы мынан яманды;
Экиди берип, бирди алып,
Алла урган оьзиньди!

Муннан сонь Аьли, Эдилге барып, Мамайга хабар береди. Мамай эм Орак, 300 аьскер алып, Крымга келедилер. Крымга ювыклап, бир элде токтап, бир карт уьйинде конак болмага суьедилер. Карт буларды кабыл этпейди. Ама онынь кызы тилеп, конак эттиртеди. Орак мынан Мамай бу уьйде олтырып, Крымды калай алув акында кеньес этедилер. Мамайдынь акылы ман ханды, алдап шыгарып, оьлтиреек боладылар. Соннан сонь аьскерди кериде койып, оьзлери, тогыз атлы болып, Крымга киреек болып юредилер. Крымнынь уьш капысында Токсаба уллары деген тогыз кардаш уьшерден куьзет шыгып турады экен. Куьзетшилер буларды токтатады, эм куьзетшилердинь баслыгы* булай толгайды:

Куьзетши:

– Арысыньа алты ат ектирип,
Алтынлы коьске* олтырып,
Ак байрагынь коьтерип,
Артыннан атлы иертип,
Уьш авызлы Крымга,
Ызынсыз калай кирип келесинь?
Каласынынь ишине,
Капысынынь тусына*,
Хан сарайдынь оьзине?
Хан капысын саклаган,
Каравыл турган эрмен мен!
Кайыспагай болаттай,
Кажынып*, йолым бермем мен,
Ханнан кагыт келмесе,

Юрегимди боьлмесе,
Сиздей болган эрлердинъ
Барысын бир кисидей коьрмем мен!

Муннан сонъ Месей-топал⁹ куьзетшиге кымыз береди.

Куьзетши:

– Сен бересинъ бал аяк,
Коптен калган топ* аяк,
Токсаба батыр толгайды,
Айтканы буьгуьн болаяк.
Алдаспан* кайкы кылыш колында –
Кыйып басынъ алаяк!
Ясы* Кырым, коьп ногай
Бек ыразы оьзиме;
Ялбарасынъ, ийт топал,
Эндигиси бу куьнде,
Ынанмайман соьзинъе!

Эки арадагы эристи коьрип, Асан-абыз толгайды:

Асан-абыз:

– Оьзим оьзим болгалы,
Оьзиме акыл келгели,
Оьз тенълерим мен юргели,
Коьрмеге[н]мен булайды.
Бу Кырымнынъ каравылшы казагы¹⁰
Кеше-куьндиз карайды;
Сыйласа, келген эрлерди –
Аьзир душпан санайды.
Бизден хабар алсанъыз:
Кисесине кызыл алтын толтырган,
Онынъ ягында акылзада* олтырган,
Акыл мынан ойлап, ислер этеген¹¹,
Аьр бир иске бармай коьнъили етеген¹²,
Кеше айтканын куьндиз коймай этеген,
Куьлегеш аьруьв торы ат минеген¹³,
Куьнде байрам, куьнде той –
Куьезли ерде яшаган,
Атасынынъ ак оьтпегин ашаган,
Эдилде тувьп, кырда оьскен
Эл бийлеген эр эди;
Эндигиси сорасанъ,
Мусылман уллы патшалык¹⁴,
Бийдинъ увьлы бий Мамай,
Бу Кырымнынъ ханыннан
Коьмек тилей келеди.

Мамай:

– Эдилде коьшип яшаган;
Кымызга бие байлаган;

Кыйынлы куьн юреги
Юйрик атлай мараган*;
Дослар мынан кардашка
Яхшы ниет ойлаган;
Ис этуьвге келгенде,
Онъын-терисин караган;
Онъсыз истен ол оьзи
Дайым эрек тураган¹⁵;
Мен айдынлы* анавда
Бийдинъ увьлы Мамайман.

Эр Таргыл:

– Палванга солпы биткен билекпен;
Кыйынлы куьн мен оьзим
Аьр коьмекке керекпен;
Каяда каплан яткан терекпен;
Шынъыравдан* суьнъгип шыккан уйрекпен*;
Сувга салса, кайырылмас кемемен;
Каты кыйын йолларда,
Камалаган явларда,
Эртенънен кешке дейим ювырган,
Сыр билдирмес ебемен*;
Оьзимди оьзден билгенге,
Оьз сыйымды бергенге,
Онъшенъ* этке киеген¹⁶ –
Иши темир куьбемен*!
Сырув-сырув бу Кырымга яв келсе,
Кисинесип аьруьв атлар сав келсе,
Эл яйлаган ери уьшин,
Бу Кырымнынъ эли уьшин,
Артыма бир серпилип карамай,
Артым-алдым ойламай,
Кара йолга санамай,
Эндигиси бу куьнде
Сейит* кешер эрмен мен!

Бу арада бу ерге хан да келеди. Булар оьзлерин, Эдилди калмыклардан бек ебирленген этип коьрсетип, ханга коьмек тилеп келгенин билдиредилер, соьзлерининъ раслыгына* ант этедилер. Орак, бир бизди¹⁷ алып: «Эгер биз хыянат* этсек, бизге ант етсин!» – деген. Сонъ Мамай, бир алмады койнына салып: «Эгер мен сизге хыянат этсем, ал, мага ант етсин!» – деген. Орактынъ койнындагы биз ирип ерге туьседи, Мамайдынъ койнындагы алма мутылып калады.

Кырым ханларын оьзлерине иертип, йолга шыгадылар. Йолда юргенде, Орактынъ юрегинде ханларга душпанлык барлыгын куьзетшилердинъ бириси сезеди. Муны ханга билдируьв ниети мен булай толгайды:

Куьзетши:

– Онъалып аьзир биз болдык
Эдил карап юрмеге,
Эдилдеги душпанга

Давылбазыды* урмага.
Аьскерин тоьмен айдатты,
Батырларын сайлатты,
Мырзалар деген намарт халк,
Майданга шыкса, аьлек халк.
Орагы окшы ав усайды,
Сыйдагы Кырым карап ясанды,
Бу Кырымнынъ кыйынлыгын ойласам,
Аьр бувыным босайды.
Айга, куьнге тиймеген,
Адам бетин коьрмеген,
Буркысыган юпарлы,
Бурнында куьмис алкалы,
Ардаклаган аьруьвлер
Йылап калар усайды.

Бекиш-йырав:

– Ай яркыны куьн минен,
Куьн яркыны ай мынан,
Аргымактынъ алшанъ басып юремеги
Аркадагы май мынан,
Эрлердинъ эр болмагы
Азгана фикир*-ой мынан,
Сой* кувмаган эрлерге
Ис бегитуьв кыйын ды,
Орактан бир соьз эситип,
Эндигиси юрегим
Яман ерден туьйилди.

Бу соьзден хан, кайратланып, булай толгайды:

Бакты-Герей:

– Ак давылым* акларман,
Шак давылым шанъларман,
Шабувылдан* яным аямам,
Шаппай юйрик сынамам,
Шабыскан куьн мен озим
Артым-алдым ойламам!
Шах озьденнинъ улыман,
Сабыр кылып тураман,
Шамлансам, булан* озарман,
Шамыргансам*, дабыр бузып оьтермен!
Буьтин атадан асыл сой*,
Халкына ханлык уьйреткен,
Алыстагы душпаннынъ
Юрегин майдай ириткен
Палван солтан Батыр хан
Оьгиз тавдынъ озьмен,
Халкым уьшин оьлермен,

КаDIRимди билермен,
Кайда келсин дели Орак,
Касап койдай боьлермен!

Асан-абыз:

– Каршыга* ман туйгыннынъ*
Канат йоны¹⁸ кайырылса,
Каз кавсырып, авадан,
Катар бузып, алалмас.
Ханнан тувган мырзадынъ
Барысы бирдей болалмас,
Барысы бирдей болмаса,
Шабувылда йолын алалмас.
Ялгызлыктынъ яманы –
Ян суйгендей болалмас,
Елп-елп эткен сары тув*,
Яйылып тав басына коналмас.
Оьпкелеме, хан ием,
Анадан тентек тувган делидинъ,
Айткан соьзи саналмас.

Истинъ кыйынга караганын коьрип, ханды алдав ниети мен Мамай толгайды:

Мамай:

– Телегейли темир тон,
Тер сасытып, кийгенмен,
Телезиген эки ю[й]рик* тень байлап,
Керекли куьнде мингенмен.
Мен элимде хан эдим,
Аьр бир иске дан* эдим,
Алыска келген атадынъ,
Ак сакаллы бабадынъ,
Коккиректе буьлкилдеп,
Аьзиз солтан яны эдим.
Аьдирне* яйым байкаслап,
Ак камыстай бой таслап,
Бу Крымнынъ ханыннан,
Кокмек тилей келе эдим.
Мен ок кайдан билейим
Кокмегим куьлге синъип кетерин,
Коккиректен кеткисиз
Улы кайгы етерин;
Кокьденен туткан силдердей,
Бир делидинъ тили мен
Эндигиси Крым хан[ы],
Бизге солай этерин?

Со ерде, ханлар бир як болып, Орак-Мамай да бир як болып, эриседилер. Ханлар Крымга кери кайтаяк боладылар. Мамай оларды обзине не кадер

ынаңдыраяк болса да, ханлар ынанмайды. Куллыктынъ яманга караганын сезип, Асан-абыз арага туьседи эм булай толгайды:

Асан-абыз:

– Кеспелер кесесе каранар,
Кешувин таппас бала нар*,
Нар боралар еликсе,
Атанды уйириннен кувалар.
Хан улына бий улы
Карсы турув – не хабар?
Сенинъ булай болмагынъ –
Оьз басынъа коьп зарар!

Бекиш:

– Шанъгыр-шунъгыр шанълыга
Шобан ойнар усайды,
Берен калгыр Крымга
Кан куйылар усайды.
Айдынлы* батыр дели Орак
Окшав шабар усайды.
Айлак дели бу Орак,
Мамайга да карамас,
Юреги кара булардынъ –
Ынанмага ярамас.
Палван солтан Батыр хан
Абыр* берсин сизлерге.

Бу соьзлерден сонъ Крым ханы Палван солтан Батыр хан каарланып:

Хан:

– Ашувланып, аьскерине акырды,
Батырларын шакырды,
«Эдил халкы не этти?» – деп,
Бий Мамайга куйланды:
«Ынам йоктыр сизлерге,
Ант этинъиз бизлерге!»

Бу эристинъ бас себепшиси Орак болганга коьре, бары да ога байланады. Крымнынъ кызыл атлы йыравы Бекиш, Оракка терис карап, булай толгайды:

Бекиш:

– Эменшер* туьби сары бал –
Эрлерге ишкен куьнде ас болар.
Эгевленген болат оклар атылса,
Коьп окты алма, дели Орак, –
Оьз басынъа зор болар.
Бу Крымды айланган
Ялан атлы казагы,
Юз кисиге тенъ болар
Туьзилинген нызамы.

Сендей неше делиди
Айландырып бегиткен,
Эндигиси бугуьнде,
Кырым ханнынъ тузагы.

Муннан сонъ, Орактынъ алгасап исти буза баславына карап, Мамай булай толгайды:

Мамай:

– Ашувланды мырза Мамай, шамланды,
Саклавларга яман кеп пен каранды,
Дели Оракты бий Мамай
Ок арбага байлатты.

Орак, топ* арбага байланганга намысланып, толгайды:

Орак:

– Агашам меним бий Мамай,
Ок арбага бу куьнде
Мени булай байлатып,
Душпанды коьз алдымда кайнатып,
Аьптеге агув шайнатып,
Карындаска каптай кара кийгизип,
Давысымды дан этпей,
Шыганактан эки колым кан этпей,
Алмадай бас дыгыртып,
Кан ишер куьн бар мекен?

Оракка: «Алгасама!» – деп, эм оны юбатып* Мамай булай толгайды:

Мамай:

– Аьдирнесин* коьнъреткен,
Аткан огын янъыраткан,
Атканы тастан оьтеек,
Ети кабат ер астына етеек,
Айдынлы батыр дели Орак,
Бир азгана сабыр эт.
Палван солтан Батыр хан
Юрегине салма дерт.
Кырк тамгалы Кырымды
Кыдыра шаппай кайтпассынъ.

Мамай:

– Аьзизимнен тувган дели Орак,
Авызынъ канлы боьри Орак,
Кабырга ярып ок тийсе,
Кайыспас керек бу иске.
Даянмага эрлердинъ
Эри керек бу иске.
Аьндиден* оьткен кумистей,

Акыл керек бу иске.
Ший темирлер кеспеге
Кылыш керек бу иске.
Каснак* келип нар шоькти,
Кас улек* керек бу иске.

Муннан сонъ эки арада согыс басланады. Кырым ханы Бакты-Герейдинъ енъилип, амалы курыганда, булай толгайды:

Хан:

– Бек бавлы меним куьбем* бел кысты,
Белгисиз кайда шешип таслайым?
Караган эки коьзим бир састы,
Каравылсыз кайда туьсип кашайым?
Сары коьлик* юбады,
Тулпарды кайдан тавып минейим?
Коймай кувып келеди,
Ян алмактыр сол наькестинъ* мурады.
Елкектей* болып мен буьгуьн,
Ерге синъип оьлейим.

Кырым ханы Бакты-Герей, адаганнан, Эдил ягына карап кашкан. Артыннан Орак, кувып етип, булай толгайды:

Орак:

– Аьлаьлуьв, ханым, басынъа
Ала давыл эскен куьн;
Яс мырзадынъ бир куьнде,
Асып, канын ишкен куьн;
Еликкен абдал* дели Орак,
Сизинъ ызга туьскен куьн.

Орак ханды оьлтирген сонъ, Мамай толгайды:

Мамай:

– Кумсарса, дели кылыш сувырган,
Карсыласкан душпаннынъ,
Кашар ерин кувырган,
Ак кувдан йолы йогары,
Айдаадан сусы уьйкен!
Кобринъиз, жанлар, коьринъиз,
Арсландай делиди[нъ]
Кыйкувласкан хан улын,
Карсактай деймен бу куьнде,
Ерге йыгып сойганын!

Мамай, душпанларын тамам енъген сонъ, завкланып, булай толгайды:

Мамай:

– Ушпа юйрик ат минип,
Уьш айыллар* бек тартып,
Ушкырланган авыр суьнъги* колга алып,

Уьш авыздан¹⁹ айдап элди оьткердик.
Элди элге толтырдык,
Элди малга толтырдык,
Палван солтан Батыр ханды
Оьгиз тавда оьлтирдик!

Мамайдынъ, Кыргызды да бийлеп, уйкен хан болувын уьмит этип, аталы-
гы Мустапа булай толгайды:

Мустапа:

– Кундакта Мамай тувды деп,
Корасаннан* асыл кылыш кесилди;
Хан ок та Мамай болды деп,
Бухарада сувсар боьрклер пишилди.
Хан ок та Мамай болды деп,
Хан сарайлар салды деп,
Ханлык ога калды деп,
Кырымдагы коьп мырза,
Калмай кара кийинип,
Кайгырыса турган куьн.

Бу соьзге Орактынъ оьпкелегенин билип, Мустапа тага да толгайды:

Мустапа:

– Коькшилди* Мамай коьлге силтеди,
Коьлде кувлар шувлады.
Коькшил кайтып келеди,
Коькшилге сук* еткенге усайды.
Коьп ишинде бир ялгыз,
Авлак шыгып, сустайды*,
Куьйменьлескен яманнан
Соьз тийгенге усайды.

Мамай, Орактынъ кемсингенин сезип, бу согыста Орактынъ уйкен ислер
эткенин эске алып эм Оракты мактап, булай толгайды:

Мамай:

– Сактыян баслы берен калгыр шах Эдил,
Конганынъ Секер атлы тав эди.
Эдилдеги ханлардан
Коьк-ала шатыр келтирип,
Абыздынъ алты бийин оьлтирип,
Ети хан майдан тартып урысып,
Ер шабардай болган куьн;
Кос тутка муьир* бастырып,
Ала кагыт яздырып,
Кырым ханды шакыртып,
Кыр авлакка шыгартып,
Шатраш* ойнай турган куьн;
Елтиреген бырактай*

Еликкен абдал* боьридей,
Онъ колында айбалта*,
Дели Орак абдал болып турган куьн;
Аталык Асан-абыз эм етип,
Меним делим урган куьн;
Адаганнынъ куьшиннен
Палван солтан Батыр хан
Эдилге карап кашкан куьн;
Эдилде коьше турган эл коьрип,
Хан кашып, бий кувган куьн,
Абдырады Батыр солтан, адады,
Ажалына* ашыгып,
Оьгиз тавдынъ басында,
Намыс этип, токтады.
Ай-вайына каратпай,
Палван солтан ханлардынъ
Меним делим ол куьнде
Кыйып басын алган куьн.

Мамай, Крымнан кайтканда, йолдагы карттынъ уьйине токтамаган. Ол карттынъ кызы Апай, Мамайга тоьркинлеп келип, Мамайдан тилеги барлыгын билдирген. Онынъ тилеги: ата, ана эм нагашы юртларын оьзине кайтартув эди.

Апай:

– Самардынъ* бойы салкын деп,
Салпы эринли нар* егип,
Салпы куйрык кой тиеп,
Бир шапшакка май куйып,
Бир шапшакка бал куйып,
Келип эдим эркинлеп,
Агашам дели Орак пан
Бий Мамайым тоьркинлеп.
Мен ок кайдан билейим
Агашам меним бий Мамай,
Сыралай мага бу куьнде,
Сыртын берип ятарын?

Мамайдынъ койнындагы алма ширип, онынъ уьш кабыргасын да шириткен. Соны ман Мамай авырып ятады эм зарланып толгайды:

Мамай:

– Эдил, Яйык– эки сув,
Аьзелгиден бирмаган²⁰,
Эрлер минен давлы сув.
Эсенimde-савымда,
Арасына солардынъ,
Эл толтырсам деп эдим.
Сол эллердинъ ишинде
Мен бир оьзим данлыклы

Ялгыз сыйлы эркеси
 Оьзим болсам деп эдим.
 Эскерместен эллерге,
 Ат коьтермес ис туьссе,
 Адам билмес соьз келсе,
 Явабына сол шакта,
 Бир кисиден сорамай,
 Оьзим берсем деп эдим.
 Артыма туькен, базар курдырып,
 Алдыма хан сарайлар салдырып,
 Алтыннан акша кестирип,
 Сол акшадынъ муьирин*
 Оьз атыма бастырып,
 Азгана куьн мен оьзим
 Ханлык суьрсем деп эдим.
 Хан болган ман бекболман,
 Бек болсам да минъ йыл яшамам.
 Калганларга меннен сонъ
 Уьлги болсын, деп эдим.

Мамай, Кырымнынъ ханларын оьлтирип, Кырымда оьз аьдемлериннен хан койып, коьп элди оьзи мен бирге Эдилге алып келди. Элининъ коьплигине суьйинип, Мамай толгайды:

– Табаны ясы Тарланбоз²¹,
 Тартып миндим юрт уьшин.
 Тамгасы тарак хан увьлын
 Койдай шалдым юрт уьшин.
 Отындай бувган коьп окты
 Оркалага* тоьктирдим,
 Кериле юрген Керторым²²
 Карсы алдында йыктырдым,
 Ясы туьгел* Кырымды
 Уьш авыздан айдап шыктым юрт уьшин.
 Бу дуниядынъ юзинде,
 Ясынсыз явын явдырып,
 Яв ман булыт курлатып,
 Асы* болдым юрт уьшин.

Мамай, душпанларды]нъ[енъуьвине шатланып, толгайды:

Мамай:

– Эдил басы Эремен тав –
 Меним атам Мусадынъ
 Эли конган ер[и] эди,
 Яйык басы Кара-Орман* –
 Меним атам Мусадынъ
 Яз яйлаган ери эди,
 Кызыл-Уьйшик*, Бестамак* –
 Меним атам Мусадынъ,

Кыс кыслаган ери эди,
 Сыдырув-Арка*, Сарысын* –
 Меним атам Мусадынъ
 Ав авлаган ери эди.
 Кырымнынъ алды Кырк-Артув²³ –
 Биздикилер сол ерден,
 Кулавланган нар егип,
 Кыя тавларга коьшпей,
 Кырга коьшсе ийги эди.
 Эдилдинъ мине тогайын,
 Бизикилер эндиги,
 Ат семиртсе ийги эди.
 Ала кагыт яздырып,
 Алтын моьир* урдырып,
 Кырымнан келип агалар²⁴,
 Бизикилер сол куьнде,
 Алданмаса ийги эди.
 Атамнан калган коьп халкым,
 Оьзимнен калган даьвлетим*,
 Энди меннен сонъратын,
 Бизден калган соьлтиклер*,
 Кыйын деген ерге элтп,
 Кыйнамаса ийги эди.

Муннан сонъ Мамай авырып ятты, душпан кардашлары аьл сорап келдилер. Олар кайтпага деп шыкканда, Мамай артларыннан карамага Оракка буйырды: «Олар завклык пан шабысып кетселер, мен бу авырувдан кутылмам, аьлши Ысмайыл меним аьлимди сынап билген болар», – деди. Орак шыгып, артларыннан караса, олар шабысып, бир-бирин ыслап, бараятырлар эди. Орак кирип соьй-легенде, Мамай исти сезинип, Оракка оьгитлер бере баслайды. Сонъра, колайланып, туьс коьреди. Туьсин Токтыбет-йыравга йоратады.

Мамай:

– Бу кеше мен бир туьс коьрдим,
 Туьсимде уллы аьжейип ис коьрдим:
 Тувырлыгы алтын, сайы ез,
 Он эки табан, каслы ордамнынъ ишинде
 Ак калетлер* пишилди;
 Берги ордамнынъ ишинде
 Аракы-баллар ишилди;
 Азбарымнынъ ишине
 Кара-кура йыйылды;
 Авылымнынъ шетине
 Каз балалар куйылды;
 Каз балалар ишинде
 Кара лашын* талпынды;
 Талпынган куьн айваннынъ
 Онъ канаты шорт сынды.

Яхшы болса, туьсимди
Атам юрты, алты ханлык Ана-Эдил,
Ана-Эдилге йоранъыз,
Яман болса, туьсимди
Ысмайылдай тувганым,
Аьлши каьпир* анавда,
Топ* аякка йоранъыз.

Йоравшы:

– Арайына, ием Мамай, туьс коьрсень,
Туьсиньде уллы аьжейип ис коьрсень,
Тувырлыгы алтын, сайы ез,
Он эки табан, каслы орданънынъ ишинде,
Ак калетлер пишилсе, –
Карындасынъ Эззетли
Шыгыгына актан пишкен болмаспа?
Берги орданънынъ ишинде
Аракы-баллар ишилсе, –
Уланынънынъ атланар тойы болмаспа?
Азбарынънынъ ишине
Кара-кура йыйылса, –
Ол сенинъ кара халкынъ болмаспа?
Авылынънынъ шетине
Каз балалар куйылса, –
Элинъде гаьрип-касар болмаспа?
Каз баладынъ ишинде
Кара лашын тербинсе, –
Аны яхшы билмеймен.
Тербенген куьн айваннынъ
Онъ канаты шорт сынса,
Мырза ием, мен де яхшы коьрмеймен.

Куьндебийке:

– Арайына, ием Мамай, туьс коьрсень,
Туьсиньде улы аьжейип ис коьрсень,
Тувырлыгы алтын, сайы ез,
Он эки табан, каслы орданънынъ ишинде
Ак калетлер пишилсе, –
Ол сенинъ ак кепининъ* болмаспа?
Берги орданънынъ ишинде
Аракы-баллар ишилсе, –
Ол сенинъ кум-кабарынъ болмаспа?
Азбарынънынъ ишине
Кара-кура йыйылса, –
Ол сенинъ кара халкынъ
Сени оьлди деп, мырза ием,
Кара кийген болмаспа?
Авылынънынъ шетине

Каз балалар куйылса, –
Каьвир* аьскер болмаспа?
Каз баладынъ ишинде
Кара лашын талпынса, –
Айдынлы дели Орагынъ болмаспа?
Талпынган куьн айваннынъ
Оьз канаты шорт сынса, –
Дели Орактан, мырза ием,
Кайрат тайган болмаспа?

Мамай:

– Болжаллы куьним биткен сонъ,
Ахырет уьйге кеткен сонъ,
Ялгыз коьрип делимди,
Оьзинъ ая, Таьнъирим,
Яндай коьрген эни ясы* элимди
Оьзинъ сакла, Таьнъирим.
Ети увылдынъ айлеси коьп куьшиннен,
Забаьрли* душпан ишиннен
Ети увылды, сен делим,
Эш те оьзинъе дос сайма,
Авырувда айткан соьзимди,
Сандырак деп, бос сайма!
Мен оьлгенде, касынъа
Сейитшилей келерлер.
Ети увылды сен, делим,
Етип болсанъ, – етисин;
Ете алмасанъ, – ишиндеги
Алыгы* айлеши сарысын
Кыйып басын алгайсынъ!
Тобгерегинъ толы коьп душпан,
Сен олардынъ юрегине
Оттай коркув салгайсынъ!
Сол заманда душпанлар
Кайратынъды коьрерлер,
Мен оьлсем де оьзинъе
Бага алмасын билерлер.
Авган бийдайдай бас таслап,
Куйган балдай буьлкилдеп,
Калп-калп баскан кыр аттай
Гафилден* аьжел келди басыма.
Адаганда, сасканда,
Не айтайык сизлерге?
Атамнан калган кара халк,
Оьзимнен калган оьзден халк,
Ноьгерлерим* коьп эди;
Бспайышылык, мырзалык
Энди, дели Орагым,
Кутлы болсын сизлерге!

Оьзиннен сонъ калаяк мырзаларга уьгит* берип, элди кыйынлык пан бий-
легенлигин билдирип, толгайды:

– Куралай* баслы, кув тоьсли,
Кулан этли, билтисли,
Бил савырлы* аргымак,
Дайымгысы мен оьзим,
Кув келеске илгенмен.
Оьзимнен уллы хан улын,
Оьзиме колай болганша,
Куьдири* мойным салынып,
Куралай коьзим кызарып,
Гуьл манълайым каралтып,
Куьбедей* белим кысылып,
Айры тизим шорт буьгип,
Тагзым* кылып юргенмен.
Оьзиме колай келгенде,
Актабан25 атка атланып,
Колыма алтын саплы айбалта* алып,
Эдил басы Эремен* тав,
Суьйре аркадынъ уьстинде,
Суьрип кувып, еткенмен.
Еткен болсам, не эткенмен?
Тувлыгадынъ* кулпасын*,
Тувра согып, теске[н]мен,
Тутпа асавай* ханларды,
Дувлатып*, басын кескенмен.
Ушпалар юйрик* ат минип,
Уьш айылын* бек тартып,
Ушкырланган болат суьньги* колга алып,
Шумлым мынан атланып,
Уялы* берке кус артып,
Эр эсиги сом темир,
Эгев кырмас тонъ темир,
Эр кайратка мингенде,
Кылышымнынъ мен, янлар,
Ушы мынан ашканман.
Эдил, Яйык – эки сув,
Эки сувда доьрт коныс,
Эсенимде-савымда,
Оьзим кондым – оькинмем.
Ян акамнан калган ялгыздынъ,
Мусадан тувган он экидинъ –
Халийфеси* мен, янлар,
Оьзим болдым – оькинмем.
Тогыз йылдыр тургалы
Патшалык эттим Мескуьвге,
Он бес йылдыр тургалы
Ханлык эттим Кытайга;

Кытай мынан Мескуувден
Харыж* алдым – оькинмем.
Алмасы какпай куйылган
Язгысы Кырым кондым – оькинмем.
Калмыктынъ Шаган деген ханларын
Койдай сойдым – оькинмем.
Кеспе-кеспе сары алтын
Кеспей бердим – оькинмем.
Кесуьвиме келгенде,
Камкадан ширги* пиштим – оькинмем.
Энди оьлсем де оькинмем –
Оькинместей болганман.

– Каяды²⁶ каплан курсайды,
Биздикилер энди каядан,
Каплан тутып, минсе экен.
Кайырда ойнар бугылар*,
Олардынъ куьртин бузып урса экен.
Калайлы сурык*, каслы орда,
Камка ишленген боз туьнлик*,
Карсыласкан душпанга,
Карсы турган явларга,
Каздай тиреп конса экен.
Мырзалар мырза болса экен.
Мырзалар мырза болганда,
Даньылдынъ уйкен кара тоьбеге,
Шыгып кенъес кылса экен.
Кенъеси кенъес болса экен.
Кенъеси кенъес болганда,
Кенъести бир йорыкка салмага,
Арайына, мырза Мамай болса экен.
Арайына, мырза Мамай болганда,
Бары да, бавыр ийтлей биригип,
Алыстагы душпаннынъ
Явырын[ын]нан*, эр айтар,
Ярмай оьгин алса экен.
Аспай улы эрлерден
Кара-Герей, эр Копланлы агады
Аталыкка тутса экен.
Алшагыр бийден тувган дели Орак
Агалыкка койса экен.
Ат суьринип эр авса,
Эр абдырар* куьн тувса,
Кабыргадан кара канлар шубырса,
Кыйынлы куьн келгенде,
Атадан абдал* тувган дели Орак
Мендей болган агасын:
«Мамай кайда?» – дер мекен?

– Биздикилер эндиги,
Оърли-кырлы суъринип,
Данъылдынъ уйкен бийик тоьбеге,
Кенъес пинен конса экен.
Кенъеси кенъес болганда,
Кенъести бир йорыкка салганда,
Бир шегеси минъ алтынга битпеген,
Ак куьбеди кийсе экен,
Оьсескен* куьн душпаннынъ,
Талдай мойнын ийсе экен.
Энди меннен сонъратын
Айдынлы* батыр дели Орак
Мен айткандай болса экен.
Кырымдагы ханлардынъ
Кобгин ерден юйсе экен,
Бир атадынъ ясындай,
Бир боьридинъ басындай,
Эдиге улы коьп мырза
Эдилдинъ бойы тогайга,
Казлай тиреп, конса экен.
Аштархан ман Мескуьвден
Алым* ала турса экен.
Алымларын бермесе,
Айткан соьзге келмесе,
Барын бирдей кырса экен.
Арысына кара ат ектирип,
Ак сакалын ел кагып,
Аьйле таяк колга алып,
Кырымды явлар алды деп,
Ана-Эдилдинъ канлыгы
Энди бизге калды деп,
Аьлши* каьпир* Ысмайыл,
Кобзин ашып, келгенде,
Айбарлы^{27*} батыр дели Орак
Кобзине сонынъ берсе экен.
Аллалап азан акырып,
Ети капылы авадан
Маьлейиклер* шақырып,
Кызыр-Ильяс* небийим*
Кабырыма келсе экен.
Кырым ханнынъ оьлгенин,
Кырым халкы Эдилге
Таймай карыж* бергенин,
Мескуьвдеги батыр, арайына,
Бий Мамайдан коьрсек экен.

Мамай мырза Эдил бойын яшав уьшин колайлы коьрип, мактап йырлайды:

– Энъиспели йылкы яппага
Бар тувылма Эдилдинъ
Ала кайыр сувлары?

Энькее берип кус шуйген* ,
 Авшылап язда кетсе, куъз кайткан –
 Бу Эдилдинъ коькшил екен* камысы,
 Қазы мынан кувлары.
 Йылкыды минъге еткизген
 Бар тувылма Эдилдинъ
 Кара-Дуван* , Масак* деген нувлары*?
 Койды минъге еткизген
 Бар тувылма Эдилдинъ
 Буйыргынлы кеспе кызыл кумлары?
 Қула шубар адашса,
 Кимлер карар меннен сонъ?
 Қулпалы* мешит ашылса,
 Ким кымтагай меннен сонъ?
 Кос, кос орда* , кос орда
 Косыла конмас меннен сонъ.
 Косаклы атан* , куба инъен*
 Ком* байламас меннен сонъ.
 Канъга* мынан Боз-Авлак*
 Ким кувлагай меннен сонъ?
 Элесте* минен Кара-Орман*
 Иесиз калар бугай меннен сонъ.
 Минип юрген сары атым
 Етим калар меннен сонъ.
 Кырымнынъ кыйын ери Манъгыдан
 Кыйналып айдап келтирген
 Кырымлы коьп халкымды
 Бизден калган соьлтиклер* ,
 Энди бизден сонъратын,
 Кыйнар мекен бизден сонъ?
 Алабугатыда* тувганман,
 Белиме болат кылыш бувганман;
 Айлы туьбек* коьтерип,
 Ез шаталга* суьелип,
 Алыстагы душпанга
 Ебе* орнына атканман.
 Теректи оьрге суьйредим –
 Терис²⁸ бутагы сынсын деп,
 Туькли темир тон кестим –
 Терим кырга шыксын деп.
 Басымдагы боьркимди,
 Каргасалар душпанлар,
 Каргыс тиймес баска деп,
 Шапсалар кылыш мынан,
 Басты кылыш кеспес деп.

Мамай мырзанынъ [баска] ана кардашлары, тыстан дослык коьрсетип, иштен Мамайга душпан эдилер. Сонынъ уьшин Мамай, оьзиннен сонъ фетне* шыгаягын билип, мырзалар колыннан элдинъ кетеегин ойлап, кайгырып толгайды:

Мамай:

– Темирден калган куьбеди²⁹,
Бетине бектер* тыслап, кийгенмен,
Эдил, Яйык – эки сувды,
Эрлерден тартып алып, конганман.
Бизден калган мырзалар,
Энди бизден сонъратын,
Тувар аттай боларлар,
Туварлай бирин-бири суъзерлер.
Токтамыстан калган Темирге,
Кол кавсырып, тиз буьгип,
Тиз астына боьрк салып:
«Леббей*, солтаным, сен билерсинъ», – диерлер.

Мамай:

– Бетегели-Арка*, Бийнар-Тос*,
Белгисиз калар меннен сонъ.
Бу гаьвирдинъ* коькше коьзли малайы^{30*},
Ебрейил* мылтык колга алып,
Эркин яйлар меннен сонъ.
Ез каргылы* коьк азбан* –
Етим калып ол айван,
Ели саклар меннен сонъ.
Ез туяклы Кер-Шувал³¹, –
Аягынъа алтын наллар кагылып,
Манлайынъа мургы таслар тагылып,
Есир кетер меннен сонъ.
Алганым меним, анавда,
Бу Азавдынъ ишинде
Аьли агадынъ кызы эди, –
Етимликке юре кетер меннен сонъ.
Кара сыя, ез даьвит*
Ети увылга языда*
Язув болар меннен сонъ.
Алтынлы язув, ак* Куран
Ашылып калар меннен сонъ.
Кырым мынан кыяттан*,
Кырымнынъ кыйын ери манъыттан*,
Кылышымнынъ балдагын
Кызыл-шубар кан етип,
Кыйналып айдап шыккан коьп малым,
Кыйынлы меним коьп элим
Кыят деген ерлерге,
Кыя коьшпей, эндиги
Кырга коьшер меннен сонъ.
Кыялы курсак ак туьлки
Кыян кетер меннен сонъ.
Кыян кески коьп халкым

Коыш* басламас меннен сонъ.
 Коышке еккен куър атлар,
 Ювсавга арка таба алмай,
 Йыйылыскан коып соылттик
 Онъсыз айдар меннен сонъ.
 Яслы-яслы яславым,
 Муынь* де бес юз кыславым,
 Ийги-яхшы аьвелде
 Туьсленип* дува эткен яйлавым
 Эдиге улы яманга
 Таптав болар меннен сонъ.
 Сарайдынъ алды Бозагаш*,
 Ялманлы-Буйрат*, Сарыарка*
 Биздикилер эндиги
 Мана* салмас меннен сонъ.
 Тобылгылы-Арка*, Тувра-Тоьс* –
 Токтамыстан тартып алган кенъ оьрис –
 Кул Темирдинъ оьзине
 Коныс болар меннен сонъ.
 Ялгыз балам эр Тувган –
 Наьсибим йок, ол меним,
 Увыл тувмай, кыз тувган –
 Алтынлы коыштен айырылып,
 Атан туе кышкыргып,
 Бозлай калар меннен сонъ.
 Кырк минъ шоькиш туьтпеген,
 Бир шегеси минъ* алтынга битпеген
 Ханымлар каргап пишкен ак куьбе
 Эдилдинъ болат ким сенге
 Шоькишленип таптав болар меннен сонъ.
 Шамланганда сабы болат ириткен³²,
 Туткасын ерден бегиткен,
 Ханларды ынъыратып юриткен,
 Ханымларга каптай кара кийдирген,
 Канжыгадан ханлар басы таймаган,
 Аркасыннан канлы куьбе кетпеген,
 Оьпкелесе, уьйдей оьпке кеширген,
 Оьпкеси бар, кеги йок,
 Яс коынылининъ шеги йок,
 Ханымлар бал юткан коьк шарлак,
 Алшагыр аманатка бизлерге
 Койып кеткен дели Орак,
 Туьз ниетли бу куьнде,
 Тувган таппас меннен сонъ.
 Ез туяклы Кер-Шувал
 Мескуьвдеген патшадынъ
 Иван берген шоклы кыз,
 Астыма минген сары атым,

Атамыз Муса берген кара атым,
Альши каьпир* Ысмайыл,
Каьпирлерди Ана-Эдилге кондырып,
Айланасы алты ханлы[к] Ана-Эдил
Коькше коьзли каьвирге*
Олжа этер меннен сонъ.
Ак Яйык та коьк Яйык,
Меним атам бий Муса
Коьнъкирдинъ* Аьли деген патшадан
Тартып алган кенъ Яйык.
Ак Яйыктынъ орнын таппас яманлар
Ана-Эдилге коьшип айдар меннен сонъ.
Ярлысы ман байы тенъ,
Яры мынан сувы тенъ,
Ялгызы ман коьби тенъ
Меним атам бий Муса,
Айландырып казык шаншкан Ана-Эдил,
Алпыс баслав, бир кыслав,
Яйламага адам табылмай,
Аьлши* каьпирЫсмайыл,
Каьпирлерди елден елге бастырып,
Ерлер берер меннен сонъ.

– Калп-калп баскан кара аттай,
Капылдан* аьжел келди бизлерге.
Адаганга, сасканга,
Агаш оклай тирелип,
Ян алмага келгенде,
Бу куьн уьшин, мырзалар,
Биз не айтайык сизлерге?
Аьвелгилей³³, баягылай³⁴,
Явда дели мырза Орак,
Энди бизге куьн кайда
Языдан душпан излерге,
Языда душпан йолыкса,
Нар боралай тизлерге³⁵?
Эдилде эки коькшил* биз эдик,
Мен де кетип бараман;
Меннен калган кара халк,
Алшагырдан тувган дели Орак,
Кутлы болсын сизлерге.
Калп-калп баскан кара аттай,
Гафилден* аьжел келди бизлерге.
Арбага атан ектирип,
Аласага сырлы муьет* урдырып,
Биз де кетип барамыз –
Эгиз эки³⁶ Сарайшык –
Сарайшыктынъ бойыннан

Аьзиз атам, бий кожам
Муса бийди йокларга.
Барганымды Кудай-Алла кош коьрсин,
Еннеттинь бир муьйсин бос берсин.
Алшагырдан тувган дели Орак,
Батыршылык, мырзалык
Кутлы болсын сизлерге.

– Бир анадан ети эдик,
Бир анадан бес эдик;
Кандаза³⁷ солтан ханымнынь
Юзигининь касы эдик,
Юрегининь басы эдик.
Эдил уьшин эристик,
Эмбек уьшин оьшлестик,
Оьшлестик те, не таптык?
Айланасы алты ханлык Эдилди,
Ятларга берип, хор эттик.
Бугадай асав эрлерге,
Азрайыл бугав салып бувганда,
Айдаалай коькке атылып дувласа,
Оьлимнинь берк арканын уьзе алмас.
Коьтерип колларын яйып,
Айры тизден югинип*,
Яратканга тилеп ялбарса,
Болжаллы куьннен оьмир оза алмас.
Таьнъридинь язган язувын
Такта олтырган патша болса да, буза алмас.
Хатасыз* яйга сапланган
Аьжел деген – болат ок –
Тилегенге бакпайды*,
Карсыласса коркпайды.
Даьрмени* йок, эми йок,
Сувы отсыз кайнаган,
Толкыны тавдай ойнаган
Дуныя деген тенъизде
Кемеси кимнинь батпаган?
Оьзиннен сонъ дуныяда
Йылай, сыктай эл калып,
Алтын тактан айырылып,
Кара ерде кимлер ятпаган?
Азрайыл – Таьнъридинь сыйлы маьлеги –
Бос кайтарма келген сонъ?
Бу дуныяда оькинишим калмады,
Йыламанъыз мага авырып, оьлген сонъ.

Мамай мырза уьгит-насыкатлар соьйлеп, коьп исти Оракка аньлатып турганда, кенеттен* онынъ шешен тили тутылды. Солай этип мырза Мамай дуныядан оьтти. Онынъ уьстине йыйылган якын-ювыкларыннан Асан-абыз былай толгайды:

– Тув уьстиннен тувлар тувлап йыгылды,
Кан ювсандай эгилди,
Ок кылгандай* соьгилди!
Ханекелер*, тотайлар*,
Сыбанынъыз* билекти,
Беркитинъыз юректи,
Бек кайгырып тиленъыз:
Тирилмес мекен бий Мамай,
Ярлыкамас* мекен, анавда,
Ис иеси бир Кудай?!

Мамай, оьзи оьлген сонъ, уьш куьнге дейим эш бир кимге билдирменъыз деп, ваьсиет* эткен. Ама Мамай оьлип, эки куьннен сонъ Асан-абыздынъ кызы атасыннан булай айттырган:

Асан-абыз:

– Тамлар* тамга урынъды,
Тувлар* тувга урынъды,
Тув уьстиннен тувлап батыр йыгылды.
Кара лашын* йыгылып,
Каргалар майтак* болган куьн;
Аргыннан* тувган кубадынъ*,
Туьп азувы сувырылып,
Туьз йоллары бузылып,
Бугырсыннан тайган куьн.

Бу йырды эситкен сонъ: «Мамайдынъ оьлген хабарын келтирген кисиди оьлтирермен!» – деп, далага* шыгып кеткен Орактынъ коьнъили йымсап толгайды³⁸:

Мамай оьлген куьнде, Орак уьйде болмаган. Мамайдынъ оьлген хабарын Оракка еткеруьвге йигерли киси табылмаган, неге десе, дели батыр ашувыннан оьлтирип кояр деп, аьр ким корка болган. Тек Асан-абыздынъ кызы, оьзине оьзи сенип, коркпай барган эм булай толгаган:

Кыз:

– Кадагасыз*, хабарсыз
Бу языда* сен, мырза-акам, юргенде,
Кабырга ярып ок тийди,
Кайырга саллар* тирелди,
Касы* нарлар* юбады*,
Каслы ордалар кумсарды,
Калайлы сурык* шорт сынды,
Кырымнынъ алды кыйсайды,
Ханымлар каптай кара кийинди,
Авлактагы, мырза-акам,
Душпаннынъ коьнъили суьйинди.

Бурында ханлар, мырзалар оьлгенде, йыравлар йыйылып, оьликтинъ савлыгында эткен ислерин айтып, бозлайтаган болганлар. Оздырган бозлавшыга оьликтинъ тонавын бере болганлар. Мамайга бозлавшы йыравлардынъ бири булай бозлаган:

Бозлашы:

– Батман*-батман сары бал,
Бармеди экен Мамайдай
Дайымгысы бас коьтермей ишкен эр,
Бастагы уллы ханлардан
Бармай орын алган эр?
Бар меди экен Мамайдай
Бар меди экен Мамайдай
Капысына келгеннинь
Барын бирдей коьрген эр?
Бар меди экен Мамайдай
Ягасы алтын ак куьревке темир тон
Дайымгысы тери тондай кийген эр;
Ез бершинли давылбаз*
Дайымгысы ер яньратып туьйген эр;
Батыр коьзли тарланды*
Малат* коьлге шуьйген* эр?
Бар меди экен Мамайдай?
Минерине мырза Мамай келгенде,
Гарабийден* ат берген;
Киерине келгенде,
Йибеге узун тон берген;
Кушарына келгенде,
Кырым халкы ишиннен
Бурма шашлы кыз берген.
Кыйын этип, куьш коьрген,
Кыйыны тийген саклавга*,
Эш кыйынын калдырмай,
Алапасын* туьз берген.
Йибектей шашын тараткан,
Юпарын* кардай бораткан,
Инжи тисли, ал енъли
Ханнынъ кара коьзли ханшасын
Тегин олжа келтирген
Бармеди экен Мамайдай?
Барганда кала бузып алган эр.
Каядан каплан тутып еген эр.
Яхшы-яман, дос-душпан
Капысына келгенде,
Барын бирдей коьрген эр.
Кардай куьбе кийинип,
Карысыннан* эки колын кан этип,
Бастагы уллы ханлардан
Бармай орын алган эр.
Тувмадан тулпар сайлап минген эр.
Шувак яллы ат минип,
Оьзи агалык суьрген эр.
Арабий* нардай тиз буьгип,

Аьр дайым эрдинъ гамын* еген эр.
 Эгер душпан, эгер дос
 Капысына келгенде,
 Барын бирдей коьрген эр.
 Дагды Мескуьв тоьриннен
 Кырк минъ кызыл алтын еген эр.
 Бармеди экен Мамайдай?
 Эр эди Мамай, эр эди!
 Эриккенде сол Мамай,
 Батман-батман бал ишип,
 Аргымак аьруьв ат минип,
 Кан юкпас кайкы кылыш байланып,
 Колына кара лашын кус алып,
 Кувдай мойны узалып,
 Эн³⁹ басына алтынлы садак* ок асып,
 Манълайына кара сувсар* боьрк басып,
 Ав кыдыра юре эди.
 Мамайдынъ батырлыгы керти эди,
 Душпаннынъ юрегиннен таймайтаган дерт[и] эди;
 Кавгалы куьн, явлы куьн,
 Досларына энип кирер ык эди.
 Коьп мырзадынъ ишинде,
 Меним ием бий Мамай,
 Сенинъ тенъинъ йок эди.
 Адасканга йол берген,
 Йыгылганга кол берген,
 Таьнъридинъ сен озинъ
 Ярык шыккан куьни эдинъ.
 Ярлы мынан мискиннинъ*
 Казнасы эдинъ, малы эдинъ;
 Сувсаганнынъ сен озинъ
 Сувсыны эдинъ, балы эдинъ;
 Кыйыны тийген батырга,
 Кыйын коьрген пақырга
 Кеспе-кеспе сары алтын,
 Кеспей, боьлмей, бере эдинъ.
 Оьнерлеринъ барын айтса соьз битпес,
 Яхшылы[гы]нъ барын айтпага куьш етпес,
 Дуныяда батырлыкка эки йигит сайланса,
 Экисининъ, мырза Мамай, бири эдинъ!

Бу йырды йырлаган яс йырав, оздырып, Мамайдынъ тонавын алган.

Энди, Мамай оьлди деп,
 Бес увылдынъ болат тувы сынды деп,
 Алыгы* аьлши ети увыл,
 Ети аргымак етеклеп,
 Енъсизлерин терис илип,
 Сейитшилей келипти.
 Ети увылдынъ келгени

Сейит тувыл – сынав ды:
Сенинъ исинъ болды деп,
Бизди сынап кетпек ти.
Ети увылдынъ мен озим,
Етип болсам – етисин,
Ете алмасам – алыгы айлежи сарысын,
Йиберейим деп эдим,
Ер яаннем* астына.
Ашувым келип касыма,
Гайратым⁴⁰ келип басыма,
Агашам*, осал тувган бий Сыйдак,
Ке[л]тирмеди эбине –
Коьрсетейим, деп эдим,
Бир ойнаган ойыным
Ети увылдынъ коьбине⁴¹!

Бу соьзлерди айтып, дувлап турган Оракты уьгитлеп* Асан-абыз булай толгайды:

Асан-абыз:

– Аьмиролла* дыр оьлгенге,
Оьмир берсин калганга.
Оькинген минен оьлген йок,
Оькинишсиз дуныя болган йок.
Анав арба неткен дир?
Эрлердинъ мейитине* тув* тиркеп,
Замансыз басын еткендир;
Аьзиз атанъ, бий бабанъ* –
Бары солай кеткендир.

Муннан сонъ Асан-абыз, Оракты алып, Мамайдынъ йыйназысынынъ артыннан юрди. Йыйназа-арбага алты ат егилген, атларга кара шал ябылган, аталыклар енъ кесип, ноьгерлер манълайларын тесип, тонларын терис кийип, ат басын етип, «мырза иемизден айырылдык» деп, кан йылап барганлар.

Мамайдан сонъ элди Орак бийлеген, ама онынъ бийлиги узакка бармаган. Аьлши Ысмайыл, Оракты оьлтиртип, бийликти алган. Солай этип, Орак Ысмайылдынъ айлеси мен аьлек болган.

Орактынъ бек юрекли болувы акында булай бир хабар бар. Орак аьскери мен бир сеперден келеятканда, йолда бир уьйкен айдаа йыланга рас келгенлер. Аьскери коркып кашканда, Орак, ялгыз барып, айдаадынъ оьлик экенин билген. Муны коьрген Асан-абыз бу акта булай толгаган:

Асан-абыз:

– Аргымагын туьсип талга байлаган,
Кылышын кызыл таска кайраган,
Кылышынынъ куьши минен мырза Орак,
Аштарханда кыслап, Кырым яйлаган.
Айдаадынъ юрегине сол дели

Коркпай колын салып барлаган*.
 Айдаа сынлы Оракты
 Калай Калув оьлтирген?
 Катебей, камка* коьп кийдик,
 Ювса агармас сабаптай;
 Татар атлар коьп миндик,
 Сувдан шыккан араптай;
 Аракы-балды коьп иштик,
 Бувын тутпас шараптай;
 Мусадынъ улы, коьп мырза,
 Барын бирдей сакладък;
 Эш болганын коьрмедик
 Алшагырдан тувган Орактай!
 Атса, куьбе бузаган,
 Шапса, майтак озаган,
 Коьшеген юнли шал ебе*
 Тувылмеди мырза Орак?
 Камтыганы хатасыз
 Кара лашын тувылмеди мырза Орак?
 Атасы бир тувганы
 Сол мырзады куьнледи,
 Коьтерип алып юре билмеди.
 Коьтерип алып юре билсе эди,
 Алмасмеди сол дели
 Эл бийлевде, урыста
 Бий Мамайдынъ уьлгисин?!

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Сык – *здесь*: «шийх» – шейх.
- ² Шокша-Буз (Шокшабоз) – кличка коня.
- ³ Сарыдынъ – имеется в виду Исмаил.
- ⁴ Куьлегеш – кличка коня.
- ⁵ Оралув – *здесь*: собираться.
- ⁶ Орав – *здесь*: собрание, совет.
- ⁷ Куьлегешим – исправлено, в рукописи «Куьлешем».
- ⁸ Каным – исправлено, в рукописи «канын».
- ⁹ Топал – *здесь*: хромой.
- ¹⁰ Казак – *здесь*: воин, стражник.
- ¹¹ Этеген (этетаган) – делающий.
- ¹² Етеген (ететаган) – достигающий.
- ¹³ Минеген (минетаган) – *здесь*: ездящий [на коне по кличке Куьлегеш].
- ¹⁴ Патшалык – *здесь*: Крымское ханство.
- ¹⁵ Тураган (туратаган) – стоящий, находящийся.
- ¹⁶ Киеген (киетаган) – *здесь*: надеваемая (кольчуга).
- ¹⁷ Биз – шило.
- ¹⁸ Йоьны – должно быть «туьби».
- ¹⁹ Авыздан – *здесь*: через ворота.
- ²⁰ Бирмаган – соответствует послелогам «бери», «бербетин».
- ²¹ Тарланбоз – кличка коня.
- ²² Керторы – кличка коня.
- ²³ Кырк-Артув – название гористой местности.
- ²⁴ Агалар – имеются в виду чиновники Крымского ханства.

- ²⁵ Актабан – кличка коня.
²⁶ Каяды – исправлено, в рукописи «Каяда».
²⁷ Айбарлы – исправлено, в рукописи «айбырлы».
²⁸ Терис – исправлено, в рукописи «тырс».
²⁹ Куьбеди – исправлено, в рукописи «куьбединь».
³⁰ Малай – имеется в виду Исмаил.
³¹ Кер-Шувал – кличка коня.
³² Ириткен – исправлено, в рукописи «эриккен».
³³ Аьвелгилей – исправлено, в рукописи «авалгылай».
³⁴ Баягылай – исправлено, в рукописи «багылай».
³⁵ Тизлерге – *здесь*: ставить на колени.
³⁶ Эгиз эки – восходит к староногайскому «эзги ийги», где «эзги-изги» – святой, священный, благословенный.
³⁷ Кандаза – имя первой жены бия Мусы.
³⁸ Толгайды – текст песни Орака в рукописи отсутствует.
³⁹ Эн – в рукописи это слово подчеркнуто и слева к нему кириллицей приписано «ийин».
⁴⁰ Гайрат (кайрат) – *здесь*: возбуждение.
⁴¹ Коббине – *здесь*: «куьбине» – группе.

Шора батыр

Бу йыр 1926 йылда, июльдинь 28-де, караногай йыравы Аьжсимолла Ногман улынынъ авызыннан алынды.

Актажыдынъ Али бий,
 Ат белине минген бий,
 Ат белине мингеш¹ те
 Ылав* ала шыккан бий.
 Ылав ала шыккаш² та,
 Элдинъ шети Наьрик деп,
 Карт Наьрикке келген бий.
 Актажыдынъ Али бийи келди деп,
 Авлагына карт Наьрик
 Суьйреп отав* кондырды,
 Емегине карт Наьрик
 Семиз койлар сойдырды,
 Сувсынына карт Наьрик
 Аракы-баллар куйдырды.
 Отавына туьспеди,
 Койынынъ этин емеди,
 Аракы-балын ишпеди.
 Ат уьстиннен акырып,
 Ылав* сорап турды бий.
 Аргымактан* алтав берди – алмады,
 Ебеден* етев берди – алмады,
 Ел етпести ети берди – алмады,
 Кус етпести коса берди – алмады.
 Доьрт туягы тагалы,
 Куйрыгы-ялы кыналы,
 Бозды берди – алмады.

Sora batır.

- 2 Aqlaqdız⁷¹ Ho-By,
- 2 At belme mungu By,
- 2 At belme mungeste,
- 2 Blav ala zaggan By,
- 2 Blav ala zaggata,
- 2 Blediz zeta, Nork dep,
- 2 Davit Norkun kelgen By,
- 2 Aqlaqdız Ho-Byz veldi dep,
- 2 Hulaqona qart Nork,
- 2 Syryep otarı⁷² gondarala,
- 2 Yemegine qart Nork,
- 2 Semiz qaylar sjozdala,
- 2 Junesenna qart Nork,
- 2 Nrago-ballar qydzala,
- 2 Olavona tyypeda,
- 2 Bojyon eten jenedi,
- 2 Nrago balan xpeda,
- 2 At ystemen agırtıp,
- 2 Blav sorap turda By,
- 2 Kroymaqtan altun berdi almada,
- 2 Jebeden jete berdi almada,
- 2 Jel jetpeste, jete berdi almada,
- 2 Aus jetpeste qosa berdi almada,
- 2 Dert tyapı tagala,
- 2 Qajıms jale qanala,
- 2 Buzda berdi almada,
- 2 Bırukende olavır buzaqan,
- 2 Şapqanda maftaq ozagan,
- 2 Bar mırı mır jelpına bitkısiz,
- 2 Qulayona qamsız Bylap jetkısiz,

Наьрик:

Эриккенде дабыр* бузаган,
Шапканда майтак* озаган,
Бар оьнери минь йылкыга биткисиз,
Кулагына камыс бойлап еткисиз,
Туягына шойын йоллар титкисиз,
Карагер сенинь атынды,
Тартып алып, кетти бий.
Картлыгым карсы алдыма келгенде,
Яслыгым бу басымнан оьткенде,
Камышысын дув басыма тартты бий,
Кылышын дув мойныма артты бий,
Анань Менъли-Сылувга
Коккиректен кетпес соьзлер айтты бий,
Аданасынь Лаьлуьвге
Темирден сувык соьзлер катты бий.
Бу корлыкты коьргенде
Каршыгадай эки коьзим кайнады,
Актажыдынъ Аьли деген бийлери,
Аягынынъ астында таптав этип олтырды.
Сагагына* болат кылыш салмасань,
Шырылдатып оннан оьшим алмасань,
Эсебий улы Наьриктен
Улан тувмай кыз тувдынъ!

Бу соьзлерди эситкен сонъ, Шора, каарланып, булай толгайды:

Шора:

– Ел етпесим аькелши –
Авым керип минейим,
Алдаспаным* аькелши –
Аш белиме илейим.
Ак куьревкем* аькелши –
Оньшенъ* этке киейим.
Актажыдынъ оьктем кеткен бийлерин
Кувып барып етейим,
Боьлик-боьлик³ этейим,
Боьрккен койдай этейим,
Туврам-туврам этейим,
Тувраган эттей этейим,
Боьздей алып йыртайым,
Боьрктей алып киейим!
Бу айтканым этпесем,
Мурадыма етпесем,
Наьрик улы мен Шора –
Анамнан арам тувган болайым!

Ка[а]рланды батыр, карланды,
Каты яман шамланды,

Бугызланды, босанды⁴,
Буздай темир курсанды.
Ел етпес ийги атты минди энди,
Кус етпес аруув атты етти энди,
Бу кеткеннен кетти энди.
Оьгиз-Тобье бойында,
Йобней байдынъ юртында,
Аьли бийге етти энди.

Шора:

Аьсселеми аьлейким,
Актажыдынъ Аьли бий!
Карагер аруув аттынъ басына
Калай сыйды ноктанъыз?
Айтысайык, токтанъыз!
Актажыдынъ Аьли бий,
Ат белине минген бий,
Бизим атай Наьриктинъ
Отавына туьспединъ,
Аракы-балын ишпединъ,
Койынынъ этин емединъ.
Ат уьстиннен акырып,
Ылав* тилеп турган бий,
Карагер меним атымды,
Тартып алып, минген бий.
Бий увылы, мен сага
Ел етпесим берейим,
Кус етпесим берейим,
Янынъдагы бу куьнде
Ян саклавынъ* болайым,
Яв алдында оьлейим –
Айткан соьзге келсене,
Карагерим берсене.

Шорадынъ яхшылык пан тилевине Аьли бий, оьктемлик этип, булай толгайды:

Аьли бий:

– Мен мен дирмен, мен дирмен,
Ян кут[к]армас эр дирмен!
Кан⁵ таспалы бу куьнде
Карагерди бермем мен.
Экиди берип, бирди алмак –
Сенинъ исинъ тувыл ды.

Шора:

– Актажыдынъ Аьли бий,
Кобшерли тавга коьшкен бий,
Кобк орайга* конган бий,

Актажыдан атланып,
Бизим атай Наьрикке
Конагага туьскен бий,
Атам меним Наьрикке
Камышыньды тарткан бий,
Кылышыньды кыл мойнына арткан бий,
Меньли-Сылув анама
Коккиректен кетпес соьзлер айткан бий,
Аданасым Лаьлуьвге
Темирден сувык соьзлер каткан бий,
Карагер меним атымды,
Тартып алып, минген бий!
Бий увылы, мен сеннен
Бир тилеймен – бермейсинь,
Копь тилеймен – коймайсынь!
Балшыбынын оьлтирмей
Балын калай ашарсынь?!

Аьли бий:

– Кокшерли тавга шык, Шора, –
Кокьркиньди сенинь кокьрейим,
Кокь куьбенди* кий, Шора, –
Оьнериньди билейим!
Кокшерли тавдан артылма,
Аьли бийге катылма!
Кокшерли тавдан артылсань,
Аьли бийге катылсань,
Оьлгенде яман оьлерсинь,
Кара ердинь туьбине
Бир йоклавсыз^б кетерсинь!

Шора:

– Актажыдынь Аьли бий,
Агынлы сувдан дели* бий,
Арапа* тавдан сенинь коьнъилинь бийик бий,
Эл ишинде сыйлы бий,
Кокьптен коьнъилинь толы бий,
«Саклавым меним сан* ды!» – деп,
Кокьп мактанма Аьли бий.
Саклавынь сенинь сан болсын,
Сан етпеген коьп болсын,
Сен саклавдан куьсерсинь,
Карагерим аьруьв аттан туьсерсинь.
Карагерди аларман,
Сенинь кимик кызыл шашпав ханларды
Сапалдас* пан колга алып,
Кылышыма яньрман!
Соннан сонь экеви ок атыспага баслайды.

Яс сорасты бий минен,
Атыспага яй минен⁷.
Бийдинъ аткан яеси⁸
Шорадынъ иер касына кадалды.
Наърик улы Шора атты –
Омырав ярып ок тийди,
Актаждыдынъ Аъли бий
Онъкасыннан йыгылды.

Наърик:

– Анав кара коъринген
Карагус, карга тувыл ды,
Хан казагын оьлтирген
Кадемсиз бизим Шора увыл ды.
Кадемсизди каты кайрап йибердик.
Бу языдынъ бойында
Тоъре тувыл, кара оьлтирген кутылмас.
Меним улым эр Шора,
Кайда механ этер ол?

Соннан сонъ Шора, оьзининъ Кырымда тыныш туралмаягын билип, кашпа-га аьзирленеди.

Шора:

– Актаждыдынъ Арслан атлы юртыннан
Элим коркып шыкканман,
Яркут мага йолыгып,
Дуга* тилеп кеткенмен,
Онъарымды мен, бабам⁹,
Сол куьнимде билгенмен.
Кырк конаклык ерден аткан огым
Казан* шаарга еткен куьн,
Актаждыдынъ Аъли бийи оьлген куьн,
Акдавыттай* уйкен кобли буьлген куьн,
Такыя боьрким сынган куьн,
Окада аксам болган куьн,
Булгыр тавдан оьткен куьн,
Булганып оьрис эткен куьн,
Каьрип атам карт Наърик,
Казан¹⁰ сарда* каткан куьн.
Кандавызым*, козгалма –
Кайратлы куьнде илермен.
Яс юрегим, тербенме –
Яхшы тилек тилермен.
Кылышым, кыннан коьп шыкпа –
Кызыл таска билермен*.
Анам, каьрип, мунъайма –
Элимди Касай коьлге элтермен.
Ак Лаьлуьвим, мунъайма –

Кавгалы куьнде етермен.
Алганшыгым, куьрсинме –
Куьмидеги бабанъа
Боьлек*-савкат этермен.

Соннан сонъ Шора: «Кайда кетейим?» – деп юргенде, бир кеше туьс коьреди.
Туьсинде Казанга барган болады. Соннан сонъ Шора, Кырымнан кашып бас тасалар
уьшин, Казанга кетуьвге бел байлайды. Сол ой мынан атасына келип булай толгайды:

Шора:

– Ал, ал, атам, ал, атам,
Ал, савлык пан кал, атам.
Актажыдынъ Аьли бийин оьлтирдик,
Басымызга кетпес баьле келтирдик.
Казан деген эл бар деп,
Бас тасалар ер бар деп,
Казналы Кырым калдырып,
Казак шыга бараман.

Наьрик:

– Бар, бар, балам, бар, балам,
Барганда, бактынъ ашылсын,
Казан деген эллердинъ
Капысы куьнлик ерден ашылсын.
Тартпалы бесик таянган,
Танъ ман[ъ]ы* ман уянган,
Туьн уйкысын доьрт боьлген,
Айры эмшектен суьт берген,
Меньли-Сылув ананъа
Бир йолыга кет, балам.

Анасына барып:

Шора:

Ал, ал, анам, ал, анам,
Ал, савлык пан кал, анам.
Актажыдынъ Аьли бийин оьлтирдик,
Басымызга кетпес корлык келтирдик.
Казан деген эл бар деп,
Бас тасалар ер бар деп,
Казналы Кырым калдырып,
Казак шыга бараман.

Меньли-Сылув:

– Бар, бар, балам, бар, балам,
Барганда, бактынъ ашылсын,
Казан деген эллердинъ
Капысы куьнлик ерден ашылсын.
Алганшыгынъ аьруьвге
Бир йолыга кет, балам.

Катынына барып:

Шора:

Ал, ал, аруув, ал, аруув,
Ал, савлык пан кал, аруув.
Актажыдынъ Аьли бийин оьлтирдик,
Басымызга кетпес корлык келтирдик.
Казан деген эл бар деп,
Бас тасалар ер бар деп,
Казналы Крым калдырып,
Казак шыга бараман.

Алтын:

– Ай не болгай куьннен сонъ?
Куьн не болгай айдан сонъ?
Аланъгар* коьзли ак шортан,
Ол не болгай экен ди
Анасы айдын¹¹ тенъиз-коьлден сонъ?
Кара лашын ол айван
Не кумсагай*, не егей
Эдилден коьк шобьлеген
Казы мынан кувдан сонъ?
Бийдайык* кус ол айван
Зарнап коькке шыгалмас
Шетке биткен эки кыяк нувдан* сонъ.
Эньирсектей оралып биткен коьк орай* –
Байлардынъ ийти отлар малдан сонъ.
Бай уьйиннен той таркар
Онъ яктагы эки тотай кыздан сонъ.
Тоьркинлеп келген бай кызы
Тиркемеге тана таппас экен ди
Айры туяк малдан сонъ.
Мактаншылык болмайды экен,
Даьвлет* бастан тайган сонъ.
Батыршылык болмайды экен
Элесленген эки аргымак аттан сонъ.
Манарасы* булытка еткен коьк сарай
Емсик болган экен ди
Тоьбесиннен даьыл урып бузган сонъ.
Кубырсыган* шешекей
Куврай болар солган сонъ.
Кубылыма даьрие
Шуьберек болар тозган сонъ.
Кубырсыган аруувлер
Куртка болар экен ди
Заманыннан озган сонъ.
Атан* екпем нардан* сонъ,
Казы емем ялдан сонъ,

Эрге бармам сеннен сонъ.
Куьйменьлескен коьп яман,
Котанлы койга кол созып,
Корлыгын коьп тийгизер сеннен сонъ.
Ала кет, ием, ала кет,
Ат ялына сала кет,
Артынънан сансыз дабыр* кувганда,
Алдынънан сары сазлар бувганда,
Алтын атлы аьруьвди
Курманлыкка шала кет.

Соннан сонъ Шора кетеекте атасы, ога булай толгап, уьгит* береди:

Наьрик:

– Аксам шактан атланып,
Талпынып Тарлан тавдан оьтпе сен.
Казандагы Казы-Герей ханлардынъ,
Капысынынъ карсы алдында турма сен.
Казандагы картлардынъ
Тилегин кери салма сен.
Мескуьвден келген душпанлар
Арбалап алтын тоьгер – алма сен.
Казан элге хан болсанъ,
Хабарынъ элге дан* болса,
Картайганда, атанъды
Бир йокламай койма сен.

Шора элден шыгып барганда, сувдан келеяткан бир келиншек ушырайды.
Шорадынъ савыгланып бараятканын коьрип, келиншек толгайды:

Келиншек:

– Кара-каска¹² аьруьв атка олтырып,
Кандавызга* сансыз ебе* толтырып,
Мергенинъди онълы-соллы терис илип,
Окалы шекпен онъ кийип,
Онъ колынъа кус алып,
Яргалыктынъ бойы мынан атланып,
Явлардынъ карсы алдына айланып,
Экиндиден эл таслап,
Тоьрем*, кайда барасынъ?

Шора:

– Тоьре тувыл, караман,
Анадан эгиз тувмай – дараман*.
Асылымды сорасанъ –
Нобкис улы тамаман,
Оьз атымды сорасанъ –
Наьриктен тувган Шораман.
Казанды табыр* аьскер алды деп,
Каты яман бараман.
Мен барганша Казанды

Табыр аьскер алмаса,
Айдап йолга салмаса,
Казналы юрт Казаннынъ
Каласынынъ ишинде,
Капысынынъ туьбинде,
Таска соккан темир шеге боларман!

Солай этип, Шора Казанга барып етеди¹³.

Казаннынъ сар орамын оьткенде,
Сарайдынъ карсы алдына келгенде,
Астындагы Карагери суьрникти,
Басындагы сувсар* боьркин туьсирди,
Каркырадай кара айдары* коьринди,
Ай бети ала коькке атылды.

Оны¹⁴ сарай кызларыннан бириси коьрип толгайды:

Сарай кызы:

– Сосы келген мисаьпир*
Актажыдынъ Аьли бийин оьлтирген,
Аьлидинъ Арслан атлы бийине
Кетпес корлык келтирген,
Хан ялалы, кайратлы,
Шора болар усайды.

Шора, Казанга кирип те, хан сарайына токтамай, Казаннынъ бир шетинде
яшаган Саьли атлы картка барып, булай толгайды.

Шора:

– Саьлем болсын сизлерге,
Эй, Саьли карт, Саьли карт!
Саьлем бердим, Саьли-атай,
Алмаймысанъ¹⁵ конакка?
Ян авырып, сен мени
Ала койсанъ конакка,
Атанъ юрты Казанга
Калабалык ис тувса,
Мыйыгым-муртым* коьтерип,
Мен саларман йорыкка.

Саьли карт:

– Сексен беске келгенмен –
Сексен батыр коьргенмен,
Токсан беске келгенмен –
Токсан батыр коьргенмен.
Эндигиси бу куьнде
Токсаннан тогыз оьтип бараман,
Ким экенинъ билалмай,
Кайран болып тураман.
Ынамынъды айташы,
Асылынъды толгашы.

Шора:

– Мен аргынман, аргынман,
Ак сунъкардай* кыргыйман*.
Асылымды сорасанъ,
Ай тамгалы тамаман.
Аргы атамды сорасанъ,
Астынъ улы Байгазы,
Анынъ улы эр Тоьлек,
Наърик улы Шораман.
Бу куьнгиди сорасанъ,
Салдат коьлде яшаган,
Эл хайырын ашаган,
Саьли карт, – сенинъ улынъман.

Саьли карт:

– Уьйге кир деп айтпага
Карт атанънынъ шайы йок.
Шайын айтып кайтейим –
Шайына салар майы йок.
Оьтпеги йок, тузы йок,
Увылы йок, кызы йок
Пакыр мискин* агайман.
Коккирегим сырылдап,
Юрегимде майым йок,
Дунья мынан пайым йок.
Уьйге кирип, сен, балам,
Карт ананънынъ колын ал.

Соннан сонъ Шора Саьли карттынъ уьйинде тогыз йыл яшайды.

Бир куьн Саьли карт Шорады батырлардынъ йыйынына алып барады эм
оьзи булай толгайды:

Саьли карт:

– Бу йыйыннынъ ишинде
Нелер йок та нелер бар,
Туьрли-туьрли байлар бар,
Туьрленмеген батыр бар.
Сыралы коьлде сунъкар бар,
Сув ишинде булан бар.
Казан сарда Шора бар,
Ынанмасанъ кара бар.
Булай, булай, булай бар,
Муннан да уьйкен сарлар бар.
Секерли коьлде сунъкар бар,
Сув ишинде мажар* бар,
Мажар баста Ибан¹⁶ бар.
Элден алым* алдырмас
Ийги тувган Мамай бар.

Дегершиги языда
Тентек коьшкен ногой бар.
Ханда Камбар улы бар.
Бийлер минип тай еткен,
Тавда Казы мырза бар,
Шешен болсанъ, онда бар.
Кырымда аьруьв Аьли бар,
Ага болсанъ, анда бар.
Шылбырлы суьнъги колга алган,
Капы авызына таянган,
Саьлидинъ улы Шора бар.
Эки касынынъ арасы
Сынык суьем эли бар,
Ынанмасанъ, кара бар.

Бу йыйында, согыска бараяк алдында сыйланып, завк этип олтырган батырлар Шорады коьрмейдилер. Соннан сонъ Шора, оьпкелей берип, оларга карап булай толгайды:

Шора:

– Кулыншак пан Алыншак
Мактанмага бек кушшак.
Салдат коьлде яшаган,
Эл хайырын ашаган
Саьли карттынъ уьйинде
Мен тогыз йыл яшадым.
Мен келгели тогыз йыл –
Танымады биринъиз!
Халк айткандай бар экен –
Ойсыз экен ханынъыз!
Бу Казаннынъ ханы бар да, даны* йок,
Казысы бар да, тоьре* йок!
Коьремен де билемен,
Аракы-баллар тилемен,
Казан басып яв келсе,
Нетеримди билермен!

Соннан сонъ Кулыншак батыр, намысланып, булай толгайды:

Кулыншак:

– Саьаьр танънан билинген
Сапы ханым бийкединъ
Сарайынынъ карсы алдына келгенде
Карагер аьруьв аты суьринген
Наьрик улы сен мединъ?
Салдат коьлде яшаган,
Тогыз йыл конак болып ашаган,
Наьрик улы сен мединъ?
Садакты* белге илмединъ,

Саклык мынан юрмединъ,
Саксызлыкта таныскан
Наьрик улы сен мединъ?

Соннан сонъ Кулыншак, йолдасларына карап, булай толгайды:

Кулыншак:

– Аргымакты, арпа берип,
Тал курыкка байланъыз,
Аянъыз бан сыйпанъыз.
Кыставлыда, кыйында,
Татар атка йол берип,
Танавыннан кан келип,
Тарбайып йолда турса коьрерсиз.
Казаннынъ иши бос ты деп,
Сан Мескуьвдинъ каьвири,
Бу батырлар келге[н]ли,
Аьвелгидей, ба[я]гыдай,
Алым* алса, коьрерсиз.
Казаннынъ алды боз камыс,
Эндигиден сонъыра
Калынлык¹⁷ та коьрерсиз.
Сырага* келген батырга
Шын аягын куйынъыз,
Сырадан орын беринъиз,
Казан атлы шаьаьрге,
Шуркылдаган авыр аьскер толганда,
Карап турса, коьрерсиз.

Шора:

– Кабыргама биткен бавыр эт
Канын тоьгер усайды,
Кабыргамнан кан шыкпаган суьекке
Ийтелги* кус уялар усайды.
Аьзизлеген бу яным
Бу Казаннынъ оьзи уьшин,
Аявлаган сиз уьшин
Сейит* кешер усайды.

Соннан сонъ Шора Саьли карт уйине кайтады. Бир заман Казанга яв келе-
ди. Казан аьскери енъиле баслаганда, ханым, Шорады керексинип, булай толгайды:

Ханым:

– Кыйыны коьп кыркынлар*,
Эмбеги коьп даялар*,
Аькелшинъиз сиз бу куьн
Алтавы бирдей боз атты –
Батырлардынъ ишинде
Шорам йокка усайды.

Шора яным батырды
Оъзим барып карайым,
Оьпкелевин Шорадынъ
Неден экен билейим,
Атам юрты Казанды
Яв алды деп тилейим.
Тилегимди туъз берсе,
Каъретиме* миндирип,
Атам юрты Казанга
Шорамды алып келейим.

Шагала¹⁸ ханнынъ кызы оъзи,
Аьлемде* аьруув ол заман,
Алты ат еккен каъретке
Авдарылып минди энди,
Саьли карттынъ уьйине
Тилек тилей келди энди,
Келгеш¹⁹ те булай айтып соьйледи:

Ханым:

– Сан етпеди сени санарга,
Сап тиймеди сени коьрирге,
Байлардынъ ай тиймеген аьруови,
Куьн тиймеген сылувы
Куьндегиси-куьнде каратты,
Басларын юфар* мынан таратты,
Батыр келер мекен деп,
Келер йолынъ каратты.
Турсана, а*, батырым, турсана,
Гаьвирге кылыш урсана!
Казаннынъ алды кара сув,
Гаьвирлер анда келип урынган;
Ишиндеги батырым,
Яс мырзалар кырылган;
Атам юрты Казанга
Кызыл канлар куйылган.

Шора:

– Турмайман, ханым, турмайман!
Ханым болмай, не болсанъ да,
Бир сен уьшин бел бувып,
Гаьвирге кылыш урмайман.
Алыншакка яй бердинъ,
Кулыншакка ок бердинъ,
Мен Шорага сен оьзинъ
Бир кылышты коьп коьрдинъ.
Бизге де куьн айланар.
Айланыскан куьнлерде
Сыбанармыз²⁰ билекти,

Бек тутармыз юректи.
Атанъ юртын яв алса,
Алыншак пан Кулыншак
Батырларынь кайтарар –
Алардан тиле тилекти.

Ханым:

– Турсана, эй, батырым, турсана!
Атам юрты Казанды
Энди гаьвир алады!
Ишиндеги озинъ тенъли уланлар,
Билесинъме, батырым,
Гаьвирге олжа болады!
Бу Казаннынъ ишинде
Елке шашын оьрмеген,
Адам бетин коьрмеген
Такыялы кыз уьшин;
Бу Казаннынъ ишинде
Эмшектеги яс уьшин;
Анынъ уьшин болмаса,
Бу Казаннынъ ишинде
Куралайдай эки коьзи кызарган
Энъсиреген карт уьшин;
Анынъ уьшин болмаса,
Бир ушына булыт ийирилген,
Шарлагы* коькке шагылган
Бу Казаннынъ оьзи уьшин!

Соннан сонъ Шора турып, согыска бараяк болып аьзирленеди эм булай толгайды:

Шора:

– Карагерим аькелши –
Авым керип минейим,
Алдаспаным* аькелши –
Аш белиме илейим,
Коьк куьревкем* аькелши –
Онъшень* этке киейим,
Казан элге яв келсе,
Оьзим шаба коьрейим!

Соннан сонъ Шора, орыс аьскерининъ коьплигин карап, эм де татар мырзалары арасындагы авыз алалыкты²¹ коьрип, булай толгайды:

Шора:

– Асылмалы байрак, кырк артув,
Кыралдынъ* кырк минъ аьскери,
Ясавылясап келеди,
Айдаадай заьрин* бизге шашпага.
Батырларды карашы –

Болат суьнъги колга алып,
Карсы карай барады
Душпанга тувра шаппага.
Яманларды карашы –
Экев-экев бас косып,
Сыбыр-сыбыр этеди,
Казанды кери койып, кашпага.

Соннан сонъ Шора, татар аьскерин уьгитлеп, Казан уьшин куьреспеге
[керек] деп толгайды:

Шора:

– Бир ушына булыт ийирилген,
Манарасы* коькке шагылган,
Терезесин алмас мынан кондырган
Сосы оймыр* Казанды
Калай яман салыпты
Оьр Эдилдинъ озине,
Аьйлели Мескуьв тоьрине,
Эдилдинъ эки айрылып,
Бир косылган ерине.
Батырлар! Яман кыял* тутпанъыз,
Яры* коьнъил болманъыз,
Казналы юрт Казанды
Душпанга олжа этпенъиз!

Соннан сонъ Шора согыска туьседи эм булай толгайды:

– Туягы мартмар тасыннан,
Азувы бил тисиннен,
Бил савырлы* аргымак
Карагерге биз минсек,
Карагердинъ куйрыгы
Куба елдей дувлайды.
Ясы Мескуьв кызлары
Кара каздай шувлайды,
Кыралдынъ кырк минъ аьскери
Ак коьндай кашады.
Алыгы* батыр келер деп,
Келер болса, – алар деп,
Ясы Мескуьв кызлары,
Кара сувсар* тон кийип,
Карасы ман бет суьртип,
Кушакласып йылайды.

Бу согыста орыслар, енъилип, кери кайтадылар. Соннан сонъ Шора Казан-
да тыныш яшайды. Ама Кырымда калган атасы Наьрикти хан язалап, тиленши-
ликке калдырган. Наьрик карт тиленип, эл кыдыра юре, Казанга келип шыгады
эм булай толгайды:

Наърик:

– Казна, казна мал келсе,
Казнашы каражылар* кунавар,
Капы алдына яв келсе,
Кулыншак пынан эр Шора
Кара канга боялар.
Сондай болган батыр Шора атасы,
Эндигиси бу куьнде,
Кырсаулы шелек колга алып,
Элден элге кыдырар.

Шора атасын разылатып, узатып йибереди. Соннан сонъ Казан устьине яв тага да келеди. Бу йолы орыслар айле мен Казаннынъ каласын²² бузады. Шора-дынъ да амалы курып, булай толгайды:

Шора:

– Алайга, янлар, алайга,
Алалмаган экенмен
Кокше коьзли бу малайды^{23*} колайга.
Шапса, – кылыш оьтпейди,
Шанышса, – суьнъги батпайды.
Не янъылысым болды экен
Кокше коьзли малайга?

Кайтпам да, янлар, кайтпам да,
Кайтып сувсын ишпем де,
Карагер атым арытпай,
Кылышымды кара канга йибитпей,
Бу каьвирдинъ* малайын
Ана Эдилге кулатпай!

Болат кылыш байланып,
Касы* нартлар* иертпй,
Казна бузып мал бердим
Бирге атланган нартларга.
Кайтавыллар коьп шаптык
Бу Казаннан ишкен асларга.
Оьлмей Казан алдырдык,
Энди калай барармыз
Кырымдагы Казы-Герей ханларга?
Казан элди бу гаьвир*
Таптав этер меннен сонъ,
Сапы ханым бийкеди
Олжа этер меннен сонъ.
Бу Казаннынъ ишинде
Ак сакаллы бабайлар,
Ашы аваз* шыгармай,
Йылай калар меннен сонъ.
Елке шашын оьрмеген,

Адам бетин коьрмеген
 Такыялы аьруьвлер
 Кара киер меннен сонъ.
 Йыйылыскан коьп гаьвир* ,
 Эл ишин[д]е аралап,
 Есир деген ат салып,
 Ясак алар меннен сонъ.
 Казаннынъ алды кара сув,
 Тоьгерегинъ топалар,
 Топ пан гаьвир курсалар,
 Айлананъды кара сув,
 Каьвир алар меннен сонъ.
 Казан алды кара сув,
 Сеннен яман сув болмас.
 Бир санымда алпыс алты ярам бар –
 Бактырган* ман сав болмас.
 Айдынлы* Казан ишинде
 Ажал деген ол берен,
 Заманына етиспей,
 Алай кыйын ис болмас.
 Казан алды кара сув,
 Сага шомып кирейим.
 Эки ийнимде маьлейик –
 Кудайым ян алмага йиберген,
 Ал, бисмилле бир Алла,
 Аьзиз яным берейим.

Солай этип Шора батыр, намысына даяналмай, сувга атылып оьледи. Куьн-
 нлерде бир куьн, Шорадынъ анасы, баласын излеп, Казанга келеди. Ол Казан
 ишинде юрип, коьринген биревден Шорады сорайды. Ама Казанда, аьр кимнинъ
 басы айланып, Менъли-Сылууды эске-санга алган киси йок. Ахырында ол булай
 толгайды:

Менъли-Сылуу:

– Атан* туье акырып,
 Боз тайлактар* бозласып,
 Ынъыраса турган куьн,
 Шорам минген Карагер,
 Уьш ымтылып, куьрсинип,
 Кара сувга баткан куьн
 Уяда ялгыз Шорады
 Коьрдинъис пе, бийкелер?

Бир кыз:

– Ай, ай, куртка, ай, куртка,
 Коржын* илип мойнынъа,
 Сен де неге келгенсинъ
 Бу кыйынлы Казанга?
 Тири болып юрсенъ де

Сен ше, каърип, оьлгенсинъ.
Бизге кыйын келген сонъ,
Сен де кимге керексинъ?

Менъли-Сылув:

– Атанъа наьлет, бу Казаннынъ картлары,
Етим калгыр бу Казаннынъ яслары.
Мени карап коьрмейди,
Кан яралы Шорамнынъ
Бир хабарын бермейди.
Энди калай этейим,
Кимнен сорай кетейим?
Ботасы оьлген туьдедей,
Атам юрты Крымга
Бозлай-бозлай кетейим.

Казан алды кара сув,
Сага карап йылайман,
Карнынъ терен уйкен сув,
Шорам бар деп, ойлайман.
Аван*, аван, аван сув,
Аванласып сен меним
Шорамды алган яман сув.
Толкынынъ йок, кебинъ йок,
Балык-бака юзген сув.
Шорам минген Карагер,
Уьш ымтылып шыгалмай,
Иер-турман* уьзген сув.
Сувдынъ туьсин кан этип,
Батырлыгын дан* этип,
Сондай эткен Шорамды
Алып калган яман сув.

Каршыгадан тувган туйгундай*,
Ханымнан тувган солтандай*,
Агалар дийван* эткен
Айдынлы кара тоьбедей.
Кабыргадан ол оьзи
Артык шыккан суьбедей*.
Шаркка биткен суьеги
Аьр бириси аршындай.
А, бийкелер, тотайлар,
Кайсынъ увыл тапкансыз,
Казан сарда дувлаган
Кан яралы Шорамдай?

Колымдагы оймагым,
Ак куьмистей тырнагым,
Экиси бирдей майырылып*,

Сол корлыкка коьне алмай,
Дуньяга бетин берип юре алмай,
Ботасы оьлген туьедей,
Бозлай-бозлай келгенмен.
Кан яралы Шорамнынъ
Оьлгенин буьгуьн билгенмен.

Бу Казаннынъ картыннан,
Етим калгыр ясыннан
Сораганнын пайда йок.
Магазыга кирейим,
Абыл-Касым яс сокта,
Ога барып сорайым.

– Абыл-Касым яс сокта,
Мени карап коьрсене,
Кан яралы Шорамнынъ
Бир хабарын берсене.

Абыл-Касым яс сокта
Оьзи айтып куьйлейди:

Абыл-Касым:

– Ай, ай, анам, ай, анам,
Ай йыгылган усайды,
Куьн йыгылган усайды,
Ай да, куьн де, косылып,
Тень йыгылган усайды.
Карт атасы Набриктинъ
Бели сынган усайды,
Менъли-Сылув анайдынъ
Коьзи шыккан усайды.
Барын айтып нетейим,
Сенинъ улынъ эр Шора,
Он сегиз йыл бу Казанда дав* этип,
Батырлыгын дан* этип,
Ахырысы, эй медет*,
Сувга кеткен усайды.

Менъли-Сылув:

– Ай, ай, куьним, ай, куьним,
Сувга кеткен усайды!
Кан яралы Шора улым,
Кайгынъ мынан кыйынынъ
Эстен кетпес ок болдынъ,
Йок болдынъ, Шорам, йок болдынъ!
Энди калай этейим?
Ботасы оьлген туьедей,
Бозлай-бозлай кетейим.

Ханым:

– Ай, ай, анам, ай, анам,
Адам товзип болмайды
Сага келген кыйынга.
Менъли-Сылув, карт анам,
Эш туъспединъ ойыма.
Сенинъ улынъ эр Шора,
Он сегиз йыл дав* этип,
Батырлыгын дан* этип,
Сазагандай ярып йол алды,
Сазандай эки коъзи кайнады.
Эсенинде-савында
Коъкше коъзли каъвирди
Атам юрты Казанга
Бир кирмеге коймады.
Энди батыр оьлген ди,
Басынъа сенинъ кеткисиз
Уллы баъле келген ди.
Коърмеймисень²⁴, бийке анам,
Бизим тежим* аьрувдинъ
Коъкше коъзли каъвирге
Карыжбере турганын?
Эдилди алды, Тенди алды,
Яйыктыалды, Йымды* алды.
Бу Казаннынъ ишиннен
Тавыгы ман казыннан,
Таъвкеси мен кызыннан,
Сыйыры ман атыннан,
Ясы мынан картыннан
Ясак этип оны алды.
Энди алмаган не калды?
Алтын такта олтырган,
Айланасын аспа мынан толтырган
Ханнынъ кызы Сапы ханым бийке эдим,
Олжа этип бу гаъвир,
Ахырында мени алды.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Мингеш – близко по значению к «мингеннен сонъ» и «минип».

² Шыккаш – близко по значению к «шыкканнан сонъ» и «шыгып».

³ Ботьлик-ботьлик – исправлено, в рукописи «Боблек-боблек».

⁴ Босанды – должно быть «бувсанды» – покрылся испариной.

⁵ Кан: кан (хан) таспалы – «имеющий ханскую ленту», «кызыл шашбав*».

⁶ Йоклавсыз – без соответствующих похоронно-поминальных процедур, без обряда оплакивания.

⁷ Минен – послелог «минен» использован вместо «мынан».

⁸ Яеси – здесь «яе» – диалектная форма слова «яй» – лук.

⁹ Бабам – *здесь*: отец мой.

¹⁰ Казан – исправлено, в рукописи «Кагай».

¹¹ Айдын – светлое, ясное [море-озеро]; исправлено, в рукописи «айдынъ».

¹² Кара-каска – вороной с белым пятном на лбу.

- ¹³ Етеди – в рукописи следующий ниже стихотворный текст из шести строк ошибочно отнесен к словам девушки при дворце (сарай кызы).
- ¹⁴ Оны – в рукописи данное предложение ошибочно поставлено перед предыдущим стихотворным текстом из шести строк.
- ¹⁵ Алмаймысань – соответствует современному «алмайсынъма».
- ¹⁶ Ибан – Иван.
- ¹⁷ Калынлык – *здесь*: густой лес.
- ¹⁸ Шагала – искажённое имя казанского хана Шах Али.
- ¹⁹ Келгеш – близко по значению к «келгеннен сонъ» и «келип».
- ²⁰ Сыбанармыз – исправлено, в рукописи «сыганармыз».
- ²¹ Авыз алалык – *здесь*: букв. пестрота мнений (интересов).
- ²² Каласын – *здесь* «кала» – крепость.
- ²³ Малайды – *здесь* говорится о персонаже, отсутствующем в данном варианте эпоса. В ряде других вариантов дестана Шора имел сына от пленной русской девушки, которого впоследствии не смог одолеть в бою, что и сыграло решающую роль во взятии Казани русскими войсками.
- ²⁴ Коьрмеймисень – соответствует современному «коьрмейсинъме».

Аьдил солтан¹

*Бу йыр 1924 йылда, февральдинъ 9-да, Кобанда, асылы Канълы авылыннан болган
Эмзе Муталип улынынъ авызыннан язылды.*

«Аьдил солтан» йырынынъ тарихи

Бурын заманда Крым Стамбыл патшаларынынъ колында болган. Стамбыл патшалары Крымды озлери суьйгенше бийлегенлер. Олар Крымдагы атаклы кисилерди, озлерине бийлик этер деп шекленип, оьлтирте болганлар.

Аьдил солтан бек юрекли бир батыр йигит болган. Ол озьи туврашыл болган. Ол Крым ханы ман да, Стамбыл патшасы ман да эрискен. Аьдил солтанды, йигитлигине коьре, савлай Крым халкы суе болган.

Крым ханы Аьдил солтанды куьнлескен. Оьзининъ орнын алар деп шекленген. Хан Аьдил солтаннынъ уьстиннен Стамбыл патшасына аьр[и]зе берген. Стамбыл патшасы ваьзирлерин*, картларын йыйып, уь[й]кен йыйын этип, «Аьдилди не этейик экен?» деп кенъес эткен. Биревлери оьлтируьв керек деген. Ама картлар Аьдилди оьлтиртуьвди макыл* этпеген. «Неге десе Аьдил солтан халк ишинде сыйлы, оны оьлтиртсек, халк бас коьтерер», – дегенлер. Патша: «Аьши², калай боляк энди?», – деп сораганда, картлардан биреви булай деген: «Кызылбас патшалыгы ман арамыз бузылып туры, сонда согыска бараяк аьскеримиздинъ баслыгы этип Аьдил солтанды йибертейик, – деген, – Кызылбас патшалыгынынъ ери, йолы бек кыйынлы. Аьдил оьзининъ намысына [берк] бола[ды], оьлгенше согысар эм оьлип те калар. О заманда бизим мурадымыз болар. Халк та тыныш турар. Солай этип биз Аьдил солтаннынъ петнесиннен* кутылармыз».

Стамбыл патшасы бу кенъести макыл коьрди эм кызылбас ерине бараяк аьскердинъ баслыгы Аьдил солтан болсын деп парман* шыгарды. Патшадынъ парманын Стамбылдан Крымга алып келдилер. Крым ханы, Аьдил солтанды шақыртып, Стамбыл патшасынынъ парманын билдирди. Аьдил солтан: «Барарман!» – деди. Аьдил солтан кызылбас еринде аьлек болып калады. Онынъ йигитлиги акында йыр шыгып булай йырланады:

İshak sultanın jürümü tacisi.

200000 zamanda Azem Şambol patşalarnın golonda bolgan.

Şambol patşalarnı Azemde oxları süpürge bilyegermiz.

Olar Azemdeox atapla oxları, oxlarıne bilye eten dep senleriñ oltağa boljarmaz.

İshak sultan ben jürümüñ bir hatır jüñt bolgan.

Ol ox turaşıl bolgan.

Ol Azem sanıman da Şambol patşalarnı da oxıken.

İshak sultandı jüñtligine oxı saşlıy Azem xalıq süñ bolgan.

Azem xanı İshak sultandı künnerken.

Şambol Azem alar dep jek bengen.

Xan İshak sultannıñ jürümüñ Şambol patşasına oxı bengen.

Şambol patşası oxı bengen, qartlarıñ jüñt yarı jüñt etip İshak ne etip oxı dep kızı etken.

Oxı bengen, etip kızı bengen.

Ama qartlar İshak etip oxı maşıl etip bengen.

Nege dese, İshak sultan xalıq süñde süñ, oxı etip oxı xalıq bas kızıñ degeniz.

Patşa oxı qalı bolıy eñ? dep soraganda qartlardan bizen bulıy

Бир ясына келгенде –
 Бил тисиндей йынаган,
 Эки ясына келгенде –
 Эгевлеп масак ясаган,
 Уыш ясына келгенде –
 Уядагы балалы кустай талпынган,
 Дьорт ясына келгенде –
 Тоьрели ханнынъ соьзин алып соьйлеген,
 Бес ясына келгенде –
 Бедевден* бедев сайлап ат минген,
 Алты ясына келгенде –
 Абаданлы* алшынлы ханлар мынан куьрескен,
 Ети ясына келгенде –
 Етпислеп саклав иерткен,
 Сегиз ясына келгенде –
 Сексенлеп саклав иерткен,
 Тогыз ясына келгенде –
 Толы Кырым бир кисидей тынълаткан,
 Он ясына келгенде –
 [К]оьнъкердей* уллы ханлардан
 Катар-катар ат келген!
 Ат мойнына карасанъ –
 Шубар-ала хат келген,
 Буьршекей малма коьйлекли,
 Мурнында* айдай алкалы*
 Эки тотай кыз келген!
 Арт кемеде алпыс сокта* бар эди,
 Ат шаптырып дан* этип,
 Оны аькелип оқытты.
 Окыганы, Касым болгыр соктасы,
 Шыгара алмай токтады.
 Шет кемеде етпис сокта бар эди –
 Оны аькелип оқытты.
 Окыганы, Касым болгыр соктасы,
 Шыгара алмай токтады.
 Не калды, янлар, не калды?
 Балгалы³ сув басында,
 Мыйыгын таяз кактырган,
 Шалмасын айбар* коьтерген,
 Баьпишининъ оькшесин
 Юре берип тоздырган,
 Дуныясын завыклык пан оздырган
 Аьбилгазы шелебий*,
 Авырыйман деп о[л] калган.
 Арысына алты ат ектирип,
 Олтырмага юмсак болсын деп,
 Кушыннан тоьсек салдырып,
 Алып келип оқытты.

Аьбилгазы:

– Кагыт тувыл, эй, Аьдилим, хат экен,
Каты келген зат экен!
Айтпага авызым бармайды,
Айтпас эдим, Аьдилим, –
Сенинь коьнъилинь тынмайды:
«Ынжылгыдан, – эй, Аьдилим, – от алсын,
Отка егер ат алсын,
Табылгыдан топ алсын,
Топка егер ат алсын,
Кабартыдан кап алсын,
Кап айыллы ок алсын.
Уьйсин улы Суьлеймен –
Саклавлыкка оны алсын,
Орак улы Карасай –
Косшылыкка оны алсын.
Кызылбас деген душпанга
Кылыш урып дан алсын».

Аьдил солтан:

– Уьйсин улы эр Суьлеймен агасы,
Бар келтирши! – дей турды.

Уьйсин улы эр Суьлеймен агасы:
«Шаркым сувык бола», – деп,
Тиз уьстине боьрк салып,
Ялбара турды эндиги.

Аьдил солтан:

– Орак улы Карасай,
Шабаган батыр эрдинь баласы,
Бар келтирши! – дей турды.

Орак улы Карасай,
Шабаган батыр эрдинь баласы:
«Не буйырсань – буйырганынь!» – деп кетти.
Кетти болса нетти энди?
Барып келди Карасай,
Аьдил оннан сорайды.

Карасай:

– Кой корада, эй, Аьдилим,
Сан минь аьскер бар эди,
Кой сойгандай этпедим.
Анынь да ары ягында
Кызылбас деген душпаннынь
Айланасы, эй, Аьдилим, алты айлык,
Тогереги доьрт айлык,
Адам батар ер тувыл,

Ат ойнатар ер тувыл.
Ата юртынъ, эй, Аьдилим,
Бакшасарай Кыргызга,
Айыл тартшы⁴ йырымга,
Кайтайык, намыс коьрмесенъ.
Кел кайтайык, Аьдилим,
Атанънан калган Бакшасарай Кыргызга.

Аьдил солтан:

– Корксанъыз, коста ятарсыз,
Коркпасанъыз мени мен
Танъла туьстинъ шагында
Кызыл алтын, ак куьмиске батарсыз!

Бир айланып келгенде,
Уьйсин улы эр Суьлеймен йыгылды,
Эки айланып келгенде,
Конъыр айдар*, конъыр аты йыгылды.
Кулыншагым каарланды, шамланды,
Каты яман гарланды.
Ашувланган белгиси –
Ат уьстинде эки аяк
Шакыр-шукыр этеди.
Эрлерин эсик-эсик йол этти,
Куьрдинъ* ишин айры тизден кан этти.

Аьдил солтан кызылбас ханын енъип, онынъ коьп малын эм бир кызын олжа этип кайтпага йолга шыккан. Тек ол Куьрди оьтпей конып калган. Со кешедде кув-гын аьскер келип оны колга алган. Аьдилдинъ эки коьзин шыгарып тутнакка салганлар. Аьдилдинъ йолдаслары Кыргызга кайткан сонъ, анасы палшыга булай толгайды:

Анасы:

– Бу кеше мен бир туьс коьрдим,
Яхшы болса, Аьдилимнинъ басына,
Яман болса, душпанына йорашы.
Явырын япкан карайдар⁵
Язылынкы коьринди,
Коьмекейде кызыл тил
Тартылынкы коьринди.
Аьдилим минген ак-шал ат
Киси астында коьринди,
Алты ат тарткан аьдирне*
Сынылынкы коьринди.
Эр мурады эки аяк
Коьсилинки коьринди,
Эр демевеи эки кол
Буьгилинки коьринди,
Эр шырагы эки коьз
Юмылынкы коьринди.
Елге тарткан ети арбам

Ел туьбинде коьринди,
Булытка еткен боз туьнлик*
Буктырынкы коьринди,
Биеден тувган кулынлык
Куйрыгы шонтык коьринди.

Палшы, явырын* карап, булай толгав явап береди:

Палшы:

– Явырын япкан кара айдар
Язылынкы коьринсе,
Тарап яткан болмаспа?
Косьмекейде кызыл тил
Тартылынкы коьринсе,
Койып турган болмаспа?
Аьдилинь минген ак-шал ат
Киси астында коьринсе,
Тилеп минген болмаспа?
Алты ат еккен аьдирне
Сынылынкы коьринсе,
Йыйып салган болмаспа?
Эр мурады эки аяк
Косьилинки коьринсе,
Косьилип яткан болмаспа?
Эр демевеи эки кол
Буьгилинки коьринсе,
Буьгип яткан болмаспа?
Эр шырагы эки коьз
Юмылынкы коьринсе,
Уйклап яткан болмаспа?
Елге туткан ети арбань
Ел туьбинде коьринсе,
Еллер эспес болырма?
Булытка еткен боз туьнлик
Буктырынкы коьринсе,
Куьнлер явмас болырма?
Биеден тувган кулыннынь
Куйрыгы шонтык коьринсе,
Тай куьзелмес болырма?
Дувлатып тув биелер сойдырып,
Авыр казан астырып,
Еньсиз коьйлек кийдирип,
Аьдилиньнинь садакасы болырма?

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Солтан – *здесь*: титул представителя рода чингизидов.

² Аьши (аьше) – *здесь*: тогда, в таком случае.

³ Балгалы – должно быть «далгалы» (от огузского «далга» – волна).

⁴ Тартшы – исправлено, в рукописи «тарткы».

⁵ Карайдар – от «кара айдар» – черный чуб.

Копланлы батырдың йыры

Эрмен мен, эрмен мен,
Эй, агалар, эрмен мен!
Кузьзендей алды тисим коьл этип,
Эр улына тень яхшылык дермен мен.
Мени ше яндай коьрер дос болса,
Янымнан эрек коьрмем мен.
Мени яндай коьрмесе,
Сол намартка, «досым бар» деп, кирмем мен.
Баскышлар мынан баскышлы,
Бу Кыргызнынъ капысына мен озим,
Баскыш¹ салмай барганман.
Кагытлар мынан яваплы,
Хан сарайга мен озим
Кагыт салмай барганман.
Кырымдагы ханларга
Аьризимди* оз авызым ман айтканман.
Кашсам – осал коьрер деп,
Кайпынсам* – алим билер деп,
Кабагымды мен озим
Каты туьйип кайтканман.
Атландым аксам шагында,
Артылдым этек бавыннан,
Биз атланган усаймыз
Элдинъ кара сонъыннан
Кабартыдынъ анавда,
Калын шеркес улына.
Не кыяллы* мен, ийгилер, ага эдим,
Нешик болып тураман,
Куьшли душпан алдында
Туьз яваплар тутпага.
Явабына туьз яваплар таппасак,
Кайрылып анда кылыш шаппага
Арслан дели* сага йок.
Эллерден суьйип алган аьруьвим,
Сен карашы бу каьвирдинъ* сонъына.
Ислеримиз² келмеспе экен онъына?
Ислеримиз келе койса онъына,
Алдымыздан туьбекшилер шыкса да,
Туьбекшиге мен барарман кайгырмай.
Кылышлар кылыш мынан урынса,
Кисинесип ол куьнде
Мен шыгарман айгырдай.
Не кыяллы* мен, ийгилер, эр эдим,
Нешик болып тураман.
Ислерим таспаланды, бавланды,
Бек салдылар меним таспа бавымды.

Куьлтиредик биз оьзимиз коьк кимик,
Коьклерге тувра атылдык ок кимик.
Языда душпан йолыкса,
Янар эдик ол куьнде
Ясыл-ала от кимик.
Буьгуьн уьшин тураман
Янымда эр тувганым йок кимик.
Яс авылда он бес суьнъги сындырган,
Кан тамырын йыйдырган,
Ханларга авыр колды коьтерткен,
Ханлардан ханлар сайлап согыскан,
Ал Шынъыз* ханнынъ колында,
Кара-Герей анавда,
Эр Копланлы эр эдим.
Басымызга ис туьсти, –
Коьресизбе, ийгилер?
Картайганда мен оьзим
Капышыга кор болдым.
Ал Шынъыз ханда коьп саклав, –
Коьп саклавдынъ басы эдим.
Анъ алмаган кусларга
Анъ алдырган киси эдим.
Эртенгиси Эдилде
Бий Мамайдан атланып,
Кеше Бакшасарайга
Кырым барып туьсе эдим.
Аягыма болат бугав урганда,
Колларыма куьмис бугав куйганда,
Таспа шаклы коьрмеген
Эр Копланлы мен эдим.

Катыны:

– Аналар³ кара коьринген
Эдил мекен, Тен* мекен,
Эменшер* мекен, тал мекен,
Туман мекен, шанъ мекен?
Со туманнынъ ишинде
Коянкулак ат минген,
Конъыравлы суьнъги* колга алган,
Меним ием бар мекен⁴?
Меним ием бар болса,
Акшаптар⁵ аты озбаса,
Ал Шынъыздай ханлардынъ
Ак куьбесин* бузбаса,
Алдавшыдай ханымды*
Ат ялына салмаса, –
Сондай болган эрлерди,
«Ием бар» деп, билмем мен.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Баскыш – *здесь*: лестница.

² Ислеримиз – исправлено, в рукописи «ислеримис».

³ Аналар – *здесь*: те, вон те.

⁴ Мекен – исправлено, в рукописи «мекем».

⁵ Акшаптар – кличка коня.

Эр Таргыл

Сеспелеп шашын тараган,
Эл бетине караган,
Бийлер минен бийиктей
Басы коькке караган.
Эт агына карасанъ, –
Язлыктынъ ерге туьскен сагымдай,
Бет агына карасанъ, –
Ийленген уннынъ агындай.
Касы яйдай керилген,
Буралып бели бувылган.
Бир коьрген киси он келген,
Сыйлы биткен кой коьзли,
Кырымдагы бир соьзли
Ак-Юнистей аьруьвди,
Таргыл алып барады.
Ак-Юнис меним йолдасым,
Кыз болса да, мунъдасым.
Кулан шашлы, кой коьзли,
Кара каслы Ак-Юнис, –
Дуньяда аьруьв сен эдинъ,
Арсландай юрекли,
Белгили батыр – мен эдим.
Тарлантпагай меним еримди,
Сындырмагай меним белимди.
Арт ягыма карасам –
Кайнаган кара булыттай,
Кабагы-касы туьйрилген,
Шашы кустай уьйрилген,
Еньсизлерин кийинген
Ялгыз кара келеди.
Карсы алдында турарман.
Эрте шапса – кешти озган,
Ойдан шапса – тоьсти озган,
Тостакай коьзли кара азбан,
Тоьселип тоьмен еледи.
Келди. Таргыл коьреди –
Бу да оьзиндей эр эди.

Таргыл:

– Мага не деп келесинъ?

Карт-Кожак:

– Аьжисылув коьрким деп,
Кыз болсам да, эрким деп,
Касынъдагы Ак-Юнис,
Алып кашып барасынъ.
Аьжелим келсе, оьлермен,
Эгер аьжел етпесе,
Касынъдагы Ак-Юнис,
Айырып алып кетермен.

Таргыл:

– Оьзинъ уьйкен бабасынъ,
Аттай кабынып янасынъ.
Эрлигинъде давам* йок.
Сен де эгер эр болсанъ,
Кызды не уьшин аласынъ?
Ер казыгы тоьмен ди,
Сени коркар демем ди.
Алдынгы кезек* меники,
Сонъгы кезек сеники.
Янынънан аялмаган эр болсанъ,
Кезегимди бер энди!

Кезегим бер дегенде,
Толга[v]га бойын бурады:
«Кезегим бабам алсын», – деп,
Карсы карап турады.

Таргыл:

– А, Карт-Кожак, Карт-Кожак,
Атынънынъ басын тарт, Кожак!
Меним немди коьресинъ,
Меним немди сорайсынъ?
Самаркант* барсанъ, сандал ал,
Сандалды коьр де, басым коьр.
Аьр калага карасанъ,
Курувлы турган куьзги* бар.
Куьзгиди коьр де, коьзим коьр.
Акрап* куьнде кар явар,
Кар уьстине кан тамар.
Карды коьр де, эгим коьр,
Канды коьр де, бетим коьр.

Ак-Юнис:

– Мен Кырымнынъ ишинде
Акша ханнынъ кызы эдим,
Багылган койда козы эдим,
Йылкы ишинде боз эдим,
Атам мынан анамнынъ

Асыраган казы эдим,
Ийги-яхшы йыйылса,
Авызында соьзи эдим.
Бу вакыттынъ шагында,
Бу куьнлердинъ ишинде
Оьксийтаган оьзим бар,
Ялбаратаган^{1*} соьзим бар.
Карт-Кожак батыр сен болсанъ,
Алганымнан айырма,
Мени оьзинъе кайырма,
Бир бешара* йылап тилек эткен сонъ,
Тилегим кери кайырма.
А, Карт-Кожак, Карт-Кожак,
Сен шекилли карт Кожак!
Бес ясына келгенде,
Яс шыбыктан яй кесип,
Ялгыз оьзинъ ок атып,
Кайда шыккан муьйизинъ?
Он бес яска келгенде,
Кызыл-ясыл кийинип,
Кол балдагынъ салынып,
Яс та болдынъ бир куьнде.
Йырма беске келгенде,
Конъыравлы найза* колга алып,
Коьк-шубар атка атланып,
Калалар буздынъ авдарып.
Отыз беске келгенде,
Оймак авызынъ буьрилип,
Артынънан душпан соьз айтса,
Шынтынъ мынан карланып,
Кыздай бактынъ* бир кесек.
Кайда шыккан муьйизинъ?
Кырк бес яска келгенде
Кырым деген каладынъ
Ык бетиннен бийна* эдинъ,
Ел бетиннен кала² эдинъ.
Кырга кыйкув тоьгилсе,
Элге душпан онъланса,
Ол ерде сен бар эдинъ.
Элли беске келгенде,
Тойга бардынъ бой туьзеп,
Элге бардынъ тил кезеп^{3*},
Белинъ создынъ бир куьнде.
Алпыс беске келгенде,
Сакал-муртынъ* кубарып,
Бойга биткен тамырынъ
Бары да бирден сувалып⁴,
Мени коьрип юбанып,
«Аламан!» деп куванып.

Кудайым язса, бармаспан,
Атам берсе, болмаспан.
Бурын батыр болсанъ да,
Эндигиси басынъ, Карт-Кожак,
Ерде яткан кув суъек.

Таргыл:

– Ием, сен не бергенсинъ?
Сен бермесенъ, бермеши.
Алла берсин кызыл алтын, йиликтен.
Аракы ишсенъ, саркыт* йок, –
Сары шарап* ишемен.
Янъыды кийсенъ, эски йок, –
Безерген* йолын тусаман.
Аргымак минсем, калдавы* йок
Агыржан атка каламан.
Бу аьскерден мен калмам,
Бу аьскерден мен калсам,
Уьйдеги аз-шок* малымды,
Аны эки боьлрмен,
Авызын ашып анъкаган*
Бир юйрикке берермен.
Авызын ашып анъкаган
Бир юйрикли мен болсам,
Ием Мамай алдында,
Озаган⁵ юйрик ат минип,
Оза⁶ шавып, кесе⁷ обтип,
Сейит* кетсем, оькинмен.
Солтан ием, мага берсенъ, куьбе бер,
Бек шегели берне* бер,
Егериме айры оьркеш[л]и туье бер,
Саварыма эки эмшекли бие бер,
Минериме эки аргымак атым бер,
Байларыма кайкы алдаспан* кылыш бер.
Конъыравлы суьнъги колга бер,
Душпанынъа коя бер.
Душпаннынъ тувын* тувга сокпасам,
Дувлатып* батырларын йыкпасам,
Оьпкелемем, кене этпем.
Мага берген берненъди
Меннен артык эрге бер.
Этек тозбай енъ тозса,
Ярлылыктан коьремен,
Ягама душпан колы тийгенин
Ялгызлыктан коьремен.
Карс-карс этип ювырткан
Кара-боздынъ карс авызын тот кести,
Кайырыла берип, яй тарткан
Онъ колымды ок кести.

Кара-боздынъ карс авызын
 Тот кеспеди – ок кести,
 Кайырыла берип яй тарткан
 Онъ колымды ок кеспеди – йок кести.
 Тогай, тогай сол тогай,
 Коныслар кондым – оькинмем.
 Тогын* сыртлы нар* егип,
 Коьш* коьширдим – оькинмем.
 Толгамалы балта колга алып,
 Душпаннынъ шурын буздым – оькинмем.
 Конъыравлы суьнъги колга алып,
 Тутпа асавдай дувлатып,
 Эсенимде-савымда,
 Бала кустай талпынып,
 Эсенимде-савымда
 Тувлар йыктым – оькинмем.
 Балапандай авызын аштырып,
 Бала кустай талпынтып,
 Эсенимде-савымда
 Увыл суьйдим – оькинмем.
 Авызлыгын шайнаган,
 Кулак шаншып ойнаган,
 Эсенимде-савымда
 Аргымак миндим – оькинмем.
 Оз[а]ган юйрик ат минип,
 Оза шавып, кес[е] оьгип⁸,
 Ием Мамай алдында
 Сейит* кешсем – оькинмем.
 Токран-токран ювырган
 Торы ат минер мекенмиз?
 Тобыршыгы бийик яй салып,
 Толганысыр мекенмиз?
 Толгамалы балта колга алып,
 Душпаннынъ шурын бузар мекенмиз?
 Бувдай семиз ат минип,
 Давран* суьрер мекенмиз?
 Бурма шашы бир колтык
 Аьруьвдинъ кара санын колтыкклап,
 Аьвелгидей, ба[я]гыдай
 Ойнай ятар мекенмиз?
 Терис аккан булак курыды,
 Теннинъ сувы сайыды,
 Тенъизлер бастан булганды –
 Толкысымай, тезден тынса, ийги эди.
 Тел⁹ кулынлар адасты –
 Аналарын тезден тапса, ийги эди.
 Кийим тилеп, кие оьскен,
 Аргымак тилеп, мине оьскен,

Теньнен-курдан айырылдык –
Тентиремей, тез косылсак ийги эди.

Таргыл:

– Уллы бийдинъ тогыз тув*,
Киши* бийдинъ тогыз тув,
Сыжувыттынъ* тогыз бий,
Бий Мамайдынъ тогыз тув,
Туввелиси* кырк бес тув –
Кобьмединъме, агайлар,
Тув иеси ялгыздынъ
Тувмагандай болганын?
Кадемсиздинъ ялгызын
Кобьмединъме, ийгилер,
Кабырга туьптен ок тийип,
Кайырда кан туькире турганын?
Шешек уьйге, агалар,
Торлык болмак не керек?
Тутырыгы* йок ялгызга
Тувга шаппак не керек?
Бу кеткеннен кетермиз,
Авыл уьйге етермиз,
Ак сакалы елкилдеп,
Алдынъыздан атай шыкса, айтарсыз:
«Аргымагын босатып,
Аркада кува калды», – дегейсиз.
Кара кис* тонын ябынып,
Кара нарын* телбетип,
Алдынъыздан анай шыкса, айтарсыз:
«Аьдирнедей* кириси*,
Яйин¹⁰ кура калды», – дегейсиз.
Карындасым¹¹ Канийбек пен Сылуьбек,
Янакамлап¹² йылап турса, айтарсыз:
«Садагы толы яйгиз ок,
Шешилип йыя калды», – дегейсиз.
Сары тастар салынып,
Сагагыннан зиркиреп,
Кольна кус тулгалы ул алып,
Энегеге сьуелип, босагага таянып,
Алганшыгым меним, аьруьвим,
Амалымлап¹³ йылай турса, айтарсыз:
«Бурылыс, бурылыс, бурылыс йол,
Бурынгылар минген йол,
Карагайдан табыт* шаптырып,
Кырийына мыклар кактырып,
Сенинъ иень аркада,
Минип кетти», – дегейсиз.

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Ялбаратаган – исправлено, в рукописи «ярбалатаган».
² Кала – *здесь*: крепость.
³ Тил кезеп – *здесь*: «обретя красноречие».
⁴ Сувалып – *здесь*: пересохли, высохли.
⁵ Озаган (озатаган) – обгоняющий.
⁶ Оза – исправлено, в рукописи «савза».
⁷ Кесе – исправлено, в рукописи «кез».
⁸ Оьтип – исправлено, в рукописи «этип».
⁹ Тел: тел кулын – жеребёнок сосущий молоко матери.
¹⁰ Яйин – *здесь* «яй (йай)» – диалектная форма слова «яй (йай)» – лук.
¹¹ Карындасым – *здесь*: сёстры.
¹² Янакамлап – причитая, многократно повторяя «янакам *».
¹³ Амалымлап – причитая, многократно повторяя «амалым».

Куьсеп батырдынъ йыры

Бу йыр 1928 йылда, 17 июньде, Караногай районында, Касым-йырав Эсмаьмбет улынынъ авызыннан алынды.

Каладан аткан огын оьткизген,
Ормаьмбет бийдинъ улы Сыйдакка
Бармай зерин* еткизген.
Алгарадан*, Кыйгаштан*,
Алты авыз берен калгыр Масактан*,
Курыгыр Карасамыр* булактан,
Карадувдан*, Айдактан*
Шыгып эдим атланып
Орыптынъ* басы оьр тавга,
Ортасы бийик зор* тавга.
Карасам, коьзим тоьзбейди
Ногайлыдынъ он сан майтак* колына*.
Максаннынъ* сувын оьтип яшадым,
Кайтарыма усадым.
Касымдагы садды*¹ Азавдай нартларым*
Кайтканымды намыс этер усады.
Астымдагы Узынокьктинъ² аягын
Таьнърим коьжам³ тусады*,
Энди мага не усады?
Кабартыда ханлык эткен оьз басым
Ормаьмбет улы Сыйдакка
Олжа* кетер усады.

Куьсеп:

– Коьрдинъизбе, янлар,
Меним ием Сыйдакты?
Лашындай санга ябысып,
Кувдай баска тармасып,
Кабартыдынъ каты кеткен бийлерин
Таслай берип тийгенин,

Талдай мойнын ийгенин?
Аккошкардан дели* тувган эр Куьсеп
Туьсе калды ювырып,
Алдаспан кайкы кылыш сувырып,
Канжыгага канлы куьбе* юлдетти⁴,
Кабартыдан ий[ги]син
Баскеш* алып бий этти.

Кыз:

Аккошкардан дели* тувган эр Куьсептинь алганы,
Баганагы Байнайманнынь кызы айтар,
Акманълай минсиз аьрув оьзи айтар:

– Этегим, енъим ер ярып,
Эньседен* шашым куйылып,
Тапканем⁵ басы каралып,
Айынды[ры]ктай, мен кутсыз,
Аьрув бетим яралап,
Салпы эринли нар* егип,
Саны кырк кой тиеп,
Эндиги калай барармыз
Аккошкардан дели тувган
Эр Куьсепти йокларга,
Тувган-тоьркин аралап?

Абдырайман, адайман!
Адаганым тувылма,
Алдымдагы бий атам
Атын айтып, йылайман.
Аргымагы эр Куьсептинь аксаса,
Аksam деген береннинь
Увак тастан коьремен.
Каравыл ятып эр оьлсе,
Кабартыдынь калын оьзден,
Коьп шаьарден коьремен.
Коьк куьбеси эр Куьсептинь тотыкса,
Бу языдынь* бойында
Коьп йортканнан коьремен.
Аьдирне* бавы кыркылса,
Алганы уйде бар экеш,
Мен оны каравсыздан коьремен.
Астына буваз бие миндирип,
Карысына* курык илдирип,
Кабартыдай явларда
Бир калдавсыз калмагын
Осал тувган бий Сыйдактан коьремен.

Кыз (катынларга карап):

– Аькелшинъиз, анайлар,
Алгара* кис* тонымды,

Ийним шыга киейим.
Кыналы бармак, ак тырнак,
Шанъ тиймеген ак бугак
Ал бетиме салайым.
Тар аягым кенъ басып,
Кенъ аягым тар басып,
Юпарлы* койным елге ашып,
Алдында аьдеп* эте тура эдим.
Аьдебимди яман Сыйдак келтирди.
Ак-кубаша* бир йигит,
Киреди де шыгады.
Конак алар киси йок,
Конак мынан иси йок,
Уый артында ели бар,
Елиси бар да, кулыны йок,
Саба* бар да, коьнек* йок,
Курама шапшак, коьп кымыз
Куйыстырып берирге
Ийги Куьсеп уйде йок.
Коьрдинъизбе, янларым,
Меним ием Куьсепти?!
Буландай суьрип ок аткан,
Булытка еткен суьнъги алган,
Бурынгыдан уьлги алган,
Эки ак таз* ийт иерткен,
Уядан ялгыз кус алган,
Кусы барып кув алган,
Коьрдинъизбе, янлар, делиди?!
Ясы найман, коьп яманнынъ ишинде
Калай барып йылайык?
Атай берди авыл элди шаралап*,
Анай берди бизим юртты аралап.
Оьзи байдынъ улы деп,
Коьрер коьзге коьркем деп,
Агалыкка куьсем деп,
Собйлер тилге билгишшешендеп,
Ашаганынъ алвамынан коз ды деп,
Мингенинъ йорга* тувыл – боз ды деп,
Бизим атай, кадемсиз,
Аьжели тез йолыккан эрлерге
Бизди нете* берди экен?

Сары балдан кекели⁶,
Алдында эки сары асавлы*,
Сьртында калып ясавлы
Аккошкардан дели тувган Куьсепти
Оьлгеш⁷ кимнен коьрейик?
Тавдагы коьп шеркестенкоьрейик.
Оннан несин коьрейик?

Аннан эсе иеси
Осал тувган эр Сыйдактан кобрейик.
Елп-елп эткен сары тув
Елlep явга туьскен куьн,
Ерди япкан коьп яман,
Елдей эсип, артыннан кувып еткен куьн.
Еткен бо[л]са, неткен куьн?
Кагысканда согыскан,
Белгили батыр таймаган,
Ашлыгы ала-кула ав алган,
Кабартыдынъ хандай казы йыгылган.
Кабартылар ол куьнде
Коныласкан*, кеньескен.
Кеньескенде не дейскен?
Кызыл-Бурын кыслапты,
Ормаьмбет улы Сыйдакка
Кабартылар ол куьнде
Карыжберген усайды.

Ормамбет бийдинъ он карыс [куьбеси] –
Ол да бизим уйде эди,
Орактынъ онъшанъ куьбеси –
Ол да бизим уйде эди,
Мамайдынъ акша⁸ куьбеси –
Ол да бизим уйде эди,
Уьш юз юрттынъ ишинде
Айтылган куьбе бар эди –
Бары да бизим уйде эди.
Меним ием эр Куьсеп,
Кылышынынъ даны* ман,
Оьзи тапкан олжа эди.
Эсенинде меним ием
Эр Куьсептинъ савында
Ормаьмбет улы бий Сыйдак
Минмеге берген ебесин*,
Савмага берген биесин,
Екпеге берген айры оьркешли туьесин,
Шаппага берген кылышын,
Биелей* йоллы⁹ куьбесин,
Меним ием эр Куьсептен сонъратын*,
Ормаьмбет улы бий Сыйдак,
Кусыгын еген]ийткен[ийтке усап,
Кайтара тилей тура эди.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Садды – *здесь*: «садды Азав» – азовская преграда, твердыня Азова.

² Узынкоьк – кличка коня.

³ Кожа – *здесь*: владыка.

⁴ Юлдетти – *здесь*: приторочил к луке седла боевой трофеей.

⁵ Тапкане – куйме* (объяснение А.-Х. Джанибекова).

⁶ Кекели – исправлено, в рукописи «кезкели».

⁷ Оьлгеш – близко по значению к «оьлгеннен сонъ» и «оьлип».

⁸ Акша – здесь: беловатый, почти белого цвета.

⁹ Йоллы – исправлено, в рукописи «юллы».

Мусеке батыр

Бу йыр 1928 йылда караногай йыравы Аьжимолла Ногман улыннан алынды.

Мусеке батыр Бора ханнынъ саклавы* болган. Ханнынъ катыны, бир себептен тура, Мусеке мен явласкан. Ахырында катын, ханга яманлап, Мусекеди язала тып элден кувдырган. Соннан сонъ Мусеке батыр казаклыкка шыккан. Казаклыкта юрип, бир кыйынлы куьн Мусеке булай толгайды:

Тавда янлы сунъкарман*,
Танъ шагыннан ювсарман*.
Тарлан* коьзли батырман,
Каарланган куьнлерде
Бавырым бермей ушарман.
Балдагы алтын айболат,
Аш белиме асарман.
Ашарыма келгенде,
Аш боьридей ашарман.
Кашарыма келгенде,
Тавдан тавга кашарман.
Меним ием Бора хан
Шатырын тавга курдырсын,
Биздей келген казактынъ
Бир яньылысын кеширсин.

Соннан сонъ Мусеке батыр Акша ханнынъ элине барган. Ол элдинъ халкы: «Сен ким?» – деп сораганда, Мусеке батыр булай толгайды:

Япалак ушпас ясы* тав,
Яхшылардынъ басы сав,
Собйлей билмес яманнынъ
Оьз басына тили яв.
Тел ялмаган куьренди*
Тилеген достан аяман.
Наьлет болсын яманга,
Досынынъ малын алганга.
Яманга яным каранъа.
Тилегим: бир тень тапсам,
Коькиректе сыйлаган,
Солтан яным садака.

Языдагы ясыл биткен байтерек*
Яйкалмагы* елден ди.
Кулан мынан кийиктинъ

Юрер ери майдан ды.
Агалардынъ акыл таппак ойдан ды.
Йигитлердинъ ыспайы болмак бойдан ды.
Тоббеси алтын боьрк кийип,
Ягасы ока тон кийип,
Байлардынъ мактанмагы малдан ды.
Яхшыга камшы – кылыш ты,
Яманга неше айтсанъ да, бир ис ти.
Булыт эди ябувым,
Туман эди шабувым,
Тел ялмаган куьрен эди ялмавым,
Бу каьвирдинъ* тегин малын айдавым,
Яндавырым бар болса,
Болмас эди ойлавым.

Асылымды сорасанъ –
Уьйсин Нукай улы эдим.
Кыставыл* коьрсе, шаршамас*,
Кырлар келсе, суьринмес,
Кызса, тулпар дели* эдим.
Касыма касы* нартлар* иертип,
Куьним уьшин каьвирдинъ
Куьртин бузып, юре эдим.
Бораган алды боз тоьслев,
Бора ханга саклавман,
Боранлар борап кар явса,
Боранлы куьнде ыклавман,
Ойламастан яв келсе,
Эр абдырар куьн тувса,
Йолдасыма мен озим,
Энип кирер сенкермен*.
Сенкерде ялгыз ятарман,
Яв коьргенде атарман,
Алдымнан келген душпанды
Аш боьридей юлкарман.
Ер тербенсе, козгалмас,
Темир-Казык юлдызбан.
Каралды¹ коьрсем кажымам,
Карыс² азувлы арсланман.
Кардай борап ок явса,
Халкын йыйып согыскан,
Эрлерге ше мен озим,
Ян авырар батырман.
Мен батырман, батырман,
Япанда ялгыз ятырман.
Йолыкканды мен озим
Нар борадай тислермен.
Языда душпан камаса,
Кайкаламан, кажыман,

Кабагым тартып, агалар,
Кери кашув ойламам.
Мен боьримен, йыртарман,
Карсыласкан душпанга,
Карсы турган явларга,
Карсы болган куьнлерде,
Кандавыздан ок алып,
Карсы турып атарман.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Каралды (каралты) – силуэт; *здесь*: силуэт врага.

² Карыс: карыс азувлы – исправлено, в тексте «карсазвлы».

Казы-Тувган

«Казы-Тувган» йырынынъ тарихи

Бу йыр 1927 йылдынъ июнь айында Караногай районында муаллим Солтан Аьжи-мурат улынынъ тептериннен алынды.*

Бурын заманда ногай халкынынъ бары да Эдилде яшаган. Эдил бойлары мынан коьшип-конып яшаган халк уьшин бек колайлы болган. Эдилдинъ сувы балдай, оты майдай болган. Сонынъ уьшин ол заманда ногайдынъ малы бек коьп болып, олар бек эркин яшаганлар.

1630 йылда Орта Азиядан калмыклар коьшип, Эдилге келеди. Олар сансыз коьп болады. Олар ногайдынъ малын талайды¹ эм озлерин кысады.

Бир яктан орыс патшасы да ногайларды кысады. Калмыклар келгенше, [ногайлар] орыс патшаларына бас бермегенлер. Калмыктынъ ханлары, орыс патшалары ман ара тутып, ногайларды орыс патшаларына бас ийдирмеге амал эткенлер. Солай этип, Эдил бойында ногайлардынъ эки явы болады: биреви – орыслар, экиншиси – калмыклар.

Ногайлар ман калмыклар арасында коьп кавгалар болган. Ахырында ногайлар, даяналмай, ян-якка шашылмага караган. Ногайлардынъ биревлери Куьми бойына, биревлери Терк* бойына, биревлери Кобан бойына, биревлери Кара тенъиз бойларына коьшип кеткенлер.

Кобан бойындагы ногайларды калмыклар айдап кери акелгенлер. Бир неше йылдан сонъ ол ногайлар Кобанга тага да кашып кеткенлер. Кобанга барган ногайлар, артларыннан яв келгенде, бир кара агашлыкка киргенлер. Ол ногайлар кара агашлыкта бир неше йыл калып яшаганлар. Сонынъ уьшин оларды карагаш деп атаганлар. Карагаш ногайлары буьгуьнде Аштархан ягында Кызыл Яр районында яшайдылар. Олардынъ бурында турган кара агашлык буьгуьнде Сырт Кавказда Ставрополь районында Кобан бойында (Темнолесье деп аталады).

Бурын заманда калмыклар мынан согыскан ногайлардынъ батыр йигитлери коьп болган. Солар ишинде энъ атаклысы Казы-Тувган болган. Казы-Тувган

Qarab Tuvqan joylarining tavsiri.

2 Qarovon zamanda noqay xalqining barcha beldi jasiyan.

Beldi boylari man manan koxp qonq jasiyan xalq usin bex galay to beldiyan.

Beldidun sures beldi, ota majda, beldiyan. Tonuz usin. O zamanda noqay daz mal bex kop beldi, ulaz bex erisin jasiyanman.

16.30-44 jolda orta qriadan gal-noglar koxp, ehtiq kelide.

Ular sansoz kop beldi. Ular noqay-daz malan talaydi em oxlaxin qri-sade.

Uzi jaglan oru patyazi da noqay-lardir qoradi. Qalimglar kelgenci oru patyalanna bas becmagaymiz. Qalimglar xomars oru patyalaru man ara tutop, noqaylardir oru patyalanna bas ydaximege amol etrimner. Solay etip beldi boynida noqay-lardun bu jans beldi, bexer ox-lar erisim qalimglar.

✓ Noqaylar man galimglar arasin da kop qonqiplar beldiyan.

Qirvanda noqaylar daxana olmej jan-jagga safolmoxq qaragan.

Noqaylardun bexerleru Koxp boyni, bexerleru Tix boyni, bexerleru Qoban boyni, bexerleru Qara

калмыклар ман коьп согыскан эм ногайларды Кобанга бир неше йол алып кеткен. Онынъ батырлыгы акында йыр шыгары[лы]п, булай йырланган. Казы-Тувган йыры эки туьрли.

Бириншиси, Кавказ варианты болып, булай йырланады:

Айдынъ улы ай бетли,
Куьннинъ улы куьн бетли,
Тобылгы кызыл шырайлы,
Толган айдай манълайлы.
Агалардынъ агасы,
Аргымак аьруьв аттынъ тагасы*,
Ана-Эдилдинъ когасы*,
Бугыдынъ* айбар* биткен муьйизи.
Буланнынъ* тав яйлаган доьрт саны,
Бийдайыктынъ* тоьстен капкан тырнагы,
Ийленген йолбарыстынъ* териси,
Ясавлы явдынъ бериси.
Калайлы каслы ордадынъ сурыгы*,
Кашакай аьруьв аттынъ куйрыгы,
Канават уьйдинъ кулпасы*.
Булыт болып айды аскан,
Мынар* болып куьнди аскан,
Табан тиреп тартыскан,
Таймай согыс этискен,
Аналай еле туьсип мараган*,
Юреги тастан яраган,
Оьктем тувган, оьр тувган,
Садагыннан* зор* тувган,
Суьйиништинъ улы шуьйкидей,
Каргадай Казы-Тувган оьзи айтар:
– Ажагы алтын ак мешит
Авлакка ялгыз салдырып,
Кулпасын* бийик кондырып,
Серкевине оьз исмимди* яздырып,
Сол мешитте олтырып,
Станбылдан келген юсир теспи колга алып,
Кыбла карап яйкалып,
Бар куьнаьйим² соны мынан тайсын деп,
Аьл эттим де йол эттим,
Йол эттим де шоьл эттим,
Атам юрты эл саклаган ак Кобан,
Эсенимде-савымда,
Дарылып бир конмага дал эттим.
Ноекистинъ улы Йолмаьмбет йол болды,
Он эки де алда бизге йол болды,
Тувлаганда* дав бузар,
Етисаннынъ нарты* эди.

Бу Ембойлык тувганнынъ,
Динге коьнъили ярты эди.
Коьтеруувли уьйден бийик эди куьймеси* ,
Ораза ман намаз эди
Ембойлыктынъ суьймеси.
Агыржан* эди яслары –
Калмык пынан карыскан.
Сосы каьпир Етисан ман Ембойлык
Мусылманга янъы коьнъил берискен.
Етисаным анав деп,
Ембойлыгын мынав деп,
Етишкуьлим коьп халкым
Кабыргамнан канат берген таяв деп,
Ана айтувда болар деп,
Ийтелги кустай ийтелип,
Турымтай кустай тукыйып,
Каршыга кустай мен озьим,
Канат кагып кавысып,
Алар кустай авланып,
Мусылман йолын кувалап,
Борандай борап йол салдым.
Мусылманга болсын деп,
Мусылманнынъ тилегенин
Кадыр Аллам берсин деп,
Толкысып бизим элимиз
Анавада Кобан консын деп эдим.
Сосы каьпир* Етисан ман Ембойлыктынъ,
Шегертке бутлы бал[а]лары,
Шерме курсак пишеси,
Ясамагыр яслары,
Ясын соккыр картлары;
Аьли де болса булардынъ,
Куьнаьси мага болар деп,
Бели юван куьренге,
Беллик салмай мингенмен.
Белгили ханнынъ увылы,
Аталыктынъ Солтан-Мурат бийлерден,
Онъым-терисим сорамай,
Яманлайын ялтылдап,
Ян-ягыма карамай,
Аьйоккедей ханлардынъ
Алпыс бавлы ак шатырдынъ ишинде,
Садагымды мен озьим
Салмай барып киргенмен,
Киргешимде³ арызымды*
Оьз авызым ман айтканман.
Арызымды айтып биткен сонъ,
Аьлимди каьпир билер деп,

Кабагыма каты туыйип кайтканман.
Акырган сувык куьнлерде
Эдилдинь коькше бузын оьткенмен,
Оьткешимде⁴ мен оьзим
Бир маскара этермен.
Алпыс баслы ак терме,
Ак куьртикке бастырып,
Алай таслап кеткенмен;
Турналар ушпас кула туьз,
Турлав⁵ эте кеткенмен.
Ярлашы* ман Манашы*,
Ябувлы аттай боз Куьми,
Яйылып кона кеткенмен.
Анькетердинь* бойында
Бираз согыс эткенмен.
Кувьп келген маьнжисин,
Бийдайыктай мен оьзим,
Темгир согып кеткенмен.
Он эки тутам* ок алып,
Бавы шубар яй алып,
Кайтып согыс эткенмен.

Эдилди алды, Тенди* алды,
Яйыкты алды, Йымды* алды,
Энди алмаган не калды?
Агалардынь колыннан
Талпый турган кусты алды,
Энди алмаган не калды?
Басы сайын баславлы,
Баславынынь басы сайын кыславлы
Кара-Дуван, Масак деген ерди алды.
Егерине айры оьркешли туье алды,
Саварына бие алды,
Шайына салар май алды,
Шайкап ишер туз алды,
Энди алмаган не калды?
Буршаладан коьйлекли,
Буркысыган*⁶ юпарлы,
Бурнында дана* куьмис алкалы*,
Тамагынынь астында
Сары алтын туьймели,
Айга-куьнге тиймеген,
Адам бетин коьрмеген
Байлардынь онь яктагы кыз калды.
Каргадай⁷ Казы-Тоган болмаса,
Сол кызларга коллары тиеязып аз калды.

Бутагы булыт караган,
Бугысы койдай мараган,

Булагы тавдан тараган,
Оьскин биткен ювалы,
Сарылдаган сары-ала торгайлы,
Эриккен куьнде домбайлы*8,
Этсиген куьнде куланлы;
Яйыны* мынан кортпасы*
Яркын карап ойнаган,
Сазаны атылып тувлаган*,
Азаны агыткан ко[й]дай шувлаган;

Ер биткен де сув биткен,
Агашы айбар* карап куьр биткен,
Эл сукланган ак Кобаннынъ бойыннан
Етисан ман Ембойлыкты,
Салдай* суьйреп, оьткенмен.
Эдилди* сорап не этесиз?!
Эдилге эллер барып толган сонъ.
Яйыкты сорап не этесиз?!
Яйыкка яйын баслы бу гаьвир*,
Яйылып барып, конган сонъ,
Алпыс баслы ак ордасын курган сонъ.

Каарланып, карланып,
Каты яман шамланып,
Бугызланып, босанып⁹,
Буздай темир курсанып,
Аьйоекдей ханларды,
Аювлайын акыргып,
Айдаалайыскыргып,
Кеме астына тыкканман.
Бу кеткеннен, кеткенмен,
Килегей коькше буздан оьткенмен;
Аьлимлердинъ айтканы –
Алладынъ суьер уьйи Байтылла*,
Бармай, тавап* эткенмен.
Аьл эттим де, йол эттим,
Йол эттим де, шоьл эттим,
Атамнынъ явы аьбезек* пен шеркешти
Эки шаппай, эл¹⁰ эттим.
Бу Эдилдинъ бойында
Етисан ман Ембойлыкты
Эки япсар иеси –
Темир ханга кул эттим.
Ама куьштен эткенмен,
Етисан ман Ембойлык
Бир хак динли эткенмен.
Эдилге эллер коьшкенде,
Эл яйлакка кайтканда;
Эки маьнжи* биригип,

«Элшимиз!» деп, келгенде,
Авлакка отав салганда,
Сувсынына сары кымыз куйганда,
Сислигине кунан-койлар сойганда;
Элпен-элпен ювырган,
Ер бавырын кувырган,
Юриси мен берки тенъ,
Ювырысы ман куъши тенъ,
Эрлердинъ яны-басы юйригин
Хан эркеси бардыр деп,
Эриксизден тартып алып мингенде,
Яхшысын кайтпас ылав* дегенде,
Яманын елпиндирип бергенде;
Кадемсиздинъ иеси,
«Аявлаган малым!» деп,
«Акшага сатсам, алар» деп,
«Мырза-акам» деп, мунъайып,
Эсигимнинъ алдында
Эрте минен яман куън
Мойнын салып турганда –
Етисан ман Ембойлык
Энъсемде коърсем деп эдим.

«Казы-Тувган» йырынынъ экинши варианты

Казы-Тувганнынъ бу йыры Аштарханда карагаиш ногайлары арасында йырланады. Карагаиш ногайларында батыр йырлары мутылып, тек сосы «Казы-Тувган» йыры калган. Бу йырды да карагаиш йыравларынынъ энъ сонъгысы, Салык-йырав, йырлайтаган эди.

Бу йырды 1905-нши йылдынъ май айында Ясын-Соккан авылында муаллимлик этип турган заманымда, меннен окып турган Салык-йыравдынъ баласы Абдулваапка айтып, атасыннан яздырып алдым.

А. Жанибек.

Аьзелден несил* соьйлесем,
Кобаннан келген ногай ды,
Кобаннан келип хайран* халк
Аьйоекке ханды сыклайды.
Узын оьлен, тынык* сув,
Малын да багув болмайды;
Йьйылып оьнкей¹¹ зайсан*
Бой еткенди¹² курсайды,
Мунысы мынан коймайды.
Сонънан келип Аьйоекке,
Арага элши салдырып,
Айттырып кызды сорайды.
Батыр Тувган шыдамай
Айдавга элди ойлайды.
Алшыннан калган ол несил*
Айлана элди куьзеткен,

Айттырган кызды Кобанга
Элден бурын йоьнеткен.
Оьзим коьрген зат тувыл,
Эситуьвим мынадай:
Ботлашыгы мунардай,
Боз сазаны токлыдай,
Батлавыгы шоьккен туе таптырмас,
Балыгы йылкы яптырмас,
Бакасы мынан шаяны
Туьн уйкысын таптырмас.
Ятып калган бир токлы
Яйылып минь кой болган юрт,
Киндигимди кескен юрт,
Кирим-коьгим ювган юрт
Энди бизден бос калды
Ай-ай сени, Эдил юрт!
Алпыска еткен картлары,
Эдилди мактап йылайды,
Батыр Тувган тынълайды,
Тынълайды да толгайды:
– Йыламанъыз, эй, картлар,
Мен айтайым каралды,
Эл Кобаннан келгели
Кырк сегиз юма болган ды.

Соннан сонъ Тувган батыр, элди Эдилден баска якка коьширмеге ойлап,
булай толгайды:

Казы-Тувган:

– Эдилди алды, Тенди* алды,
Яйыкты алды, Йымды* алды.
Егерине бу калмык
Айры оьркешли туе алды,
Саварына бу калмык
Сайлап-сайлап бие алды,
Шайына салар май алды,
Шай ман ишер курт алды.
Энди алмаган не калды?
Онъ яктагы кызларга
Бу калмыктынъ коллары
Тиеязып аз калды.

Соннан сонъ Тувган батыр элди Эдилден Кобанга коьширмеге аьзирлене-
ди. Ама картлар, эл таслап, кетпеге суьймейди. Со заманда Тувган батыр каарла-
нып булай толгайды:

– Эдилди алса – Кобан бар,
Кобанды алса – Тувган бар,
Кобанда айры куйрык сабан бар!

Бар табылар, йок етер¹³,
 Эсен колга мал битер.
 Картлар, яйди¹⁴ билмейсиз,
 Юрегим оттай кайнайды,
 Бу табанда биз турсак,
 Азгырмай калмык коймайды.
 Ашуву келип батырдынъ
 Аьдирнеди* курайды,
 Коркканыннан хайран* халк
 Бирин бири йыйнайды.
 Ярлылыктынъ онъган ери йок –
 Он карашуьй* йоклайды,
 Барыннан алып кобликти
 Косшы-кулын¹⁵ юмсайды.
 Тоьгилип калмык еткен сонъ,
 Абдырап батыр айдайды;
 Коьше алмаган ногайды
 «Юртовский» атайды.
 Айып этпе, агалар,
 Лугат* этип йырлайды;
 Асылган ярак* эр йигит
 Еткизип Кобан таслайды.
 Кобаннынъ ийги-яхшысы
 Кенъеске халкты алмайды;
 Тынысып¹⁶ кара агашлыкка,
 Бир йыл сонда кыслайды;
 Бу себептен бизлерди
 Карагаш деп атайды.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Талайды – *здесь*: грабят.

² Куьнаьйим – мои грехи.

³ Киргешимде – близко по значению к «киргеннен сонъ» и «кирип».

⁴ Оьткешимде – близко по значению к «оьткеннен сонъ» и «оьтип».

⁵ Турлав – временная стоянка (*А.-Х. Джанибековым объясняется как «маяк»*).

⁶ Буркысыган – исправлено, в рукописи «буркырысан».

⁷ Каргадай – исправлено, в рукописи «корагадай».

⁸ Домбайлы* – в дни досуга кубанские ногайцы охотились на зубра.

⁹ Босанып – должно быть «буьсанып» – покрывшись испариной.

¹⁰ Эл – *здесь*: «эл эттим» – объединил [племена].

¹¹ Оьнкей – *здесь*: все.

¹² Бой еткен – *здесь*: юная девушка.

¹³ Етер – исправлено, в рукописи «йитер».

¹⁴ Яйди – *здесь* «яй» – положение, ситуация.

¹⁵ Косшы-кулын – исправлено, в рукописи «косшы-куланъ».

¹⁶ Тынысып – *здесь*: затаившись.

Уьмбет Аьли батырдынь йыры

Бу йыр 1928 йылдынъ 23 июнинде караногай йыравы Муса Саърсемби улыннан алынды.

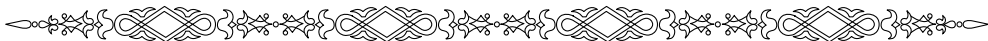
Капсагай* басы кара агаш,
Карагаш басы кара орман,
Караганда мен озим
Куьн ярыгын коьре алмам.
Кара тавдынъ басында,
Кара кустай шаншылып,
Куьбе* бузып ян алып,
Табыр* бузып мал алып,
Душпаннынъ эки юртын тенъ алып,
Юрген эдик бир заман,
Тегин олжа* мал тавып.
Шашылдык биз юлдыздай,
Писирди бизди кундыздай,
Сыдырылды бизим теримиз,
Сынды бизим белимиз,
Кутылды бизим биревимиз,
Тутылды бизим экевимиз.
Тувган куьнде манълайга
Терис язылган язувым.
Туман болып буьркелди,
Тысав болып шатылды,
Аз мусылман, коьп каьвир* ,
Бир-бирине катылды.
Шылбырын* суьйреп ат кетти,
Суьнъгисин* суьйреп яв кетти.
Яв ыласып дав* этти,
Тавлар-тавга урынды,
Толайымыз со куьнде
Бири калмай кырылды.
Тогызымды бир тоьбеге койдырдым,
Калганымды касап койдай сойдырдым,
Агалардынъ агасы,
Эл ишинде дувлаган
Уьмбетаьли бу куьнде
Батыр атым йойдырдым.
Кайта болсанъ, баршы, кайт,
Карт анама саьлем* айт.
Бу кеше бизге тувган кыямет,
Карыдан* эки колым байланды,
Дуныя бизге, агалар,
Солай яман айланды.
Айланганы тувылма –
Азав* курсап яв алды.

Яв алганы тувылма –
Янымдагы бир ноқырат, бир туьбек*,
Ол да болса сув алды.
Ян яныма карадым –
Отыз оьлшем от калды.
Ата алмадым мен оьзим,
Сув туьбегим толтырып.
Япанда мен, агалар,
Ялгыз калдым олтырып.
Карындасым Канийбек
Кайгырып кара киймесин,
Тар юрегин кень этсин,
Катын басын эр этсин,
Аданасым Таймасты
Асырасын, сакласын.
Эр шагына еткен сонъ,
Карагерге¹ атлансын,
Алакуьлик² балта алсын,
Кырым туьбек* байлансын,
Онъ куьллесин сайласын,
Кара орманнан кос* салсын,
Душпаннынъ явырыныннан,
Ярмай оьтин ол алсын.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Карагер – кличка коня.

² Алакуьлик – собственное имя боевого топора (наиболее выдающиеся предметы вооружения или доспехи (сабли, луки, секиры, кольчуги и т.д.) могли иметь собственные имена); см. «куьлик» в Словаре.

ЙЫРЛАР

Тарихи йырлар

Шейх Шамиль

«Айт!» десенъиз, айтайым
Шамиль шейхтинъ сырларын,
Козим мен коьрип айтпайман
Онынъ турган ерлерин.
Коьрип айткан кисиден
Хабарын биз анъладык,
Шейх Шамильдинъ оьнерин,
Кулак салып, тынъладык.
Аьввелинде шейх Шамиль,
Бес-бес-бестинъ басы эди,
Япандагы* байтерек
Шейх Шамильдинъ косы* эди.
Бес басы болып каьвирдинъ*
Шет-кыйырын йыйдырды,
Кылышынынъ ушын коьрсетип,
Каьвирди булай туйдырды¹.
Бир-бирлеп келип ямагат,
Шамиль йыйын курдырды,
Шейх Шамильдинъ касында,
Минълеп киси турдырды.
Пикирге* туьсип шейх Шамиль
Аьжретлигин* кувды энди,
Куьшининъ еткен кадери
Шешеннен² киси йыйдырды:
«Йыйылынъыз, ямагат,
Каьвирге* кылыш урайык,
Йыйылып шыккан йолына
Каьвирдинъ тузак* курайык!»
Шет-кыйырдан биразда
Шамиль кала бузыпты,
Шейх Шамильдинъ шыкканын
Падийшага языпты.
Язган оны ким эди?
Гуьржидеги* янарал³:
«Маьлимнама* язбасам,
Сонъра меннен сора[r]лар».

Кагыт барып тийгенде
Падийшадынъ колына:
«Минъ салдатым коьптир, –деп,–
Со Шамильдинъ йолына»,
Янаралга язады:
«Хавф* этпе сен, янарал,
Йырма⁴ йыллык – оьмирдир,
Оннан артык турмас ол.
Ол Шамильде не куыш бар
Барабар карсы турмага,
Мени минен сап шегип,
Мага кылыш урмага?
Аждааман йыланнынъ
Агувыбирдей болама?
Аждаага урынып,
Басын баьлеге салама?
Кырк минъ мешит, коьп Кырым
Таласпады мени мен,
Падийша Аьли-Оспан
Явласпады мени мен.
Прансоздай⁵ уыйкен юрт–
Ясаксалдым бойнына⁶,
Биревден ярдам тилемей
Оьзим алдым пайыма».
Онда Шамиль айтады:
«Мени Алла яратты,
Эки дуныя саьрвери*,
Пайгамбар аьмир* этти:
«Казават эт каьвирге*!»
Шыгынъыз сиз сеперге*,
Динге келмес каьвирдинъ
Канын ерге тоьгерге.
Сей[и]т* болган мусылман
Еннет агле макамы⁷,
Кыямет куьн болганда,
Коьрсетер Раббым* дийдары[н]*.
Шешеннен кисе йыйдырсам,
Шыгар сан* минъ аьскери,
Мусылман болган, шетте турманъыз,
Казага⁸ юринъ илгери*!»
Бедевлерин* еттирип,
Шамиль шыкты сеперге;
Дин йолында ойнады,
Кылыш⁹ урып каьвирге*.
Тобы-топханасын*
Алып келди барысын,
Бу куьннен сонъ падийша
Куьшин булай сынасын.

Минь салдат пан минь казак
Йиберди гуържи* полкыннан,
Маскара болды олар да
Ога болган оьркиннен.
Шейх Шамильдинь басында

От янады казада,
Янган отын коьруьв мен
Падийшага язады.
Эмиренген* салдатты
Салды онынь йолына¹⁰,
Бир саьаьтке даянмай,
Тагы эки минь салды.
Алданып аьлек болды ярысы,
Йирип-ширип яралы болды ярысы.
«Аьмир* сенинь – этейик,
Буйрыгынды тутайык,
Не куллыкты эт десень,
Аьмириньше этейик».
Саьнетлерин* йыйдырып,
Падийша кенъес курды.
«Ал, саьнетлер, не этейик?
Карсы да булар турды.
Шамиль атлы бир шейх
Мусьылманнан шыгыпты,
Казак мынан салдатты
Уьсти-уьстине йыгыпты».
Падийша бу кенъесте
Прансозды¹¹ бас этти,
Казак-салдат йыйдырып,
Касапшыга ас этти.
Касапшы пышак кайрайды,
Кырка-кырка билейди,
«Каьвирди* согым берши», – деп,
Кудайдан аьжет тилейди.
Айдап салган салдат[т]ы
Янган оттынь ишине,
Каш арыткан ол каьвир
Сыйындылар кашына.
Каштан ога не пайда–
Кашар йолы капалды,
Ерге сыймас коьп каьвир
Арты-алды тапталды.
Аллалап¹² шабар каьвирге*,
Кылышын кыннан сувырып,
Каьвирди коьрген ерде,
Аш боьридей ювырып.
Кудай берген куватын

Кобплиги мен бузаяк,
 Шамильди колга туьсирип,
 Керегинше эзеек.
 Бир йыл уйкен казада
 Казыйлар* алтын уьлести,
 Шамиль такка минсин деп,
 Шешен халкы кенъести.
 Шейх Шамильди миндирди
 Кобтерип патша тактына*,
 «Кобрип юреги янсын», – деп,
 Карсы турган явына.
 Аьжи-Мурат атлы аьпенди
 Оьз орнында кайым* ды,
 Аьскерге саьрдар* болды деп,
 Эндигиси дайымды.
 Мундай болып коьп шыккан,
 Бириси такка минген йок.
 «Мени мен яв, – деди,–
 Аьл-Оспаннан сорав йок.
 Прансуз, гуьржи алып эдим–
 Куьшенгеним йок эди,
 Ногай, шеркеш алып эдим–
 Ташанганым йок эди.
 Ташандырды, ташантты
 Йыйган-терген* болганым,
 Саьдде¹³ минъ салдат болыпты
 Меннен кетип оьлгени.
 Оьлгенимди санарга
 Йоктыр меним мажалым*,
 Бу дуныядынъ уьстинде
 Янъы шыкты дажалым*¹⁴».

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Туйдырды— «тойдырды».

² Шешеннен – из Чечни.

³ Янарал– генерал.

⁴ Йырма – исправлено, в рукописи «йылма».

⁵ Прансоздай – как француз.

⁶ Бойнына – исправлено, в рукописи «бойныма»; «бойын» (*диал.*), то же, что «мойын» – шея.

⁷ Еннет агле макамы – ставший шахидом займет почётное место в раю.

⁸ Казага – исполнение предписаний ислама (молитва, пост и т.д.).

⁹ Кылыш – исправлено, в рукописи «кулыш».

¹⁰ Йолына – исправлено, в рукописи «йолды».

¹¹ Прансоз – француз.

¹² Алалап – многократно повторяя «Аллах».

¹³ Саьдде – *здесь*: сто.

¹⁴ Дажал – то же, что «таьжел» – антихрист.

Эр Янболат

Атавжык¹ улы яс мырза
Тувган улы² Янболат –
Мен таныган оьтли аюв.
Кабыргадан явды токтаткан,
Караса душпан коркыткан,
Ханларды тактан туьсирип,
Ханымларга каптай кара кийгизген.
Бу оьзенлер бойында,
Кесенединь* алдында,
Сары-Тогай ишинде,
Боз ямышы ябынып,
Болат кылыш бастанып³,
Ятувында яткан мыравлап,
Турувында турган элевлеп.
Бу орыстынь елп-елп эткен байрагы,
Ер титреткен аьскери
Етиптев⁴ келген турмайма?
Ат йибердик, яр* салдык
Ата халкы маньытка*,
Ана халкы купшакка*.
Казы-Герей улы каздай аьруьв Шаымга⁵
Сол йиберген атлымыз
Эрте кетти, кеш келди,
Эриккен юйрик атлар нокта уьзди.
Сол йыйыннынъ ишинде
Тувган улы⁶ Янболат
Сейит*- ав кешкен турмайма?
Суьр⁷ аркадан ок келсе,
Суьене шабар аркадаш,
Ян талавы суьньгиге
Ялтара шабар ян йолдас.
Аш буьйирден ок тийсе,
Боз сазандай буьгилип,
Тостакай эки коьзи уьньилип,
Вайаллалап⁸ анда шабар аданас.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Атавжык – адыгское имя Хатокшоко ~ Атажук.

² Тувганулы (Тоган улы) – ногойский княжеский род Тугановых.

³ Бастанып – подложив под голову.

⁴ Етиптев – стяжённая форма от «етип те-ав».

⁵ Шаымга – имя собственное; исправлено, в рукописи написано с маленькой буквы;

⁶ Улы – исправлено, в рукописи «Аьли».

⁷ Суьр – исправлено, в рукописи «сыр».

⁸ Вайаллалап – многократно повторяя «вай, Алла!».

Er Jan-bolat

- 2 Hlavaciq uls jas morza,
- 2 Turovan uls Jan-bolat.
 - 2 Men tanbovan etli ayta
- 2 Babroqadan jareda toqtatgan,
- 2 Barasa dushpan qorqutqan,

 - 2 Xannarda taqtan tuxorap,
 - 2 Xannularoqa qiptay qan xijizgan.

- 2 Bu ozannar boynda,
- 2 Kesenediz aldindola,
 - 2 Sari tayqay isinde.
- 2 Boz jamasi jaboqap,
- 2 Bolat qolis bastanap,
 - 2 Jatoxunda jataqan mozaratap,
 - 2 Turaxunda turovan olovatap.
- 2 Bu orastoz jelp-jelp,
- 2 Otken baxramap,
 - 2 Jor tetretken xaxax,
 - 2 Jelp-tese kelgen turmajima?
- 2 At jiberdik, jar saldog,
- 2 Ata xalqa manoptqa,
 - 2 Ana xalqa qupuzga,
 - 2 Qan qan uls qarda orse xaxmoqa
- 2 Sol jibergen atimlar,
- 2 Corte ketta, kes veldi,
 - 2 Erxken juyrak atlar roqta yirdi.
- 2 So juyrak isinde,
- 2 Turovan-tila Jan-bolat,
 - 2 Tent bre kesken turmajima?
- 2 So arqadan ay kelte,
- 2 Juyrak qabar arqadas.

Кобан согысы

Йылгада йылан ятыр йыйырылып,
Ак Кобанның ягасында аьскер туры ийирилип.
Бу мусылман аьскери де келеди экен,
Аллаласып манъыраскан койдай болып.
Бу каьвирдинъ* аьскери де келеди экен,
Ерди япкан кап-караша шойдай болып.
Тувган улы эр Янболат
Кадамалы камышыды алды колга,
Аргымак аьруув ак-шал атты,
Бурып-ай келип, салды йолга.
Аргымак аьруув ак-шал атты, гаьрип*-ав йигит,
Алшанълатып, колшанълатып барды тавга.
Барган ерде, Акшоқырак басларында, болды кавга,
Ол кавгадынъ ахыр сонъы –
Бас кесилип, кан тоьгилип, мейит* болды.
Тувган улы эр Янболат сол кавгада сейит* болды.
Лабадынъ агашы айбар*,
Шоқырагы, шор-шор этип, коьлге кайнар.
Лабада эркин ятып, эркин оьскен каьрип ногай
Бу тарлыктан, татувын тартып алып,
Ал эндиги калай яйлар?
Лабада авыр дойын*,
Кылавыздынъ* каласында ат шаптырткан уьйкен ойын.
Бир шаппага мары лашын Маьмбет-Герей,
Эр увыл коьп шыгып ойнады Даьвлет-Герей.
Анадан етим-ав тувып,
Ерден шыккан етим Маьмбет,
Бу каьвирдинъ* коьп аьскерин,
Суьрип айдап, салган йигит.
Айданъ-ав, айданъ йигит,
Айданълатып аьруув атка минген йигит,
Кепинин* канжыгага* байлаган ав йигит,
Мусылманга бир ийгилик болар деп даянган-ав йигит.
Мусылманга бир ийгилик болмаягын билгеннен сонъ,
Бу гаьвирге* Сейит-Батал оькиминнен ойнаган йигит.
Авадан кеше шыккан кара булыт,
Явман деп, торлай туры – торлай туры.
Анапа деген уьйкен сарды¹ каьвир* орыс,
Аламан деп, зорлай туры – зорлай туры.
Анападынъ ишлеринде алай да бар, булай да бар,
Керемет япкан², пиялалы³ сарай да бар.
Халк кашканда, кашпай ол урыскан.
Батыр Орак артында дара* коьзли Герей де бар.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Сарды – то же, что «шахарды» – город.

² Керемет япкан – здесь: чудный, чудесный.

³ Пиялалы – то же, что «биялалы» – зеркальный.

Арсланбек мырза

«Айт!» десенъиз, мен айтайым
Эр Арсланбектинъ алгы сырын,
Йырлаганда, йылатарман халктынъ барын.
Экинди- аксам арасында Арсланбек яс мырзады
Эки казак айландырып алып кетти,
Оьлтирдиме, билмем не этти,
Коьк коргасын калай оьгти?
Кавырсыны* катпай турып,
Арсланбек яс мырзага аьжел егги.
Арсланбек турган болса, оьспес пе эди?
Кара халкка коьп яхшылык этпес пе эди?
Кара каздай эр Арсланбек,
Терис айланып, боьлди элин,
Картайганды карт анасы – буькти белин.
Анадан эр Арсланбек артык тувган,
Камалаган явдынъ алдын бувган.
Он ясында Арсланбек ат ыслады,
Он биринде эр Арсланбек ат ярантты,
Он экинде шынты оьзден баласыннан алды саклав,
Он ушинде белгили бир кисидей этти кавга,
Он доьртинде Арсланбектинъ атагы шыкты тавга,
Он бесинде тилегенге берди савга,
Он алтыда кылышынынъ балдагы ман
Суьруув-суьруув маллар йыйды,
Он етиде ийги оьзденнен йолдас алды,
Он сегизде аргымак аьруув атын бек ярантты,
Он тогызда:«Маша Алла Арсланбек –
Мырза экен!» – деп, халк каратты.
Йырмада Арсланбектинъ периштеси* кабыныпты*,
Йырма бирде кара ер боз топырак ябыныпты.
Бир заманда: «Арсланбек йок» – деп, шыкты хабар,
Аданасынъ эр Темболат Арсланбек мырзады кайдан табар?
«Арсланбек йок болды», – деп, эситилди.
Эситкенде аданасы эр Темболат каарланып минди атка,
Ишиндеги ишки сырын эш айтпады тувган, ятка,
Каскарып*¹ барып айтты ул[л]ы баска²:
«Бир кыйынлык туьсти, сайсы*³, бизим баска.
Экинди, аксам арасында, экимиздинъ арамызда,
Эр Арсланбек, болды гайип*.
Суьегимди таптырарсынъ,
Таптырмасанъ, сен билерсинъ⁴ хаьтерим сайып!»
Ол йынарал⁵ казакларын йибердилер,
Аягына уйкен бугав куйдырдылар,
Сорав этти, сорав этсенъ, эткейме эди?
Ол казаклар: «Коьрмедик», – деп, тура берди.
Служитта бирге юрген бир наьсипсиз айта койды:
«Карагайдынъ шынарындай тувылма эди онынъ бойы?»

Периштели тукум тувылма эди онынъ сойы?
Татар коьйдинъ* ишлеринде, коьк шоқырак касларында,
Буьрленген яс теректей эр Арсланбек онда солган,
Аданасы Эракай йылай-йылай ялгыз калган».

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Каскарып – исправлено, в рукописи «баскарып».

² Баска – имеется в виду упомянутый ниже генерал.

³ Сайсы – исправлено, в рукописи «сайса».

⁴ Билерсинъ – исправлено, в рукописи «биларсынъ».

⁵ Йынарал – генерал.

Стамбылга коьшуьв йырлары

*Бу йырлардынъ уьшеви де 1926 йылда Канълы авылында Даьвлетгерей Йылкайда-
ровтан алынды.*

1

Айлана аккан ак Кобан,
Айырым-айырым кенъ тогай;
Кайда кетип йойылды
Тогай толган коьп ногай?
Я хайырга, я шерге.
Хайыр кайдан табылсын,
Хайыр сувга кеткен сонъ;
Ер ыргысы Кара тенъизди,
Как ырып, оьтип кеткен сонъ?
«Салдат алсанъ, а, мырза ием, бек билдик,
Орыстынъ кара оьтпеги
Азык болар, мырза ием;
Каьрип-касар ногайга
Язык болар, мырза ием».
Катыраны* боктай сасыган,
Арбасы ийттей сынъсыган,
«Бздрасты!» – деп, келгенде,
«Здоров!» – деп кол берген.
Эндигиси буьгуьнде
Карыспаган не калган?

2

Минъ уьш юз отыз сенеден*
Стамбылга халк коьшти.
«Ынанынъыз, муьменлер*,
Дуньядынъ ахыры пуш*ты;
Дин ислам¹ куватланып,
Маьвлемиз* бергей куьшти!»
Айландырып бу каьвир*
Акылымыз таьвести,
Я кеткен муьмен кардашлар
Ак топырак кавысты.

- Iller, men jare deda,
- 2 Al. Espannan sorare joq.
- 2 Pransuz, Gyrci alip edam,
- 2 Kysengerim joq eda,
- 2 Noqay, sekes alip edam,
- 2 Tashanqanov joq eda.
- 2 Tashandrob lasantli,
- 2 Jyoqan tergen bolqanov,
- 2 Saldat marz saldat bolipta,
- 2 Mennen ketip olgera.
- 2 Olgeramok sanaroja,
- 2 Joqtoz merem magalim,
- 2 Bu dunyaduz ystunde,
- 2 Jozu sigta dasalim.

- - - - -

2 Stambolqa koqre jrlara.

- 2 Ajlana oqqan aq loban,
- 2 Ajram-ajram kor toqay,
- 2 Bayola ketip jaylida,
- 2 Toqay telqan kop noqay.
- 2 Ja sayroga jo serge,
- 2 Xajar gajdan tubilim,
- 2 Xajar surroja ketken sorz,
- 2 Joz jartan bara teraxda,
- 2 Aaq jaroq otap ketken sorz.
- 2 Saldat alqar,
- 2 A merza ijem bor beldik,
- 2 Orestoz gara otpegi,
- 2 Atoq bolaz merza ijem.

Канълы калмай коьшеек,
 Бунда² калмас биркимсе*,
 Орнымызга толаяк
 Урым* мынан немиси*.
 Еримизге бу каьвир*
 Салды энди бир килсе.
 Солтан Абдул-Хамитке
 Каьрип халк болды ашык;
 Йибермеди бу каьвир,
 Салып иштен ыргашык.
 Алдап-сулдап айтсанъыз,
 Калмаяк халктан уланшык;
 Мусылманнынъ тилеги –
 Стамбылдынъ ак балшык.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Ислам – исправлено, в рукописи «ыслам».

² Бунда – то же, что «мунда» – здесь, сюда.

Тутнаклык йыры

Белиме кара кама байланаман,
 Оьзиме оьзим карап ойланаман;
 Элдеги тень-йолдаслар эске туьссе,
 Телмирген тувар кимик айланаман.
 Аягымда, колымда куйма бугав зыгырдайды,
 Терезеден эки коьзим йылтырайды.
 Ол заманда бара эди бир казак досым:
 «Авылда не хабар бар, айтшы, досым?»
 «Авылда, казак досым, не хабар болсын?
 Танъла бир куьн Сибирге кетеексинъ?»
 Буны эситкен заманда мен заваллы
 Колымдагы кол билезик тартып уьздим,
 Эсиктеги каравылшы карт казакты,
 Коькирекке туьйип, йыктым,
 Тутнак уьйдинъ терезесин параладым*,
 Туьн саьат он экиде юз бес казак яраладым.
 Тутнак уьйдинъ каласыннан
 Ат каргытып кутылганман,
 Аданасым Тоьлев уьшин
 Кайтадан-кайта шавып тутылганман.
 Аькелши меним одадагы* яс соктамды*,
 Коькирекке бир туьейим.
 Аькелши меним Сийдиваний яс соктамды,

Дуныядынъ ахыр сонъы алдыма алып бир суьейим.
Бизден калган аз малды топлап йыйсын,
Бизден калган куьрен атты
Гуьрилдеген уьйкен тойда шоклап минсин,
Маьнтинъ акам: «Эгиз эки кардаш», – деп, йоклай юрсин.

Варшав йыры

1927 йылда Караногайда Моллаева йыршыдынъ авызыннан алынды.

Муннан юз йыл бурын Варшав деген калага куьмис казбага кисилер
ялланып бара болганлар. Сонда кеткен бир кисидинъ катыны булай йырлаган:

Куьмидинъ йолын от басты,
Кулакшыным тот басты,

Варшавга¹ ярым кетке[н]ли,
Ян юрегим дерт басты.

Бу йырга «Бремен²» деп те айтылады. Бремен демек – йогары аькимлерден*
келген аьмир*. Буга караганда, Варшавга барувга деп ногайларга да аьмир келген
эм киси барган болады.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Варшавга – исправлено, в рукописи «Аршавга».

² Бремен – см. примеч. 1 к поэме Баймурзы Манап улы «Бремен».

Шамхал йыры

1927 йылда Караногайда йыршы Моллаева авызыннан алынды.

Бурында ногайлар шамхал* бийлери мен де куьрескен. Сол заманда
шамхалдынъ колына туьскен бир йигиттинъ суьйгени булай йырлаган:

От битпей орман битсин
Ол Суьйиништинъ* йолларына,

Ушып-ушып ушкын туьссин
Ушпа* шарлак уьйлерине.
Барсанъыз, саьлем айтынъыз
Эндирейдинъ* бийлерине.
Аман барып, сав кайтарсын
Ашыгымды уьйлерине.

Казак йырлар

«Казак, казак» дегенде...

«Казак, казак» – дегенде,
Биз озимиз анавы.
Шонтык кийим
Орыс казак тувылмыз –
Казак коьрсек атармыз,
Карсы алдында ятармыз.
Казаклыкта минген арык ат
Байлардынъ семизине матармыз*,
Казаклыкта кийген суьр шепкен
Байлардынъ шугасына матармыз.
Казак эрлер коьп ятса,
Алтын-куьмис табарма?
Казак эрлер какырмай,
Канлы коьбик туькирмей,
Оьлен тоьсеп эт емей,
Оьлимши яман иске ушырамай,
Куьнин-туьнин бир этпей,
Куьрилдеген манълайга
Куьректей бузлар катырмай,
Атайдынъ белин буьктирмей,
Анайдынъ коьзлериннен
Канлы яслар тоьктирмей,
Аьптеге агув* салып кустырмай,
Карындасты кайгы мынан катырмай,
Алганшык* анав аьруьвдинъ
Эки бетин солдырмай,
Барып айдап кайтпага
Тегин олжа мал барма?

Казаклыкта оьлип калган йигиттинъ йыры

Коьтерилши, коьк булыт, –
Куьн ярыгын коьрейим.
Коьтерилип ювырташы, коьк доьнен*, –
Эл карасын коьрейим.
Сол коьринген эл мекен,
Кыймылдаскан мал мекен?
Сол коьринген эл болса,
Кыймылдаскан мал болса,
Сол эллердинъ ишинде
Кыювлы бала[к], кыйгаш кас
Бизим аьруьв бар мекен?
Шынъ аякты колга алып,

Ший кымызга бал салып:
«Вай, казагым, хош келдинъ-ав!» – деп турса.
Казаклар яткан какшанъ тоъс,
Кар ятпасын, шанъ ятсын,
Бизден калган аьруьвлер
Уйкламасын, сак ятсын.
Ойнамасын, куьлмесин,
Агатпасын туймесин,
Ойнаган ман куьлгеннинъ,
Барын бирдей коьрмесин.
Ойнаган ман куьлгеннинъ
Барын бирдей коьрселер,
«Бир табан шукурында
Тек ятарман» – демесин.
Коьпирден казак шыкты, йыгылды,
Зоьнъги* бавлар уьзилди.
Кавсырмалы кара шекпен кан болды,
Сувга ювсам кетпейди,
Куьнге яйсам кеппейди.
Кара коьз аьруьв анда, мен мунда,
Йиберген салам етпейди.
Эдилден атлар келер агылып,
Аягына алтын наллар кагылып,
Былтыр кеткен казагым
Бу йыл келер усайды,
Батыр атка тагылып.
Былтыргысы кеткен казагым
Быйылгысы келмесе,
Ярын* келер усайды,
Ак бугагын сагынып.
Бурганда шашым меним бир колтык,
Бурып ястык этермен,
Омыравымда эгиз оьскен кос мемей,
Суьйреп тоьсек этермен.
Шашалыкка* етер эди шашымыз,
Кутандай* эди мойнымыз,
Былтыр кеткен казагым,
Быйыл энди келмесе,
Ак бугагын сагынып,
Бек кесилди мойнымыз.
Коьтеринки болар сырты онынъ,
Энькев келер алды онынъ,
Сазагандай* салпы болар бели онынъ,
Кутандай* болар мойны онынъ,
Оьр кояннан этсиз болар басы онынъ,
Айван сасып, мыс* кокып,
Бостаннан* салкын болыр койны онынъ.

Караногай варианты

Кобтерилши, коьк булыт, –
Куьннинь коьзин коьрейим.
Кобтерилип бек ювыршы, коьк доьнен*, –
Эл карасын коьрейим.
Кыйкувласкан эл мекен,
Кыймылдаскан мал мекен?
Кыйкувласкан эл ди деп,
Кыймылдаскан мал ды деп,
Агаштан шыккан санълавды,
Агалардынъ биз кутсыз,
Ат айдаган йол ды деп,
Алгасап яман шапкан экенмиз.
Аргымак деген береннинъ
Таллай мойнын катыртып,
Танъгы уйкысын калдырып,
Аргымакка ок тийди
Кыл майканнынъ тувыннан,
Шабаганшы эр казакка ок тийди
Омырткадынъ отыз эки бувыннан.
Янымнан ятсам мен ишпем
Бу каьвирдинъ* яман шалшык сувыннан,
Кобгем коьзли коьк-шал ат
Кобпирден тайды, йыгылды,
Алты кабат ак ширги*
Ат коьтермес сал* болды,
Ал даьрие коьйлеклер
Эр коьтермес кан болды.
Кобкиректен суьнъги* оьгти,
Кобзден яслар бек кетти.
Кабырга ярып ок тийсе,
Калдав* болар аданас;
Кобкирек ярып ок тийсе,
Медев болар аданас;
Кобкиректе шыгар-шыкпас ян болса,
Кобммей кетпес аданас.
Аданастан неси кем,
Казан асып от яккан,
Куьзет шыгып ат баккан,
Кадирин билген ян йолдас?
Эт есем де, бал ишсем,
Эриккен куьн кус шуьйсем*,
Элесленген эки аргымак мен минсем,
Эл шетине мен консам,
Киртин бузып, бу каьвирден* казна алсам,
Куьртин* бузып йылкы алсам,
Сол йылкыды аргы авылдынъ бойында
Кувьп оьзим айдасам,

Кува келген кувгынды
Кув аркалы уйкен тойда тойласам,
Таһъридинъ арсланы
Аьлидей мен ойнасам,
Кобкиректе абзизлеген
Солтан янды деген куьн
Кескилескен уйкен явда* кыйнасам,
Элимди баска ийирсем,
Батырлар ман бас косып,
Олжа уьлесип олтырсам,
Сол олжады эл ишинде
Ал энълик* эки аьруьвге мен берсем,
Онълы-соллы мен суьйсем,
Онъ тизине басым салып уйкласам,
Оькинмес эдим, оьлдим деп.
Аманатка берген бир янды
Кайда суьйсе анда алсын.

Аскар тав

1

Аскар, Аскар, Аскар тав,
Аскар тав, сенде бир мин бар –
Басынъа балапан торгай
Шырылдасып ете алмас;
Бавырынънан карсак-куьзен,
Акым* казып, оьте алмас.
Ата-ана, сенде бир мин бар –
Алты увылды тенъ коьрмес.
Алганшык*, сенде бир мин бар –
Алты ай туьзде юрсем, йокламас.
Аргымак, сенде бир мин бар –
Кашсам явдан, куткармас.
Ак куьбе, сенде бир мин бар –
Аьжел келсе, токтатпас.
Кара ер, сенде бир мин бар –
Каты уйклаган казакты,
Акырын шайкап, уя[н]тпас.

2

Аскар, Аскар, Аскар тав,
Аскар тав, сага кынмасам,
Бавырынънан баспа йоллар салмасем.
Ата-ана, сага кынмасам,
Алты ай туьзде юрмесем.
Алганшык*, сага кынмасам,
Арканънан алты касы алмасем.
Аргымак, сага кынмасам,
Арканъды шийлем явыр этпесем.

Ак куьбе, сага кынмасам,
Сенинъ кимик беренди
Айгызда тот кырктырып коймасем.
Кара ер, сага кынмасам,
Язлыктынъ кара мурны* ман
Арканъа суърип сабан салмасем.

3

Аскар, Аскар, Аскар тав,
Аскар тав, сеннен несин коърейим –
Басынъа балапан торгай
Шырылдап еткен сонъ;
Бавырынънан карсак-куъзен,
Акым* казып, оъткен сонъ?
Ата-ана, сеннен несин коърейим –
Алты увылдынъ бири яман,
Бири яхшы болган сонъ?
Алганшык, сеннен несин коърейим –
Алты ай туъзде юрген сонъ?
Аргымак, сеннен несин коъзлейим –
Яманлар яйдак* минген сонъ?
Ак куьбе, сеннен несин коърейим –
Алладан аъжел огы келген сонъ?
Кара ер, сеннен несин коърейим –
Кудай юмарт оззиме
Таътли уйкысын берген сонъ?

4

Аскар, Аскар, Аскар тав,
Аскар тав, сенинъ бир оьлмей,
Эки оьлгенинъ тувылма –
Басынъа балапан торгай
Шырылдасып еткени;
Бавырынънан карсак-куъзен,
Акым* казып, оъткени?
Аргымак, сенинъ бир оьлмей,
Эки оьлгенинъ тувылма –
Аласага* йол берип,
Тарбайып уллы йолда [калганынъ]?
Атадынъ улы эр йигит,
Сенинъ бир оьлмей,
Эки оьлгенинъ тувылма –
Куймалы ювен колга алып,
Эл коьшкен куьн, береннинъ
Йолына барып, байлардан
Бир тай тилей турганынъ?

Элпень-элпень ювырган

1

Элпень-элпень ювырган,
Эбелек узын отка семирген,
Эньгилден шавып, тоьсте озган,
Эки салкын кешти озган,
Эгерлей тоьси салынган,
Эрлердинь ебелери* елпинсе,
Ерден оьлен уьзерме?
Кара лашын* ол айван,
Канат туьги юлкынса,
Аьвелгилей, ба[я]гылай,
Катар бузып, кув тоьн[ъ]терип туьсирсе,
Карлы-бузлы куьн явса,
Калтырамас экен ди
Йылкы айван баласы,
Каядан кешуьв сорамас
Касы нардынъ ботасы¹.
Эсирик-айык ким болмас,
Яман-яхшы ким айтпас?
Эсирик-айык болганда,
Яман-яхшы айтканда,
Кек* сакламас экен ди
Яхшы да ата баласы.

2

Элпень-элпень ювырган,
Эбелень узын отка² семирген,
Эньгилден шавып, тоьсте озган,
Эки салкын кешти озган,
Эгерлей тоьси салынган,
Эрлердинь ебеден* ийги малы боларма?
Баска кийсек – бас коьрки,
Малга салсань – мал коьрки,
Эрлердинь тувлыгадан*
Ийги боьрки боларма?
Тувраласкан куьнлерде
Душпан коьзин кажыткан,
Эрлердинь тувганыннан
Ийги досы боларма?
Оьпкелесе, кеги* йок,
Юрегинде шеги йок,
Эрлердинь тувганыннан
Ийги досы боларма?

3

Элпень-элпень ювырган,
Эбелек отлап³ семирген,
Эньгилден шавып, тоьсте озган,

Эки салкын кешти озган,
Эгерлей тоьси салынган,
Эрлер минген элшенъ боз,
Энькуув болар алды онынъ,
Ашык болар арты онынъ,
Кыска болар бели онынъ,
Кабагы ман касы онынъ,
Уый кояннан аруув болар басы онынъ,
Куйрыгы ман ялы онынъ,
Кутаннан* узин болар мойны онынъ.
Эрлер кушкан аруувдинъ
Кубагай болар мурны онынъ,
Кулан болар шашы онынъ,
Калемнен кыйгаш⁴ болар касы онынъ.
Эрлер кушарга келген[н]ин[ъ]
Бостаннан* сувык болар койны онынъ.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Ботасы – исправлено, в рукописи «бу тасы».

² Отка – исправлено, в рукописи «отык».

³ Отлап – исправлено, в рукописи «атлап».

⁴ Кыйгаш – исправлено, в рукописи «кыйкаш».

Ургыл тав

Казак айтар:
– Ургыл тав,
Ургыл, Ургыл, Ургыл тав,
Ургыл тавдан кашкан шал коян
Таз туьлкиге йолыгар.
Таз туьлки инге йолыгар.
Карагай басын кырк ушкан
Тырымтай* торга^{*1} йолыгар.
Тобреди енъген² агалар
Оьзиннен зорга* йолыгар.
Батырлар явга йолыгар.
Шешенлер* давга йолыгар.
Эньгилден шыккан йылкы шубырса,
Азавдагы* аш казакка йолыгар.
Эньгилден кулан шубырса,
Эгевленген болат окка йолыгар.
Терезеден мине-туьсе караган,
Дестелеп* шашын тараган,
Байдынъ кызы карагоьз,
Бир яманга йолыгар.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Торга – исправлено, в рукописи «торгай».

² Енъген – исправлено, в рукописи «еген».

* * *

Балпанъ-балпанъ ким баспас?
Баспага балтыр шыдамас.
«Батырман!» – деп, ким айтпас?
Аргы авылдынъ бойында,
Авыр аьскер келгенде,
Бармага намарт* юрек шыдамас.
«Шешенмен!» – деп, ким айтпас?
Шешенлерге йолыгысып,
Шешенлер юмак айтканда,
Олардынъ бир юмагын шеше алмас.
«Аьруьвмен!» – деп, ким айтпас?
Аьруьвлерди коьргенде –
Бетке багып* туралмас.
Сав[мага] мал алсанъ, биеди ал –
Ак секерлей борап явган коьпсин кар
Бирден явмай, сув алмас.
Екпеге алсанъ, туе ал –
Кырк артувды кыркып кешсек, мунъаймас.
Катын алсанъ, коьпти бер де аьруьвди ал –
Коккиректе аьзизлеген солтан ян
Дуньядан оьткен куьн,
Балалы казлай майманълап,
Йылай калса, ким алмас?

* * *

Борай-борай кар явса,
Нувга* боран боларма?
Эрлердинъ азув тиси шорт сынса,
Кызыл шымнан куйган ман тис боларма?
Аманлыкта-савлыкта
«Теньим, досым!» – дегенлер,
Эрден даьвлет* тайганда,
Кынъыр* кырдан караса,
Эрлерге соннан кыйын ислер боларма?

* * *

Сув, сув оьсер, алай, янлар, сув оьсер,
Сув ишинде кога мынан тал оьсер.
Кененейим деген йигиттинъ ызыннан
Ини-увылы куьресер.
Кувланайым деген йигиттинъ ызыннан
Кундыздай эки аргымак тень оьсер.
Маймак элдинъ малы оьсер,
Батыр элдинъ даны* оьсер,
Коркак элдинъ яны оьсер,
Авылдагы куьйменълескен коьп яман –
Йигитлердинъ эт елкесин сол кесер.

* * *

Шалкак болмай, шанъ болмас,
Шагала болмай, бий болмас,
Шагында шанъ шыгармас эр болмас,
Шагаламай, юйрик атлар ювырмас.
Шагаламай, юйрик атлар ювырса,
Кардан салган кала болса – бузалмас.
Яз куьнинде кыс болмас,
Ялгыз соьйлеп, бас болмас,
Картайганда яс болмас,
Бурындыксыз асав* туттырмас,
Бурылмай, арувь авыз оьптирмес,
Кыйын болмай, тыныш болмас,
Кыйналмай, казак эрлер мал таппас,
Туьне[в]гиси* анавдай –
Кыйын келмей, айырылмас.

* * *

Эменшер* туьби – сары бал –
Эрлерге ишкен куьнде ас болсын.
Анадан кайратсыз тувган яманлар,
Бий болмай, хан болса да, тас болсын.
Анадан батыр тувган ялгыз эр
Кобп болмасын, тенъ болсын.
Кобплерден онынъ неси кем,
Шыйратылган ший йибеклей* туьйилип¹?

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Туьйилип – исправлено, в рукописи «туйылып».

* * *

Аргымак арык болды деп,
Айванды кунан тайга берменъиз,
Ата улы ярлы болды деп,
Аны да кем коьрменъиз.
Ял-куйрык тез битер деп,
Ебеден¹ айгыр койманъыз –
Явга минмеге ат тувмас.
Ярлылыкка сеп* ти деп,
Яманнынъ кызын алманъыз.
Ярлылыкка сеп ти деп,
Яманнынъ кызын алсанъыз,
Арка авылдынъ уьстинде
Калабалык куьн тувса,
Ал ялавлы* суьнъги* алып,
«Алла бизге берди!» – деп,
Мыйыгын-муртын* коьптирип,

Агалардынъ алдында,
Сол яманнынъ кызыннан
Явга шабар эр тувмас.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Ебеден – исправлено, в рукописи «йибеден».

* * *

Еле-еле ювырган
Аргымак аруув аттан иер¹ калар,
Ишпес, киймес байлардан
Яйылар да мал калар.
Капсагай* басы кара орман.
Кара орманнан не пайда,
Каскарып* булан* кашпаса?!
Аргымак аруув аттан не пайда,
Каскарып кашкан буланды
Кайтарып коска йыкпаса?!
Атадынъ улы эр йигиттен не пайда,
Тайгак кешуув, тар йолда
Тартып йолын алмаса?!
Агаштан булан кашар этеклеп,
Артыннан казак кувар,
Аргымагын этеклеп.
Булан кувган казакка
Алла берер кызыл алтын этеклеп.
Кызыл алтын Алла берген казакка
Кимлер бермес аруув кызын этеклеп?!

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Иер – исправлено, в рукописи «ер».

* * *

Ал боьридинъ баласы
Алты болар, бес болар –
Абаданы бир болар.
Абаданы йыгылса,
Аьриси аьр авылга кор болар.

* * *

Меним куьбем* тотыкса,
Карувсыздан коьремен.
Этек тозбай енъ тозган –
Ярлылыктан коьремен.
Ягама душпан колы тийгенди
Ялгызлыктан коьремен.

Осал тувган ини-увыл –
Эмбекти соннан коьремен.

* * *

Кызыл ийзен, ак ювсан,
Байлардынъ малы отламай йыйылмас.
Омырав ярып, ок тийсе,
Кан буркылдап тыйылмас.
Саьлесер* коьйлек кан болса,
Сыгып ювар карындас.
Басынъа бир кыйынлы ис туьссе,
Суев болар аданас.
Аданастан неси кем
Казаклыкта бирге юрген ян йолдас?!

Казак йырлар

«Авыл поэзиясы, яде Ногай эл аьдебияты» китабыннан

1

Каршыга* кус ийги кус.
Канаты кыска болса, не болды?
Катар бузып, ол айван
Каз тоьнътерип алган сонъ.
Ылашын* кус ийги кус.
Каралтысы кишкей болса, не болды?
Катар бузып ол айван
Кув тоьнътерип алган сонъ.
Атадынъ улы эр йигит,
Ярлы болса, не болды?
Оьсескен* куьн душпаннынъ
Явырныннан ярмай оьгин алган сонъ.

2

Оргыл тавдан оралып шыккан шал коян
Таз*, туьбекке* йолыгар.
Кыргыйлар* шавып кырга ушкан
Турбыла куска йолыгар.
Тоьреди* йыккан агалар
Оьзиннен зорга йолыгар.
Батырлар явга йолыгар,
Шешенлер давга йолыгар.
Ойда йылкы ювсаса*,
Аш казакка йолыгар.
Байлардынъ онъ яктагы аьруьви
Бир яманга¹ йолыгыр.

3

«Курсагы юван бедевлер*
 Курсаксымас», – деменъиз.
 «Бели юван байлардынъ
 Белиннен медев* кетпес», – деменъиз.
 «Елк-елк эткен яс бала
 Етим калмас», – деменъиз.
 «Ягасы алтын бай кызы
 Есир туъспес», – деменъиз.
 «Кыр кыдырган ярлыга
 Мал да битпес», – деменъиз.
 «Бай ярлыга тенъелип,
 Коныс конмас», – деменъиз².

4

«Аргымак арык болды», – деменъиз.
 «Эр йигит ярлы [болды]», – деменъиз.
 «Аргымак арык болды³», – деп,
 Тай-кунанга берменъиз.
 «Эр йигит ярлы болды», – деп,
 Оны да кем коърменъиз.
 «Ял-куйрыкка каба», – деп,
 Ебеден айгыр сала коърменъиз.
 «Ярлылыкка сеп* ти», – деп,
 Байлардынъ кызын ала коърменъиз.
 «Ял-куйрыкка каба», – деп,
 Ебеден айгыр сала коърсенъиз,
 Туманлы куън, карлы куън
 Шар буздырар ат тувмас.
 «Ярлылыкка сеп ти», – деп,
 Байлардынъ кызын ала коърсенъиз,
 Эл уьстине яв келсе,
 Кабак йоьнли ок алып,
 Сол байлардынъ кызыннан
 Яв кайтарар эр тувмас.

5

Татырлавга* конган каз-турна,
 Танъ манъында* ушар ол.
 Татырлавга конган коьп авыл,
 Танъ манъында коьшер ол.
 Тавык неше шакырса,
 Танъ болжалдан атар ол.
 Кызыл ийзен*, боз ювсан –
 Суър аркага битер ол.
 Танълайга биткен кызыл тил,
 Якка биткен отыз тис,
 Кыйынлыкта сол берен
 Тарсылдатып тас шайнаса ютар ол.

Когалы* коьллер, кум, сувлар –
 Коныслар конган оькинмес.
 Арсландай эки бутын алшайтып,
 Аргымак минген оькинмес.
 Килень буздай килшейтип,
 Куьбелер* кийген оькинмес.
 Юпарын* кардай боратып,
 Аьруьвлер кушкан оькинмес.
 Торы тоьбел ат минип,
 Той тойлаган оькинмес.
 Курама шапшак коьп кымыз
 Куйып ишкен оькинмес.
 Эки арыслап яв шапса,
 Ок кылгандай шаншылса,
 Кан ювсандай эгилсе,
 Аккан сувдай тоьгилсе,
 Бетегели* сары аркадынъ бойында
 Согысып оьлген оькинмес.
 Когалы коьллер, кум, сувлар –
 Коныслар кимнен калмаган?
 Арсландай эки бутын алшайтып,
 Аргымак кимнен калмаган?
 Юпарын кардай боратып,
 Аьруьвлер кимнен калмаган?
 Ялп-ялп эткен япалак*
 Языда кимге йолдас болмаган?
 Ягы туькли йылкы айван
 Языда кимди яв коймаган?
 Сазлавга биткен сары агаш
 Эрлерге кайда салгын болмаган?
 Сакалына сары ширкей уялап,
 Мыйыгына кара шыбын балалап,
 Языда мал излеген казактынъ
 Басы кайда калмаган?

Эмершен* туьби сары бал –
 Эрлерге ишкен куьнде ас болган.
 Кайратсыз тувган яманлар,
 Бий болмай хан болса да, тас болсын!
 Анадан батыр тувган ялгыз эр
 Коьп болмасын, тек болсын.
 Коьплерден онынъ неси кем?
 Эр соьзине берк болсын!

Ебелер* ебе ювырган.
 Эрлердинъ ебеден ийги малы боларма?

Ягаласса йыртылмас,
Эрлердинъ енъсизден ийги тоны боларма?
Ебелерим елдей эспесе:
«Атым бар» деп, минмем де.
Масагым* тастан оьтпесе,
Мен куьбемди* киймем де.
Уйде калган аьруьвим
Куьнде кыздай болмаса,
«Алалым» деп, айтпам да.
Алыстагы калын табыр* душпанга
Бармай даным етпесе,
Шашпай огым етпесе,
Жаным шыгып кетпесе,
Ок салыспай кетпем де.

9

Аркадан кашкан коянды
Аргымагым аянмай,
Кабыргалап эркин етпей окламам.
Басымды меним ким сыйласа,
Камалган куьн теньлерим,
Коп тувганым йокламам.
Яхшылардан кем коьрсе,
Яманлар ман тень коьрсе,
Аягымнан меним, басымнан,
Этеклеп алтын куйса, токтамам.

10

Ай тувган ер боз болар,
Эл конган ер ой болар,
Аргымак коьрки ял болар,
Эрдинъ коьрки мал болар.
Аргымак ялдан айырылса,
Торбайып татар атка кор болар.
Йигитлер малдан айырылса,
Авылдагы коьп яманга кор болар.

11

Алалы* йылкы, аклы кой –
Шалысканга битер ол.
Кетерине келгенде,
Йыл айланмай, кетер ол.
Буьрше аладан коьйлекли,
Бурнында бурма куьмис алкалы,
Тамагынынъ астында
Куйма куьмис туьймели,
Айга-куьнге тиймеген,
Аьлем* бетин коьрмеген
Байлардынъ онъ яктагы аьруьви
Бир тувардан кетер ол⁴.

Ярлылык пан ялгызлык –
Йигитти тентек этер ол.
Яныган* ман ший темирлер янылмас,
Ялынган ман бир яманнан жан калмас.
Яныса, болат кылыш янылар,
Ялынса, бир яхшыдан жан калар.
Азгана куън казактынъ
Сыйлы жаны кыйналар.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Яман – йигерсиз бай баласы (*примеч. А.-Х. Джанибекова*).

² Байлык маънги* тувыл, битеек деген соъз (*примеч. А.-Х. Джанибекова*).

³ Болды – исправлено, в оригинальном тексте «колды».

⁴ Бир тувардан кетер ол – бурында бай кызларына 40 тувар, ярлы кызларына – 15 тувар калын бериле болган. Байдынъ малы битсе, бай кызы бир тувардан артыкка ярамас деген соъз (*примеч. А.-Х. Джанибекова*).

Кобыз йырлар

Елкилдек батыр сазы

Бурын заманда Жаныбек атлы хан халкты согыска йиберер уьшин: «Увыллыдынъ увылы, кызлыдынъ кызы атлансын! Увылы-кызы болмаганнынъ сакалы ман оъзи атлансын!» – деп, буйрык шыгарган.

Яйык бойында яйлаган Янай атлы бир карттынъ Янбийкеш атлы ялгыз кызы болган.

Янбийкеш, эр кийимин кийип, явга шыккан, эм оьзининъ кыз экенин билдирмей, согысып юрген. Ахырында, оьзин Елкилдек батырга билдирип, ога косылган.

Алай хан да булай хан,
Ат коьтермес Шыгай хан,
Калмык пынан явласып,
Кавга эткен Жаныбек хан.
Калмык эди явымыз,
Жаныбек эди ханымыз,
Тувра карап соьйлесе,
Шыгар эди янымыз.
Элге ясак салды энди,
Уьйден бирев алды энди,
Элди айдап кавгага,
Оьзи тыныш калды энди.
Увыллыдынъ увылы атлансын,
Кызлыдынъ кызы атлансын!
Увылы-кызы болмаган,
Сакалы ман оьзи атлансын!
Ким, ким калды, ким калды
Яйык деген эллерде?
Эр баласы болмаган
Янай деген карт калды.

- 2 G-nisi ayag xekende,
- 2 Soytan solar joldissa,
- 2 Fayag xekende,
- 2 Tomen xeter em bass
- 2 Haximnan em qutq,
- 2 Sojar arttan nazess,
- 2 Haxim must emanora,
- 2 Korsetpe isbu asto.
- 2 Oz esirtkiq aram dep.
- 2 Tajombaridorz idess.

2 ————— 2

Robex jorlar.

A. Kles xyrass saxlar.

Jelkyldek bator sax.

- 2 Buren ramonda hamto tex atli xan xaly to xoypega jektor usen. (usallidax us to qox ledor qox atlansin, usalo qox bolma oxammoz sagah man ox atlansin) dep buyrog sojarogon.
- 2 Jang boynda jylarjan janax atli bir qattor Jan buyax atli jalox qox boloran.
- 2 Jan buyax oz xyrmen xyr, inoqa soqqan, em oxmox qox oxmox to led, xang xoxmox oxmox. Aronda oxmox Jelkyldek batoroga bildirup ox qox loqan.

- 2 ————— 2
- 1 2 Hly xanda bulaxan,
 - 2 At xeterimes Sojay xan,
 - 2 Balmaq minan jorlaxp,
 - 2 Bureqa etxen hamto tex xan.

Карт:

– Иштен шыккан улым йок,
Азат этер кулым йок.
Хан буйрыгын тутпасам,
Энди меним куьним йок.

Куртка:

– Авсык, авсык, авсык карт,
Авызынь-мурнынъ* сасык карт,
Хан буйрыгы шыкты деп,
Янынъ неге шыкты карт?
Аядан каймак егизген,
Айры эмшектен суьт берген,
Аявлаган ак бийке –
Янбийкешим меним бар.

Янай кызы Янбийкеш
Кара-каска ат минди,
Карагай суьнъги* колга алды,
Кара сувсар* боьрк кийди,
Яв барувга йол шыкты.

Янбийкеш:

– Мен насырман*, насырман,
Тавдан-тастан тасырман.
Елкилдектей батырдан
Кыз экеним ясырман.
Йибек ялы шаптарды
Тартып эди бавырга,
Ети ястан Елкилдек
Кирип кетти явырга*.
Минген аты – Айтуяк,
Кылышы онынъ – Майкыяк,
Елкилдектей батырдан
Калмас пекен бир туяк?

Бий Мамай сазы

1

Тын каймаклы тынык сув,
Туьбин коьрген бар мекен?
Бал каймаклы Баллы* сув,
Басын коьрген бар мекен?
Авадан ушкан ак кувдынъ
Аягын коьрген бар мекен?
Уьркер* минен Шолпаннынъ
Тувганын коьрген бар мекен?
Акша* кайын, коьк эмен,
Тамырын казган бар мекен?

- 2 Para nussar, borni kuydi,
- 2 Jone barakaga, jol toq, to.

Jon-tykete. Men nasoz man nasoz man,

- 2 Tandam tastan taxz-man,
- 2 Jelysldenkey batardan,
- 2 Asz oxozim jaxz-man,
- 2 Jibek, alla saplarda,
- 2 Wartyq edis barakaga,
- 2 Jety astan Jelyslden,
- 2 Kucup ketts jaxz-roya,
- 2 Mengen aty ay tujag,
- 2 Boliz, onuz, may qajag,
- 2 Jelysldenkey batardan,
- 2 Palmas miken bar tujag.

1 Boz Shamay saxs

- 2 Jon qaymagla, tonyq suw,
- 2 Tyben kergen bar mosen,
- 2 Bol qaymagla bulla suw,
- 2 Kaxin kergen bar mosen?
- 2 Axadan usqan ay quddon,
- 2 Spaxin kergen bar mosen?
- 2 Suwz minen Sulpanmox,
- 2 Tureqanox kergen bar mosen,
- 2 Kaza qajin, xok usnon,
- 2 Taxibon qaxuz bar mosen?
- 2 Taxtas nussar ton kuygen,
- 2 Toboz qulpa, toq kuygen,
- 2 Altin kek, mon ulam bek,
- 2 Anu xuygen bar mosen?

Ягасы сувсар тон кийген,
Тоббеси кулга* боьрк кийген,
Алтынбек пен Тулымбек,
Аны суьйген бар мекен?
Тизден бийик, белден так
Каргып минген бар мекен?
Куйрыгы-ялы бир тутам,
Тулпар минген бар мекен?
Агарып турган Ана-Эдил,
Ат ялдаткан бар мекен?

2

Тын каймаклы тынык сув,
Туьбин коьрген ак шабак.
Бал каймаклы Баллы сув,
Басын коьрген кармакшы.
Авадан ушкан ак кувдынъ
Аягын коьрген мылтыкшы.
Уьркер минен Шолпаннынъ
Тувганын коьрген куьзетши.
Акша кайын, коькше эмен,
Тамырын казган иерши.
Ягасы сувсар тон кийген,
Тоббеси кулга боьрк кийген,
Алтынбек пен Тулымбек,
Кысып суьйген бий Мамай.
Куйрыгы-ялы бир тутам,
Тулпар минген бий Мамай.
Агарып турган Ана-Эдил,
Ат ялдаткан бий Мамай.
Алаша-сарай, бий Мамай,
Онда юрдик бир талай.

Елли кая

Согыс сазы

Елли кая, шалкык саз,
Елде куяш* оьтерме?
Ер силкитип яв келсе,
Ерге шешек* битерме?
Ерди кана* явын явса, шылатар*,
Явды кана батыр йигит токтатар.
Йигитлер явга сайланар.
Йигитлер явга барганда,
Коркаклар уьйди ойланар.
Лашын каты каарланса,
Авадан казлар оьте алмас.
Батырлар явга сайланса,
Кадирлеген солтан янын аямас.

Аккерманнынъ* аруув кыз

Биов сазы

Аккерманнынъ аруув кыз,
Титип шепкен эттинъме?
Аккерманнынъ аруув кыз,
Аялап шепкен эттинъме?
Аккерманнынъ аруув кыз,
Атып шепкен эттинъме?
Атып тамам болган сонъ,
Ийирип шепкен эттинъме?
Аккерманнынъ аруув кыз,
Ашыклап шепкен эттинъме?
Аккерманнынъ аруув кыз,
Басып шепкен эттинъме?
Аккерманнынъ аруув кыз,
Ювып шепкен эттинъме?
Аккерманнынъ аруув кыз,
Созып шепкен эттинъме?
Аккерманнынъ аруув кыз,
Пишип шепкен эттинъме?
Аккерманнынъ аруув кыз,
Тигип шепкен эттинъме?
Тигип тамам болган сонъ,
Кийип шепкен эттинъме?

Алалай сазы

Суйгени казаклыкка шыгып кеткен кыздынъ мунълы сазы

Алалай коьнъил юбатар¹,
Узын йолды кыскартар.
«Мал» дей юре бас кетер,
Мырадына ким етер?

Кеш болды – коьзим коьрмейди,
Кешикти ян-ай, келмеди.
Кешиксе, ян-ай йолда ды,
Тизгин ушы колда ды.

Акбаста² куврай тыракай,
Ак марал юри йол таппай.
Апакай*³ бетин саргайтып,
Казагым юри мал таппай.

Акбаста куврай оьрмегей,
Ак каптал кийдим елбедей.
Ярды ярдан⁴ айырган,
Мырадына етпегей.

Акбаста куврай, шалшык сув,
Шалшык сувга бетинъ юв.
Менде коьнъилинъ бар болса,
Тур кашайык, белинъ був!

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Юбатар – исправлено, в рукописи «юбатыр».

² Акбаста – *здесь*: Акбас – название местности.

³ Апакай – исправлено, в рукописи «аппаккай».

⁴ Ярдан – исправлено, в рукописи «бардан».

Сарыгыз¹

Кобан мырзаларыннан Тувган улы² Муса деген бир залым мырза оьз кулларыннан биревдинъ киевге берилген бек аьруьв кызын куьшлеп алган. Бу акта «Сарыгыз» деп йыр шыккан.

Батув кана салкын, сув толкын,
Толкыннан калай саклангай?
Мал излеген казагым,
Казадан калай саклангай?
Каракус минер терекке,
Канатын яйып эрекке,
Йылкы ишинде боз биедей Сарыгыз
Кайгы салды юрекке.
Каракус кайда барасынъ,
Канатынъды талдырып?
Сарыгыз кайда барасынъ,
Казагынъды калдырып?
Ай каранъа, куьн – булыт,
Акша гана* туьссе, табылмас.
Сарыгыздынъ ак бетинде бир менъ бар –
Сабыннап ювса агармас.
Терезеден бойлап карасам, –
Сарыгыздынъ башпагы* туры, оьзи йок.
Эсиктен шыгып карасам, –
Сарыгыздынъ анасы туры, оьзи йок.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Сарыгыз – в рукописи «Сары кыз» (орфография памятника).

² Тувган улы (Тоган улы) – ногайский княжеский род Тугановых.

Апрам

Бурында ногай арасында асламшылык* этип юрген Апрам атлы эрмели йигитин куьнлесип, бир солтан оьлтирткен. Бу акта йыр шыгып, кобызга алынган.

Апрам минген ак-шал ат,
Шапса тоьске марайды*,
Апрамды эситкен кыз
Терезеден карайды.
Апрам минген ак-шал ат,
Салсань, сувга батпайды,
Апрамды коьрген кыз
Тоьсегинде ятпайды.
Сув терек бийик болмаса,
Сувга салкын кайда эди?
Каскабас солтан болмаса,
Апрамга оьлим кайда эди?

Таскалды

Бир мырзадынъ Таскалды атлы сыпатсыз кызы кисиге коьринмей яшаган. Оны коьрмеге авас эткен йигитлерге: «Алты ай койымды баккан киси мени коьре билер!» – деп, ярлаган*. Бу акта йыр шыгып, кобызга алынган.

Артув-артув* кыр калды,
Алпыс токлы бир калды,
Артув кырдан шыгалмай,
Топар-топар кой калды.
Алты ай бактым койынъды,
Эш коьрмедим бойынъды.
Энди коьрдим бойынъды,
Карыскыр* кырсын койынъды!

Кыз Атыйок

Бу да куллык-ярлылыктан оьтири, суьйгениннен айырылув сазы*

«Кыз Атыйок» сазымыз,
Аруьвлер болган язымыз,
Аккерманда*, Крымда
Бек дувлаган* данымыз*.
Кырымнынъ кызыл тасыннан,
Кызлардынъ кулан шашыннан,
Мал-садака, кой-курман
Йигиттинъ сыйлы басыннан.
Лаба, Кобан арасы –
Туьрли селтен* баласы,
Атыйокты бизден айырган –
Мырзалардынъ баьлеси.
Ак каптал кийдим уйгынша,
Туьйме тиздим толганша,
Кетеринъди билмедим –
Оьппес пе эдим тойганша?
Агаш коьрки – япырак,
Аьдем коьрки – опырак,
Кел ойнайык экевимиз,
Душпан коьзине – топырак.

Ботагоьз¹

Ботагоьз аруьв бозторгай
Бозлай-бозлай сув ишер.
Ботагоьз онда, мен мында,
Мыймылдасып куьн кешер.
Тас тасладым булакка,
Тасым туьсти узакка,
Ботагоьзден айырылып,
Шыгып кеттим казакка.
Буз уьстинде бувак* бар,
Бувакты алар шувак бар,
Мунъаймашы, келтайдар*,
Мунъ таркатыр бугак бар.
Бозалы шоьлмек – мойны тар,
Болжал кескен куьним бар,
Сол болжалда келмесень,
Шыгар-шыкпас яны[м] бар.
Тепсень, терезе ашылар,
Ишинде явхар*² шашылар,
Сагынып келип, бир оьпсень,
Макмыр коьнъилинъ ашылар.
Явырын япкан ялкын шаш,
Яйып салса, [б]атарма?
Ботагоьзди коьрген келтайдар
Уьйинде тыныш ятарма?

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Ботагоьз – в рукописи «Бота коьз» (орфография памятника).

² Явхар – в рукописи – с апострофом «яв'ар».

Улан аруьв

Акшатыр куьйине биюв сазы
Аруьв кызлар уьй карар,
Эрте турып шаш тарар,
Шаш бавынынъ ушыннан,
Салтыратып пул* байлар.
Ап-аласа* савыскан,
Атта болар куйыскан*,
Тоьсти тоьске тийгизсень,
Сонда болар суьйискен.
Бир торы атым бар эди,
Куйрыгы-ялы кара эди,
Мен суьйгендей сен суьйсень,
Не касуьвет бар эди?
Ал даьрийе* коьйлегинъ
Онъ тизинъе оралар,
Аманатынъ сав сакла –
Авлак уьйде соралар.

Аьпелем*, йигит, оьзинъе,
Тавып айткан соьзинъе,
Аман барып, сав кайтсанъ,
Аманатынъ оьзинъе.

Айырма яв

Бурында йылкы баккан бир йигит адасып йойылады. Онынъ нышанлысы баска йигитке барады. Тойлары болып турганда йылкышы йигит кайтып келеди. Сол заманда бу йырды йырлап ол оьзин танытады.

Кыбладан* еллер эсерме?
Алдыма кызлар шыгарма?

Болат канъшы колга алып,
Онъ тизине таянып,
Куйылган кара айдарым
Айырма яв сонда кесерме?

Екеннинъ* туьбин ел кесер,
Туьединъ мойнын туз кесер,
Йигит мойнын, тенълерим,
Айырма яв, аьруьв кыз кесер.

Йылдырым* бойы, тал бойын,
Йылкыды сонда кайырдым,
Йылгадынъ иши йылы деп,
Йылкыга бола айырылдым.

Акыйкат сазы

Казаклыкта оьлген йигитти кызганып шыгарылган саз

Аксамнан сонъ куьн тувмас,
Агарган сакал каралмас,
Буюкрейген куртка туьзелмес,
Коьреек коьрим йойылмас.

Тавда болар таргыл тас,
Бек дарылсанъ*, шыгар яс.
Кыйналганда табылган
Айырмай сени аданас.

Аданасым оьлди деп,
Сай суьеги калды деп,
Канжыгага канлы коьйлек байланып,
Кайтып келди коьк доьнени* айланып.

Елкемде меним ети тас,
Елкемди кесип кетти кыз кардаш.
Мойнымда меним мойын тас,
Мойнымды кесип кетти аданас.
Аданастан кем тувыл деп, йылайман,
Казаклыкта бирге юрген тенъ-йолдас.

Шокырак бас

Суьйгенине бара алмаган кыз уьшин шыгарылган саз

Шокырак басы кайнайды,
Камышым салсам, бойлайды.
Қамыстай бойлы аьруьв кыз
Йигиттен йигит сайлайды.

Йылкынь кетсе, елден тап,
Койынь кетсе, нувдан* тап,
Туьень кетсе, туздан тап,
Малынь кетсе, кырдан тап.

Кызыл йийрен ат минип,
Қыл куйрыгын шурт туьйип,
Йигитинь кетип йойылса,
Кулан шашлы кыздан тап.

Шетлевик шергтим – асы йок,
Яманнынь ярга баасы йок,
Яманлар яр кадинь* билмесе,
Уьйретпеге досы йок.

Койлегинь алды коьп нагыс,
Койгенге барсань, алдырма.
Койкирек толы коьп сагыс –
Койп яманга билдирме.

Эсигим алды сытырман,
Шырпы йья ятырман.
Келтайдарым* келер деп,
Шынты уйклармай¹ ятырман.

Эсигим алды орман ды,
Сен яманга бармам ды.
Сен яманга барсам да,
Бир яхшысыз болмам ды.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Уйклармай (уйклай алмай) – исправлено, в рукописи «уйкалмай».

Ак бугак

Суьюв сазы

Савысканнынь баласы,
Агыннан коьп тир карасы.
Йигит соьйлеп, кыз куьлсе,
Шашыннан коьп тир яласы.

Агала* тавда кийик бар,
Ак-шал атка минип бар.
Онда кеткен кеш кайтар,

Ак бугактан суыйип, яр.
Агала тавда кийиксинъ,
Ак-шал аттан бийиксинъ,
Кубылып келип ойнасанъ,
Кобз алдында куыйиксинъ.

Карагашта каяв бар

Суюв сазы

Карагашта каяв бар,
Белинде алтын сояв бар.
Ювык ерден яр суыйсенъ,
Атынды таслап яав бар.

Карагаштан йол салдым –
Атыма колай болсын деп,
Ювык ерден яр суыйдим –
Яныма колай болсын деп.

Эки кармаксап* алдым,
Бирисин сувга тасладым,
Бир куыймеде эки кыз,
Бирисин шымтып басладым.

Каргып миндим куыймеге,
Колым тийди туыймеге.
«Йылама да сыктама –
Ананъ берген суыймеге».

Кара шынак¹ кой сойдым –
Кабырга туьпте кара йок,
Карабоьрк² халктан яр суыйдим –
Ата-анада шара йок.

Бир теректе кос алма –
Мен де алмайым, сен де алма,
Мени суыйген яр болсанъ,
Мен оьлгенде сен [де] калма.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Шынак – овца с короткими ушами.

² Карабоьрк – имеются в виду астраханские каракалпаки.

Катар каз

*Той таркатув сазы. Кобызшы, кобызында ойнай-ойнай арыганнан сонъ, сосы
сазды шала болган. Сол заманда кызлар кайта болганлар*

Катар, катар, катар каз,
Бу тартканым кайсы саз?
Анападынъ айдынъ саз,
Эдилден келген эки каз.

Суьруьв, суьруьв, суьруьв каз,
Суьруьвлескен ийги каз.
Яйыктан келген ялгыз каз,
Бавыры шубар конъыр каз.
Басканы туьлки табындай,
Мойны алмадынъ сабындай.
Кыйгаш кара касы бар,
Кундыз кара шашы бар.
Ал, ал, яным, ал, яным,
Савлык пынан бар, яным.

Абийб¹ кызы Рейме

Суьйгениннен айырылган ийгиттинъ сазы

Кобан, Куьми арасы –
Сансыз йылкы оьриси,
Шонтык болар боьриси.
Абийб кызы Рейме –
Тотайлардан кескин болар юриси.
Эсигим алды – шелкиншек*,
Сылап, сыйпап тебейим.
«Абийб кызы Рейме,
Авызынънан оьбейим!»
Минген атым ала ды,
Алады боьри талады.
Абийб кызы Рейме,
Карасам, коьзим талады,
Аькел агаш, як отынъ –
Яралы каьрип тонъмасын.
Китаьпсиз оьким* кескен
Аьбилкерим кады* онъмасын.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Абийб – ногайская адаптация арабского слова – *хабиби* – «любимая».

Йыравлар

Бу йыр Аштарханда, Краснояр районунынъ Хожатай авылынынъ муаллими Ковш-маьмбет Ийгимамбет улынынъ тептериннен 1915 йылдынъ 17 мартында язып алынды.

Энди сизге соьйлейим
Йыравлардан бир баян*.
Тиекте¹ Аьли-бакшы*
Вакытында йыршы болган,
Манъышлактан* туьс коьрип,
Акыйкаттан коьп айткан.
Молтаны² сарайында
Фахриддин-йырав болган,

Асыл тувган-тукумы –
 Казанлы Абушахман.
 Мунынъ тежим* бир ашык*
 Тувар мекен анадан?
 Акмешит маъллесинде*
 Сыдыкбай шайда* болган.
 Йыравлыкта бехисап*,
 Табылмас ышбу* заман.
 Казан иши маъллесинде* –
 Фазыл улы Ахмеджан,
 Китаббин де эм дурыс
 Санобардан* яраткан.
 Аыр ким оьз аьлинше
 Дуныяда суьрди давран*.
 Олар кеттилер коьшип
 Сосы ялган дуныядан.
 Олар кетти, биз калдык,
 Эй, агалар, бу заман.
 Кене Ярлы-Тоббеде³
 Кыдыр атлы бир пелван*,
 Каар этсе, дуныяды
 Толтырар ол йыр мынан.
 Не этсин ол оьзи пакыр*,
 Кадири* йок, вай⁴ аман!
 Кене ашык* Маьмбетаьли
 Хазирде* шайда* улан.
 Хоштарлыкта*⁵ йок тайы*,
 Оьктемликтен йок нышан.
 Коьп миннет* эм наз* этпес
 Той-йыйында аьр заман.
 Мухтасары*, йоралар*,
 Соьзимиз болды тамам.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Тиек – название населённой ногайцами слободы в дореволюционной Астрахани.

² «Молтаны сарайы» – Агрыжанский двор – Индийское торговое подворье, основанное выходцами из города Мултан и его окрестностей (ныне на территории Пакистана).

³ Ярлы-Тоббе – аул юртовских ногайцев (ныне с. Осыпной Бугор Приволжского района Астраханской области).

⁴ Вай: вай аман – возглас сожаления.

⁵ Хоштарлык* – исправлено, в рукописи «хоштаплык».

Яман ат¹

Бу йыр Аштарханда, Краснояр районунынъ Хожатай авылынынъ йыравы Абдулкадыр Бекбав улынынъ авызынан 1917 йылда, ноябрьдинъ 12-де, язып алынды.

Эй, Элмырза, кулак ас:
 Бу дыр соьзим акыйкат!
 «Барып кел, – деп, – уьйинъе», –

Бердинъ мага урыхсат*.
Оьтеш бала аькелди
Козалакка* егип ат.
Арык атты коьрген сонъ,
Тамаша этип, калдым мат*.
Эл]л[и бавдай² ек[к]еним,
Бар арбада бираз зат;
Арып калса колымда,
Коьргенлерден бек уят.
«Мин! – деп айтар бабасы, –
«Айлак ийги аьруьв ат».
«Бисмиллаб!» – деп, олтырдым,
Этип Акка³ мунажат*.
Каты кагып айдадым,
Делбигеге* мукаят.
Бираз озып кеткен сонъ,
Каьрип коьнъилим болды шат.
«Кус» десем де болаяк,
Тек айванда йок канат:
Экинди озып, аксамда
Келдим уьйге саламат⁴.
Кирип уьйге олтырдым,
Балаларым болды шат:
«Атам, калай келдинъ сен?
Бу не деген яман ат?»
Атым яман болса да,
Кудайым берди куват;
Туяклары кызганда
Басады кабат-кабат.
Сосы аттынъ тагрийфин*
Баян* эттим, кылып* ят*.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Яман ат – жанр произведения определен А.-Х. Джанибековым как шуточная песня (куьлкили йыр).

² Эли бавдай – здесь: толщиной [как шнурок].

³ Акка – здесь: Аллаху.

⁴ Саламат – исправлено, в рукописи «саьлемет».

Аьдет йырлар

Бесик йырлары

Увыл балады тербетуьв

1928 йылда Ашыкулак районынынъ Тукуй-Мектеп авылында Уьзликкен Аьмит кызынынъ авызыннан язып алынды.

Эй, айданак, айданак,
Ак билеги кардан ак.
Анадан сендей тувган йок,
Тувган сендей болган йок.

Саавре деген салкыншак,
Салкында ойнар кулыншак.
Саавре диер уйинде
Эки бала болыпты.

Бирининъ аты Эдилбай,
Бирининъ аты Яйыкбай.
Тогын тапса, яй эткен;
Кегей тапса, ок эткен.

Торгай атып ас эткен.
Ол торгайдынъ суьегин
Уыйкен сарай кос эткен.
Кобрингенди дос эткен.

Астына минген атларын
Кендир минен тысаган.
Ярлылык пан яшаган.

Той йырлар

Кыз аруьв йыры

Бу йыр Ашыкулак ШКМ окувишысы Солтан Османовтынъ теңтериннен 1930 йылдынъ 21 майында язып алынды.

1

«Айт!» десенъиз, айтайым,
Кыз аруьвди маратып*,
Кудалар кырдан келеди,
Кыз аруьвди соратып.

Енъгеси уйден шыгарды,
Коразлы явлык оратып.
Айттырады бийкешти*,
Аыйкеллерин таратып.

Тон тасладым киймеге,
Кыстынъ куьни сувук деп,
Келген куда сойлейди:
«Кел болайык ювык!» – деп.

Онда куда айтады:
– Тавлылардынъ аьдети,
Ашшы болар кагасы,
Он бес тувар, бир етек* –
Бизим кыздынъ баасы».

2

Онда куда сойлейди:
– Кет дегенде, кетейим,
Кел дегенде, келейим,
Койсана, куда, етекти,
Он бес тувар берейим.

– Суьек сатув – суьт акым,
Табан акым – коьз ясым!
Сорайман тень-досымнан –
Бир етексиз болмайды!

– Катерим* калды, а, куда,
Сосы айткан соьзинье.
Етек мага зат тувыл,
Кыйын болар оьзинье.

– Тень-досымнынъ авызын
Соны мынан ябарман,
Кыйналсам да, етекке
Бир эки-уьш тон табарман.

– Куда, соьйлеген соьздинъ
Аьли келтирдинъ ызын.
[Он бес тувар, бир етекке]¹
Ярасып алдым кызынъ!

3

Татувлыкка ырымлап,
Кудага шербет септи,
Кыз уьйиннен ишкен ас
Кудадынъ ишине кетти.

Кудагай турып, айланып,
Кудага кайкана этти.
Шыгарып акшасын берип,
Куда атланып кетти.

4

Мусылманнынъ аьдети –
Келип сальем* береди,
Кыз аьруьвдинъ анасы
Уьй коьрмеге келеди.
Кудагайга шылавыш*,
Колына юзик береди.

Кудагайга кудасы,
Тоьселип болды² бакша.
Кудагайга – бир маьнет,
Балаларга – увак акша.

Кудагай да куканълап*,
Тоьр басында олтырды.
Комгазы ман куймакка
Бир сандыкты толтырды.

Ашап-ишип, кейпленип,
Туьсти авыл йолына.
Кудасын атка мингизип,
Берди шыбык колына.

5

Танымаган биревге
 Кыз да калды байланып,
 Арады бираз йиберип,
 Келди куда айланып.

Кудасы кудасынынъ
 Сорастылар уй алин,
 Кудайгай, коьзин кысып,
 Уьйден шыгарды байын.

[Кенъес этип экеви]³
 Авдарып сойды малын⁴.
 Калемпирлеп, бурьшлап,
 Кудайгай берди шайын.

6

Шайын ишип болган сонъ,
 Кудасы деди булай:
 – Дуныядынъ арты узак,
 Аьдемди аьжел кувар,
 Коьзимиздинъ савында,
 Алсана, куда, тувар.

– Аларман, бек яхшы болар,
 Алла берсин татувын.
 Мен йыйылып барарман,
 Ваьде болсын каты* куьн.

7

Бу каты куьн тойым деп,
 Йыйлды кудамынъ касы.
 Бар кайгысын теберди,
 Ясын Кызлар* калага
 Аракыга йиберди.

Мен тамаша боламан
 Кум ишиндеги анъга,
 Огып-кусып кудалар
 Шыга койдылар танъга.

8

Эки ат пан йыйнатып,
 Салды куда малларын.
 – Аштархан йолы айман,
 Сарапан йолы бурам,
 Он бармак та тенъ тувыл,
 Сайып алсана, куда.

– Неше сайы сайынъыз:
 Кынъыр муьйиз сыйырынъ,
 Эки курыгыр тананъыз.

Мен ок кайдан билейим
Куда малын-туварын⁵?
Кагып-согып кудалар
Сайып алды туварын.
Он маънет акын алып,
Алал йипке йипледи.

9

«Хайырлы болсын тойынь!» – деп,
Толган ногай кутлады,
Йыйылыскан коьп ногай
Кийит тонын сайлады,
Куыйме* арбадынъ артына
Караватын байлады.

«Айданъыз!» – деп, айдады.
Уыйкен тоьбе басында,
Уыйкен торы ат астында,
Ат ойнатып киевдинъ,
Отыз тенъи касында.
Киев каьрип нейлесин⁶ –
Куьезли куьни басында.
Куыйме арбадынъ касында
Билдирди улан савлыгын.
«Ол наьсипсиз яннем⁷», – деп,
Еньгеси берди явлыгын.

Келиншек ока салыпты
Капталынынъ енъине,
Алган-алган явлыкты
Элтеп берди тенъине.

10

Туьнеги бирев яс киев
Бир аьлемет акырды,
Киев куыйме авдарып,
Пише-бала бакырды.

Кудагай кудагайын коьрип:
«Хош келдинъ!» – деп, октады.
Ак отавдынъ алдына
Куыйме арбасы токтады.

– Мен базардан алганым,
Сактыян тувыл, товар ды.
Шокпардай, юзик берди, – деп,
Кудагай салды хабарды.

Маржан шогы салпырап,
Кирди отав ишине⁸.
Кыз даянып болмады
Киев ястынъ куьшине.

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ [Он бир тувар, бир етекке] – в рукописи эта строка отсутствует, но она имеется в опубликованных текстах песни.
- ² Болды – исправлено, в рукописи «боьлди».
- ³ [Кенъес этип экеви] – в рукописи эта строка отсутствует, но она имеется в опубликованных текстах песни.
- ⁴ «Авдарып сойды малын» – в рукописи эта строка находится на месте третьей строки предыдущего куплета; исходя из контекста и в соответствии с опубликованными текстами песни, строка переставлена.
- ⁵ Туварын – исправлено, в рукописи «куварын».
- ⁶ Нейлесин – стяжённая форма от «не айлесин?» – что сделает? что поделает?
- ⁷ Яннем – то же, что «яханем» – ад, преисподняя; здесь в шутивно-ругательном значении.
- ⁸ Кирди отав ишине – речь идёт о девушке (невесте).

Кыз келтируув йыры

Бас куда:

– Кобринген коьгирейип, коьл панасы, яр-яр,
Кутлы болсын тойынъыз, кыз анасы, яр-яр.
Талдынъ буьрин шайнаган нар* ботасы, яр-яр,
Кутлы болсын тойынъыз, кыз тотасы, яр-яр.
Сув туьбинде коьринген коьк елиншек, яр-яр,
Кутлы болсын тойынъыз, кыз-келиншек, яр-яр.

Еньге:

– Хош келдинъиз, кудалар, тойымызга, яр-яр,
Сизди алып туры эдик ойымызга, яр-яр.
Кишкенеден аьруввим камка кести, яр-яр,
Оьз теньнининъ янында артык оьсти, яр-яр,
Кийгени аьруввимнинъ ал шугадай, яр-яр,
Оьз теньнининъ касында каршыгадай, яр-яр.

Йигит:

– Бизим еккен арбадынъ бары да уйгын, яр-яр,
Кыз каршыга болса, йигит – туйгын, яр-яр.

Кудаша:

– Кел-кел, куда, кел, куда, манълайыма, яр-яр,
Таьтли юзим салайым танълайынъа, яр-яр.
Коьзенектен ал явлык тартысайык, яр-яр,
Кел-кел, куда, кел, куда, айтысайык, яр-яр.

Бозлавлар

Бай кожа* оьлгенде бозлав

Бу бозлавлар Ашыкулак районынынъ Тукый-Мектеп авылында Уьзликкен Аьмит кызынынъ авызыннан 1928 йылдынъ июнининъ 26-да, сол ок авылдынъ окытувишысы йолдас З. Дуыйсаьли улынынъ коьмеги мен эм де бек кыйынлык пан, язyp алынды

А.-Х. Жанибек

Атам ага киси эди,
Азбарына ат байлап,
«Тенъим-досым минсин», – деп;
Казанына казы мынан ял салып,
«Каърип-касар тойсын», – деп;
Сандыгына кызыл алтын мал салып,
«Улым-кызым тойсын», – деп;
«Калганына болсын», – деп,
Айланасын авлаган,
Тоггерегин каърип-касар курсаган.
Анам бийке киси эди,
Карарламай уый пишкен,
Карысламай тон кескен,
Бузбай булан* писирген,
Булытты колы мынан ыслаган.
Каргалар канга молыкты,
Калганлар, тебингисин терлетпей,
Канжыгасын канлатпай,
Тегин малга йолыкты.
Кара тоны – калмай кис*,
Калемининъ ушы – сис,
Кара кабак ат минип,
Кара ямышы боьгдирип,
Сабанласынъ¹, сырласынъ,
Сабанда бирге ойнаган йолдасынъ –
Кады берен келди энди:
Ак кагыты тизинде,
Ез даьвити* колында,
Терекеге малынъ салмага,
Тептерге басынъ салмага². [...]
Аягымды басалмаган бос куьнде,
Авызымды ашалмаган яс куьнде,
Каз мойын шоьмиш колга алып,
Халк сувардым бир куьнде.
Эмен табак колга алып,
Эл сувардым бир куьнде.
Аьлшембер айдик шагымда,
Куьлтиреген гуьл кеншек куьнимде,
Беренки каптал бел кысып,
Канивет коьйлек ер сызып,
Айдай сыргам ялтырап*,
Алтын тогам* малкылдап*;

Ак калай кумган колга алып,
 Боз Куьмидинь бойында,
 Аягы терек, мойны эрек,
 Айры оьркеш туьем барында;
 Туяклары сылтырап,
 Муьйизлери йылтырап,
 Карс-карс этип куьйсеген*
 Кара малым бар куьнде;
 Кабагыннан караган,
 Туягыннан шыккан шаньы бораган,
 Коьп йылкыдынь барында;
 Ынъыранып шыккан ынъ, ийгим,
 Йыгып кырккан юн, ийгим,
 Козысына айваннынъ,
 Манъырап келген сеси, ийгим,
 Атам-анам бар куьнде,
 Абырайдынъ тусында,
 Алла оьзиме бергенде,
 Даьврен* суьрдим бир куьнде.
 Хайран* болып тураман:
 «Булай неге болдым?» – деп.
 Аксакал³, найып* болмадым,
 Кисиден каргыс алмадым,
 Аз ясадым⁴, коьп коьрдим,
 Кайгылы куьнди бек коьрдим –
 Кол кавсырып, тиз буьгип,
 Колтыгыма кол салып.
 Токсанлап бие савган байлар бар,
 Сабасынынъ* туьби куры боларма?
 Тогызлап сыйыр савган бийке бар,
 Шелеги куры турарма?
 Толгатып бебей тапкан таьвкейдинь
 Колтыгы куры турарма,
 Коьнъили маьрим боларма?

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Сабанласынъ – *здесь*: «сабанлас» – напарник по полевым работам.

² Салмага – следующая страница в рукописи отсутствует.

³ Аксакал – родовой старшина в дореволюционном Караногае.

⁴ Ясадым – *то же, что* «яшадым».

Ярлы кожа* оьлгенде бозлав

Яман оьлди, яс оьлди,
 Ярлылыкка карсы оьлди.
 Ел болмаса, сувык йок,
 Мал болмаса, ювык йок,
 Куьнъирдеген коьши* йок,
 Куьйсейтаган* малы йок,
 Асаба кызар заты йок.

Теренге туьстим, – сай да йок,
Тебинге туьстим, – мал да йок.
Арбасы сынсын боклыктынъ,
Атасы оьлсин йоклыктынъ.
Ярлы деген кыйын ис,
Аьдемнинъ эт ювыгын ят эткен.
Ялгызлык деген кыйын ис,
Айтар соьзден мат* эткен,
Соьйлер соьзге ят эткен.
Тартпай, тилим кесилген,
Урмай, тоьбем тесилген.

Уьй басы катын оьлгенде бозлав

Бийкелердинъ бийкеси,
Бийик тактынъ иеси,
Тастары]н[орай салынган,
Тамагынынъ астыннан
Ишкен асы коьринген.
Тувмагалы уьйдинъ иеси,
Толкысыган коьп наьвметтинъ манасы*.
«Коьшпем, коьшпем», – деп эди,
Коьшпем еткен басына.
Коьш токтатып, ас берген,–
Сонысы еткен басына.
Каты янып, тез соьнген,
Капылыстан* атланган.

Йигит оьлгенде бозлав

Даналардынъ данасы,
Эмбекли эр Кабылдынъ анасы,
Кыйынлы каьрип Канетет
Булай айтып толгайды:
– Толай майтак* иеси,
Хан ялалы Кабылым,
Оьксизлей оьзим саклаган
Оьгей тувган увылым.
Оьз янымда тирегим,
Аьр не ерде керегим,
Омыравда ян саклаган юрегим,
Авданлаган уьйкен уьйде шырагым,
Кабыргамда канатым,
Кабыл атлы саьнетим*,
Карт атанънынъ сен оьзинъ
Артык суьйген баласы.
Хан ялалы, бий сынлы,
Илгери баккан* тилекли,
Ийилмеген темирдей,
Ат басындай юрекли.
Аюв сынлы ол оьзи

Батыр биткен билекли.
Адаганда акыл табаган.
Алты юртка ол оьзи,
Кайтпай, карсы шабаган.
Яз куьниндей, ййнаган.
Яв коьргенде, ол оьзи
Эки коьзи кайнаган.
Каранъа оьтуьв, каншы оьзек,
Анърык арка бойында,
Шора болып, ойнаган.

Кыз оьлгенде бозлав

Калтыраса, кара киске* боьледим,
Кара кис каты болар деп,
Катебеге боьледим.
Катып уйклап ятканда,
Юрегининъ басына
Колым салып карадым.
Эркелесе, эр увылга баладым,
Эриксе, авыл уйге кыдырттым.
Оьрнекли коьйлек кийгиздим,
Орын этип оьстирдим.
Тармаклы коьйлек кийгиздим,
Тарпан этип оьстирдим.
Кайда сеннен коьргеним,
Коьрген минен билгеним?
Ал явлыкка туьйилип,
Алтыны калды ййылып.
Гуьл явлыгы туьйилип,
Куьмиси калды ййылып.
Тапканасы¹ калды тагувлы,
Тагы калды курувлы².
Тапканасы калса, талк болсын,
Тагы калса, куьл болсын.
Яклавы алтын, ягы – ез,
Яхшы аьруьвим атланды.
Ийнеси алтын, ййиби – ез,
Ийги аьруьвим атланды.
Каншысы, камка кесип, кайыскан,
Ийнеси, инжи тоьгип, майыскан,
Ийги аьруьвим атланды.
Ышбавлы элден каншы алган,
Ушкан анънан уьлги алган,
Каншысы ман хат язган,
Дорбасынынъ авызына,
Ока тигип, ат язган.
Егилген арбам туварган,
Иертленген³ атгы ййберген,
Сарайыма сар салган,

Юрегимнинъ басына
Кетпес койы⁴ дерт салган,
Ашувлы кетип, дертли оьлген,
Арманышлы кетип, мунълы оьлген.
Яз киеген дегелей,
Кыс киеген биелей,
Кийип билген кисиге
Ак куьбеден кеми йок.
Йоклап билген кисиге
Садаклы санлы эрден кеми йок.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Тапкана – куьйме* (*примеч. А-Х. Джанибекова*)

² Курувлы – исправлено, в рукописи «кырувлы».

³ Иертленген – то же, что «иертилген».

⁴ Койы – исправлено, в рукописи «коя».

Яс бала оьлгенде бозлав

Баьпишима кум толып,
Баса алмай туры эдим.
А*, йыйылган ямагат,
Айып эте коьрменъиз!
Баскарып, йылай алмай туры эдим –
Баьпишим бар, месим йок,
Акылым бар, эсим йок.
Давылбазлы* тавыслы,
Уьйкен уьйдинъ баласы.
Элекенли, кумганлы
Эскили уьйдинъ баласы.
Бу дуньяда нелер бар?
Ботасы оьлген туье бар,
Кулыны оьлген бие бар.
Бу йыйында нелер бар?
Бебейи оьлген таьвкей бар,
Таьвкейи оьлген бибей бар.
Ясаган¹ ясы келгенге,
Ясы алпыска еткенге,
Куралайдай коьзи кызарган,
Кувдай шашы агарган,
Караган ялгыз коьзи йыгылып,
Аллалап² йылай калган кейкей бар.
Бурынгылар, зергерлер^{*3},
Ботасы оьлген туьеге
Нар телипти суьт уьшин,
Кулыны оьлген биеге
Тай телипти ат уьшин,
Бебейи оьлген таьвкейге,
Аллалап йылай калган кейкейге
Не телигей экен ди
Мадар эткен зат уьшин?

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Ясаган – то же, что «яшаган».

² Аллалап – многократно повторяя «Алла».

³ Зергерлер – в значении «ювелиры» не вписывается в контекст, возможно, там было другое слово.

Келиншек бозлавы

Бесигимде бегистим,
Бес ясымда табыстым,
Он бир яста бир ястыкта бас костым,
Он экиде калмай сырым тоьгистим.
Тайымда таспа тагып уйиретти,
Кунанымда* курык суьйретти.
Эсигимди кесе туьргизди,
Эркинликти оьз басыма суьргизди.
Бир колыма май берди,
Бир колыма шай берди,
Дуныяды оьз басыма яй берди.
Акшады буллай санатты,
Мамыкты юнлей сабатты.
Акша тувыл, – бул да йок,
Мамык тувыл, – юн де йок –
Бу кайраным* кеткен сонь.
Ат табылмас демеймен –
Аркасы явыр табылар,
Эр табылмас демеймен –
Эрни елке табылар.
Коьшкенде, коьшим* айдаган,
Конганда, кос ат байлаган –
Сендей кайда табылар?
Басымды бал ман ювдырган,
Белимди талдай бувдырган,
Эттен йилик ыслаткан,
Эн даьрие* кийгизген,
Булытка еткен суьньги* алган,
Бурынгыдан уьлги алган,
Таянганда, тал корады япырган,
Суьенгенде, суьньги сабын сындырган –
Сендей кайда табылар?
Алла язган язувым,
Атам коскан косагым,
Этиме кийген коьйлегим,
Эт касыган тырнагым,
Калемпир туьсли коьйлегинь
Кимге бердинь киймеге?
Касы* аргымак айванды
Кимге бердинь минмеге?
Сув тилесе, бал берген
Оьзинье алган кутсызды
Кимге бердинь суьймеге?

Зелюньлер¹ оьлтирген йигит акында бозлав

Биринши вариант

Бу вариант та, тоьменде келтирилген экинши варианттай болып, Ашыкулак районынынъ Тукый-Мектеп авылында Уьзликкен Аьмит кызынынъ авызыннан 1928 йылдынъ июнининъ 26-да язып алынды.

Куралай токсан айында,
Кубырсыган ала язлык басында,
Киндигим бирге кесилген,
Кирим бирге ювылган,
Тар курсакта бир яткан,
Этли эмшектен бирге эмген,
Эдигедей эр ялгыз,
Арты-алды йок ялгыз,
Аягы толар-толмас асы бар,
Он етиге етер-етпес ясы бар,
Кеткен эди бир иске,
Коьк йоргасы йол салып,
Езавыз² туьбек* белге алып,
Таьтли аьжелин колга алып,
«Зелюнь деген береннинъ
Энди артыннан барсам», – деп,
«Барып оьшим алсам», – деп,
«Атамнан калган алал мал,
Алла оьзиме бергенде,
Айдап алып, кайтсам», – деп.
Авылы яман буьлгенде*,
Халкын савлай кырганда,
Ашувына шыдамай,
Айбетине тоьзе алмай,
Кеткен эди бир иске,
Агынмагы ебе салган юриске.
Теньи минен тенъелип,
Куры* мынан куралып.
Айта турдым оьзине,
Карай турдым коьзине –
Айткан тилим алмады.
Алладан аьмир* болганда,
Кабыргадан канлы яра тийипти,
Карувы бек тайыпты.
Мен ок кайдан билейим
Ак кайыршак капканын,
Япан* туьзде, язы* шоьлде,
Янында бир тувгансыз, ятканын.
Ямышынъды яйган болсанъ терекке,
Камышынъды илген болсанъ бутакка.
Тилин киси билмеген,
Динин Кудай суьймеген,

Кабагына кар явган,
Мыйыгына буз турган,
Ийт, некесиз со зелоьн,
Езавыз туьбек колга алып,
«Бер янынъды!» – дегенде,
Ялтарып* кашкан болсанъ эрекке.
Куватым айта кетипти:
«Етпести минип, шав болма,
Кудирети кенъ Кудайдынъ,
Бермесин тилеп, яв болма.
Ямышымды ябалмадым терекке,
Камышымды илалмадым бутакка.
Алладан аьмир болды деп,
Алдымнан сары сазлар бувганда,
Артымнан сансыз аьскер кувганда,
Ялтарып кашалмадым эрекке».
Алдаспан кылыш пынан паралап,
Айдай бетин яралап,
Мен ок кайдан билейим,
Япан туьзде оьлерин?
Капыста ман аракы
Кайсы атанънынъ асы эди?
Тилин киси билмеген,
Динин Кудай суьймеген,
Ийт, некесиз бу зелоьн
Кайсы атанънынъ досы эди?
Амалым айта кетипти:
«Капыста ман аракы
Эрмелидинъ асы экен.
Тилин киси билмеген,
Динин Кудай суьймеген,
Ийт, некесиз бу зелоьн,
Аьжел етсе, дос экен».
Ийтелги* кус мактанар:
«Ийтсиз коян алдым!» – деп.
Япалак* кус мактанар:
«Теппей, тавшан* йыктым!» – деп.
Шуьлтиреген зелоьн каьвир* мактанар:
«Касы кара, коьзи коьк,
Караборан шырайлы,
Сайлап, батыр йыктым!» – деп.
Кара явлык байланды,
Казаклыкка сайланды.
Сарала явлык байланды,
Салдатлыкка сайланды.
Ай карадан кавысты,
Айынлык яман ерден шабысты.
Калада казак кайгырды,

Калмай шешен куьсинди.
Кара, кара, кара тас,
Кабырга ярып ок тийсе,
Калдав* экен аданас.
Суьйри, суьйри, суьйри тас,
Суьриншек ярып ок тийсе,
Суьев экен аданас.
Коьлденен ятсам коьмерим,
Коьп ятканда йыярым,
Шалмаса тиркев сары атан*–
Ким айдасын энди сеннен сонъ?
Саргайып сары тартканда,
Сагынып мараз ятканда,
Айдай тандыр киси мен,
Ким тергесин сеннен сонъ?
Каты келген хабардынъ
Кайсы экенин билалмай,
Уьш олтырып, уьш турдым,
Уяда бала кустай талпындым,
Не коьрмедим, не коьрдим?
Не коьрсем де, мен коьрдим.
Телеген* егип, тер[и]с коьштим,
Терис ерден сув иштим,
Ярама тарткан йямашам,
Ярмай салмай босламам.
Аявлаган ак бебем –
Куьлтедей эки басын бувдырдым,
Балыктай, сувга салып, ювдырдым.

Экинши вариант

Куралай токсан айында,
Кубырсыган ала язлык басында,
Киндигим бирге кесилген,
Кирим бирге ювылган,
Тар курсакта бир яткан,
Таьтли эмшекти бирге эмген,
Эдигедей эр ялгыз,
Шимиревдей шок ялгыз,
Арты да алды йок ялгыз,
Аягы толар-толмас асы бар,
Он етиге еткен ясы бар,
Кеткен³ сол мадарым бир иске,
Коьк йоргасы⁴ йол салып,
Таьтли ажалын колга алып,
Езавыз туьбек колга алып,
«Зелоьн деген береннинъ
Энди артыннан барсам», – деп,
«Барып оьшим алсам», – деп,

«Атамнан калган алал мал,
 Тартып алып зелоьннен,
 Айдап алып, кайтсам», – деп.
 Авылы яман буьлгенде*,
 Халкын савлай кырганда,
 Ашувына шыдамай,
 Айбетине тоьзалмай,
 Кеткен эди бир иске,
 Агынмагы ебе салган юриске.
 Теньи минен теньелип,
 Куры* мынан куралып.
 Айта турдым оьзине,
 Карай турдым коьзине –
 Айткан тилим алмады,
 Дегениннен калмады.
 Кетти бо[л]са не коьрди?
 Кабыргадан канлы яра тийипти,
 Карувы-аьли тайыпты.
 Мен ок кайдан билейим
 Ак кайыршак капканын,
 Япон* туьзде, язы* шоьлде,
 Янында бир тувгансыз, ятканын?
 Биелейден? эки колы кан болып –
 Мурадын берсин ювганнынъ,
 Аргымак берип, дос туткан,
 Эсенинде-савында,
 Авырувын алсын тувганнынъ.
 Ямышынъды яйган болсанъ терекке,
 Камышынъды илген болсанъ бутакка.
 Тилин киси билмеген,
 Исин бирев де суьймеген,
 Кабагына кар явган,
 Мыйыгына буз турган,
 Яшамагыр сол зелоьн,
 Езавыз туьбек колга алып,
 «Бер янынъды!» – дегенде,
 Ялтарып* кашкан болсанъ эрекке.
 Куватым айта кетипти:
 «Етпести минип, шав болма,
 Болмаякка яв болма.
 Ямышымды ялмадым эрекке,
 Камышымды илалмадым терекке.
 Алдымнан сары сазлар бувганда,
 Артымнан залым зелоьн кувганда,
 Ялтарып кашалмадым эрекке».
 Мен ок кайдан билейим,
 Алдаспан* кылыш пынан паралап*,
 Айдай бетин каралап,

Аргымагын тас каладан каргыткан,
Ак куьбесин*, куьнде олтырып, ярыткан
Аданастьнь баласы⁶
Япан туьзде оьлерин?
Капыста ман аракы
Кайсы атанънынъ асы эди?
Амалым айта кетипти:
«Капыста ман аракы
Эрмели бийдинъ асы экен.
Тилин киси билмеген,
Исин бирев де суьймеген,
Раьхим этпес бир душпан
Ажал етсе, дос экен».
Ийтелги*кус мактанар:
«Ийтсиз коян алдым», – деп.
Япалак*кус мактанар:
«Языда* тири тавшан* йыктым», – деп.
Шилтиреген зелоьн гаьвир* мактанар:
«Касы кара, коьзи коьк,
Караборан шырайлы,
Сайлап, батыр йыктым», – деп.
Карала явлык байланып,
Казаклыкка сайланып,
Сарала явлык байланып,
Салдатлыкка сайланды.
Заманында, шагында
Бираз ясы келмеди.
Мага этеринъ бу меди?
Булай куьшли куьн меди?
Ай карадан кавысты,
Айынлык яман ерден савысты,
Кесер кара басыма
Ай кыйылды, куьн соьнди⁷.
Калада казак кайырды,
Калмай шешен куьсинди.
Кара, кара, кара тас,
Кабырга ярып ок тийсе,
Калдав*экен аданас.
Суьйри, суьйри, суьйри тас,
Суьриншек ярып ок тийсе,
Суьев экен аданас.
Коьлденен ятсам коьмерим,
Коьп ятканда йыярым,
Шалмаса тиркев сары атан* –
Шалыстырып ким айдасын сеннен сонъ?
Аданас йок, кардаш йок,
Аркадастан, бар болса да, пайда йок.
Саргайып сары тартканда,

- B)
17
- 2 Sarala jasloz tijlanop,
 - 2 Saldatliqqa sajlauo,
 - 2 Zamansunda sayonda,
 - 2 Bir az jass keluocdi. ✓
 - 2 Maqqa cterin bu medi?
 - 2 Bulaq nysli nysu medi?
 - 2 Aj qaradan qavostu,
 - 2 Ajonliq, jaman jerdau savostu,
 - 2 Kaser qara basuma,
 - 2 Aj qajoldu nysu hudo.
 - 2 Qalada qazaq qajordu,
 - 2 Qalmaq qesem nysendi,
 - 2 Qara-qara, qara tas,
 - 2 Qaboraya jarep oq tijse,
 - 2 Qaldau exon adanas.
 - 2 Syjri-syjri, syjri tas,
 - 2 Syrinsek jarep oq tijse,
 - 2 Syjev exon adanas.
 - 2 Koldenen jatsam xonuzim,
 - 2 Kop jatqanda jajarom,
 - 2 Jalmasa torxo sari atan,
 - 2 Jalvotorep kim qolastu senen son.
 - 2 Adanas joq qardas joq,
 - 2 Jijadastan bar bolsa da pajda joq.
 - 2 Sarayjop sari tartqanda,
 - 2 Saqjonyop maraz bolop jatqanda,
 - 2 Ajdaj taudoz kizimem
 - 2 Kim tergesin senen son.
 - 2 Hq jumuzi bilikli.
 - 2 Qara temir srajla,
 - 2 Qajta sabar jyrekli,

Сагынып, мараз болып, ятканда,
Айдай тандыр киси мен
Ким тергесин сеннен сонъ?
Ак юмыры[к] билекли,
Кара темир шырайлы,
Кайта шабар юрекли,
Батырга биткен билекли
Куватым айта кетипти:
«Шегелеген авыр астынь ишинде
Кой анасы, боз савлык,
Манъырап юртка кайтпасын.
Йылай калган абайды,
Эригип эллер коышкенде,
Мени «йок» деп, айтпасын.
Арба арбадан озбасын,
Атан тиркев созбасын.
Меннен калган абамды,
Арбага салса, калмасын;
Арба басып, оылмесин;
Киси танып, алмасын;
Тапканга тегин олжа болмасын».
Кылышымды кара таска билеймен,
Сизден коымек тилеймен.
Артым шувак, алдым яз,
Тувмас мекен мары яз?
Парманым* киси колында,
Бурындыгым киси йолында,
Ят атайдынь тоьринде,
Ят кисидинь колында.
Кешинмем танъкы, кейпим йок,
Кейп этпеге малым йок.
Кабыргалы колым соьгилген,
Коьпирген коьп даьвлетим тоьгилген.
Байдан ярлы болганман,
Байга конъсы конганман,
Эл гаьриби болганман.
Калай йыйып алайым –
Атадан калган ялгыз кыз?
Коьтере кийген коьк боьркинь
Тоьреликке салдынъма?
Языда коьп йылаган абайды
Сынавлыкка салдынъма?
Алды арбама ак ексем,
Арты арбама коьк ексем,
Аралатпай ортасына
Айры оьркешли нар ексем,
Коьшим* коьшке саналса,
Кашалайым* койлай ма[нъы]раса,

Койым туьзде яйраса,
Окалы зарбап кийинсем,
Окасы калмай ерге тоьгилсе,
Кенетеннен ярылган
Кень юрегим тенълемес.
Канлы келген коьйлеги,
Каты келген хабары.
Канлы келген коьйлектинъ
Сыгып канын ювалмай,
Бир тувгансыз ят ерден
Каты келген хабардынъ,
Кайсы экенин билалмай,
Уьш олтырдым, уьш турдым,
Уяда бала куслай талпындым,
Бир олтырып, бир турып,
Этегимди, енъимди
Канлы яска толтырдым.
Не коьрмедим, не коьрдим?
Не коьрсем де, мен коьрдим.
Телеген* егип, терис коьштим,
Терис ерден сув иштим.
Келип эдим анък этип,—
Атамнынъ ат туягы тийген йок,
Анам, ирге салып, конган йок.
Гаьрип-касар* келген ер,
Аслык-сабан салган ер,
Келдим десе, онъган ер,
Келдим болса не коьрдим?
Этегим яйып эленген,
Колымды яйып тиленген,
Ярамай тарткан яймасам,
Ярамай салган босламам.
Аявлаган ак бебем
Куьлтелей эки басын бувдырды,
Балыктай сувга салып ювдырды.
Атан ектим, нар ектим,
Арыганым билмедим,
Анькаганым* коьрмедим.
Дуныяда мен куьйикти коьп коьрдим,
Коьтерип, колым талмаган,
Суьйип, марым канмаган.
Аданаска бир суьймеге бермеген,
Авылдасы бир какканда коьнмеген,
Сеннен ашув коьрмедим,
«Ашув» демей кайтейим?
Коьзине карай мунъайдым
Коьнъилимди авлап соьз каттым.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Зелюньлер – отряды зеленых, действовавшие в годы Гражданской войны в Ногайской степи.

² Езавыз – *здесь*: медноствольное ружье («ез» – жёлтая медь, латунь).

³ Кеткен – исправлено, в рукописи «кеткенин».

⁴ Йоргасы – исправлено, в рукописи «йоргасын».

⁵ Биелейден – должно быть «билектен».

⁶ В тексте неточность: песня-плач сложена от имени родной сестры убитого, в то время как «ада-настынь баласы» – ребенок родного брата.

⁷ Сьонди – исправлено, в рукописи «сынды».

Яшав йырлар

Бурынгы байларга карсы йыр

Абрам-Тюббе авылында Эстувган-йырав Абдулхалык улынынъ авызыннан язып алынды.

1

Атайлардан калган,
Алай, яным, эски соьз:
Элге намарт туьзелмес,
Доска намарт эш оньмас.
Намарттынъ шырагы эш янмас,
Душпаннынъ досы дос болмас.
Каты юрек, акмак бас
Вагазадан* пай алмас.
Кысаслык* пан канлас бола коьрменъиз.
Явга келген кыйынга
Яман юрек эш тоймас.

2

Ялган тувыл язганым –
Билимлиден соранъыз.
Яхшы ойласак, йигитлер
Олар бизим корамыз,
Юрегимиз, тилимиз,
Бир ниетте бир болып,
Туьз ягына каранъыз.
Алыс, ювык айырмай,
Кисесине карамай,
Эки юзли ярамай,
Аканъа «Не?» деп, сорамай,
Балдай болсын аранъыз.

3

Билимсизди билгенде,
Коьзсизлерди коьргенде,
Санъырав да, савлар да –
Савлай бары тенъ болмас.
Окымасанъ, билмесенъ,
Билгеннен акыл алмасанъ,
Дунья сага кенъ болмас.

4

Окып-язып билинъиз –
 Оьнерли болар элинъиз,
 Шешен болар тилинъиз.
 Илми – емис терек ти
 Илми барда мал да бар,
 Барган ерде бал да бар.
 Келисер сенинъ аьр затынъ,
 Эш кем болмас бир затынъ,
 Айырылмас антлы дос,
 Йигерли этер юректи.
 Йигер минен – ети тил,
 Йигит болсанъ, аьрне* бил.
 Тил кисиге керек ти.
 Тилде оьнеринъ болмаса,
 Янынъдагы аьзир зат
 Коьктен алыс эрек ти.

5

Атайлардынъ, алай, яным, соьзи бар:
 Айырылса аюв ер,
 Айырылып ак кийик,
 Ялгыз шыкса, яв тиер,
 Ялгызды яв да бек суьер,
 Яв коьргенде ясанып,
 Яв кийимин яв киер,
 Боьлингенди боьри ер,
 Боьлинген койга яв тиер.
 Айырылмай, боьлинмей,
 Асылда бирге болсанъыз,
 Йигитлер, сизге ким тиер?

6

«Ярлыман» деп, «ялгыз[бан]» деп,
 Кайгы мынан зар шекпе.
 Куьни келген куьнинде
 Онъайга исинъ айланар.
 Кыйыны ман яшаган,
 Алувдан эрек кашаган¹,
 Туьзлик пинен яшаган
 Туьз ягына айланар.
 Язлык шыккан оьлендей,
 Келер, кетер дунья,
 Неше керен айланар,
 Нешевлер иске сайланар.

7

Дереже деген дегершик,
 Айланып болып, бас болар.
 Малы уьшин кызганлар,

Айланасын казганлар
Узак калмай тас болар.
Элдинъ басы болмаган,
Колына онълы ялав* алмаган,
Шошы* бизим ногайлар,
Куъни келген куънинде,
Алтынлы найза* байланар!

8

Алдынгы бизим агалар
Бермегенди суыймеген.
Кисиди, ким де болса,
Ол заманда тиймеген.
Оъз кисеси толмаса,
Миллет уьшин юрмеген,
Пақырды коъзи коърмеген.
Коъз ясы ман ялбарса,
Кулагына кирмеген.
Хак* бакылды² айырып,
Яман истен кери урып,
«Яхшы бол!» деп буйырып,
Туъз маслахат бермеген.
Хакты яккан куън уьшин,
Кыйналган³ эл уьшин,
Кыйынлык салган нешевге
Туъз яшарга оъзи уьшин
Халк та оны суыймеген.

9

Озган саъне* бир куънде
Агалар нефсин тыймаган,
Бар затына тоймаган,
Хал]ы[к уьшин ислерге
Нефсилери коймаган.
Кагыстырган, яшаган,
Амалын тапса, ашаган –
Хаддан* озган зулмылар*
Дуныяга сыймаган.
Аър кисидинъ бурынгы
Авызындагы эски соъз:
«Яхшы юрсенъ – той, – деген,–
Яманлыкты кой», – деген
Насыйхатын йыймаган.

10

Оъктемликті агалар
Уьйкен истен санаган,
Пақырларга хорлыкты
Яхшы истей коьреген⁴,

Ришивет пен урылыкты
Халал кимик ашаган.
Эндигиси буьгуьнде
Дережеден йыгылып,
Амалсыздан бувылып,
Таса ерге тыгылып,
Йыйынлардан кувылып,
Кув басында от янып,
Артында коьрди корлыкты.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Кашаган – близко по значению к «кашатаган».

² Бакылды – исправлено, в рукописи «батылды».

³ Кыйналган – исправлено, в рукописи «кыйналмаган».

⁴ Коьреген – близко по значению к «коьретаган».

Ялшылык йыры

*Бу йыр Кобанда, Орак авылында 1922 йылда, декабрьдинь 12-де, Аьмит Давыл
увьылынынь авызыннан язылды.*

– Эдилден келеяткан элши йигит,
Яйыктан келеяткан ялшы йигит,
Атынъ арык, уьстинъ енъил,
Бу кешеге конакбайынъ
Биз болайык, консанъ, йигит.

– Эдилден келеяткан элши де мен,
Яйыктан келеяткан ялшы да мен,
Атым арык, уьстим енъил,
Бу кешеге конакбайым
Сиз болсанъыз, конайым мен,
Саьдепхан ман экевинънинъ
Тобринъизде¹ олтырайым мен.
Пышкылайын пышып,
Пышаклайын кесип, берейим мен.
Омыравында саьдеп* толы
Аруьв кызлар, кир койныма,
Ала каптал ал келиншек,
Ак билегинъ сал мойныма.

Ол заманда келиншек айтар:

– Кыз дегенинъ бес куьнликтир – озар кетер,
Акылынънан айырып, ай, йигитим, серсан*² этер.
Ала каптал ак келиншек – оьмирликтир,
Сары майдай тамагынъда таты кетер.

Ол заманда кызлар айтар:

– Канъыршакта какылдаган каз тувылман,
Бу дуньяды зар кылдырган кыз тувылман.
Кызга берген кырк бес тувар

Бир атынъыз ат тувылма?
Кыстынъ кырк куън шиллесинде
Аьдемге аьдем бакпас* куънлер тувса,
Кыздынъ койны куралайдынъ
Конъыр салкын яз тувылма?

Ол заманда йигит айтар:
– Еллер эспес, карлар явмас куън болады,
Сарайымнынъ алды-арты саз болады,
Карыскырдынъ баскан ери
Кара суьем ыз болады.
Анав уьйде бир келиншек пен бир кыз баз болады.
Анав уьйде бир келиншек пен баз болгандай
Алты ай тамам яз болады.

Ол заманда келиншек айтар:
– Атланып, бараятырсынъ, йигит!
Анав элде талакадынъ ишлеринде
Алдынъа бир кыз шыга калар,
Эг]с[из эки эмшеклери
Агаштан кыйып салган тостакайдай.
Эпли йигит, эбин тавып, ыслаганда,
Эпсиз каска казык кагып,
Тал тартып кыслагандай.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹Тоьринъизде – исправлено, в рукописи «тоьренъизде».

Анъшылык йыры

Бу йыр Караногайда, Кутлыбай авылында, муаллим Абдулкерим Абдулганий улы авызыннан 1928 йылда, июньнинъ 12-де, язылды.

Тырымтайдан* каран кус болмас –
Торгай таслап, казды алмас.
Лашынна нийги кус болмас –
Ул[л]ыды таслап, кишиди алмас.
Ийтелгиде нийги кус болмас –
Ийтсиз коян ол да алмас.
Кус мырзасы – ак сунъкар –
Коьрингенди эш язбас.
Кус солтаны – боз туйгын* –
Коьрингенди эш язбас.
Кус патшасы – бийдайык* –
Коьрингенди эш язбас.
Эл ишинде бир яхшы,
Куьйменьлескен коьп яман,
Куьншиликтен коьралмас.
Сол яхшыдан сонъратын*,
Кув таягын колга алып,
Эл кыдырса табалмас.

Суьюв йыры

Куйыга йылкы келгенде,
Кисинесер кулыншак,
Кардан ап-ак¹ бетиме
Бек ярасар тулымшак*.
Кобш* касында коьрдим, яр, –
Астыньда кара атынь бар.
Гуьл² юзинь айдай малкылдап*,
Куьлгенинье завкым бар.
Стаппаннынь куйысы –
Бакылдайды бакасы.
Ярды ялга* йиберип,
Ярлы мекен атасы?

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Ап-ак – в рукописи «аппак» (здесь и далее по всему тексту книги даётся в современной орфографии).

² Гуьл – исправлено, в рукописи «куьл».

Теньсизине берилген кыздынъ йыры

Басымды ювдым бал мынан,
Белимди бувдым тал мынан,
Ал шешектей* кыз эдим,
Алдап алды мал мынан.
Сув ишинде суьлик бар,
Шынатай сыймас юзик бар.
Сен яманга мен келдим –
Коьз алдымда куьйик бар.
Сав, сав ала, сав ала,
Савлык койдынъ юни ала.
Киевмен деп юргеним
Авызын ашкан бир бала.
Теке муьйиз тень мекен?
Тентекте акыл бар мекен?
Теньим тавып, бермеген
Акамда акыл бар мекен?

Эски шынълар

Ашыкулак районында окытушы Ногман Колдас увылынынъ авызыннан эм Ка-мыш-Бурын окытушысы Ботьлек Садыкова тептериннен язып алынды.

Энар элге яйылды,
Шынъ койылды,
Кадемсизге кара ер
Энди ойылды.*

Шынъ дегенинь не зат тыр,
Келистирсень, дияр?
Шынънан сарай салырман,
Эристирсень, дияр.

Кубылыма* даьрие капталынъ
Кызыл ишли, дияр.
Салдатка кеткен гедай* яс
Оькинишли, дияр.

Сылтыр-сылтыр билезик
Ак билекте, дияр.
Экевимиз турайык
Бир тилекте, дияр.

Ыргаклы авыл – бай авыл,
Сыра* ман конган, дияр.
Ыргаклыда бирев бар
Ашык болган, дияр.

Ятсам, «ах» деп, ятаман,
Янбасымнан, дияр.
Салсам, кеме коьшеек,
Коьз ясымнан, дияр.

Мен, «ах» демей, не этейим –
Дертим куьшли, дияр,
Бу дуныядан кетемен
Оькинишли, дияр.

Каладан алган пияла –
Каратпайман, дияр,
Ыргаклы авыл ясларын
Яратпайман, дияр.

Алтын юзик, билезик –
Колга наьзик, дияр.
Кара каптал авырса,
Мага язык, дияр.

Терме уьйден сен шыктынъ,
Тоьсинъ тиреп, [дияр,]
Акылымды сен алдынъ,
Куьлемсиреп, дияр.

Капталынъды ким пишти,
Пишими оймай, дияр?
Куьнде токсан коьрсем де,
Коьзим тоймай, дияр.

Бизим уьй мен сизинъ уьй –
Арада сокпак, дияр,
Ананъ сага не этеек –
Оьзинъ коркак, дияр.

Он эки туьрли оьрнек бар
Бетявлыкта, дияр.
Ойнайык та куьлейик,
Ден савлыкта, дияр.

Ойнаганынъ, куьлгенинъ
Туьсер эске, дияр,
Эки айланып, бир келмес
Яс он беске, дияр.

Коьк коьгершин, коьк шекпен
Тонынъа тысла, дияр,
Бизим якта бек завклы,
Кел де, кысла, дияр.

Коьк коьгершин гуьрлесе,
Мен не деймен, дияр?
Досымнан коьп душпаным –
Бел бермеймен, дияр.

Сизинъ уьй мен бизим уьй –
Арада йылга, дияр,
Шақырмага кавп* этсенъ,
Колынъды булга, дияр.

Олтырасынъ ойланып,
Тизинъди кушып, дияр,
Оьлер эдим, сен болсам,
Ярдан ушып, дияр.

Куры тойдан не пайда –
Шынъ болса экен, дияр.
Мен бир шонтай тигейим
Ал шугадан*, дияр.

Йигит болсанъ, алып каш
Каршыгадан, дияр,
Кетсенъ, яхшы йолга бар –
Ана¹ йолынъ, дияр.

Разыласып калайык,
Аькел колынъ, дияр.
Ай-ай, сенинъ тал белинъ,
Камыстай колынъ, дияр.

Аьзиз болып коьринеди
Юрген йолынъ, дияр.
Авада турна сайыдым –
Юз он эки, дияр.

Йьйган малым сеники,
Сен – меники, дияр.
Авада турна сеси бар,
Сувда – бака, дияр.

Кеншегимнинъ кийгени –
Шылты² ока, дияр,
Сабан айдап, келемен,
Шыбырткы* шоклап, дияр.

Аыр кешедө келемен,
Сени йоклап, дияр,
Авада ушкан куслардынъ
Ак канаты, дияр.

Биз де сиздей гедайдынъ
Аманаты, дияр.
Кайыным болып не бердинъ,
Онъ колынъ ман, дияр?

Сендей кайын коьп болыр,
Юр йолынъ ман, дияр.
Кокькиректе янган от
Ишке тебер, дияр.

Яныклыкка бар мекен
Бир сув себер, дияр?
Калавын тапса, кар янар,
Иштен кызып, дияр.

Душпан уйде олтыры,
Досты бузып, дияр,
Душпан сегиз, дос – эгиз,
Сен оны бил, дияр.

Суыйген ярдан айырап
Суьексиз тил, дияр.
Мен, «ах» демей, кайтейим –
Дертим куьшли, дияр.

Бир тенъ таппай бараман,
Оькинишли, дияр.
Уьш айылын бек тартып,
Миндик атка, дияр.

Бизим суьер сен эдинъ –
Кеттинъ ятка, дияр.
Алаяк болсанъ, ашык яр,
Узаклатпа, дияр.

Досымнан коьп душпаным –
Халк каратпа, дияр.
Сен бир тутнак бозторгай,
Елге ушаган³, дияр.

Эл кыдырып таппадым
Сага усаган, дияр.
Дуныям бир яр, сен бир яр,
Сендей ким бар, дияр?

Сенсиз дуныя басыма
Болады тар, дияр.
Атлы, яв – барабар,
Сувды оьткен сонъ, дияр.

Ярык дуньям карангы,
Сен кеткен сонъ, дияр.
Аргымагым бек ярав –
Туъзеттим турман*, дияр.

Тавдынъ басы – тар сокпак,
Мал келеди, дияр.
Авызынъды ашсанъ, тилинънен
Бал келеди, дияр.

Бир шешек* пен яз болмас,
Ер коьгермей, дияр,
Яс янымды кыйнасанъ,
Явап бермей, дияр.

Дуьйсемби – бир, сабли – эки,
Саьрсемби – уьш, дияр,
Юма кеше корадан
Каргы да туьс, дияр.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Ана – диалектный вариант слова «эне~аьне» – вон, вон там.

² Шылты – диалектный вариант слова «шынты» – настоящий, подлинный.

³ Ушаган – близко по значению к «ушатаган».

Йырма тогыз карып¹

Бу йыр 1928 йылда, 17 июньде, Караногай районынынъ Куьсеп авылында Аьжи-молла Ногман улынынъ авызыннан язылды.

«Айт!» десенъиз, айтайым:
Йырма тогыз карыптынъ
Аьввел басы элип² ти.
Кос юзиги сылтырап,
Кой коьзли яр келипти.
Кызлардынъ кызыл яклары
Акылымды боьлипти,
Кызларды айтып йырламак –
Атайлардан калыпты.

Бе-ди³ баслап окыйман,
«Бысмылла» деп, мен косып.
Ойнап юрген кызлардынъ
Шыкканман алдын тосып.
Коьринмейди тогайдан,
Кекелин кыйгаш кесип.

Те⁴ де бе-динъ кардашы –
Йырга коспак айып ты,
Шандаз кыздынъ аьдети –
Алды этегин кайыпты.

Бу йырларды, агалар,
Углан* халкка яйыпты.

Йым⁵ карыпты айтайым, –
Кайкы дыр кыбла басы.
Яндырып яным алган
Кызлардынъ тогай касы.
Савырысына* еткен
Явырын япкан кара шаш.
Шашынънан бир кыл алып,
Бармагыма орайым,
Сосы коьрген туьсимди
Яхшылыкка йорайым.

«Айт!» десенъиз, айтайым,
Ха⁶ карыпты мен йырлап.
Арамзада уйреткен,
Аклар деген исинъиз.
Нахаклардан келгенде,
Не этер экен Кудайым?
Былыр отка яныпты
Мен каьриптинъ будайым⁷,
Еткерер Кудай мыратка –
Шатлык пынан шыдайым.

Аьввел баста яманнынъ
Насыйкатын алмасам,
Эш кыйпувы келмейди
Х-ды⁸ йырга салмага.
Кудайым аьмир этип,
Оьргенъ келди будайга.
Кылыныр тагат*, ийбадат, –
Сыйынынъыз Кудайга.

Дал⁹ мынан зал¹⁰ карыптынъ
Маьнесин сиз билинъиз,
Ялганшы паний*¹¹ дуныяда,
Ойын ойнап, куьлинъиз,
Ялган дуныя лаьззетин*
Теньлер минен суьринъиз.

«Айт!» десенъиз, айтайым,
Ире¹² минен изе-ди¹³.
Бу йырды шыгарганым –
Озган йылдынъ куьзи эди.
Душпаннынъ коьзи болмаса,
Кой коьзли коьнъилинъ туьз эди.
Кой коьзли коьнъилинъ туьз эди –
Душпаннынъ коьзин кажыткан,
Ойнап, бирге уянып,
Сувсынымды кандырган.
Коймай юрип алдайым,

Кувьп сенинъ артынънан,
Ыктыяр* берсенъ, кой козлим,
Ак тоьсинъде ойнайым.

«Айт!» десенъиз, айтайым,
С-га¹⁴ косып атымды,
Алимлер шыгаралмас
Меним язган катымды¹⁵.
Озьиме багай[т]лы* этемен
Душпанымды, ятымды.
Бираз йырлап, мен озым
Таркатайым дертимди.
Сосы соьзим насыкат,
Тынъласанъыз кертимди.

Авьленъизге явганы –
Акраптынъ акша¹⁶ кар,
Ш¹⁷карыптынъ ишинде
Уьш нокатлы¹⁸ шыны бар.
Кой козли сондай аьруьв кыз –
Тилим минен этим яр.
Этер эдим сондай ис –
Шариаттынъ йолы тар.

Сат-ты¹⁹ баслап окыйман
Билмегенге, билсин деп,
Зат-ты²⁰ авга косаман,
Ойын ойнап, куьлсин деп.
Астыртын* саьлем* йолладым,
Кагытка муьир* басып,
Туьнли кирдим койнынъа,
Акылдан озым шашып*.
Алдадым сени, кой козлим,
Сыйпавынъ тавып, касып.

Т-ды²¹ 3-га²² байлайым,
Озьиме йырав сайлайым,
Бу дуньядынъ юзинде,
Йьрга алданып юрмейим,
Ахыретим ойлайым.
Ызлы-ызыннан куйылтып,
Мен йырымды айтайым.
Агалар, келдим косынъа,
Бираз йырлап, кайтайым.

Айын²³, гайын²⁴ маьнеси
Ышпу* йьрга байланар.
Ахыреттинъ душпаны,
Явап таппай, ойланар.
Эки енъсиз коьйлек кийип,
Кабырынъа коярлар.
Кимселер* неке бузса,

Яннемде* аьбет* калар.
Сонгы хайыр болаяк,
Тоба* кылып, тез кайтса,
Онъар эди дуныя,
Зынады* сосы халк койса.

Фа²⁵ мынан каф²⁶ – тень агалар,
Мьянесин сиз билинъиз.
Яланшы²⁷ паний* дуныяда,
Ойын ойнап, куулинъиз.
Ялан²⁸ дуныя лаяззетин*
Теньлер минен сууринъиз.

«Элиппеди билдик!» – деп,
Окыган баллар²⁹ сууйинер.
Вав³⁰ зарары тиер деп, –
Лаямелиби³¹ йыйылар.
Йа³² карыпты айтайым, –
Астында эки нокат.
Элиппеди энди айтпам, –
Урайым темир токат*.

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Карып – арип – буква.
- ² Элип – ногойское название первой буквы арабского алфавита – алиф.
- ³ Бе-ди – здесь «бе» – вторая по порядку буква арабского алфавита.
- ⁴ Те – третья по порядку буква арабского алфавита.
- ⁵ Йым – буква арабского алфавита «джим», передающая звук *дж*.
- ⁶ Ха – буква арабского алфавита, передающая гортанный придыхательный звук *х*.
- ⁷ Будай – то же, что «бийдай» – пшеница.
- ⁸ Х-ды – буква арабского алфавита «ха», передающая твёрдый звук *х*.
- ⁹ Дал – буква арабского алфавита, передающая звук *д*.
- ¹⁰ Зал – буква, передающая звук *з*.
- ¹¹ Паний – исправлено, в рукописи «яны».
- ¹² Ире – буква арабского алфавита «ра».
- ¹³ Изе – буква арабского алфавита «зайн».
- ¹⁴ С-га – буква арабского алфавита «син», передающая звук *с*.
- ¹⁵ Кат – то же, что «хат» (*здесь*: в значении «почерк»).
- ¹⁶ Акша – *здесь*: белый.
- ¹⁷ Ш – буква арабского алфавита «шин».
- ¹⁸ Нокат – то же, что «нокта» – точка.
- ¹⁹ Сат – буква арабского алфавита «сад».
- ²⁰ Зат – буква арабского алфавита «зад», передающая звук *з*.
- ²¹ Т-ды – буква арабского алфавита «та».
- ²² З-га – буква арабского алфавита «за», передающая звук *з*.
- ²³ Айын – буква арабского алфавита «айн», ногойцами обычно не произносившийся.
- ²⁴ Гайын – буква арабского алфавита «гайн», передающая твёрдый звук *гъ*.
- ²⁵ Фа – буква арабского алфавита.
- ²⁶ Каф – буква арабского алфавита, передающая твёрдый звук *къ*.
- ²⁷ Яланшы – огузская форма слова «ялганшы».
- ²⁸ Ялан – огузская форма слова «ялган».
- ²⁹ Баллар – то же, что «балалар» – дети.
- ³⁰ Вав – буква арабского алфавита.
- ³¹ Лаямелип – ногойское название сочетания букв «лям» и «алиф».
- ³² Йа – буква арабского алфавита.

Яшав йырлар

«Авыл поэзиясы, яде Ногай эл аьдебияты» китабыннан

Езде йыры

От ортасы ойылды,
Отка таба койылды.
Ездем берген шал явлык
Уйге етпей йойылды.

Шымылдыгым бавында
Шубар-ала конъыз бар.
Ана[в] авылдынъ ишинде
Абамды алган донъыз бар.

Колтык-колтык сарымсак,
Кол сандыкта бавырсак.
Атын аяп келмеген
Меним езде курымсак*.

Тас татавыл казайым,
Казгырымды юлатып.
Меним ездем оьлипти,
Терис салайым сулатып.

Куьндес йыры

Тогьгерек коьлдинъ уйреги* ,
Тел козыдынъ буьйреги.
Агасы оьлип, енъге алып,
Айры мекен¹ юреги?

Шепкен тыслап, тон кийип,
Тонъарынъды билдинъме?
Пише уьстине кыз алып,
Онъарынъды билдинъме?

Айтпадымма мен сага:
Бийик бола босага.
Босагадан келгенде,
Бьм кагайым мен сага.

Явлыгымнынъ ушына
Уьш калемпир туьйгенмен.
Бизим ярдынъ келгенин
Ийт уьргеннен билгенмен.

Ясыл кийим ярасар,
Кызыл кийим дувласар².
Ярым да яс, мен де яс –
Не айтсам да ярасар.

Куьмидинь* уйкен сувына
Кол явлыгым ювганман.
Касым-коьзим кыйылып³,
Йигит уьшин тувганман.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Мекен – исправлено, в оригинальном тексте «мекем».

² Дувласар – *здесь*: будет выглядеть ярко, будет бросаться в глаза.

³ Кыйылып – исправлено, в оригинальном тексте «куйылып».

Узатылаяк кыздынъ йыры

Айланайым, куват, элинънен,
Ак кув ушсын коьлинънен.
Ак кувлайын занъырап,
Кеттим, куват, элинънен.

Етегеним ети юлдыз, еттим, акам.
Авыр малынъ менде болса, кеттим, акам.
Яз келуьвим, кыс келуьвим коймам, акам.
Аьвелгидинъ бир куьниндей болмам, акам.

Эсигим алды татавыл.
Ойнаганым – ят авыл.
Ак буьркеншик ер суьйреп,
Мен де болдым ят авыл.

Ак юзим, кара юзим;
Каранъа уйде саьвле берген эки коьзим;
Ястанганда ястык болсын эки тизим.

Арман* да айдай, бермен* де айдай.
Авазга аваз коссам, манъыраскан койдай.
Беллеримиз кум[a]га биткен кубаталдай,
Бетлеримиз янъы тувган яркын айдай.

Явлыгым ушы кызыл ды,
Тулымшагым* узын ды.
Коьптен бери йырламай,
Авазымыз бузылды.

Авазымыз тыныпты –
Соган туврап ишейик.
Бизден бирев йойылды –
Энди артына туьсейик.

Йылкы сувга шубырса,
Эки аргымак тенъ туьсер.
Айланмаса гоьзелим,
Ак бетиме менъ туьсер.

Ай, манасар, манасар,
Айга Шолпан* янасар.

Куъмисли ювен, куьрен* ат
Куватыма ярасар.

Кызыл этик белтири*,
Куватым кырда олтыры.
Шыгув шыккыр еньгеси
Шыкпай мунда олтыры.

Тартпалы куйы тар мекен?
Тартылып шыккан ай мекен?
Куватыма кызын бермеген
Атасы уйкен бай мекен?

Ашылды ямгыр, шашылды юлдыз.
Шашбавым шип-ший алтын, шашым – кундыз.
Аптем тарап, еньгем оьрсе, шешилгисиз.
Анав элге биз кетсек, – косылгысыз.

Йигит йыры

Коьлден коьлге ушаган
Коьк мойынлы кувман мен.
Байлар конмас багыйлан,
Оьзектен* аккан сувман мен.

Сув ишинде кыякпан,
Татар атка туякпан,
Яман кызга азыкпан,
Яхшы кызга азыкпан.

Ак кагытка караман.
Ят элге ялгыз бараман.
Авылынъ алыс, ийтинъ сак –
Аьр куьн аксам бараман.

Кара шаш

Йигит:

«Айт!» десенъиз, айтайым –
Араманышлы яс углан*!
Ашык болдым бир кызга –
Барабар яркын юлдызга.

Шанънан шыккан санъ куьмис
Коьринер аьруьв коьзге.
Уйленмесем мен кырк йыл,
Кыз алмам сеннен оьзге.

Алты йыл юрдим алданып,
Ашык болып мен сага&
Наралмадай* бетинънен
Оьптирсене сен мага.

Аьвелгидей, баягыдай¹,
Аьруьвим, коьнъилинь туьз бе?
Эгер коьнъилинь туьз болса,
Уьмитинь меннен уьзбе.
Айырылып сеннен калганман,
Аьвел баста соьз алмай.
Саксынлайын, куьслиайын,
Зарланаман тоьзалмай.
Делеседи* юрегим,
Тербенеди, ятпайды.
Кара шашлы гоьзелди
Аьр ким, коьрсе, мактайды.

Кыз:

Айланамды сув алып,
Ашылмайды туманым.
Шаркымды баскан терен ой,
Басымда авырмалым.

Йигит:

Алгасама, карашаш, –
Мен келермен бир кеше.
Аьбирек шыксам, ойламам,
Юрер йолым йинъишке.
Яласы яман бу халктынъ –
Барып айтар аькимге.
Алып барса, яклайды
Законы яман патшадынъ.
Куйрыгын ярып, каклайды,
Ийтеп тыгып уьйине².
Куьн коьрсетпей саклайды
Кара шашлы гоьзелди.
Аьр ким, коьрсе, мактайды.

Кыз:

Куьзелген кашув тайлайын,
Кыркылган елке ялым.
Арманышлы яс углан* –
Не этсенъ, йоктыр амалым.
Аькетсенъ элден коьтерип,
Сени минен кетермен.
Кыйынлыкта кыз басым
Эр йигитке тенъермен.

Йигит:

Биз экевимиз бир болып,
Оьтип кетсек Капкайды;
Оьткерейим мен сени
Капкай тувыл, Кап* тавды.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Баягыдай – исправлено, в оригинальном тексте «багыдей».

² Уьйине – туьрмеге* (примеч. А.-Х. Джанибекова).

Кобгилдир

Кызыл йийрен шашынды
Йымадан* йыма тарайсынъ;
Эки кобзинъ доьрт болып,
Аьр куьн кимди карайсынъ?

Саргаяман ойыннан,
Таавесемен этимди;
Коьрсем экен бир керен
Сенинъ алма бетинди.

Кобгилдир деп ат бердим,
Ашык болдым айыннан.
Ишсем экен мен аьр куьн
Сенинъ аскан шайыннан.

Сенинъ аскан шайыннынъ
Ишинде секер-балы бар.
Аргымакты* ювырткан
Оьпке-бавыр, ялы бар.

Ал, айваным аргымак,
Сылай-сыйпай етейим.
Кобгилдир, сени алмасам,
Аьбрек шыгып кетейим.

Аьйдик кыз

Аьйдик кыздынъ беллери
Талдан наьзик, йинъишке.
Назланмашы, аьйдик кыз,
Ойнар болсанъ, кел бери.

Самаркан сайлы шаььрге
Баалайым басынды.
Саьвдегер берсе минъ туьмен,
Бермем бир кыл шашынды.

Кыз деген – кызыл алтын,
Йигиттинъ ярты юреги.
Йигит улан кыз ушин
Солады онынъ юреги.

Омыравда эки нар –
Ол дыр бизге кереги.
Токтамайды йигиттинъ
Сол кызды алмай юреги.

Кырым йырлары

Кел базарга барайык,
Шетлевик, коз алайык.
Шетлевик сага, коз мага;
Келиншек сага, кыз мага.

Аран толы карлыгаш.
Не уйклайсынъ? Козинъ аш.
Оъзи аруув, оъзи яс,
Атын сорасанъ – Томалаш¹.

Юр коьгенге барайык,
Козьген йыйган болайык.
Козьгенде киси болмаса,
Юмарласып ойнайык.

Ал-торы атым – уый йорга,
Мин уьстине, туьс йолга.
Бай кызыннан пайда йок,
Ярлы тапсанъ, ал колга.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Томалаш – исправлено, в оригинальном тексте «Томалай».

Сарынлар

* * *

Айтпадымма мен сага:
Бийик болар босага.
Босагадан келгенде,
Ым кагаман мен сага.

* * *

Ана[в] тоьбе касында
Козы ойнар басында.
Окадай шашынъ ялтырап,
Шам янады басынъда.

* * *

Аькек-маькек, шоьмиш каькек.
Долма, кыяр, доламтас.
Кел ойнайык, калем кас.

* * *

Аьпелем анав айдынъ тувьсына,
Йибек болып оралайым увьсынъа,
Тал белинъ сынса, тоьлейим,
Табанынъда оьлейим,
Атынъ мынан оьзинъди
Ший алтынга боьлейим.

* * *

Басымдагы явлыгым
Аьбрек шытлай толкыйды.
Аданасым, Ялгазым,
Тоьлге туьсип окыйды.

* * *

Басымдагы явлыгым
Тармак-тармак окалы.
Байдынъ кызы шандаз деп,
Яр келмеге коркады.

* * *

Бийисин кызлар, бийисин,
Белден шашы куйылсын.
Бийимеген кызлардынъ
Елке шашы жуьйсин.

* * *

Бир юзигим бар эди,
Шынатай сыймас тар эди.
Сол юзигим сынганда,
Бу йигит те бар эди.

* * *

Бозалы шоьлмек – бойны тар,
Болжал кескен куьним бар.
Узыны-эни онынъ тар,
Ыкыарсыз* бизим яр.

* * *

Етеген ерге шаншылмай,
Куьзетши, сага танъ кайда?
Айдап малынъ бергизмей,
Йигит, сага кыз кайда?

* * *

Кисемдеги бастарак –
Отыз эки тиси бар.
Кызлар ойнай шыкканда,
Уланлардынъ не иси бар?

* * *

Куйы каздым – кум шыкты,
Кум астыннан сув шыкты.
Катын деп алган эдим,
Наьсибиме кыз шыкты.

* * *

Куьмидинъ уьйкен сувына
Кол явлыгым ювганман.
Қасым-коьзим кыйылып,
Йигит уьшин тувганман.

* * *

Меним домбырам карагай,
Шапкан атгай ярагай.
Мен домбырам шерткенде,
Кеншек-кызлар карагай.

* * *

Он эки берне домбыра
Туьсти туьркпен куьйине.
Он эки де суьйген яр
Кетти ахырет уьйине.

* * *

Сабан айдап юргенде,
Шыбырткы тийди коьзиме.
Кос юзиги сылтырап,
Хош келди айтты оьзиме.

* * *

Сактыяннан сагув эт,
Сарысын ал да, агув* эт.
Аьзрет* Аллам бир Маьвлем*,
Суьйген яр ман татув эт.

* * *

Сары каптал буьркендим,
Сарайга барып суьйкендим.
Аштым сарай капысын,
Коьрдим ярдынъ япысын.
Сарайым сексен капылы,
Ярым яннем* япылы.

* * *

Сув ишиннен сал келер,
Салга иерип мал келер,
Явлык-явлык нар келер,
Терезеден кар келер.
Коьк савыр этик сыгырдап,
Аксамнан сонъ яр келер.

* * *

Тавлардан тав бийик,
Сызгырсанъ, шыгар кийик.
Кийикке бугав салынмас,
Гьозелге кимлер ялынмас?
Гьозел коьрсе, коьз кысар,
Запран шайнап, кан кусар.
Ак капталынъ бел кысар,
Даьрий каптал ер сызар.
Аксамнан сонъ коьп шыкпа –
Коьринген бойдак коьз кысар.

* * *

Увайым* ман, кайгы ман
Ширип калды колкалы юрек.
Куълсе де ашылмайды дертли юрек.
«Ах» дегенде, сарсылады тас коькирек.

* * *

Уьй артында оькирген –
Калыннынъ кара танасы.
Сув тилесе, бал берген –
Ярдынъ тапкан анасы.

* * *

Явлыгымнынъ ушына
Уьш калемпир туьйгенмен,
Бизим ярдынъ келгенин
Ийт уьргеннен билге[н]мен.

* * *

Ай тувган бек каранъа,
Келме бизим арага.
Келсенъ бизим арага,
Ятар орнынъ каранъа.

* * *

Ава мекен, ава мекен?
Авадан карала буршак ява мекен?
Каранъа мекен, туман мекен?
Каранъада йол баслаган Кудай мекен?
Бердаьнкеден ийги кылыш белде мекен?
Белгили меним саьвлем йолда мекен?

* * *

– Анав авыл не авыл?
– Ак термели бай авыл.
Аттан туьсип кол алган
Кумырска белли куба увыл.

* * *

Анав уьйдинъ агашын
«Шынар мекен?» – деп едик.
Шынар болса, шыныксын,
Жуьй туьбиннен бегисин.
Бегисиннен куба оьгиз,
Торы аласа биемиз
Тобыршыгы болайык.
Тоьрде яткан анайдынъ
Кумганшысы болайык.
Йылтыр-йылтыр этинъиз,
Йылтырайды бетинъиз.
Казандагы этинъиз
Бизге де пай этинъиз.

Бизге де пай этпесенъиз,
Уйден шыгып кетинъиз.

* * *

Атанъ оьлсе, халк кояр,
Атан оьлсе – сойылар.
Танъла сонар, жойылар,
Бар балам, айда сонарга.

* * *

Бавырсакка баъте оқы,
Шырламага шынты оқы,
Кайканага каты оқы.

* * *

Баллы, баллы, баллы аяк,
Байтал баксын топ* аяк.
Сырув-сырув, сырлы аяк,
Сыйыр баксын топ аяк.
Эки колда бир таяк,
Эшки баксын шоьп аяк.

* * *

Биелейли меним колым кан болды,
Мырадын берсин ювганнынъ.
Аргымак берип, дос туттык,
Авырувын ала кетсин тувганнынъ.

* * *

Домбыра бавым калакай,
Таргалмайман солакай.
Домбыра берип, кыз алдым,
Кыздынъ аты Мырав'ян.
Мырав'янга келген бес туъе,
Бесеви де ак туъе.
Эй, кудаша, кудаша!
Кудашага барганда
Йийрен атым тас болды,
Меним исим паш* болды.

* * *

Кайыстынъ энъ ийгиси нокта болар,
Йигиттинъ энъ ийгиси сокта болар,
Сол соктага барган кызлар аьлим болар,
Карабоьркке барган кызлар залым болар.

* * *

Карагай капка, такта эсик
Ашылмайды шийленген сонъ.
Аргымак шабалмайды бийленген сонъ.
Кес эткен казаклыкты каьрип йигит
Шыгалмайды, босага атлап, уйленген сонъ.

* * *

Кетик эдинъ, тенъелдинъ,
Кедей эдинъ, нар болдынъ,
Кезуьвинъе келгенде
Кенъес басшы сен болдынъ.

* * *

Козы киши, кой арык,
Кошкарды соймага язык.
Быламык койы, шай синъел,
Аннан да, конак, ят та уйкла.

* * *

– Кокъкте-кокъкте нелер бар?
– Кокък шепкенли улан бар.
– Кокъкирегинде нелер бар?
– Аьпир минен юпар бар.
– Аьпиринънен бересинъме?
– Бермеймен.
– Юпарынънан бересинъме?
– Бермеймен.
– Куьнде тутам болайым. Кыбла йолы кайда?

* * *

Кулаш-кулаш соьйлейсинъ,
Бир тапканынъ бар, бугай.
Бир яманды яхшы эткен –
Айры туяк мал, бугай.

* * *

Кумга шыккан кумаршыктынъ
Ас боларын билмедим,
Кулдан тувган увылдынъ
Бас боларын билмедим.

* * *

Куьдир, куьдир, куьдир бой,
Куьдир бойы терен бой.
Терен бойды ягалап,
Аргымактынъ доьрт туягын тагалап,
Кабарты ман шеркеске
Хабар ала бараман.

* * *

Куьлмели явлык куьлп этер,
Куьнде байрам ким этер?
«Мал» дей юрип, бас кетер,
Мырадына ким этер?

* * *

Онъ колыма карап эдим – онъ билезик,
Сол колыма карап эдим – сол билезик,
Шынатайга карап эдим – алтын юзик,

Сув туьбине карап эдим – хат язувлы,
Найман элде биз экенмиз ят язувлы.

* * *

Сазан балык санлы балык
Яйын балык яйли балык,
Шабак балык шаклы балык,
Шортан балык – шорт балык.

* * *

Сандык сандык ишинде,
Биз де сандык ишинде.
Сав дуныяга от туьссе,
Биз де онынъ ишинде.

* * *

Саяк юрген таяк ер,
Сактыяншы бояк ер,
Темирши шобкишининъ тотын ер,
Язувшылар хатын ер.
Бил саврылы кара ер
Биримизди буьгуьн ер,
Биримизди танъла ер,
«Бирлей-бирлей, – дейди анав, –
Барымызды бир куьн ер».

* * *

Сегиз оьгиз сай сабан,
Баразнасы бир сабан,
Баразнадан йыгылып.
Оьле койсын сол яман.

* * *

Сокта боьрки тоьгерек.
Сокта бизге не керек?
Сокталардан неси кем
Таьнъри язган кара боьрк?

* * *

Сокта-сокта дер болар,
Сокта минген кер болар.
Соктанъ уйге келгенде:
«Аькелеш кумган» – дер болар.

* * *

Сув ишинде сув-сув этер сув]м[анасы,
Сувырылып явга шабар эр баласы,
Кайырлавда канък-канък этер каз баласы,
Катебиден сайлап киер бай баласы.

* * *

Сыйыр савса, эмеген,
Шелегиннен эрек кетип сиймеген,
Тери ийлесе, шириткен,

Суът писирсе, ириткен,
Куъби писсе, ярты касык май алган,
Ялмап-юлмап оъзи урган,
Яласын ийтке япкан,
Ялкын алып ювырган.

* * *

Шал боъридинъ баласы,
Алты болыр, бес болыр,
Одаманы бир болыр.
Одаманнан сонърасы,
Аъриси аър бир ерде кор болыр.

* * *

Ул тапканман,
Улаклаган эшкиден кем болмай.
Кыз тапканман,
Кысыр эшкиден кем болмай.

* * *

Улым кетти калага
Бир сап бийдай алмага,
Алган кызды яратпай,
Тагы бир кыз алмага.

* * *

Улым кетти калага,
Кара тайын уыйретип.
Келиншеги шыкты алдына,
Ак тастарын суыйретип.

* * *

Улым меним бийисин,
Кара айдары куйылсын,
Окалы заърбат кийинсин.
Урсын-йыксын шеркешти,
Бугавласын бийкесин.
Тогыз казак оълтирип,
Тонавын уыйге келтирсин.

* * *

Уядагы бала кус,
Уъш талпынып, ушалмас,
Канат юни етпесе.
Канат юни еткенше,
Уясында калар ол.
Канат юни еткен сонъ,
Кап тавына кетер ол.

* * *

Япалак, япалак карлар явар – язга етпес,
Язлыкта ясыл ала шешек шыгар – куъзге етпес,
Анадан мен мен деген увыл тувар – юзге етпес,
Юзге етсе, мынъга етпес,
Мынъга етсе де, дуныядынъ сонъын тутпас.

Аьдемнинь ясы

Сыншылык

Бу соьзлер Ашыкулак районынынь Артезиан-Маньыт авылында Стамбыл-карт Оьтемис улыннан 1926 йылда язып алынды.

Аьдем баласы:
Он бес ясында – улактай,
Йырма бес ясында – козыдай,
Отыз ясында – ойшан,
Кырк ясында – хыялшан,
Элли ясында – эл киеви,
Алпыс ясында – айгыр,
Етпис ясында – ат,
Сексен ясында – ят,
Токсан ясында – торгай.

Домбыра

Сазсынъ, коьк темирсинъ,
Асылынъ сенинъ агаштан.
«Агаш» дедим, кыйналма –
Курма болган агаштан.
Ашылыр женнет эсиги,
Аьдемнинь туьсер ышкы*.
Иймам Сойиннинь бесиги –
Ол да болган агаштан.

Совет йырлар

Ленин

Ыргаклы авылында Межит Мустафаевтен язылды.

«Айт!» десенъиз, айтайым Лениннинь йырларын.
Он тогыз йыл кезгенмен Туьркиединь кырларын¹.
Ленин сайлаган туьз йолдынъ кимсе* билмес сырларын.
Бу йол мынан эркинлик яйылыпты элине.
Ваькил болган Сталин – Лениннинь ерине.
Сталин, данынъ* кетипти сав дуныядынъ тоьрине.
Авас этти кыйыншы халк – бу эркинлик йолына.
Бизим атай Ленин, акыл мынан ойланып,
Програмын юритип, власты алды колына.
Совет власт, эркинликтинь ярлыга пайдасы тийди,
Залымлык эткен байлардынъ тандырына сув куйды.
Байлар мынан помещик, Николайдынъ куьнинде,
Ярлыларды, ялшы этип, акын бермей ашаган.

Совет власт келген сонъ ярлы-фақыр* яшаган.
Яшаганы тувылма – ялшылыктан кутылды.
Байлар мынан помещик бу закон ман тутылды.
Байлар мынан помещик, Николайдынъ куьнинде,
Ярлыларга ер бермей, участка ман ер бийлеп,
Ярлыларды, койшы этип, капысында юриткен.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Песню сочинил турецкий ногаец, сначала переселившийся в Турцию, а затем, во время войны, приехав в гости и попав в плен, оставшийся в России (*примеч. А.-Х. Джанибекова*).

Буйик* Сталин

Абрам-Товбе авылында окытувышы М. Садиновтан язылды.

Акылдынъ айлак та бек терен булагы,
Советлер Союздынъ яркынлы шырагы,
Пролетар властынъ алдында маягы –
Яша сен, коьп яша, йолбасшы Сталин!
Ислевде Лениннен коьп уьлги алган,
Социализмге белгили йол салган,
Аьр¹ заман Ленинге ян йолдас ол болган.
Яша сен, коьп яша, йолбасшы Сталин!
Арсландай юрекли большевик ол оьзи,
Душпанга кайратлы, айбетли² гуьл юзи.
Ленин[н]инъ соьзи дир соьйлеген аьр соьзи.
Яша сен, коьп яша, йолбасшы Сталин!
Каранъа туьнлердинъ юлдызы эм айы,
Советлер Союздынъ басынынъ мый-майы,
Кыйыншы халктынъ яз басы эм яйы –
Яша сен, коьп яша, йолбасшы Сталин!
Пролетар халктынъ тавдай таявы,
Колхозшы массадынъ бакшасы эм бавы,
Лениннинъ йолында партия таявы –
Яша сен, коьп яша, йолбасшы Сталин!
Стаханшылык пан муратка етеген³,
Кыйыншы халкларды туьз йолга элтеген,
Бу янъы яшавды коьрсетип туьзеген⁴ –
Яша сен, коьп яша, йолбасшы Сталин!
Алгыс болсын сага СССР яклардан,
Куьнтувар, куьнбатар эзилген халклардан,
Дуныяда яншылган ярлы эм йоклардан!
Яша сен, коьп яша, йолбасшы Сталин!
Алгыс болсын сага Дагыстан халклардан,
Юрекли эр-йигит коьп партизанлардан,
Ударник койшылар эм колхозшылардан!
Яша сен, коьп яша, йолбасшы Сталин!

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Аьр – в рукописи «эр».

² Айбетли – в рукописи «эйбетли».

³ Етеген – близко по значению к «ететаган».

⁴ Туьзеген – близко по значению к «туьзетаган».

Ленин акында шынълар

Эскили ерге сарымсак,
Эксе де, битпес, дияр.
Ленин атай совзлери –
Эстен кетпес, дияр.
Лениннинъ йолыннан
Мен барайым, дияр.
Ялгыз басты властан
Неге аяйым, дияр?
Колхоз берген ак оьтпек –
Бизге азык, дияр.
Дунья туьзген Ленинге
Оьлмеге азык, дияр.

Трактористлер шынъы

Тракторга тиркедим
Доьрт туьрен* сабан, дияр.
Машинады уйретти
Аьлиги заман, дияр.
Айдадым ердинъ катысын,
Напты* аз яктым, дияр.
Ударник болып, колыма
Билет алдым, дияр.

Мамыкшылык шынълар

Биз шашайык мамыкты,
Онъ биткендей, дияр.
Кумашымыз халкка
Мол еткендей, дияр.
Мамык арба келеди,
Ер сыздырып, дияр.
Колхозник кийим киеди,
Козь кыздырып, дияр.
Колхозларда хатынлар
Йыяды мамык, дияр.
Яхшы ислеп халкка
Биз танылдык, дияр.
Кышкырды кораз, атты танъ –
Турайык, кызлар, дияр!
Буьгуьн мамык отавды
Ким алдын баслар, дияр?

Барымыз мамык отавда
Ярысайык, дияр.
Тез отавды кутарып,
Баргы алайык, дияр.
Таза отайык мамыкты,
Онъ биткендей, дияр.
Аър бир туърли фабрикке
Мол еткендей, дияр.
Кулактардынъ союзине
Тынъламайык, дияр.
Заманында отавды
Кутарайык, дияр.
Ак алтындай мамыкты
Йыяйык бирге, дияр.
Бир буъртигин туърсирмей
Онынъ ерге, дияр.
Увыс-увыс мамыктар
Увыста калды, дияр.
Шынълай яткан келиншек
Кувыста калды, дияр.
Мамык яхшы оталса,
Онъ битеек, дияр.
Кумаш, секер, шайымыз
Мол етеек, дияр.
Яхшы этип мамыкты
Биз отайык, дияр.
Зажиточный яшавга
Тез шыгайык, дияр.
Колхозлар мамык шашады
Энсиз-сансыз, дияр.
Оны коърип душпанлар
Болады янсыз, дияр.
Мамык деген – ак алтын,
Коп болсын элде, дияр.
Кумаш бизге шет* элден
Келмесин бир де, дияр.

Колхоз шынълары

Колхозлар сабан айдайды
Трактор ман, дияр.
Душпаннынъ ишин ягады
Бесйыллык план, дияр.
Барса, берер колхозлар
Аъжетке акша, дияр.
Сен экенсинъ кедайга*
Бавлы-бакша, дияр.
Биришкеге ат егип,

Кырга бардык, дияр.
Бирев калмай барымыз
Колхоз болдык, дияр.
Кырымда кыргый* сеси бар,
Тавда – торгай, дияр.
Халктынъ бары, бир калмай,
Колхоз болгай, дияр.
Колхозлардынъ койлары
Эгиз-эгиз, дияр.
Колхозниктинъ койы бар –
Йырма сегиз, дияр.
Колхозлар салган сарайды
Мен аклайым, дияр.
Тобесине, кус болып,
Конаклайым, дияр.
Колхозлар уйген аракка*
Кус конмасын, дияр.
Колхоздан сонъ бу дунья
Эш те онъмасын, дияр
Колхозлар шырак ягады,
Алтын тагып, дияр.
Энди таслап кетермен,
Ишинъди ягып, дияр.
Аькелдим сырлы биришке,
Тувардым сыртка, дияр.
Колхоз болып, биз кирдик
Янъы юртка, дияр.
Эмбекшилер* биригип,
Колхоз болдык, дияр.
Душпанымыз байларды
Арадан кувдык, дияр.

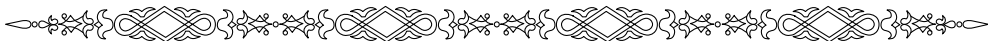
Ударниклер шынълары

Бас аягынъ илгери,
Калма кери, дияр.
Ударниктинъ янына
Келши бери, дияр.
Артизаннынъ басында
Ат яратар, дияр.
Куллык этип, ударник
Халк каратар, дияр.
Кобктен коьйлек кийипсинъ –
Хайырлы болсын, дияр.
Ударникти суьйипсинъ –
Байыр болсын, дияр.
Тавдынъ басы тар сокпак,
Дыгырар кавмак, дияр.

Аьрне* меним мырадым –
Ударник болмак, дияр.
Хатын-кызлар бары да
Отавга барсын, дияр.
Мамыкты яхшы отасын,
Ударник болсын, дияр.
Быйыл, куллык куышли этип,
Ударник болдым, дияр.
Баргы уьшин колхоздан
Сыйыр алдым, дияр.
Ударниклер кыйыннан
Кашпайдылар, дияр.
Эринип, истен уьйинде
Калмайдылар, дияр.
Ударниклер белсенип,
Ис этеди, дияр.
Заманында аьр затка,
Тез етеди, дияр.
Ударник-йигит быйыл куыз
Кыз алаяк, дияр.
Быйыл бизим колхозда
Той болаяк, дияр.
Ударник мамык отайды,
Яны суьйип, дияр.
Эриншек карап турады,
Янып-куьйип, дияр.

Туькенге аслык беруьв шынълары

Бары да артык аслыкты
Туькен алсын, дияр.
Саьвдегерши намарттынъ
Иши янсын, дияр.
Бары да артык аслыкты
Туькенге саттык, дияр,
Колхоз уьшин биз оннан
Машин алдык, дияр.
Аслык тиеп арбага,
Туькенге бардык, дияр.
Ол аькеткен аслыкка
Коьп зат алдык, дияр.
Биз аькетип беремиз
Туькенге аслык, дияр,
Неге десе ол бизде
Буьгуьн артык, дияр.
Оькиметке аслыкты
Биз берейик, дияр, –
Ишчилер мен арады
Беркитейик, дияр!

ТАКПАКЛАР ЭМ АЙТУВЛАР

Абрайлы йигитке – ажаллы коян.
Авыздан шыккан аьлемге* жайылар.
Авызы аска тийген, бурны таска тийген.
Авызы даьм билмеген, бурны ийис билмеген.
Авызы кыйшык болса да, байдынъ улы соьйлесин.
Авызында асы, коьзінде ясы.
Авыл – авыз, орман – кулак, кыр – коьз.
Авыл ийти ала болса, боьри коьрсе, биригир.
Авыл ийтининъ куйрыгы кайкы.
Авыл малдынъ авызы сасык.
Авылга якынлаганда ийт озады.
Авылдан кырк адым шыксанъ, жолдасынъа сырынъ айт.
Авылдастынъ аты озганнан, конъсыдынъ ийти озсын.
Авырган оьлмес, аьжели еткен оьлер.
Авырмаган баска явлык тартпа.
Авырмасам, Аллады нетейим?
Авырув калса да, аьдет калмайды.
Авырув, оьле-оьлгенше, яннан даьмели,
Ярлы, оьле-оьлгенше, малдан даьмели.
Авырув катынды эр суьймес, ярлы кызды тоьркин суьймес.
Авырувын ясырган оьлер, борышын ясырган буьлер*.
Ага болайым десенъ, атланувдан калма,
Бай болайым десенъ, казанынъа арам салма.
Агадынъ уьйи – ак яйлав, инидинъ уьйи – индей кая.
Ага-ини татув турса, екпеге ат коьп болар,
Абысын-келин татув турса, ашамага ас коьп болар.
Агайын-тувган кимде йок, сыйласпаса ят ювык.
Ага-иниди яманлап, яхшыды кайдан табарсынъ,
Аргымакты яманлап, тулпар кайдан табарсынъ?
Ага-инидинъ кадирин, ялалы болсанъ, билерсинъ,
Ата-анадынъ кадирин, балалы болсанъ, билерсинъ.
Ага-инидинъ урсысы – торкадынъ кыртысы.
Агаш акын алар, балта басын алар.

Ф 28

оп. 1

№ 8

234

Ногај тагалар
(Мозд зор).

Ногајские пословицы.

Собраны и переведены на русский
язык проф. О-ва Кравченко из Ачику-
лакского района А. Дюжанбековым.

1929г.

Ачикулак Д.С.С.Р. 0,2 л.

234.

От собирателя.

2

Настоящие пословицы были мною собраны, главным образом у кубанских казаков, а именно у Ураковской, Серкеев. А. Обл., в 1921 году, главным образом у казаков в с. Каньин, Терек. окр., Минераловод. района и главным образом у казаков а. Махмуд-Мехтеб Агикчакского района Д.С.Р., Ботана Умарова, в 1926 году.

Ввиду затруднения в переводе на русский язык мне удалось дать только 125 пословиц, написанных новыми даже такими алфавитом, приведенных в алфавитный порядок и переведенных на русский язык.

А. Диевский

15 октября 1929 года
Агикчак

Noqaj _____ _____ maqallari.

2 Bu juytuga kirgan maqallar, ilmi institutlarning bu jolep plani boijonja, ozi-ning korsetken juytosi boijonja texden baslajag boljaning kore, temalariga ajratilmaj, tek elippe-alfavit tartibi men jazoldi.

Bu maqallar Qaragay, Qoban, Bestane, Qaranoqajem Ash-ghulag noqajlari arasinda 1905-1930 jollar da juyup-tuyup jazoldi.

15-1-1931. z _____ z A-X. Ganibek

Агаш казан асайык, арык атты казандырайык.
Агаш кессенъ, узын кес – йона-йона кыскараар;
Кийиз кессенъ, кыска кес – тарта-тарта узяар.
Агаш кессенъ, узын кес – йона-йона кыскараар;
Кийиз кессенъ, кыска кес – тарта-тарта созылар.
Агаш кыйшыгын талкы туъзетер, аьдем кыйшыгын халкы туъзетер.
Агаш эттен оьтер, соъз суьектен оьтер.
Адаспайман деген эрди каранъа туман адастырады.
Аз аша, коьп шайна – туьйилмессинъ,
Аз соьйле, коьп тынъла – туьнъилмессинъ.
Аз ашаган оьлмес, азыгын таьвескен оьлер.
Аз ашаган таза ашар.
Аз куьйикти ас басар.
Аз соьз – алтын, коьп соьз – куьмис.
Азбар-азбар мал болганша, авыл-авылда дос болсын.
Аздынъ «ашпан» дегенине ыйнанма,
Коьптинъ «токпан» дегенине ыйнанма.
Азыклы ат арымас.
Азын ашпай, ярлы оьлер, коьбин ашпай, бай оьлер.
Ай тувганга куьн тувар, ыкка баккан* уялыр.
Айван аласы тысында, адам аласы ишинде.
Айван туяктан, аьдем кулактан семирер.
Айгыр салсанъ, уьннен сал; кошкар салсанъ, юннен сал.
Айгырды неден салсанъ, атты соннан минерсинъ.
Айда бир ат бергеннен, куьнде бир тостакай май берген артык.
Айдай билмес ат оьлтирер, соьйлей билмес соьгис келтирер.
Айландырган авырув алмай коймас.
Айланып келген тез келер.
Айтарман – меннен кетер, анъламасанъ – сеннен кетер.
Айтканга ыйнанма, акылынъа келсе – ыйнан.
Айырылганды аюв ер, боьлингенди боьри ер.
Ак акша кара куьнге.
Ак буьркеншикти ятыры деме, коьшпели элди олтыры деме.
Ак ниетлидинъ аты да арымас, арбасы да тозбас.
Аксак – акыл, таз – бакыл,
иллаь-биллаь сокырдан сагын.
Аксак кой туьстен сонъ манъырайды.
Акша арслан авызында, туьркпеннинъ тоьринде.

Акша болса, бокша табылар.
Акшалыдынъ колы ойнар, акшасыздынъ коьзи ойнар.
Акыл акылдан зыяда*.
Акыл акылдан юйрик.
Акыл бастан шыгар, асыл тастан шыгар.
Акыл жаста тувыл, баста.
Акылсыз астан кытар, явапсыз соьзден кытар.
Акылсыздынъ завкы артык.
Акылсыздынъ завкы артык, акыллыдынъ кейфи артык.
Акылсыздынъ казанганы безенгенине* етпес.
Ал боьридинъ баласы, алмаса да, бир сермер.
Ала азбанды боьри ашар, яманнынъ йыйган малын тоьре ашар.
Аламан десенъ, калмык пан, беремен десенъ, туьркпен мен дос бол.
Аларманга алтав аз, берерменге бесев коьп.
Аласа арыста оьлер, аргымак ярыста оьлер.
Аласага ял битсе, янына артпак арттырмас;
Яман кисиге мал битсе, янына конъсы кондырмас.
Аласага ял битсе, янына артпак арттырмас,
Яман коьзге тал битсе, янына конъысы кондырмас.
Аласадан айгыр салманъыз – явга минер ат тувмас,
Яманнынъ кызын алманъыз – явга шабар эр тувмас.
Аласады макта да, аргымакты мин.
Алаты бардынъ аты аьзир.
Алгасаган кыз киевге бармас, барса да – онъмас.
Алгасаган сув тенъизге етпес.
Алды ялы, арты куйрыгы йок.
Алдын ойламаганнынъ арты каранъа.
Алдын утканнынъ авызы канар, сонъгы утканнынъ шонтайы толар.
Алдынгы кул сонъгы кулга коьжайын.
Аллага ярайым десенъ, азанынъ болсын,
Моллага ярайым десенъ, казанынъ болсын.
Алма аша да сув иш – авырмасанъ, коьрейим.
Алма терегиннен алыс туьспес.
Алмактынъ коьрки бермек.
Алпыс арба асынъ болганша, аьр ерде досынъ болсын.
Алпыс йыл ашлык болса да ата аьдетин мутпа.
Алпысынъда баланъ болса, я бесикте, я эсикте калар.
Алты куьн атан* болганша, бир куьн бора* бол.

Алты ясар алыстан келсе, алпыс ясар алдына шыгар.
Алтын иеринъ атка тийсе, алтынын ал да отка сал.
Алтын таягынъ болганша, алып юрегинъ болсын.
Алтыннынъ, колда барда, баасы йок.
Алып анадан, ат биеден тувар.
Ат минип, кус шуьйген* де кетер,
Эшек минип, сув тасыган да кетер.
Алыс ерге куда болсанъ, туе-туе ас келер,
Якын ерге куда болсанъ, туе-туе союз келер.
Алыс пынан ювыкты йорткан билер,
Ашы мынан табглиди таткан билер.
Алыс-берис билмеген, бергенде, ятып уйкысы келмеген.
Анадан кара тувганды сабын ман ювсанъ да, агармас.
Анасы каска болса, баласы бурнак болар.
Анасы каска болса, баласынынъ бурны ак болар.
Анда бол да мунда бол, бердаъзиде уьйде бол.
Антлы достынъ яны бир.
Анькав анъламас, акмак тыньламас.
Аньламай соьйлеген авырмай оьлер.
Аньшыдынъ кешиккени ийги.
Аралыкшы таяк ер.
Арам капшыктынъ туьби тесик.
Арамзададынъ* койны толы, бети кара.
Арба ексе, ийт калмас.
Арбасы сынганда акыл болмас.
Аргымак аттан йол калар, ишпес-емес эрден, тоьгилир де, мал калар.
Аргымак мактав суьер, аласа сыйпав суьер.
Аргымак ялсыз, эр малсыз, Алладынъ берер куьни болжалсыз.
Аргымактынъ ябувы – аьли куьйиз, аьли кийиз.
Аргымактынъ оьпке-бавыр, ял барда, жол тоьтесин сораган – ийт;
Оьзиннен оьзи болган жигиттинъ аргы атасын сораган – ийт.
Аркасына оьткен аяншыл болар.
Арымаган етер, оьлмеген коьрер.
Арпа емес аргымак ажырыкка заьр болар.
Арслан кутырса айга шабар.
Арыган атка камышы авыр.
Арык ойдан оьлер, семиз майдан оьлер.
Арыктыктан ат оьлмес, юрисине юбанар.

Арымаган етер, оьлмеген коьрер.
Ас айыбын оьзи айтар.
Ас – аьдемнинь курсагы.
Ас иеси келгенде, ас калдырган – намартлык,
Соьздинь иеси келгенде, соьз калдырган – коьтлеклик.
Ас сасыгын туз жувар, аьдем сасыгын мал жувар.
Ас экен тагран, Алладынь огы экен май ман талкан.
Асаба оьлмей, эр байымас.
Аска мысык семирген.
Аслык йок йыл тиленши кыстайды.
Асрым* кызыл тез оньар, акмавысы* ярасар.
Асты корлама – кустырар, эрди корлама – састырар.
Асыкпаган арба мынан коян авлар.
Асыл суьек уйкен болмас.
Асылсань, асыл терекке; йыгылсань – калув куьйизге.
Асылсыз астан кытар, явапсыз соьзден кытар.
Асым арба кактырар, атым бузав бактырар.
Асым атымды шыгарар, атым данымды шыгарар.
Асымнан артык соьгим бар, арбамнан артык югим бар.
Ат авнаган ерде туьк калар.
Ат айланса, казыкка.
Ат алсань, авылынь мынан кеньес.
Ат алсань, юрис ал; хатын алсань, тигис ал.
Ат арыса – тувлак*, эр арыса – авырак.
Ат аяган жаяв калар.
Ат аясань – бир айлык, аямасань – бир куьнлик.
Ат аьруьви – бастан, кыз аьруьви – кастан.
Ат, баспайман деген ерин, уьш басады,
Эр, коьрмеймен деген ерин, уьш коьреди.
Ат басына куьн тувса, авызлыгы ман сув ишер,
Эр басына куьн тувса, этиги мен сув кешер.
Ат жуьйригин ийт суьймес.
Ат ийгиси арыклыкта билинер,
Эр ийгиси ярлылыкта билинер.
Ат коьрки – жал, аьдем коьрки – мал.
Ат минген агаш минер, байтал минген ат минер.
Ат минсень – авынънан.
Ат пан ойнаган тайдынь аркасы яра болар.

Ат суьринмес боларма, аьдем янъылмас болмаспа?
Ат суьринмей боларма, аьдем янъылмай боларма?
Ат яманы тайга иерер.
Ата балага – сыншы.
Ата барда увыл яс, ага барда ини яс.
Ата улынынъ аткан огы да кайтпас, айткан соьзи де кайтпас.
Атага усап ул тувмас, анага усап кыз тувмас.
Атага усап, увыл тувса ийги; усамаса, тувганнан – тувмаганы ийги.
Атадан алтав тувсанъ да, басынъа туьсер бир ялгызлык.
Атадан артык тувган увыл, арамызда увыл ды.
Атадынъ увылы аьдет пен, огьиздинъ увылы таяк пан.
Атаклы уры аштан оьледи, атаксыз уры кабын толтырады.
Атан аясанъ – алты айлык, аямасанъ – бир айлык.
Атанъ алтпыска жетсе, ийт саклама.
Атанъ барында эл таны, атынъ барында ер таны.
Атанъ картайса, ялшы керекпес.
Атанъ оьлсе оьлсин, атанъды коьрген оьлмесин.
Атасы баска ман анъ авлама – алар да канжыгасына байлар.
Атасы бирдинъ малы бир, анасы бирдинъ жаны бир.
Атасы мактаганды алма, авылдасы мактаганды салма.
Атасына яхшылык этпегеннен яхшылык куьтпе.
Атка минмек – бир мырат, аттан туьспек – бир намыс.
Аткан танъга уьлги жок, озган куьнге белги жок.
Атлы батыр атсыз ятыр.
Аттынъ атагы, туьединъ табаны уьйкен.
Аты яман шоьлде оьлер, хатыны яман уьйде оьлер.
Атым йок аранда, кайгым йок боранда.
Атын суьйген «аласам» дер, хатынын суьйген «тамашам» дер.
Атынъ емкур болса – берди Кудай,
Хатынынъ емкур болса – урды Кудай.
Атынъ жаман болса, сатып кутыл;
Хатынынъ яман болса, салып кутыл.
Ахырет азабыннан дунья намысы куьшли.
Аш боьридинъ баласы, алмаса да, бир сермер.
Аш кадирин ток билмес, авырув кадирин сав билмес.
Аш кийикти ас басар.
Аш тамагым, тыныш кулагым.
Аштарханды сув басар, Кызларды кум басар.

Ашув алдын, акыл сонъ.
Ашув ютув – тав ютув.
Ашувынъ келсе, колынъ тарт.
Ашувынъ келсе, кобыз тарт.
Ашыккан аска писер.
Ашылган этек ябылыр, коьргеннинъ эсиннен кетпес.
Ашы ман таьтлиди татыган билер, алыс пан жувыкты жорткан билер.
Аюв суьер баласын «ап-агым» деп,
Кирпи суьер баласын «юмсагым» деп.
Аявлы досттынъ* малы бир, кемеге мингеннинъ яны бир.
Аявлы коьзге шоьп туьсер.
Аягы басканын коьзи танымайды.
Аягы кыска болса да, байдынъ улы соьйлесин.
Аягы яман тоьрди булгайды, авызы яман элди булгайды.
Аягын коьрип асын иш, анасын коьрип кызын ал.
Аяз болса, сувытар; булыт болса, жылытар; тувган-оьскен жерлерин тентек
киси умытар.

Аьдем аласы ишинде, айван аласы тысында.
Аьдем аьдемге конак, ян тенге конак.
Аьдем болар баладынъ киси минен иси бар,
Аьдем болмас баладынъ киси минен не иси бар?
Аьдем коьрки – опырак, агаш коьрки – япырак.
Аьдем соьзи тас ярар, тас ярмаса, бас ярар.
Аьдем соьйлесип, йылкы кисинесип, танысар.
Аьдем юрегинде арслан ятагы бар.
Аьдемнинъ басы – Алладынь тобы.
Аьжел етпей, оьлим йок, аьрекет этпей, келим йок.
Аьйлесиз дуныя – пайдасыз.
Аькимге карсы болма – куьнинъе кемшилик келер,
Моллага карсы келме – дининъе кемшилик болар.
Аьлим болувдан аьдем болув кыйын.
Аьптели-синълили болганда, куьндес излев не керек,
Агалы-инили болганда, давга* барув не керек?
Ахырет азабыннан дуныя намысы куьшли.

Бай артыннан бараман деп, бакадынъ буты йырылган.
Бай бай ман дос, пайхамбар мал ман дос.

Байгус барса, базар болмас.
Бай мактанса, табылар; ярлы мактанса, шабылар.
Бай мынан ярыспа, батыр мынан куьреспе.
Байга байрам этпек колай.
Байдан ярлы болган бет салмага ер таппас,
Ярлыдан бай болган артын салмага ер таппас.
Байдынъ кызы оьлмей, ярлыдынъ кызына куьн тувмас.
Байланган семизден басы бос арык ийги.
Байсыз пише – патша.
Байтал, шавып, ат болмас.
Байталлыга кымыз бер, барсанъ – кымыз кайтарар.
Бака шыккан кабын бегенмес*.
Бакканды билмеген, багыслаганды да билмес.
Бакша байлык бир айлык.
Бакылшы байымас, куьнши коьбеймес.
Бакылшыдынъ аты сувга ярымас.
Бал балшык ашатар.
Балады – ястан, келинди – бастан.
Балактагы бийт баска шыгар.
Балалы каргага бок артпас.
Балалы уьй базар, баласыз уьй мезар.
Балам барар ерге баьле-каза бармасын.
Балапан – басына, турымтай – тусына*.
Баласы йыламаса, анасы эмшек бермес.
Баласы яманнынъ атасын туе уьстиннен ийт алар.
Балды бармак таьвесер.
Балтырган басын бав санар, тентек басын дав санар.
Балшыбынын оьлтирмей, балын калай ашарсынъ?
Балык – ув, дарманы – сув.
Балыкшыды «болды» урыр.
Бар – барынша, йок – аьлинше.
Бара-бара байрам калар, байрамнан сонъ курман калар.
Барар кустынъ басы илгери.
Барга – базар уьйинде.
Барганша байды яманлар, барса, байда табылар.
Барды сизден кызганмадык, йокты халктан излемедик.
Бардынъ иси парман* ман, йоктынъ иси арман* ман.

Барма тоьре касына, байысань, оьзи келер касынъа.
Барын сизден коьзлемедим, йогын элден излемедим.
Бас – баладан, мал – танадан.
Бас сынса, боьрк ишинде, кол сынса, енъ ишинде.
Бас турып, аяк соьйлер.
Басамагынъ бар болса, баска шыкпак кыйын болмас.
Баска келген баьледен бастагы кулак – садака.
Баска оьскеннинъ бавыры каты, тавда оьскеннинъ туягы каты.
Баспагына карап керилген, калакай ийлемеге эринген.
Басы баскадынъ акылы баска.
Басы карадынъ бары яхшы.
Басына пайда этпеген, досына пайда этпес.
Басынъ алтын болса да, бойынъ булытка етпес.
Басынъа келген баьледен этегинъ кесип болса, да кутыл.
Батагадан туз алма, казанлыдан кыз алма.
Батыр болсанъ, манасыз* бол,
Юмарт болсанъ, даьмесиз бол.
Бели кыска, мойны узынды оьзинъ мин;
Мойны кыска, бели узынды досынъ минсин;
Бели де, мойны да узынды душпанынъ минсин.
Белинънен тувмаганды улым деме, сагып алмаганды кулым деме.
Берген – бийге яраган, бермеген неге яраган?
Бермеген не алар?
Бесиктеги бала бес туьрленер.
Бийимде де бар, бийкемде де бар.
Билгенге бир соксанъ да саз, билмегенге даьылбаз соксанъ да аз.
Билеги юван бирди йьгар, билими артык мынъды йьгар.
Билемен деп, буьлдирген*.
Билместинъ билеги авыртпас.
Бир де коьнъилшек онъмас, бир де эриншек онъмас.
Бир досыннан айырылган – мынъ досыннан айырылган.
Бир таналы бир соьйлер, эки таналы эки соьйлер.
Бир шешекей мен яз болмас.
Бирев соьйлер, бирев уялар.
Биревлер сув таппайды ишпеге, биревлер кешуьв таппайды кешпеге.
Бойы аласа* куьнде яс, токал эшки куьнде улак.
Болаяк он ясында да яс тувыл, болмаяк йьрма бесте де яс.
Борышлы байымас.

Борышлыдынъ малы йок.
Бос мылтык эки кисиди коркытар.
Боденединъ уйи йок, кайда барса – бытпылдык.
Бьри, арыса, ийтлерге кор болар.
Бьри болсанъ, кок бол; эр болсанъ, айтканынъа берк бол.
Бьри, кылын тасласа да, кылыгын тасламас.
Бьридинъ баласын бьркке салсанъ, тымалап туьсер.
Булганшык сувда балык болады,
Кьп сойлеген кисиде баьле болады.
Булыт явмас, буйырган явар.
Буралкы ийттинъ куйрыгы бутында.
Буьгуьнги исинъди танълага калдырма.
Буьлген* юртка – бьркир увыл.
Буьлдируьвши ининъ болса, туьзетуьвши аганъ болсын.

Даьвлетлиге шоьл кайдан, даьвлетсизге йол кайдан?
Домбыра шерткен оьзи анълар, каериннен басарын.
Давыр-давыр заман болар, туье басын шышкан етер.
Донъыздан бир кыл тартса да – сеп.
Дос – сегиз, душпан – тогыз.
Дос басынъа карар, душпан аягынъа карар.
Дос бергеннинъ тысына карама.
Дос болсанъ, тувганынъ ман бол –
Дослыгы айырылса да, тувганлыгы айырылмас.
Дос доска керек, эсабы рас* керек.
Дос уьйинде олтырып кет, душпан уьйинде турып кет.
Дос эсабы коьнъилден.
Достынъ туьби бос.
Досынъ берсе, кым, увысынъа юм.
Досынъ да элли болсын.
Досынънынъ атын алма, тайын ал;
Тайын алсанъ, ат болар;
Атын алсанъ – юрегиннен таймас дерт болар.
Дунья арам боларма, сансыз коьпек* сарыса*,
Атадынъ яхшы улы шамланмас, сансыз яман дарыса*.
Душпанга эт сынынъды, досынъа айт сырынъды.
Душпанынъ йок болса, кардашынъ йокпа эди?
Душпанынъ тас пан атса, сен ас пан ат.

Ел болмаса, сувык йок; мал болмаса, ювык йок.
Ел эспесе, шобптинъ басы кыймылдамас.
Елемик аяздан ети куънлик боран артык.
Ембойлыктынъ бири оыпкелеп, коьби тоьбелеп оьлтирер.
Емистинъ ийгисине курт туьсер.
Ерден йылы коян тапкандай.
Ете алмаган ер тебер.
Ете алмаган шер табар.
Етеген ерге шаншылмай, куьзетшиге танъ кайда.
«Етим, етим» деме, етимге бир куън тувар, ал шымылдык курылар.
Етимге ети киси бас.
Етимди етип сок, ете алмасанъ – ерди сок.
Етимнинъ карны ети кабат.
Етпести онъмас кувар.

Заман сенинъше болмаса, сен заманша болмага шалыс.
Заманы бирдинъ амалы бир.
Заманына карай амалы.
Заманынъ калай болса, боьркинъди солай кий.
Заманынъ туьлки болса, тазы болып шап.
Зор ман авлаган ийт коян алмас.

Иеримди алшы, авнайым,
Ювенимди алшы, кувнайым.
Ийне ашаган тебен шышар.
Ийне де нияз*, инъен* де нияз.
Ийт болмаса, туьлки улыр.
Ийт иесине карап улыр.
Ийт иесине карап юрер, боьри каранъада ярты тарыды коьрер.
Ийт ийтлигин этер.
Ийт каргысы боьриге етпес.
Ийт куйрыгын кескен минен кой болмас.
Ийт курсагына сарымай* ярамас.
Ийт кутырса – оьз басына.
Ийт оьлерде кутыраp.
Ийт семирсе, иесин тислер.
Ийт уьргени мен ярар.

Ийт уьрер, керван юрер.
Ийт юйриги тувра йортар, ат юйриги кыя йортар.
Ийт юйригин коян суймес.
Ийтке азап керек болса, арбага иерер.
Ийтли конак орамга сыймас.
Ийттей кавып, аттай тевип.
Ийттинъ яманы ин казар, пише яманы куьндес казар.
Иниси бардынъ тынысы бар.
Ислесе – кулдай, турса – бийдей.

Йибек туйинине берк, йигит соьзине берк.
Йигит оьлер, даны калар.
Йигит оьлсе де, соьзи оьлмес.
Йигиттинъ асылыннан сорама, исиннен сора.
Йокка юйрик ат та шавып етпес.
Йокты керек таптырар.
Йол анасы туяк, сув анасы булак.
Йолда йолыккан йолдас болмас.
Йорав йолга элтер, йол куйыга элтер.
Йыйын соьз – кыйын соьз.
Йылаганнан сорама, куьлгеннен сора.
Йылы суьек сыйысар.
Йылы суьек сындырмас, сувык янды тындырмас.
Йыракка йыйган якыннан алар.
Йырактагы кыс йылы болар.
Йыртык тоннан эр шыгар.

– Каргыс, кайда барасынь?
– Карартпага бараман.
– Алгыс, кайда барасынь?
– Агартпата бараман.

Кавыф кайдан болса, кате соннан болар.
Кадемсиздинъ казаны, каты кайнап, тез туйсер.
Казак кайратлы болмаса, хатыны аьжетли болмас.
Казан авызы ашык болса, ийтке де намыс керек.
Казан кулагыннан куье таймас, терек басыннан уя таймас.
Казаннынъ карасы югар, яманнынъ баьлеси югар.
Казаны асувлыдынъ капысы ябылмас,
Картайганда, кирмеге уый табылмас.

Казаны кырда, ожагы уйде.
Казанынъа не салсанъ, шоьмишинъе сол илинер.
Кайда коьплик, сонда боклык.
Калавын тапса, кар да янар.
Калган иске кар явар.
Калмык мынан дос болсанъ, бере, бере, бере бер;
Казак мынан дос болсанъ, ала, ала, ала бер.
Калмык уйине барсанъ, какырык та туькирик.
Кан шыкканды карга билер, ян шыкканды молла билер.
Канагат карын тойгызар,
Канагатсыз ялгыз атын сойгызар.
Канжыганъда болганнан, карнынъда болсын.
Кара ерде кар ятпас.
Кара кайыс та бир тартылган.
Карагус, ямгыр явса, баласын коршалар,
Буршак явса – басын коршалар.
Карак карганып кутылар, кахпе йыланып кутылар.
Карама озине, кара соьзине.
Караногай – эл анасы, Етишкуьл – соьз анасы.
Карга мынъ шакыrsa да, яз болмас,
Каз бир шакыrsa да, яз болар.
Карга шакырып, каз болмас,
Торгай шакырып, яз болмас.
Кардынъ басын кар кесер, ханнынъ басын хан кесер.
Карт каьфир мусылман болмас.
Карт келсе, соьз баслар; яс келсе, ис баслар.
Карт койнында калаш бар, яс койнында камышы бар.
Кары келсе соьз болар, йигит келсе, ис болар.
Карыскырдынъ авызы ашаса да кан, ашамаса да кан.
Касапшыга мал кайгы, кара эшките ян кайгы.
Кат билмеген зат болмас, колда кат бар болса, ол кисе аштан оьлмес.
Кат йигиттинъ ис басы, алдында аьзир асы.
Катарыннан калган косылмас.
Кашкан ерде батыр де кетер, кувган ерде коркак та кетер.
Кашып кетсенъ, шашып кет.
Каьбеси* жувык тавап* этпес.
Кебенек* кийгеннен туьнълме, кебинин кийгеннен туьнъл.
Кезеген меним аягым, кенъкилдейди таягым.
Келгенинъ буьгуьн, кеткенинъ туьнегуьн.

Келген-кеткен – оькше, ис битирген – акша.
Келин кемтиксиз болмас, кайынана кемириксиз болмас.
Келинге караган коьрге карар.
Келиннинь аягыннан, шобаннынъ таягыннан.
Кеме телегенге* минер, телеген кемеге минер.
Кемеге мингеннинъ тилеги бир.
Кень кеньесе кетер, тар таласа кетер.
Кеньесли тон кень шыгар.
Керек тастынъ авыры йок.
Керекпести йймасанъ, кереккенде таппассынъ.
Кеше каранъа болса, юлдызы ярык болар.
Кеше юрген кагынар, кагынмаса – яман атка тагылар.
Ким шышты, каьрип шышты, кара ерди ярып шышты.
Киси кайдай болса, асы сондай.
Киси кийими – киршен, киси аты – тершен.
Кисиге шукур казанъ, озинъ атыларсынъ.
Кисиге яманлык тилегенше, озинъе яхшылык тиле.
Кисидинъ лаксасын кескенше, озинънинъ увмашанъды ув.
Кой коьрмесем де, кый коьргенмен.
Кой серкесиз болмас, кос тамадасыз болмас.
Койды ел алса, эшкиди аспанда коьр.
Койшыга куьн де коьш.
Кол колды ювар, эки кол бетти ювар.
Кол кыбырдаса, авыз да кыбырдар.
Кол сынса, енъ ишинде,
Бас ярылса, боьрк ишинде.
Конак – орыс, конъысы – маьтке.
Конак аз олтырып, коьп сынайды.
Конак болсанъ, колга туьс,
Йолавшы болсанъ, йолга туьс.
Конак болсанъ, тилинъ тый.
Конак келсе, эт писер,
Эт писесе, бет писер.
Конактан сорап бергенше, согып бер.
Конъысыдан котыр югар.
Коркакты коьп кувласанъ, батыр болар.
Коркпа марттынъ кысыннан, корк апрельдинъ бесиннен.

Корлама меним кул атамды, сыйламам сенинъ бий атанъды.
Котанлы кой кутылып, котыр эшки бас болды.
Котаны бирдинъ куршанъысы югар.
Кошкар болар козыдынъ тумсык* бети мол келер,
Ага болар йигиттинъ этеги-енъи мол болар.
Кояннынъ бойына бак та, калжасыннан туънъил.
Коз коркак, кол батыр.
Козел козел тувыл, коьнъил суьйген козел сол.
Козилдирик бавдан узилди, коьргенлер бизден туънъилди.
Козинъ кышыса, колынъ тый; ишинъ авырса, авызынъ тый.
Койлек кири ювса кетер, коьнъил кири соьйлесе кетер.
Коккирек илгери, коьтен кери.
Коккиректе бар, колда йок.
Кокке коьтерип келгенди ерге каратып йиберме.
Коклеткисиз салкын табылмас, коьримли капы ябылмас.
«Кок биледи» деген куьледи, «оьзим билемен» деген оьледи.
Кок коркытады, терен батырады.
Кок ойнаган бир йылар, коьп осырган бир шышар.
Кок соьздинъ азы яхшы, аз соьздинъ оьзи яхшы.
Кок соьйлеген кисиде баьле болады.
Кок суьвр* ин казбас, ин казса да, туьз казбас.
Кок туькирсе, коьл болар.
Кок яшаган билмес, коьп юрген билер.
Кок яшаганнан сорама, коьп юргеннен сора.
Кокке тентек, Таьнъриге шет.
Кокке унаган Таьнъриге унайды.
Кокпен айырылган коьмуьвсиз калар.
Кокпен коян кутылмас, ялгыздынъ айткан соьзи тутылмас.
Коктинъ авазы* бир болса, бирдинъ авазы йок болар.
Коктипъ авызы – темир талкы.
Кокрген бышлар булакка, ыхтыйбар* болмас кулакка.
Кокринер ерге – коьрпе, коьринмес ерге – сирке.
Кокклиге коьн кийгистсенъ де, ярасар.
Коксе – Алладынъ буйрыгы, сакал – ийттинъ куйрыгы.
Коксеви узыннынъ колы куьймес.
Кокшкен ердинъ кадин конганда билерсинъ.
Кокшпели уйде акынъ болса, коьше-коьше янынъа келер.

Кувыртып ашаган кутылар, шоьлмегин ялаган тутылар.
Куйыдынъ яны – орамнынъ басы.
Кул кутырса, куйыга кармак салар.
Кул кутырса, куйыга шышар.
Кула туьзди сув алса – куба каздынъ тоьсиннен.
Кулаксызга соьз айтсанъ, кулагынынъ тысыннан.
Кулан, кайда семирсе, юнин сонда тоьгер.
Кулан кувган шанъ кувар.
Кулга куйка егизбе.
Кулдан тувган кул болмас, яманнан тувган кул болар.
Куллык эткенде, кулдай бол, атланганда, бийдей бол.
Кум йыйылып, тас болмас; кул йыйылып, бас болмас.
Кумган акын шоьлмек таьвесер.
Курт берип кувантпа, куры соьз бен юбантпа.
Кус канаты ман ушар, куйрыгы ман конар.
Кус канатыннан кире* тилемес.
Куяш* кирмеген уйге дохтыр кирер.
Кутлы конак келсе, келининъ увыл табар,
Кутсыз конак келсе, койынъа боьри шабар.
Кутлы конак келсе, кой эгиз табар,
Кутсыз конак келсе, койга боьри шабар.
Куймеме* йыймасам да, коьйиме* йыярман.
Куьле баксанъ*, коьйегине ямавлык тилер.
Куьн кешилсе, кек* кешилер.
Куьн коьрмеген куьн коьрсе, куьндиз шырак яндырар.
Куьнде-куьнде куьн тувмас.
Куьндестинъ оты да, сувы да – куьндес.
Куьндиз булыт, кеше аяз, ел шумлыгы тувылма,
Хатыны семиз, эри арык, эл шумлыгы тувылма?
Куьши еткен куьши етпегеннинъ куьшпени*.
Куьшлидинъ ийти арслан алар.
Кыз ашаса, шуьшли болар, оьгиз ашаса, куьшли болар.
Кыз кимди суьйсе, соныкы.
Кыз кылыгы ман суьйдирер.
Кызды ким айттырмас, кымызды ким ишпес.
Кызынъ яман болса, кызыл кийгиз.
Кызынъды авлак уйде яткарма, улынъа базар асын таттырма.
Кыйын болмай, тыныш болмас; кыйналмай эрге мал битпес.

Кылмыс кыдыра келер, кызыл ийт ювыра келер.
Кылыплы ат аьдемди кырда калдырар.
Кылыш кеспести тилек кесер.
Кынъыр* ис кырк йылдан сонъ да билинер.
Кырда хан болганша, уйде кул бол.
Кырк йыл сабан айдасанъ, бир йыл туьренинъ алтынга тиер.
Кыс карлы болса, яз явынлы болар.
Кыс куьнинде кар явар, акылсыз байды алдавшы савар.
Кыскы шувак – борышка.
Кысласанъ, Аккерманда кысла, тутынган* исинъди бек ысла.

Мақтаган кыз тойда осырар.
Мактанмаклык – байлыкта: даьвлетлиге* шоьл – бостан*.
Мал йыйсанъ, сан йый.
Мал малга жеткенше, Азрайыл жанга жетер.
Мал – саранда*, сув – теренде.
Мал янынъ ары ягында.
Малы кеткен ярлы тувыл, сыны кеткен ярлы.
Малынъ мал болганнан, базарынъ базар болсын.
Марттынъ биринши куьн ел куьнтувардан болса, ол йыл аслык онъ болар.
Мысалсыз соьз – тузсыз ас.
Маслагатлы той таркамас.
Маьнели соьз малдан артык.
Минилер байтал иш таслар, согылар хатын соьз баслар.
Мисаьпир атанънан уйкен.
Мусылманга пайдасыз, каьпирге зарарсыз.
Мынъ аьдемнинъ юзин билгеннен, бир аьдемнинъ атын бил.
Мынъ кайгы бир борышты оьтемес.
Мысык мыйыгына куванар, туьлки куйрыгына таянар.
Мысырда патша болганша,
Кенганда гедай* бол.

Нагашы оьлтирмес, жиени оьлтирер.
Наьсип, кайда барасынъ?
– Тили бирге бараман.
Наьсипсизди кара басып уйклатар,
Наьсиплиди Кыдыр шайкап уянтар.
Ногай болсанъ, тарак бол,
Мырза болсанъ, Орак бол.
Ногайдынъ эртенъги акылы оьзине, туьски акылы мага.

Озган ямгырды ямыншы алып кувма.
Ойламай сойлеген авырмай оьлер.
Ойыннан оймак шыгар.
Омыравы отавдай, омырткасы оклавдай.
Он уьште отав иеси, он доьртте бебей иеси.
Он эки буюртик болса да, тон ийги.
Онъганга онъ – тарыдай, онъмаганга – буршак соккандай.
Онъганнынъ уьйине кобыз кирер,
Онъмаганнынъ уьйине абыз кирер.
Онъганнынъ эки досы бирге келсин,
Онъмаганнынъ эки борышы бирге келсин.
Оразасы жок, намазы жок – онъган авыл Жембойлык.
Оразлы ман отлас бол, наьсипли мен жолдас бол.
Орда бузсанъ, отав шыкпас.
Орта йолда арбанъ сынмасын, орта яста хатынынъ оьлмесин.
Орыска ыйнанма, сувга таянма.
Осал киси аягына карап юерер,
Мактаншак киси коькке карап юерер.
От салсанъ, уьстиннен шиберек ийси шыкпасын.
Отавыннан бурын котаны.
Отаршыдынъ уьйи уллы сапырыс –
Эртенгисиннен яман болар кешеси.
Отка барган хатыннынъ отыз авыз соьзи бар.
Отты коьп шукысанъ – оьшер,
Конъысыды коьп шукысанъ – коьшер.
Отыз йыл байлык йок, он йыл ярлылык йок.
Отыз улынъ болганнан, осырак картынъ болсын.
Ошагынынъ басы шоклы, олтырган ери боклы.

Оьгиз арамы бузав арасында ятар.
Оьгиз оьлсе – эт, арба сынса – отын.
Оьгизи оьлди, ортагы айырылды.
Оьз исине дивана*, киси исине кувана.
Оьзди минип, жатты кувсанъ, мырадынъа жетерсинъ,
Жатты минип, оьзди кувсанъ, жаьаннемге кетерсинъ.
Оьзи соьйлеп, оьзи куьлген – жайран жигит,
Оьзи соьйлеп, халк куьлген – кайран жигит.
Оьзи буваз, оьзи кыз, оразлыга табылар.

Оъзи оъзин мактаган элден эки эли кем.
Оъзи тоймаганнынъ саркыты болмас.
Оъзин оъзи билмегенди оъгиз суъзип оьлтирер.
Оъксизге де куън тувар, ал шымылдык куралар.
Оьлген сыйыр суътли болар.
Оьлеек мараз оьлсе ийги, уьйиндеги тынса ийги.
Оьлейим десенъ, ян таътли; кирейим десе[нъ], ер каты.
Оьли малы оьркенлесе де, турмас.
Оьли тувыл, тиримен; оьлгенлердинъ биримен.
Оьлиди айтсанъ, тиридинъ татувы кетер.
Оьлимнен корлык яман, сыныктан мертик яман.
Оьлмегенинъ не ийги: коьрмегенинъ коьрерсинъ, билмегенинъ билерсинъ.
Оьнер алды бирлик, ырыз алды тирилик.
Оьнер алды – кызыл тил.
Оьнерлидинъ оьриси узак.
Оьнерди уьйрен де – иййрен.
Оьнерли ийгит оьрге юзер,
Оьнери болмаса, ата-анасы да безер.
Оьнерли оьлмес, оьнерсиз куън коьрмес.
Оьнерли оьрге юрер, оьнерсиз коьрге кирер.
Оьтирик соьздинъ оьркени йок,
Акылсыз кыздынъ тоьркини йок.
Оьтирикши тоьрге бир шыгар.
Оьтирикшидинъ уьшин соьзи зая.
Оьте кызыл тез онъар.
Оьтпес пышак кол кесер.

Сабан туьби сары алтын, савьдегер туьби борыш.
Сабанда жырламаган ындырда ынъырасар.
Сабанда сырласпаган, ындырда ырылдасар.
Сабыр туьби сары алтын.
Сабыр эткен мырадына еткен.
Сав баска сатлык мараз.
Савда да дослык йок.
Савда сакал сыйпаганша.
Савьдегер кысык, эл тегис.
Савымынъ бирев болса да, савытынъ экев болсын.

Садаканъды савда бер.
Сакалсыздынъ соъзи тутылмас.
Сактынъ ызы ятар, санъыравдынъ басы ятар.
Сан тиймеске сан тийген, сары этикке бок тийген.
Саны бар, саъпети жок.
Сарымсагы анъкыган, сары майы куълпиген.
Сатаманнан ал, аламанга бер.
Саяк юрген таяк жер.
Саяк юрген таяк йыяр, туяк уйыткан сыйрак йыяр.
Сексенде сегиз байлык, сегиз ярлылык.
Семиз аягы сегиз.
Сен де молла, мен де молла, атка пишен ким сала.
Сен заманга иермесенъ, заман сага иермес.
Сиркели тай ат болар, симгирикли бала эр болар.
Соқырга абытлаган сайын шуқыр.
Соқырды алсанъ, сав тувар.
Солув минсиз, юйрик сынсыз.
Соъз жуъезин тапса, мал иесин табады.
Соъз соъзди шыгарар, юмырык коъзди шыгарар.
Соъз суъектен оътеди, таяк эттен оътеди.
Соъздинъ басы бир пушык, ызы бир кушак.
Соъзинъ сав болса, басынъ тав болар.
Соъйлегеннен тынъла, билгеннен анъла.
Соъйлей-соъйлей соъз шыгады, туърткелесе, коъз шыгады.
Сув агар, тас калар, дуньядынъ туъби бос калар.
Сувга баткан тал сермер.
Сук семирмес, уры байымас.
Суъйгеннинъ асын душпандай аша.
Суъймеген ас кустыраp.
Суъймегенге суъйкенме.
Суъймесинъ келсе, уый сыпыр.
Суът пен кирген, суъек пен шыгар.
Суътке авызы пискен сувды уърип ишер.
Сыйга салган кийиттей, оъзи кара ювиттей.
Сыйласанъ, сый коърерсинъ.
Сыйыр йылда бузавлар, оъгиз айда бузавлар.

Сыйыр куршанъды тилиннен табар.
Сыйыр сув ишкенде, бузав буз ялайды.
Сык семирмес, уры байымас.
Сылув минсиз, юйрик сынсыз.
Сыргасы езден, оъзи оъзден.
Сырыкпа мынан эл болсанъ, сырынъды кырга шыгарар.
Сырынъ айтпа досынъа, досынънынъ да досы бар.

Табама деп, коьп иште – тамак та баска баьле ди.
Табылганга кытлык йок.
Тав белгиси таста, бай белгиси аста.
Тав боьрили болар, эл урылы болар.
Тав тавга ыласпас, аьдем аьдемге ыласар.
Тавга карап тав болма, ага-иниге яв болма.
Тавга минувви кыйын, туьскени колай.
Тавга тас атпа.
Тавда оьскен баладынъ эки коьзи таста,
Етим калган баладынъ эки коьзи яста.
Тавды, тасты жел бузар, эки арады соьз бузар.
Тавлы жерде боьри бар, элли жерде уры бар.
Тавык, каз боламан деп, шатасын йырган.
Тавык оьзин соьяк пышакты оьзи шукып шыгарар.
Тавык туьсине тары энер.
Тавыктан шипий акыр.
Тавына коьре туьлкиси, ерине коьре куьлкиси.
Таз кисидинъ шашы оьспес, айдап салдынъ малы оьспес.
Тай асыраган ат минер.
Тай ат болганша, иеси ийт болар.
Тай яманы йорга болады, аьдем яманы молла болады.
Такыяда мамыгы калмады.
Талаплы эрге нур явар.
Талда майыспаган, казыкта майыспас.
Талында ийилмеген таягында ийилмес.
Тамадасы карга болса, конган ери кок болар.
Тамак болмай, тамык болмас.
Тамактан калган явдан калганга эсап.
Тамгалы мал йогалмас.

Тана саткан, тага саткан.
Танъ атканын кораз билер, ян шыкканын молла билер.
Танъ атпай, куьннинъ коьзи тувмас.
Танълагы иске кар явар.
Танълагы тавыктан буьгуьнги юмыртка.
Танымаган ерде тон сыйлы, таныган ерде ой сыйлы.
Танымаган маьлектен таныган шайтан яхшы.
Тапкан киер эки ыстан, таппаганнынъ коьти ыстан.
Тапкан куванса да, таныган алады.
Тапканда, тарпандай ашаган,
Таппаганда, ийтлик пинен яшаган.
Тапканын ийт ашаган, аркасын бийт ашаган.
Тар уьйде таяв болма.
Тарамысы шыйрык, соьйлеген соьзи кыйшык.
Тарталмаган йибиннен коьрер.
Тарта есе, тай калар, коя есе, кой калар, коймай есе, не калар?
Тары шашкан боза ишер.
Тас пан атканды ас пан ат.
Таска талав тиймес.
Таслайым десе, хатын яман, коьшейим десе, юрт яман.
Татув болсанъ, балдай бол, ашы болсанъ, туздай бол.
Таьнъри саклаган токлыды боьри емес.
Таьнъри шайтаныннан аьдем шайтаны яман.
Таяктан кашсанъ, шокпарга.
Тегин куйрык йолда ятпас.
Тек юрген ток юреди.
Телетин коьтен кыздырыр, ярлыдынъ ошагын буздырыр.
Темир капыга тебен ийне керек.
Темир тапкан телмирмес.
Темирди кызганда согып кал.
Тентегим тезек келтирер.
Тентек алсанъ, сой кувар, сокыр алсанъ, сав тувар.
Тентек батыр тез оьлер.
Тентек киси умытар.
Тентек молла – телирген оьгиз.
Тентек сувга семирер.
Тентекке куьнде байрам.

Тентекке тек турмак – куыш.
Тентектен сорама, оъзи айтар,
Телиден сорама, коъзи айтар.
Тентектен тувган сав болмас, телмийзан еген айыкпас.
Тентектен тувган сав болмас, тентиремей туъзелмес.
Тентектинъ досы коъп болар.
Тентектинъ таслаганы савлай тиер.
Тентектинъ тастарын текене тоздырар.
Тень тенъи мен, теке муъйизи мен.
Теньинъ келсе, тегин бер.
Тер шыкканын тен* туймас*, акша шыкканын эр туймас.
Терек шашпай, тал болмас, борышлыда мал болмас.
Теректинъ буърин еген мынъ куън ер, тамырын еген – бир куън ер.
Терен йылга тавыссыз агар.
Терме тезек, келер кезек.
Термеде яткан термесин мактар,
Уъйиннен шыкпай яткан куъл тоъбесин мактар.
Термени яманнынъ уны ийги, атасы яманнынъ улы ийги.
Тизден сувга, белден оърмет.
Тикийген кабандай, коълденен уъйилген тобандай.
Тил – баъле, тис – кая.
Тил бир болса, ис оър болар.
Тил соъйлесе, бас мактар.
Тил тас ярар, тас ярмаса, бас ярар.
Тил эрди кабырга салар, нарды* казанга салар.
Тил ярасы туъзелмес, кылыш ярасы туъзелер.
Тилде суъек йок.
Тилевшидинъ бир бети кара, бермевшидинъ эки бети кара.
Тилей билсенъ – тилек, тилей билмесенъ – эмбек.
Тиленшиге берер, тилегенин бермес.
Тилим – басымнынъ баълеси, тисим – онынъ каласы.
Тири болып санда йок, оъли болып коърде йок.
Тириде сыйласпаган, оългенде йыласпас.
Тириликтинъ куъши бирликте.
Тирнекли аъдем тоъреди кул этер.
Тиси шыккан балага шайнап берген ас болмас.
Тисим сага разыман – тилимнинъ каласысынъ,
Тилим сага разы тувылман – басымнынъ баълесисинъ.

Той келди капыга, кыз олтырды кабага.
Той сылтавы ман тон битер.
Той Таьнъридинъ казасы.
Тойга барсанъ, бурын бар, бурын барсанъ – орын бар.
Тойга токпак йыйылар.
Тойган кыз тоьркинин танымас.
Тойган уйге тогыз бар.
Тойдынъ болганыннан – болады дегени кызык.
Тоймаганнан тон кийсенъ, тойда бетинъди кара этер.
Тон киймеген тон кийсе, кага-кага тоздырыр,
Ат коьрмеген ат коьрсе, шаба-шаба оьлтирер.
Ток ярастырар, аш таластырар.
Токсан толмай, торгай шырылдамас; етим – тоймай йырламас.
Токта тоба эт, ашлыкта урылык этсенъ де кайгырмас.
Толмаска куйма, тоймаска берме.
Тоьбе басы тайгак, тоьре аягы маймак.
Тоьгерек уйдинъ тоьри йок.
Тоьгилген топырагы ман да толмас.
Тоьре буйрыгына таянар, туьлки куйрыгына таянар.
Тоьре тоьркинине тартпас.
Тоьреди бурган – атасын урган.
Тоьрешиден калмайды, айтувшыдан калады.
Тоьринънен коьринъ ювык.
Тоьркини ювыктынъ тоьсеги йыйылмас.
Тоьсеги бар тоьсенер, оьтпеги бар куьйсенер.
Тувар тойса, бек кетер; яман тойса – оьпке этер.
Тувган – ай, тувраган – май.
Тувган ерде эр юрер, тойган ерде ийт юрер.
Тувган ерден тойган ер артык.
Тувра айткан кутылыр, алдап айткан тутылыр.
Тувра айткан тувганга ярамас.
Тувра бийде тувган йок, тувганлы бийде ийман йок.
Тувыспаганнынъ туьби шийки.
Тувысы яман тувганын яманлар.
Тулпар баласы тура озар, эшшек баласы тура азар.
Тулпар битпейди, битсе кетпейди.
Тулпар туьбин табады.

Тулпардынъ отлавы бир болса да, куьйсеви* баска.
Тулпардынъ оз туягы озине эм.
Тур деген тыныш уйклатпас.
Турна келсе, кыс болмас.
Тур-турдан хабар келсе, уйкыдынъ навасы кетер.
Туе басын шышкан етер.
Туедей бойынъ болганша, туьймедей акылынъ болсын.
Туезде бузав оьлсе, уьйдеги суьтке ийт тиер.
Туьркпен атка минсе, Таьнърисин мутар.
Туьлкидинъ базарда иси йок.
Туьрли-туьрли заман бар, заманга карай амал бар.
Туьси бузыктынъ иси де бузык.
Туьси ийгиден туьнъилме.
Туягы буьтин тулпар йок, кыягы буьтин сунъкар йок.

Ув ишкен бир оьледи, ант ишкен мынъ оьледи.
Увак тастан уьй бузылмас.
Увыл оьлсе, бел тутар; хатын оьлсе, мал толар.
Уйклаган уйкы алады, уйкламаган йылкы алады.
Ул тувганга куьн тувады.
Уланлы уьйдинъ урысы ятпас.
Улдынъ бир коьзи йок, кулдынъ эки коьзи йок.
Уллы болсанъ, киси бол.
Улым уьйде, ырысы туьзде;
Кызым уьйде, кылыгы туьзде.
Улынъ ашувланса, тоьрге шык,
Киевинъ ашувланса эсик бавын тут.
Улынъ оьссе, уьлгили мен авыл бол,
Кызынъ оьссе, кылыклы ман авыл бол.
Урлаган бир куьнали, урлаткан мынъ куьнали.
Уры арты кувьс.
Уры басынып урлайды, коьнак танълап коьнады.
Уры оз малын ашар.
Уры оьле-оьлгенше акпан дейди.
Урыды каравшы урады.
Урылык туьби корлык.
Урылык этсенъ, ялгыз эт.
Урымда улым бар, Кырымда кызым бар.

Урыспас ул болмайды, кериспес келин болмайды.
Урысы йок от отлайды, авылы йок ас ишеди.
Урысы куышли болса, иеси оьлер,
Айгыры куышли болса, биеси оьлер.
Уялган тек турмас.
Уялмаган буйырмаганды йийди.

Уьй меники деп соьйлеме, уьй артында киси бар.
Уьйде киси коьп болса, далада киси тиймейди.
Уьйде оьскен бузав туьзде оьгиз болмас.
Уьйде ювырт тоьгилсе, кырда бузав ямырар*.
Уьйи бийик – уьйреси сьйык.
Уьйиннен шыкпаган куьймесин* танымас.
Уьйинье молла киргеннен, коьбызшы кирсин.
Уьйренискен яв атыспага яхшы.
Уьлкер батса, ер катар.
Уьндеместе баьле бар, увьртында шала бар.
Уьрген ийт киси каппас.
Уьре билмес куьшелек уьйине коьнак келтирер.
Уьстев алган ийт минер, уьстев берген ат минер.
Уьстине кийгени – опырак, ятаягы – топырак.

Халктынъ айтканы калпагыма, элдинъ айтканы этегиме.
Хан сындырса – каза, кул сындырса – яза.
Хан касында кисинъ болса, кара ерде кемень юрер.
Хан янында каьтип* оьлмес.
Ханнан казык, бийден токпак.
Хатын акылсыз, бака куйрыксыз.
Хатын бийлеген юрт каран калсын.
Хатын каргаганын билмес, эшек арыганын билмес.
Хатын кырк шыраклы: бирде янмаса, бирде янар.
Хатын эрге карар, эр ерге карар.
Хатынларда хатын бар, кара сувды ас этер;
Хатынларда хатын бар, кумар коьзди яс этер.
Хатыннынъ экеви базар, уьшеви – ярмалык.
Хатыннынъ шашы узын, акылы кыска.

Шакырганга бар, шакканнан каш.
Шакыртувсыз тойга барсанъ, олтырмага орын таппассынъ.

Шакырувсыз тойга барганша, кебинсиз коьрге кир.
Шаншалмаган ийнесиннен коьрер, тарталмаган йибиннен коьрер.
Шашпаган – ормас.
Шешен йигит элге ортак, шебер йигит малга ортак.
Шешенди данъгалак енъер.
Шоман уйине барсанъ, кышкырык та бакырык;
Калмык уйине барсанъ, какырык та, туькирик.
Шоькир шашсанъ, тегенек орырсынъ.
Шоьмиштинъ аласы – Алладынь баьлеси.
Шышкан инине кире алмаса, куйрыгына колжувар байлар.

Брувлыдынъ огы калса да – табылар,
Ялгыздынъ яйы калса да – йойылар.
Ырымсыздынъ ырысы оьспес.
Ырыс ырыска бакыл.
Ыспайдынъ уялганы – оьлгени.

Эдил – эргенек*, Жайык – шетен.
Эдил каргасы Эдилге кетер, Яйык каргасы Яйыкка кетер.
Эки анасыз тоьреге барар.
Эки ийт таласса, тиленшиге бакты.
Эки кемединъ куйрыгын ыслаган тенъизге кетер.
Эки оьлше, бир кес.
Эки сыйырдынъ айраны коьп, эки хатынлыдынъ вайраны коьп.
Эки эли йырттык бир эли йырттыкка куьлер.
Эл авызына элли аршын боьз етпес.
Эл агасыз болмас, тон ягасыз болмас.
Эл алмаган элли йыл ятар.
Эл аралаган – сыншы*.
Эл казнасы – эски соьз, эр ярыгы – эки коьз.
Эл конмай, ийт ятпас.
Эл мойнында кыл аркан ширимейди.
Эл элден буваз.
Элде аманшылык болса, эмши авырар.
Элде болган эрниме тиер.
Элде туьлки аштан оьлмес.
Элде энущилик болса, эмши минер.
Элди соькпе.

Элдинъ иши – алтын бесик.
Элемендики элден тыскары.
Элестирмек элшиден, явластырмак явшыдан.
Элли йылдан эл янъыар.
Элшидинъ кешиккени ийги.
Эмбек эгизи мен келмесе, эл ярлы болмас.
Энькейген терекке эшки минер.
Энькейгенде энькей, басынъ ерге тийгенше,
Кенькейгенде кенькей, эньсенъ ерге тийгенше.
Эпсизди элшиликке йиберсенъ, сорамай айтпас.
Эр кадинъ* эл билер.
Эр кайратланса, экев болар.
Эр картайды, куыш тайды, экевледи солтаным.
Эр оьтирик айтпайды, эп оьтирик айтады.
Эр, тарыкпай, молыкпас.
Эр – тувган ерине, ийт – тойган ерине.
Эр эгиз, эмбекли ялгыз.
Эр юйригиннен эригип айырылар.
Эр янъылмай болмас, ат суьринмей болмас.
Эр янъылып колга туьсер, кус янъылып торга туьсер.
Эрге даьвлет куралса, бас душпаны дос болар,
Эрден даьвлет тайган сонъ, бас дослары кас болар.
Эрден озув бар, элден озув йок.
Эрдинъ атын я аты шыгарар, яде хатыны шыгарар.
Эрдинъ малы элде, эриккенде колда.
Эректе авызын яппаган, коьпир авызда соьзин таппаган.
Эриккен орыс уьй бузар.
Эрис – ырыска бакыл.
Эрсиз хатынга Бухарадагы ийт шабар.
Эрсизди элшиликке йиберсенъ, сорамай айтпас.
Эрте онъмаган кеш онъмас, кеш онъмаган эш онъмас.
Эрте турган эрдинъ ырысы артар.
Эрте турганнынъ ырысы артар, эринмей юргеннинъ юриси артар.
Эрте улыган боьри аш калар.
Эрте шакырган кораздынъ басы таз болар.
Эртенгиди эшек кайгырсын.
Эсаплы дос айырылмас.

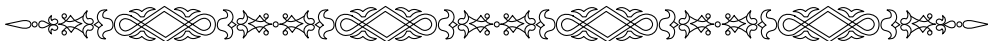
Эсаплы достынъ малы бир, антлы достынъ яны бир.
Эсейген эсиннен саскан, этегин ашкан.
Эси кеткен эшки йыяр, эшки минен эсин йыяр.
Эсик таппай, тоър таппас.
Эсик те бок, тоър де бок, тоърде олтырган кыз да бок.
Эситкен – янъылыс, коьрген – керти.
Эситкен коьргенин айта кетер.
Эски соьз – кийик кескиси.
Эскисин эпледик, янъысын сепледик.
Эт коьрмегенге оьпке танъсык.
Эт куртласа туз себер, туз куртласа не себер?
Танъда тувган айда мин боларма?
Кан улы ман бий улында дин боларма?
Этли ердинъ мысыгы, тарылы ердинъ тавыгы.
Эшшек тысавсыз болмайды, эр душпансыз болмайды.
Эшки берген кой алар, эш бермеген не алар?
Эшки эгиз тавып, койдан озбас; ийт сегиз тавып, элден озбас.

Ювырганнынъ баьлеси – кувганга.
Ювыртын ашаган кутылар,
Шоьмишин ялаган тутылар.
Ювырып келип, юмырык ашаган.
Юмартган бир, сараннан эки.
Юмыртка тавыктан акыллы болар.

Яз яппаган ябувын, кыста япкан – акылсыз.
Язгы тентек ойга конар, кыскы тентек кырга конар.
Язда йыланнан корккан, кыста арканнан коркар.
Язда мыйын кайнатпаган, кыста казанын кайнатпас.
Язлыктынъ куьни – ярлыдынъ куьни.
Язымыз ярдан кулатар*, яткан ерден уятар.
Яйык беттен ел эссе, яз болса да, кыстай коьр.
Якында турган тислесер, алыста турган кисинесер.
Яланнынъ йыйган малын тоьре ашар.
Яланъашка яз яхшы, мактаншакка ят яхшы.
Ялгыз ат шавып юйрик болмас.
Ялгыз койды боьри ашар.

Ялгыз сойлеп бас болмас, ялгыз агаш кос болмас, ясырып ишкен ас болмас.
Ялгыздынъ куъни каранъа, яявдынъ куънин сорама.
Яман авылдынъ агасы болма, ярлы авылдынъ байы болма.
Яман арба йол бузар, яман элши эл бузар.
Яман арба йол бузар, ярлы молла дин бузар.
Яман артын суърте алмас, бас бармагын кок этер;
Сойлеймен деп, соъз баслар, онынъ артын йок этер.
Яман киси кекшил.
Яман кисидинъ соъзи ашы, ябагы тоннынъ бийти ашы.
Яман соъз – бас казыгы, яхшы соъз – ян азыгы.
Яман соъзин эки айтар.
Яман улга да, яхшы улга да мал йыйма.
Яман, шынъын айтаман деп, сырын айтады.
Яман ялшы яныннан тоълер.
Яманга ялынганша, ят та янынъды карма.
Яманда алтын токтамас.
Яманды янга санама, эшшекти малга санама.
Яманды яхшы десенъ, боърки кара казандай болады.
Ямандыкы ярда кыстар.
Яманлык я бек ашлардан, я бек тоklarдан шыгар.
Яманлыкты ойла, яхшылык кашпас.
Яманнан басынъды сатып ал.
Яманнан яхшы тувар, озайым деп, яхшыдан яман тувар, калайым деп.
Яманнынъ айтканы келмейди, сандырагы келеди.
Яманнынъ айтканы келсе, «кереметпе*?» дер.
Яманнынъ аягы сегиз, бири тиймесе, бири тиер.
Яманнынъ яны аявлы.
Ямгыр явса, ердинъ ырысы.
Ян шыкты десе ыйнан, куйы шыкты десе ыйнанма.
Янъы шелтектинъ бавы йогар.
Янъы элек шуъйде болар, янъы келин уъйде болар.
Янъылмас як болмас, суъринмес туяк болмас.
Яны авырмаганнынъ янында басынъ авырмасын.
Яны бардынъ ели бар, ели шыгар ери бар.
Яны куйген Таънърисин каргар.
Яным бар, яркыным йок.
Янымды алмаган мараз ягымлы.

Япалак коьрсень, ятып ал; яманнан басынъ сатып ал.
Ярдынъ атын явдан аяма.
Ярлы киси яманларда куванар.
Ярлы, мактанса, шабылыр.
Ярлы, ятса, оьлер; бай, ювырса, оьлер.
Ярлыдынъ бир таягы, неше шапсанъ, баягы.
Ярлыдынъ улы болганнан, байдынъ кулы бол.
Ярлылыктан эр оьлмес, аманат яны кыйналар;
Арыклыктан ат оьлмес, юрисине юбанар.
Ярты курсактан йылы ятак ийги.
Ярты тери ябынсам да, ялган дуныяда юрейим.
Яс бесикте, яман эсикте.
Ясы уйыскан тень тувыл, акылы уйыскан тень.
Ясыртын шагылыскан сыйыр коьрине бузавлар.
Яхшы болсанъ уыш куьн, яман болсанъ ети куьн (*бердази акында*).
Яхшы достан яман занъ артык.
Яхшы мынан соьйлесень, балга секер каткандай,
Яман мынан соьйлесень, ийтке суьек аткандай.
Яхшы соьз йыланды ининнен шыгарар,
Яман соьз аьдемди дининнен шыгарар.
Яхшыга куьн йок, яманга оьлим йок.
Яхшыга яхшылык этсень, тамамынъ етер;
Яманга яхшылык этсень, эски йолда кетер.
Яхшыда мин йок, юйрикте сын йок.
Яхшыдан яман тувар, эби табылмас;
Яманнан яхшы тувар, тенъи табылмас.
Яхшыдынъ ятлыгы йок, яманнынъ оьзлиги йок.
Яхшылык ерде калмас.
Яхшылыкка яхшылык – аьр кисидинъ исидир,
Яманлыкка яхшылык – эр кисидинъ исидир.

ЮМАКЛАР

Бу юмаклар баслап Кобанда 1921–1924 йылларда Баятиргазы карт Маъмбет улы, Ыслам карт Калувъ улы эм баска кисилерден алынды.

Оннан сонъ, Канълы авылында 1925–1926 йылларда мектеп балалары аркалы авылда юрип, яслар эм кыз-хатынлар авызыннан яздырып алынды.

Юмаклардынъ энъ коьби Ашыкулак районында 1926–1930 йылларда авыл окытув-шылары аркалы авыл халкынынъ авызыннан яздырып алынды.

А. Жанибек.

Ав-ав этер, пыс-пыс этер, бежекей камыс, ярък юлдыз. *(авыз, танав, кулак эм коьз)*

Авдарса – кула[й], олтырса – босай. *(боьрк)*

Авызы бар – куйсемес*, аягы бар – юрмес. *(казан)*

Авызы бар – куйсемес*. *(ат)*

Авызы бар – эти йок, териси бар – юни йок. *(касарткы)*

Авызы йок, бурны йок – аяк-аяк суьт ишер. *(соьк)*

Авызы йок, бурны йок, бир тостакай суьт ишер. *(талкан)*

Авызы йок, тили йок – оьзи соьйлер аьдем мен. *(китан)*

Авызы суьектен, сакалы эттен. *(кораз)*

Авызында тили йок, терисинде туьги йок. *(шыбын)*

Агаш тувыл – япыраклы, тон тувыл – тигилген. *(китан)*

Ай дыраган-дыраган, авызы коькке караган, авызына тас тиеген, талав тийип оьлмеген. *(ожак)*

Ай, биз эдик, биз эдик, биз он эки кыз эдик, биз тактага тизилдик, танъ атканша, йок болдык. *(юлдызлар)*

Ай-ай сени, йортады, кетен капты йыртады. *(шышкан)*

Айванлардынъ ишинде майлы арка. *(туье)*

Айванлардынъ ишинде сакаллысы ким дир? *(эшки)*

Айга да коьринмес, куьнге де коьринмес, агаш пынан теп[п]е-тенъ. *(теректинъ оьзеге)*

Айкышак-тыйкышак, йыйып йиберсе – бир кушак. *(терме)*

Айлана-айлана айлы болар. *(уршык)*

Айкышак-тыйыншак, йыйсанъ – бир кушак. *(терме)*

Ак атым куйыга батты, кулаклары уьстине батты. *(боьрек)*

Ак кой турып кетти, кара кой ятып калды. *(кар, ер)*

Ак уыйимди айлансам да, авызын таппам. (*юмыртка*)
 Ак уыйимнинъ капысы йок. (*юмыртка*)
 Ак шоьлде кара тукум. (*язув*)
 Аксамга дейим айлана, аксамда капкаш ябына. (*коьз*)
 Акшалайын ап-ак, акылынъ болса, оны тап. (*ун*)
 Аламан аяк, алпыс таяк, юрсе, етпес яланъаяк. (*сагым*)
 Аласа аран, асты боран. (*элек*)
 Алдар-ялда[р], канъысар да туыйисер. (*киртик*)
 Алдым бир тас, урдым бир кус: алганым тас тувыл, урганым кус тувыл. (*балык*)
 Алкар-малкар, сув уьстинде калкар. (*май*)
 Алла ясар япысын, темир ашар капысын. (*карбыз*)
 Алладынь аьмири* мен, аркасында куйрыгы ман, доьрт кулаклы, сегиз аяклы. (*балык*)
 Алпыс алат, кырк канат, бир кус ушар, ол кус пан халк шашар. (*сабан*)
 Алпыс аяклы, етпис таяклы. (*сары кавмак*)
 Алпыс терек, алпыс кутык, кутык сайын юмыртка. (*тары*)
 Анасынынъ койнында баласы: анасын ал да сой, баласын тага да ерге кой. (*карбыз*)
 Аранда бар, уьйде йок, орманда бар, кырда йок. («н» *сеси*)
 Арбага тиеп болмас, уьйге суьеп болмас. (*йол*)
 Арбам шуьелди, тоьгилди алтыным. (*юлдызлар*)
 Аркасы ала тув сыйыр алты бузав иертир. (*туьнлик*)
 Аркасы бар – авнамас; авызы бар – куьйсемес*; аягы бар – юрмес, кулагы бар – эситпес. (*кара мал, йылкы, таган*)
 Ары ятар кара шат, бери ятар кара шат, сув туьбиннен тынык сув карап ишер кара шат. (*кундыз*)
 Арык киси алшанълар, арасындагы шошанълар. (*кели*)
 Асты сув, уьсти от. (*шырак*)
 Асты такта, уьсти такта, ортасында залым сокта. (*тил*)
 Асты такта, уьсти такта, ортасында канлы сокта. (*кама*)
 Асты тас, уьсти тас, ортасында тас. (*кол термен*)
 Асты темир, уьсти темир, ортасындагын сен кемир. (*оьтпек*)
 Асты тери, уьсти тери, ортасында бир увыс тары. (*ынжыр*)
 Атасы – Кыргыз, анасы – тат, ексем – оьгиз, минсем – ат. (*катыр*)
 Атасы баласын коьтерер, баласы боьркин коьтерер. (*шырак*)
 Атасы шарыгын кийгенше, баласы кетип кутылар. (*туьтин*)
 Ашайды, тоймайды, токтатпай – коймайды. (*термен*)
 Ашкышы алтын, сувы кирт, аьр мысалдынъ иси бар, бир оьзинде кырк кисидинъ куьши бар. (*окув-язув*)

Ашып карасам – ап-ак, ашап карасам – таып-таытлы. (*коз*)
Ашып карасанъ: балалардынъ саны йок. (*карбыз*)
Аюв акырады, балаларын шақырады. (*килсе*)
Аягы ерге тиймейди, куьнди коьзи коьрмейди. (*балык*)
Аягы йок – юреди, коькке карамайды, юлдызларды санамайды. (*балык*)
Аякларынынъ саны йок, юрмеге куьши йок. (*калша*)
Аяксыз, колсыз капы ябар. (*ел*)
Аясы ерге тиймейди, коьзи куьнди коьрмейди. (*балык*)
Аьне бараяткан пил, аркасында таспа тил, акылынъ болса – оны бил! (*сабан*)
«Аьп» дедим, «куьп» дедим, «бар эсикти яп» дедим. (*сыпыргыш*)

Багана янар – коьмири йок, куьли йок. (*майшырак*)
Базарга барган балалы хатын, бармаклары кыналы хатын, туьркше соьйлеп тил билмес, ак каптал тигип ис билмес. (*кувыршак*)
Базарда табылмас, шеккиде шегилмес, балдан таытлы, ашамага болмас. (*уйкы*)
Базардан келер айкеш, кызыл тонлы бийкеш. (*шибжуй, кызыл бурыйш*)
Байласанъ – юреди, шешсенъ – токтайды. (*шарык*)
Байтал тас табар, тас кулын табар, кулын таска иермес, байталга иерер. (*тавык, юмыртка, шитий*)
Балтадан авыр, балдан таытлы. (*уйкы*)
Балтасыз, пышкысыз уьй ясайдылар. (*кумырскалар*)
Барыс-барыс кийиклер – баскан ызы янъылмас, тоьбедеги доьрт улан – аткан огы янъылмас. (*доьрт эмишек*)
Бас баьдеке-баьдеке, бастынъ этин едике, кишкенеден бермеген* кисидинъ этин едике. (*бийт*)
Басканым – баян, олтырганым – аян. (*иер*)
Басканым – баяз. (*зюньги*)
Басы айыры, туьби бир, ишине кирсенъ, озинъ бил. (*ыстан, шалбыр*)
Баьшекей камыс – басы емис, пайгамбар асы, таытлы емис. (*бийдай*)
Белдеведеги бес бие – бесеве де кулынлар, кулынлары куба-ала, куйрыклары сары-ала. (*отавдынъ туьнлиги*)
Белень, белень, белень ат, бели юван куьрен ат, тавга барса, таймас ат, талав тийип оьлмес ат. (*балта*)
Бес агалы-ин[и]ли кашып бара, артыннан шонтык оны кувып бара. (*бес бармак эм оькше*)
Бес басы бар, он аягы бар, доьрт яны бар, юз тырнагы бар. (*яназы*)
Бес сом* кашар, он сом кувар, минъ сом астында, юз сом уьстинде (*коян, ийт, ат, иер*)
Бизим уьйде бир кисе бар, тоьбесинде тисе бар. (*юнтарак*)

Бийик-бийик тавларда, зийпа* бойлы талларда, юре тура ак шекпен. *(кой)*
 Бир авызлы, кырк коззли. *(кой шетен)*
 Бир анада бес бала, ама аты бир бола. *(кол, бармаклар)*
 Бир атым бар: таныган да минеди, танымаган да минеди. *(босага)*
 Бир баста кырк тесик. *(сандал)*
 Бир бутакта кырк бутак, бутак сайын юмыртка. *(тары)*
 Бир бууркеншек астында доьрт келиншек олтыры. *(сытыра)*
 Бир дугыда эки кол илинип туры. *(куьен)*
 Бир ийтим бар кабакай, коьтине бакыр ямагай. *(ызгав)*
 Бир ийтим бар ырылдак, арт тесиги дырылдак. *(кол термен)*
 Бир кишкей маьндивей уланды аттан авдарды. *(куьлле)*
 Бир кишкене уьй: эсиги де йок, тесиги де йок. *(юмыртка)*
 Бир кишкенекей ак боькше: ишинде эки туьрли сувы бар. *(юмыртка)*
 Бир кишкенекей маьндивей ханнан кагыт келтирер. *(тил)*
 Бир куйым бар – белден. *(ыстан, шалбыр)*
 Бир куйым бар – тизден. *(этик)*
 Бир куьзгим бар капаклы, доьрт ягы шашаклы. *(коьз)*
 Бир кызым бар: келген-келген кушаклайды. *(пеш)*
 Бир не дир, эки не дир, он бесинде баста дыр, отызында картайыр. *(ай)*
 Бир терек – он эки бутак. *(йыл, айлар)*
 Бир тоьбеде ети тесик. *(бас)*
 Бир тоьбединь басында буькир кошкар ойнайды. *(беки)*
 Бир туьем бар: козылайды, козылап турып бозлайды. *(кол термен)*
 Бир шышканда эки куйрык. *(шарык бав)*
 Бир элек тарым бар, коьгералсань, баьрин ал. *(кумырскалар)*
 Бир юмагым бар баганадай, боьдене таслап ургандай, тоьрде олтырган уланнынь тоьменги эрнин йыргандай. *(уьлле)*
 Биреви соьйлей, экеви карай, экеви тынълай. *(авыз, коьз, кулак)*
 Бири соя бараятыр, бири тыга бараятыр. *(сабан)*
 Бу дуныяда бир кус бар – ети йыл буваз кезер. *(булыт)*
 Бу дуныяда бир кус бар – тенъизден алып сув ишер, ишкен сувын синь[д]ирмес, кене де кайтара кусар. *(булыт)*
 Буькир, буькир, буькиреди, белине шайтан туькиреди, танълайына тас байлап, танъ атканша оькиреди. *(домбра)*
 Буькри, буькри, буькри тал, белине шайтан туькирген, танъ атканша оькирген. *(кобыз)*

Доьрт агай йолга шыкканлар: эки артта, эки алдыда барады; алдынгылар озбайды, арттагылар калмайды. (*тегершиклер*)

Доьрт аягы бар, басы йок, тоьбелесень, яны йок. (*сытыра*)

Доьрт дербиш бир куйыга тас атар. (*сыйырдынъ эмшеклери*)

Доьрт тостакай туьйим бар: тоьнътерилсе, тоьгилмес. (*сыйырдынъ эмшеклери*)

Дуьбир доьртев, туьймеси мен бесев, эсирген улы эгиз, япан улы ялгыз. (*уьй*)

Дуьбир-дуьбир доьртев, Саьлим агай экев, Шабай агай яппа-ялгыз. (*сыйыр*)

Дуьбир-дуьбир дуькпе, доьрт аягы буькпе, сабыр-сабыр саягы, оьпкеледи баягы. (*кирти*)

Ер астында ере нат, онынъ териси ети кабат, соярсынъ да тонарсынъ, тонаганда йыларсынъ. (*соган*)

Ерге урдым балтады, авызы куьмис калтады, ерден бир улан шыкты – савлай дуьня солтаны. (*бийдай*)

Иелеримди ел билер, токтарымды ай билер. (*камбак, кавмак*)

Ийттен аласа*, аттан бийик. (*иер*)

Инъыр-минъыр аяклы, сексен темир таяклы. (*кирти*)

Йол уьстинде буькри тавшан*. (*уьлле*)

Йол уьстинде карны ярык кой ятыр. (*казан*)

Йол уьстинде киртли сандык. (*мезар*)

Йол уьстинде майлы кайыс. (*йылан*)

Йол уьстинде уьйкен бай-бай. (*арба*)

Йол уьстинде ыжы-мыжы. (*куьмырска*)

Йыл этеди баласы, кара канжык анасы. (*кама*)

Йылт-йылт этти, йылгага кирди. (*кама*)

Кабыргасы бар – каны йок, доьрт аягы бар – яны йок. (*бесик*)

Кадирберди ювырганда ызы йок, тамагында тизи йок. (*ел*)

Казан толы ак коз. (*юлдызлар*)

Казаннан кара, кардан ак. (*савыскан*)

Казаншыгым калайлы, писирген асым колайлы. (*юмыртка*)

Канатсыз ушады, аяксыз юреди. (*ел, заман*)

Капы туьпте доьрт боьри, доьртеви де коьк боьри, коьтерилди, урынды, ортасыннан ярылды. (*карбыз*)

Кар уьстинде ак тана: «муьйизим бар» деп, мактана. (*кар, буз*)

Кара бий аттан туьсти, ноьгерлери йыйылды. (*казан*)

Кара сыйыр баьрин де йыгар. (*кеше*)
Карагайды ярып болмас, ханнынъ кызын алып болмас. (*бияла, бас*)
Каранъа ерде ярык ты. (*шырак*)
Каранъа уй ишинде каккем-текем ойнайды. (*тил*)
Каранъа уйде карны ярык кой ятыр (*казан*)
Каранъа уйдинъ ишинде тизувъ-тизув ак тавык. (*тислер*)
Каранъа уйдинъ ишинде шеркеш улан бийийди. (*сыпыргыш*)
Карасы ак, койы кара. (*язув*)
Каякка мурты кетсе, сол якка куйрыгы да кетер. (*йип, ийне*)
Кет, кет, куышик, кет, куышик, уй айланып ят, куышик. (*ястык*)
Кеше коьрген туьс не дир? (*дуныя*)
Кеше толар, куьндиз солар. (*кора*)
Кеше-куьндиз токтамай юрер. (*сув*)
Кийиз каплы, ер туьсли. (*терме*)
Кирт-мирт, бирисин шайнап, бирисин ют. (*соьк*)
Кишкой уйде таьтли ас. (*коз*)
Кишкенекей ак тас, ишинде эки туьрли ас. (*юмыртка*)
Кишкенекей кара коьт уйден уйге югире*. (*таба*)
Кишкенекей келиншек тып-тып эден* сыпырар. (*сыпыргыш*)
Кишкенекей маьндибий йигитти аттан туьсирер. (*уьлле*)
Кишкенекей маьндибий – оннан уйкен уры йок. (*шышкан*)
Кишкенекей маьндибий сексен эки коьзи бар. (*оймак*)
Кишкенекей маьндибий тогыз ак каптал кийген. (*сарымсак*)
Кишкенекей маьндибий тогыз кабат тон кийген. (*соган*)
Кишкенекей маьндибий – туьвел* элди коьширер. (*арбадынъ шуьйи*)
Кишкенекей маьндибий – туьвел элди коьширер. (*арпа*)
Кишкенекей маьндибий эсиктен тоьрге ювырар. (*сыпыргыш*)
Кишкенекей маьндибий ювыра-ювыра юклерер. (*уршык*)
Кишкенекей маьндигей – куйрыгыннан ыслатпас. (*тары*)
Кишкенекей ментибий каладан хабар аькелер. (*тил*)
Кишкенекей патша, тула бойы акша. (*балык*)
Котаны ак, койы кара, койшысы йырав. (*китан*)
Коьк оьгиз коьген суьйреп бараятыр. (*туьтин*)
Коьк оьгизим куйрыгын суьйреп бараятыр. (*йип эм ийне*)
Коьк шиберекке туьйинлеп, коькке салам йибердим. (*туьтин*)
Коькте ятырман, ерге якынман. (*ерге биткен от*)
Коьлеткиси йок, коьнъили ток. (*уры*)

Кобтергидинь астында, коьтени кызыл ийт ятыр, барайым десе, ырылдай, коьтени дырылдай. *(кол термен)*

Куба оьгизим, камыс аралап бараятыр. *(бийт)*

Кубладан келер лук-лук, бурны узун, коьзи коьк. *(турна)*

Кувыс куврай астында Кудай соккыр олтыры; салпы кулак келер деп, йылайсыктай олтыры. *(коян)*

Куьнге пискен ас коьрдик. *(карбыз)*

Куьндиз буваз, кеште кысыр. *(этик)*

Кызыл шыбык уьстинде ак тавык кыткытлайды. *(тис)*

Кылышы узун, кынжалы кыска, оьрки касында, боьрки басында. *(йип, ийне, бармак, оймак)*

Кырга сыяр, орманга сыймас. *(йол)*

Кырдан кылав келер, кызыл-ала бузав келер. *(бийдай)*

Кырк кысрак бир куйыдан сув ишер. *(термединь увыклары*)*

Кыска куйрык савыскан кырдынь отын таьвескен. *(орак)*

Мен бир терек эдим, туваршыга керек эдим, Алла мени састырды, тувар бокка бастырды. *(куьрек)*

Мойны узун, коьзи коьк. *(турна)*

Молла акам айткан юмак, абыз акам шешкен юмак. *(китан)*

Муьйиз-муьйиз буьктигим, муьйиз сайын тиктигим, баразнасы бал татыр, топырагы ув татыр. *(касынув)*

Озаманда бес бутак, бес бутакта бес япырак. *(кол)*

Ол не тав дыр? Оьзинде бар уьш булак: биревни таьгли, биревни ашы, биревни тузлак. *(бас)*

Ол не дир, ке* коьктен ерге салланыр. *(ямгыр)*

Ол не дир, ке коьплигиннен сыйланыр. *(акша)*

Ол не дир, ке не берсе де, алданар? *(яс бала)*

Ол ягы кая, бу ягы кая, ишинде сары мая. *(юмыртка)*

Он эки ак каз, бир ак кув, кырк сегиз шил, мынь сегиз юз юмыртка. *(йыл ийсабы*)*

Он эки кегей*, эки багана. *(саьат)*

Он эки кырда, он авылда, доьрт аранда, эки ойда. *(боьри, ийт, сыйыр)*

Орындык астында карт ятыр, сакалыннан тартаятыр. *(юнтарак)*

Орындыктан йыгылды, отка басы тыгылды. *(уьлле)*

Орындыктыктынь уьстинде коьзи кызыл ийт ятыр, барайым десем, ырылдайды, арт тесиги дырылдайды. *(кол термен)*

От ортасында уьдре-уьдре, шыгып кетер тувра коькке. *(туьтин)*

Отка бавыр салдым, халкка даьыл салдым. *(оьтпек)*

Отта янмас, сувда батпас, ат таяды, ийт таймайды. (*буз*)

Отыз бууртик, мынъ мыйык. (*бийдай*)

Отыз япырак: бири кара, бири ак (*куьн мен кеше*)

Оъзи айван, эки аяклы, он тырнаклы, оъзи канатлы, оъзи ушады. (*ярганат*)

Оъзи арык – басы бес пуд. (*безмен*)

Оъзи атка атланган, аякларын артка созган. (*коьзилдирик*)

Оъзи барады – ызы йок, манълайында коьзи йок. (*кеме*)

Оъзи барады, ызы калады. (*таяк*)

Оъзимде бар, эсимде йок. (*киндик*)

Оърме шетен ишинде оърсанълайды куба каз. (*тил*)

Пеш басында кумган, эки коьзин йымган. (*мысык*)

Пеш толы боърек, ортасында калакай. (*ай, юлдызлар*)

Пеш ишинде иримеген кызыл тас. (*бакыр казан*)

Сансыз сапат йылкым бар, сары ат келмей йыйылмас. (*юлдыз, куьн*)

Сары бие сапыртып сиер. (*самовар*)

Сары – запран тувыл, язувлы – тымар* тувыл. (*алтын*)

Сексен сары ат, буькиш торы ат (*тары эм сабагы*)

Сенде бар, менде бар, Шамга бардым – ушев коьрдим, Мысырга бардым – коьрмедим. (арап хаьрифинде* нокат*)

Сойган эдим – каны йок, баласынынъ каны йок. (*карбыз, кавын*)

Сойып йибердим – яны йок, балаларынынъ саны йок. (*карбыз*)

Сув ишинде майлы кайыс. (*суьлик*)

Сув ишинде яланъаш аьдем ятыр. (*албаслы*)

Сувда батпас, отта янмас. (*буз*)

Сувлап алган, сувлап салган. (йип, ийне)

Сыдырув биткен актерек – сувырмага куьш керек. (*тислер*)

Сыдырув-сыдырув актерек, сындырмага куьш керек. (*тислер*)

Сылтыр-сылтыр ювенли, аязлы куьн юрмес, аягы ерге тиймес. (*кеме*)

Тав тарсылдар, тана уъркер, тавдагы элдинъ баъри уъркер. (*коьк куьлтирев*)

Тавдан келер ока темир, оны кемир. (*коз*)

Тавдан келер ток кимик, беллери бутак кимик, энъкейип сув ише алмас, оъзи улак кимик. (*коян*)

Тагыр-тагыр такта, ишинде бака, эки туърли азыгы, артында да [к]азыгы. (*балта*)

Так-так этер – тактадан оьтер, шып-шып этер – шыптадан оьтер. (*ел эм ямгыр*)

Такыр-тукыр такасы, ишинде бар бакасы, эки толы азыгы, кобтинде имам казы-гы. (*бесик, бала, эмишек, баладынъ сиеги*)

Тартпалардан тартылган, тарткан сайын сызгырган. (*кобыз*)

Тастарымнынъ иши кара, таппаганнынъ бети кара. (*аикыш*)

Темирши де тувыл, балташы да тувыл, ози авылда биринши исши. (*ат*)

Терен-терен йылгага терек неге битпеген,

Туьлигендей кошкарга муьйиз неге битпеген? (*туье*)

Терен-терен йылгалар, тебинеди мырзалар. (*куьби*)

Терен-терен йылгалар, тебинеди мырзалар, тебингиси уьзилмес, ширенеди мырзалар. (*зоьнъги*)

Термен-термен тасы бар, алтын иер касы бар, оны тапкан кисидинъ юз йырма ясы бар. (*саьат*)

«Тийме» десенъ – тиер, «тий» десенъ – тиймес. (*эрин*)

«Токта!» десенъ, токтамас, пишен берсенъ, ашамас. (*трактор*)

Тобье баста доьрт йигит, аткан огы ягылмас. (*сыйырдынъ эмишеклери*)

Тобьсегимнинъ астында доьрт курт. (*сыйырдынъ эмишеклери*)

Тобьсегим арасында ярты оьтпек. (*ай*)

Тр-р десенъ, токтамас, алдына ем салсанъ, отламас. (*автомобиль*)

Туьби бир, басы эки, басында эшкидики. (*сенек*)

Туьеден бийик, ийнеден наьзик. (*ава*)

Тысы ясыл катеби, иши кызыл катеби. (*карбыз*)

Узын бойлы, туьлки боьркли. (*камыс*)

Узын кисиге кыска белбав. (*коьпир*)

Узын куйрык савыскан кырдынъ отын таьвескен. (*шалгы*)

Узын орыс созылып ятты, балалары тизилип ятты. (*арба, койлар*)

Узын юван оьлип ятыр, балалары басып ятыр. (*термединъ белдеви*)

Узын-узын обалар, ога не дер моллалар?

Сорпасы арам, эти алал, ога не дер моллалар? (*юзим*)

Узын-узын узапа, узапага язапа, язапага бес бутак, бес бутакта кар явар, кар уьстине кан тамар. (*кол*)

Узын-узын ышкыр, ызына барып кышкыр. (*сабан*)

Узыны бар, кенъи йок, акыл токтар ери йок. (*камыс*)

Ушып юрер – кус тувыл, ин казувшы – туьлки тувыл, бок ашайды – ийт тувыл. (*конъыз*)

Уьй артында ак тана: «канатым бар» деп, мактана. (*терезе капкаш*)

Уьй артында ак тана, арыман деп мактана. (*ай*)

Уьй артында ак тана: «кетемен» деп, мактана. (*кар*)

Уый артында дуьп-дуьп куйы казыйды. *(тамшы)*
Уый артында каргалар, уйге карап йоргалар. *(киев йигитлер)*
Уый бойында ак тавык, ортасында карт тавык. *(тислер эм тил)*
Уый ишинде бир терек, онынъ басы эбелек. *(сытыргыш)*
Уый ишинде уйым бар, ишинде бир тостакай туйым бар. *(ошактагы куьл)*
Уый тоьбединъ басына ярты калакай тасладым. *(ай)*
Уый уьстинде увак тас. *(юлдызлар)*
Уыйге кирсе, йылтырар. *(шырак)*
Уьсти аран, асты боран. *(элек)*
Уьш абай бир явлыкты ябына. *(уьш туяклы сыпыра)*
Уьш кардаш: бири ятып, бири турып кетер. *(айдынъ отыз куьни)*

Хан келсин, бий келсин – турып орын бермес. *(орындык)*
Ханнынъ аьрув кызы бар. *(бияла)*

Шагыр-шугыр шугырдамсынъ, шубар-ала юмырткамсынъ, эл сейранлыкка* кеткенде, сен аьли де мундамысынъ? *(кар)*

Шалаштан келер бес атлы, алдына шыгар эки атлы. *(бес бармак эм манъка)*
Шалт-шулт шалышлы, бойында эки кылышлы, сайланган молла оны таппага тийисли. *(карлыгаш)*
Шапав кашты, шайтан кувды. *(коян)*
Шарадан уйре таьвескен. *(шоьмиш)*
Шат аяз куьн булыт йок, шал текеде муьйиз йок. *(коян)*
Шатраш-ала коьйлекли, шаксыз яман юрекли. *(йылан)*
Шием, шием, шием кус, канаты уйкен кара кус, хан басына минген кус. *(баслык)*
Шуьйге илип болмас, оннан таьтли зат болмас. *(уйкы)*
Шып-шып этер, шыптага конар, алапий баслы, алтын тоьсли. *(шыбын)*
Шыр-шыр этер, корадан оьтер. *(торгай)*

Ыгырый-быгырый, тавдан-тастан ез элекен тыгырый. *(коьк куьлтирев)*
Ырып алдым ырыктан, юрип кетти йырыктан. *(тарак)*

Эдил аша элли эмшекли сыйыр оьткен. *(тырнавыш)*
Эдилдинъ ары ягында ак кув олтыры – ший темир. *(турна)*
Эки агай катар турсалар да, бир бирисин коьрмейди. *(коьзлер)*
Эки байтал, эки бас. *(атлы)*
Эки басы бувындык, тенъизге карап ювырдык. *(куьен)*
Эки лап-лап, кейки саплап, доьрт таптавыш, бир булгавыш. *(туье)*
Эки ана, он бала – исмилери* бир бола. *(эки кол, он бармак)*

Эки уйдинъ арасы – кукылдактынъ уясы. (*эки муьйиз арасы*)

Эл ятса да, элемен ятпас. (*муьйиз*)

Эрмен-мермен, доьрт муьйисли кермен*, хан тувыл, бий турып орын бермен. (*сандык*)

Эрте де юрер, кеш те юрер – бир абыт ер бара алмас. (*бесик*)

Эрте[ъ] мен турдым, коьк серкеди ерге урдым. (*бурынбок*)

Эрте[нъ] мен турдым, айрыш йолга миндим. (*шалбыр*)

Эрте[нъ] минен турайым, халкка дава салайым, сары увыл табайым, сандыгыма салайым. (*куьби эм май*)

Эсемейдинъ уш улы, ушеви де атланды. (*ылакшын*)

Эсиги де йок, терезеси де йок, иши толы халк. (*карбыз*)

Эсиктен оклав аттым, уьстине озим яттым. (*тоьсек*)

Эт бетинде темир кырсава. (*юзик*)

Эрте кетер алалий, кеште келер алалий, туьрли-туьрли шешектен туьйме туьер алалий. (*кой кумалак*)

Ювыра-ювыра ете\алмам. (*коьлетки*)

Ювыра-ювыра ызы йок, таянмага тизи йок. (*камбак, кавмак*)

Ювыш тыктым, куры шыкты. (*оьтпек*)

Юмак айттым йиплише, тамагыма таьтлише. (*туьйме*)

Юнлиге юнсиз кире. (*аяк шорапка киреди*)

Юрип бараяткан пил, ортасында кайыс тил. (*сабан*)

Юрсе – йол алар, токтаса – токтап калар. (*поезд*)

Юрши барып ятайык, туькти туькке каплайык. (*кирпик*)

Яз язлар, кыс кыслар, табаныннан козылар, муьйизиннен сув ишер. (*куврай*)

Ялт-юлт юрисли, янында эки кылышлы, сары-аладан коьйлекли. (*кораз*)

Ялт-ялт юрисли, явырында эки кылышлы, йылтыравык коьйлекли. (*балык*)

Янлыдан бассыз тувар, бассыздан янлы тувар. (*юмыртка, тавык*)

Яны бар – каны йок, эти бар – суьеги йок. (*шыбын*)

Яны йок – юреди. (*саьат*)

Япырагы ямышыдай, кулагы камышыдай, сакалы сары, мойны кара. (*наьртуьк, аьжибийдай*)

Яр асты йырык, ювырып кирди юмырык. (*кисе*)

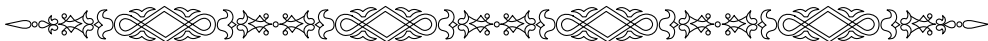
Яр ягада ярты калаш (*ай*)

Яралы кабан ялгыз ятыр. (*кама*)

Ярга ямпик илинди. (*сырга*)

Ястыгымнынъ артында тостакайдай калакай. (*ай*)

Ятса кояндай, турса туьедей. (*шымылдык*)

ЭРТЕГИЛЕР

Алты аяклы аргымак пан Кенжебай баьтир

Бурын заманда бир бай бий болган. Онынъ уьш улы болган. Ол, оьлеекте, улларына, анъга шыксанъыз, сыртка барманъыз деп, оьсиет эткен.

Аталары оьлген сонъ, уьйкен улы, янына кырк саклавын алып, каршыгаларын колга алып, юйрик атларга атланып, тазы ийтлерин иерттип, анъшылап шыктылар. Олар куьнтуварга бардылар, куьнбатарга бардылар, алды якка бардылар, ама ян тындыргандай анъ таппадылар. Сонъ бийдинъ улы, ялыгып, атасы барма деп оьсиет эткен сырт якка барувга ойланды эм саклавлары ман сыртка карап юрди. Булардынъ йолында бир каска коян турып кашты. Булар коянга каршыгаларын да, тазы ийтлерин де кувмага йиберди, коян еткермейди, ийтлер де, коянды шалып кайтарайык деп, каршыгалар да, тебип йыгайык деп, коянды кувувда. Ийтлерге коьмекке, коянды бир ягыннан бурайык деп, булар да атларын шаптырдылар. Коян еткермей, бир агашлыкка кирип, йойылады. Каршыгалар ман ийтлер де агашлыкка киредилер. Булар етип келгенде, ийтлер бир агаштынъ туьбинде, каршыгалар басында турылар. Сонъ булар, каршыгаларды колларына алып, ийтлерди иерттип, агашлыктынъ иши мен юрдилер. Булар бир коьлге келдилер. Коьлде кувлар, казлар эм уьйреклер* коьп экен. Булар, сол ерде анъшылап, канжыгаларын анъга толтырып, кайтпага юрдилер.

Узак та бармай, агашлык ишинде бир токалак уьй коьринди. Сонда не барын билер уьшин, бир саклавды йибердилер. Ол барса – не коьрсин: уьйде казан-казан ас писип туры, сыпырада туьрли ишимликлер де бар. Саклав, бир сисе ишки алып, йолдасларына келип коьргенин айтады. Булар, бираз ашап-ишип, ял этейик деп, сол уьйге барадылар эм, ашап-ишип, завк этип, бираз эсиргенде, биревиде: «Кеш болады, кайтайык», – дейди. Экинши биревиде: «Бизге кайтып та не бар, завк этип конайык, танъ эртен кайтармыз» – дейди. Баскалары да буга разы болып каладылар.

Булар, бек эсирип, аьриси аьр ерде уйклап каладылар. Туьн ортасында бир зат келип, булардынъ барын да оьлтирип, атларын алып кетеди.

Бир заманда бийдинъ экинши улы кырк саклавы ман анъшылап шыгады. Олардынъ да каршыгалары эм тазы ийтлери бар. Олар да, анъ таппаган сонъ, сыртка карап юредилер эм, баягы коянга йолыгып, агашлыкка барып кирип, коьлдинъ ягасына шыгып, кувлар, казлар атып алып кайтаякта токалак уьйди коьрип, сонда бир саклавды йиберип, казан-казан ас эм ишимликлер бар экенин билип, булар да, барып, ашап-ишип, конып каладылар. Туьн ортасында бир зат келип, буларды да эсирип ятканларын коьрип, оьлтирип, атларын алып кетеди.

Сонъ бийдинъ уьшинши улы бир заман кырк саклавы ман ийтин- кусын иерттип, анъшылап шыгады. Бу, сырт якка бармай, баска якларга барып анъшылайды.

Анъда юргенде, агаларынынъ саклавлары ман сыртка кетип, кайтпай калганлары эсине тувьседиди. Соларды бир карап кайтайым деп, Кенжебай да саклавлары ман сыртка карап юредиди.

Йолда баягы каска коянга булар да йолыгадылар. Коянды кувып агашлыкка кирип, коьлге келип, кувлар атып кайтайык дегенде, токалак уйди коьредиди.

Бир саклав барып, онда ас эм ишимликлер барын билип келип, баьри де барады.

Ашап-ишип бираз эсиргенде, Кенжебай: «Кеш болды, кайтайык», – деди. Саклавлар кайтпага суьймедилер. Сол заманда Кенжебай: «Олай болса, сиз завкланынъыз, мен кырда куьзет шыгайым», – деди.

Саклавлар: «Сен кой, куьзетти сен кой, куьзетти биз шыгармыз!» – деселер де, Кенжебай, эбин тавып, оьзи шыкты.

Кенжебай, уйди айланып, ясырындай ер табалмады. Ахырында, бир боькшеди коьрип, сонынъ ишине кирип ясырынады. Бир заман саклавлар аьриси аьр ерде эсирип уйклайдылар.

Кенжебай ян-якты карап турады. Туьн ортасында алты аяклы аргымакка атланган бир йигит келип токтайды. Булардынъ кантарувлы* турган атларын санап, кырк бир экен, деди. Сонъ, уйге кирип, яткан кисилерди де санап, кырк деди. Булардынъ биревиди тагы да болмага керек деп, уй айланып карап шыкты. Таппаган сонъ, кырк саклавды басларын кесип, кевделерин коьлге таслап, кырк бир атты айдап алып кетеди.

Танъ аткан сонъ, Кенжебай, уйге кирип, ашап тойып, енъил аслардан йолга да алып, атлар кеткен ыз бан кетеди. Бара-бара бир отавга йолыгады. «Салам алейкум, байлар!» – деп кышкырады. «Кош келдинъ, мисаьпир, ювык бол!» – деп отавдан аваз келди.

Кенжебай отавга кирсе – не коьрсин: тоьрде бир куртка олтыры, бурны эсикке етеди, эсикте бир куртка олтыры, онынъ бурны тоьрге етеди. Тоьрдеги куртка Кенжебайга карап: «Аьдем келмес ерде сен не этип юрсинъ, яс?» – деди. Кенжебай: «Алты аяклы аргымакка атланган, кырк бир ат айдаган бир йигитти излеп юримен, сиз коьрмединъизбе?» – деди.

Куртка: «Биз коьрмедик. Ама оны бизим улымыз коьрсе ярайды, ол оьзи дуьняды куьнде бир айланады эм узакламай кайтар, – деди. – Тек бизим улымыз намарт, сени коьрсе, оьлтирер», – деп куртка, Кенжебайды калак этип, кебеже* астына салып койды.

Узакламай, курткадынъ улы келип, каршыга болып терекке конды. Сонъ, ерге тувьсип, кагынып-согынып, йигит болып, уйге кирди. Йигит: «Уйде аьдем ийиси бар», – деди. Курткалар: «Аьдем аьли йок, тек бир яс келип, алты аяклы аргымакка атланып, кырк бир ат айдаган бир йигитти сорап кетти. Сен дуьняды айлансанъ да, бизге сондай хабар соьйлемейсинъ», – деп, оьпкелеген болдылар. Ол заманда йигит: «Оны коьрсе, сизинъ уйкен аьптенъиздинъ улы коьрер», – деди.

Экинши куьн йигит тагы да шыгып кетеди. Курткалар, Кенжебайды оьз кебинде келтирип, улларынынъ айтканын соьйледилер. Кенжебай, савбол айтып, кетпеге карады. Сол заманда курткалардынъ бириси: «Иштен шыкпай, бала болмас, – деп, Кенжебайды авызыннан ютып, артыннан шыгарып, – ал энди меним балам

болдынъ», – деп, шыгарып йибереді. Кенжебай да оларга бир уршык беріп: «Бу уршыктан бал тамса, мен аман, кан тамса, мен оьлген боларман», – деди.

Соннан сонъ йигит, бара-бара, тагы да бир отавга йолыкты. Онда да эки елмавыз болып, бизим улымыз дуныяды куьнде эки айланады, ол кайтса, сени оьлтирердеп, Кенжебайды куьнде эки этип сакладылар. Мунда да алдынгыдай болып кетти.

Бара-тура тагы да бир отавга йолыкты. Онда да елмавызлар болып, олардынъ уллары: «Алты аяклы аргымакка атланып, кырк атты айдап кеткен йигит, йигит тувыл да, дуныяды аьлек эткен бир кыз ды. Ога бараяк киси аьне коьринген аркадынъ басындагы шарлаклы уйге барар, – деди. – Ювыклап барганда, ер казып, ер астыннан бармага керек. Кыз оьзи уйде ятып, бир эсигинде казлар, бир эсигинде ийтлер болар. Алты аяклы аргымак, кисиди коьрсе – кисинер, оны эситипкыз, ез камышысын алып, шыгып карар. Ога барган киси отлык астында ясырынып ятып, кыз уйклады дегенде, турып аргымакты сыйпар. Уьш йолга дейим солай этсе, кыз: «Мага уйкы бермединъ!» – деп, ез камышы ман аргымакты согып кетер. Соннан сонъ аргымак, оьпкелеп, кисиди коьрсе де – кисинемес. Сол заманда казларды канъкылдатпай, ийтлерди уьрдиртпей, уйге кире билген киси, шашларын ййып яткан кыздынъ шашларын белине байлап, ез камышы ман тоьбелер. Кыз, йылап, ант этер, антына карамай, тоьбелей берер. Ахырында кыз алты аяклы аргымак эм йййган алтыны ман тоба* этер. Сол заманда кояр».

Кенжебай, бу соьзлерди эситип, кыздынъ уйине барады эм, курткалар айткандай этип, уйге кирип, кызды тоьбелейди. Кыздынъ амалы курып, алты аяклы аргымак эм алтынлары ман ант этеди. Кенжебай атларды алып кайтаякта, кыз ога карап: «Не болса да болды, энди мен сеники, сен мунда кал, экевимиз алал болып яшайык», – деди. Кенжебай да разы болып калады.

Солай этип булар бек аьруьв яшайдылар. Буларга ювык болып бир агар сув бар экен. Бир куьн Кенжебайдынъ хатыны сол сувга барып, шомылып ювынды. Ювынган заманда, кыздынъ бир кесек шашы туьсип, агып кетеди.

Ол шаш сув ман барып, экинши бир элге етеди. Сол элдинъ балыкшылары шашты коьрип, уйкен аздаа келеди деп, кашканлар. Тек бир карт кашпага уьлгире алмай, кайыгында калган. Агып келген шашты бу карт тутып алган. Карттынъ алтындай бир зат ыслаганын баска балыкшылар коьрип, ханга хабар эткенлер. Сувдан ыслаган алтындай затын оьзине аькелмегенге, хан, картты шакыртып, ога шамланды.

Карт: «Карт кисидики не болсын, аькелеек эдим, авырып калдым», – деп, шашты беріп, ханнынъ язасыннан кутылды. Хан, той этип, халк йййып, бу шаштынъ иесин тавып аькелген аьдемге элимнинъ яртысын берермен деп, яр этти.

Буга бармага бирев де йигер эте алмады. Тек бир куртка шыгып, мен барып тавып аькелермен, деди.

Курткага бир кайык, бир неше сисе аракы эм бир неше тулык алма керек болды. Хан, курткадынъ тилегенин де, йол азыгын да беріп, йиберди.

Куртка, сув ман бара-бара, Кенжебайдынъ турган ерине етті. Куртка аракы ман алмаларды бир ерге ясырып, оьзи, сувдынъ ягасына шыгып, каьрипсип олтырды. Алты аяклы аргымакка атланып анъшылап юрген Кенжебай, курткага йолыгып, сен кимсинъ, не этип олтырасынъ, деп сорады.

Куртка: «Барар ерим йок, бир каърип курткаман, мени уйинъе алсанъ экен», – деп тиледи. Кенжебайдынъ курткага яны авырып, оны алып уйине аькетип, хатынына: «Мине сенинъ янынъа, эс болсын деп, бир анайды тавып аькелдим», – деди.

Хатыны: «Кой, бу куртка кырлы болмас, онынъ баълеси югар, алган еринъе аькетип тасла», – деди.

Кенжебай: «Эй, сол бир яман курткадан не болаяк, тура берсинтага», – деди. Солай этип куртка булардынъ уйинде турып калды.

Бир куьн, Кенжебай анъшылап кеткенде, куртка онынъ хатынына булай деди: «Эринъ сени суьймейди, эгер суьйсе, оззиниъ яны кайда экенин айтар эди», – деп.

Хатын: «Йок, Кенжебай мени суьеди, онынъ яны кайда болганы мага неге керек», – деди.

Куртка: «Солай да болсын, сен оны сорап бил, мине ол анънан кайтканда, мен карсы алып шыгайым, ол сени кайда деп сораганда, авырып ятыр деп, айтарман. Сен де авырув болып ят», – деди. Бу союзге хатын да разы болды.

Кенжебай анънан кайтканда, куртка шыгып карсы алып, аргымактынъ басын тутаяк болды. Алты аяклы аргымак курткады ювытпады. Кенжебай: «Келининъ кайда?» – деп сорады. Куртка: «Келин авырып ятыр», – деди.

Кенжебай, аргымактан туьсип, уйге кирип, яткан хатынынынъ аьлин сорап, ашап-ишип, кеш болып яттылар. Хатыны Кенжебайга курткадынъ уйреткен союзлерин айтты.

Кенжебай: «Мен сени бек суьемен, тек меним янымнынъ кайда экени сага неден керек болды; керек болса, айтайым – меним яным яйымда болар», – деди.

Бу союзлерди тынълап яткан куртка, танънан турып, Кенжебайдынъ яйынынъ бавын кесип, кырга шыгып, бир коян коьрип, Кенжебай тез шыгып, коянды ок пан атып алсын деп, онынъ хатынына хабар берди. Муны эситкен Кенжебай, яйын алып, коянга атайым деп, окты тартып караса, яйынынъ бавы кесилгенин коьрди, оны янъыдан байлап, кене де коянды атып алды.

Соннан сонъ Кенжебай тагы да анъшылап кетти. Куртка Кенжебайдынъ оьтирик айтканын билип, онынъ хатынына эринъ туьз айтпады, сен оннан тагы да сора, деди. Экинши кешде хатыны Кенжебайдан, оьпкелей берип, тагы да сорады.

Бу йол Кенжебай туьзин айтты. «Меним яным айдарым астындагы алтын кутыкта болар», – деди. Муны тынълап турган куртка, Кенжебай уьклаганда, онынъ айдарынынъ астындагы алтын кутыкты билдирмей алып, сувга таслайды.

Танъ атканда куртка, эсик алдында анъ бар деп, бакырыклап келип, Кенжебайды уятып шыгар деп, хатынына айтады. Хатыны Кенжебайды уятып караса, ол, оьлип, сувып калган.

Кенжебайдынъ оьлгенин билип, хатыны бек йылады. Сол заманда куртка, ясырып койган ерден аракы аькелип иширтип, алма аькелип ашатып, хатынды завкландырып эсиртип юбантады. Хатын бек эсиргенде, куртка оны алдап сув ягага аькетип, кайыкка миндиреди. Сонъ куртка, кайыкты эскеклеп, хатынды алып кетеди. Хатын айыккан сайын, куртка ога аракы ишире турады. Бара-бара аракы битип, хатын айыкты.

Ол, эсин-басын йыйган сонъ, курткадынъ айлесин билип, оны коьтерип сувга атты. Куртка, сув ишинде туруп, кайыктынъ бавын ыслады эм, кайыкты тартып, илгери юрди. Хатыннынъ амалы курып, кайыкка ятты. Айте-буйте, азалы куртка хатынды ханнынъ элине алып еткерди. Куртка ханга хабар йиберди. Хан, кисилер йиберип, курткады карсы алдырды. Хан, келген хатынга бек разы болып, той этип, элининъ яртысып берип, азалы курткады разылатты.

Хан хатынды озине алаяк болганда, хатын ога булай деди: «Оьлген эримнинъ йылы болмай, сен мага ювыклама. Меним озиме бир уй салдырып, бир йыл сакла, оннан сонъ мен сеники», – деди.

Хан, бу соьзди макул этип, сарайдан эрек, бир булак янында ушпа шарлак уй салдырып, хатынды сонда койды.

Энди хатын сонда тура турсын, биз келейик баягы уршык алып калган елмавыз курткаларга. Олар уршыкларынынъ басыннан кан тамганын коьрдилер. Соннан сонъ олар, Кенжебайдынъ оьлгенин билип, ушеви де оьз улларын алып, Кенжебай оьлип яткан уйге келедилер. Сол ерде булардынъ биревининъ улы кырмагы айванлар патшасы болып, экиншисининъ улы авадагы куслар патшасы болып, ушиншисининъ улы сувда яшаган затлардынъ патшасы болып, оьзлериининъ кол астыннан биревди де калдырмай йыйып, олардынъ не коьрип, не билип, не тапканын сорастылар. Ама бирев де буларга керек затты таппаган. Сонъ булар, келмей бирев де калмадыма деп, сорадылар. Сол заманда бир балык, паьлен коьлде бир сокыр шортан калды деп, айтты. Сол заманда балыклар патшасы, ол шортанды бу саьат алып келинъиз деп, балыкларга буйырды. Сокыр шортан келгеннен сонъ, оннан балыклар патшасы сора алды. Сокыр шортан: «Козимнинъ авырувына даяна алмай калдым», – деди. «Сенинъ коьзинъе не болган?»–деп балыклар патшасы сораганда, сокыр шортан булай деди:

– Мен бир куьн сув астында юзип юргенде, бир коьзиме бек каты бир зат келип урынды. Козимди авыртканга ашувланып, сув туьбине батып бараяткан ол заттынъ артыннан барып, тавып алып, ишиме юттым. Сонынъ баьлесиннен бир коьзимнен де айырылдым эм ишимдеги зат бек авыр болып, бир ерде ятып тураман, – деди.

Соннан сонъ балыклар патшасы яракшылар алдырып, бу шортаннынъ ишин ярдылар, онынъ ишиннен алтын кутыкты тавып шыгардылар. Шортаннынъ ишин тигип йиберип, алтын кутыкты Кенжебайдынъ айдарынынъ астына салдылар. Сол заманда Кенжебай секирип турды. Узак уйклаганман экен деп, ян-ягына каранып, елмавыз куртка аналарын коьрип, сиз не этип юрисиз деп, сорады. Олар не болган истинъ барын да соьйледилер, Соннан сонъ Кенжебай, сиз мунда туруп турунъыз деп, алты аяклы аргымакка атланып, хатынын излеп кетти.

Эрте кетти, кеш кетти, ахырында мунынъ хатынын алган патшадынъ элине етип келди. Шаардынъ шетинде бузав баккан ярлылардынъ янына токтап, шаарде не хабар бар деп, сорасты. Балалар: «Бизим хан алтыншашлы хатын алып, танъла той болаяк», – дедилер. Сонъ хатыннынъ турган уйин дебалалардан сорастырып, илгери юрди. Ушпа шарлак янындагы булакка барып токтады. Сол арада уйден бир таьвке шыгып, колындагы тулыгы ман сув алмага келди. Кенжебай, таьвкеге бир алтын берип, сув ишейим деп, тулыгын сорап алды. Кенжебай, аслап сув ишип, сонъ тулыктынъ ишине, коьрсетпей, юзик салып берди.

Таавке сувды алып барып, ханымнынъ колын ювдырды. Ханым сувды аьруув этип куй дегенде, эм де таавке тулыкты бек коьтерип куйганда, элекенде бир зат сылтырап туьскенин ханым эситти. Сонъ таавке тагы да булакка кетип, Кенжебай янына барды.

Ханым онынъ артыннан карап, Кенжебайды коьреди, тек оны танымайды. Бир аздан элекенге сылтырап туьскен зат эсине туьсип, барып караса, оззининъ алтын юзиги ятыр. Меним юзигимди таавке алып туьсирген экен деп, барып караса, юзиги орнында туры. Бираз ойлап турган сонъ, бу юзикти Кенжебайга бергени эсине туьсти. Сонъ, булак янына ювык барып караса, бу йигит Кенжебай экен.

Соннан сонъ экеви аманласып, кашувдынъ амалын кенъестилер. Хатын: «Танъла хан, уйкен той этип, йигитлерден ат секиртип, меннен бал аягын алдыртаяк. Сол заман сен де алты аяклы аргымакты секиртип, меннен бал алган болып, оззимди алып кашарсынъ», – деди.

Кенжебай, хатыны айткандай этип, алты аяклы аргымакты секиртип, бал аякты алаяк болып, хатыннынъ озин алып, алдына салып, алты аяклы аргымакты шаптырып, коьзден йойылып кетеди. Хан, авызын ашып, куры калып, Кенжебай хатыны ман уйлерине аман-сав этип, экеви бирге яшав этип, онъып-обсип каладылар.

Камыр баьтир

Бурын заманда бир бай кисе болган. Онынъ дуныяда бир авьлеттен баска кайгысы болмаган. Бир куьн онынъ хатыны оьтпек салаяк болып, камыр* басып, онынъ уьстин явып койган. Сонъ, оьтпек салайым деп, камырын караса, камыр орнында бир аьруув ул бала ятыр. Куртка, суьйинип, картына айтады. Карт, кой бос соьзди деп, ынанмайды. Ама, келип караса, уьшини мен де бир аьруув ул бала ятыр. Сонъ бу бай, ул балалы болдык деп, той этип, халк йыяды эм балага Камыр баьтир деп ат атайды.

Камыр баьтир бек тез оьседи – айлыгын куьнде оьсип, йыллыгын айда оьсип, йигит болып етеди. Бир куьн ол атасына, мени яхшы садакландырып, бир тулпар берсенъ, дуния кезип келер эдим, деди. Атасы, разы болып, улынынъ суьйгенин этти. Камыр баьтир, асынып-тагынып, тулпарга атланып, япа-ялгыз сырт якка карап кетеди.

Ай кетти, йыл кетти, арыдым-талдым дегенде, бир агашлыкка барып етеди. Агашлыкта ял этип олтырганда, бир кара коьреди. Ол да эки яклап тереклерди тамыры ман сувырып келеяткан кисе эди. Камыр баьтир аьжеп этип, сен не аьлемет кисисинъ деп, сорады. Бу кисе: «Аьлеметти коьреек болсанъ, Камыр баьтирге бар», – деди. Камыр баьтир: «Мине мен Камыр баьтир боламан», – дегенде, ол кисе, мени йолдаслыкка ал деп, тиледи. Камыр баьтир разы болып, олар энди экев болып кеттилер.

Бара-бара булар йолда, эки колына бирер тавдай тас алып, бирин-бирине урып келеяткан бир дав коьрдилер. Камыр баьтир, буга аьжеп этип, сен не аьлемет аьдемсинъ деп, сорады. Дав: «Аьлеметти коьреек болсанъ, Камыр баьтирге

бар», – деди. Камыр баьтир оьзин айтып, бу давды да йолдаслыкка алып, уьшев болып кеттилер.

Бара-бара булар бир тенъиз ягасына келип шыктылар, сув ягасында кув суьектей бир киси олтыры. Бу киси тенъиздинъ сувын ишти де битирди. Камыр, баьтир аьжеп этип, сен не аьлемет аьдемсинъ деп, сорады. Букуиси, тенъиздинъ сувын ишип, уьйкен бир дав болды. «Аьлеметти коьреек болсанъ, Камыр баьтирге бар», – деди. Камыр баьтир оьзининъ ким экенин айтып, бу давды да алып, доьртев болып кеттилер. Булар яшавга колайлы бир ер тавып, кос ясап, сонда турдылар.

Булар, тоьгеректен йылкы урлап аькелип, коьп йылкы оьстирдилер. Бир куьн Камыр баьтир, анъшылап шыгаяк болып, давлардынъ экевин янына алып, биринши давды коста калдырып, йылкыдан он биеди сойып, этлерин асып, биз келгенше аьзирлеп коярсынъ деп буйырып, кеттилер.

Биринши дав, Камыр баьтир айткандай этип, он биеди сойып, этлерин асып, казан кайнап турганда, бир атлы келди. Онынъ бойы бир карыс, сакалы бес карыс карт экенин коьрди.

Бу карт: «А, балам, мен аттан туьсе алмайман, мени коьтерип алшы», – деди. Дав оны коьтерип алды.

Карт: «Ашыккан эдим, бираз эт берсене, балам», – деди. Дав ога бир биединъ этин эм бир табак сорпа берди. Карт, этти ашап битирип, сорпады да ишип койып, тоймадым деп, тагы да сорады. Дав ашувланып оны кувды, экеви алысты, карт алып давды коьтерип ерге урды эм бурныннан бир кыл уьзип алып, аяк-колын байлап, казандагы эттинъ барын да ашап кетти.

Дав, отка янасып барып, кол-аягын байлаган кылды отка ширкитип, кол-аягы босап турды. Сонъ ол, янма-ян он биеди сойып, этин асып турганда, Камыр баьтир йолдаслары ман кайтып келди. Астынъ аьзир болмаганын коьрип, мага йолдаслыкка ярамайсынъ деп, Камыр баьтир биринши давга шамланды. Дав, уялып, карттынъ эткен исин сойлемеди.

Экинши куьн Камыр баьтир экинши давды калдырып, он бес бие сойып ас аьзирлеп коярсынъ деп, йолдаслары ман анъшылап кетти. Экинши давга да баягы карт келип, давды урып йыгып, сакалыннан бир кыл алып байлап, этин ашап кетеди. Бу да отка янасып, кыл ширкитип босанып, кайта бастан йылкы сойып, ас асып турганда, Камыр баьтир кайтып келеди. Ас аьзир болмаганга буга да шамланады. Уьшинши куьн уьшинши дав калып, ога да солай болды.

Доьртипши куьн Камыр баьтир оьзи калып, давлар анъшылап кетедилер.

Камыр баьтир йырма бие сойып, этин кайнатып турганда, карт келип, коьтерип алшы деп, тиледи. Камыр баьтир картты сакалыннан алып, айландырып-айландырып ерге урды эм элтеп, кос терекке сакалыннан байлап койды. Кайтып келген йолдасларына, эт ашап олтырганда, кос терек янына барсанъыз, бир аьлемет коьрсетермен, деди.

Давлар йырма биединъ этине бек тойып, арып келдик, танъ эртен карармыз, дедилер. Эрте турып барып карасалар – не коьрсинлер, карт кос теректи сувырып, кашып кеткен.

Соннан сонъ Камыр баьтир каарланып, ызы ман кувмага керек деп, доьртеви де атланып кеттилер. Ыз буларды бир куйыга алып келди. Камыр баьтир яныннан бир йибек аркан шыгарып, бир ушын йолдасларына ыслатып, экинши ушын оьзи ыслап, куйыга туьсип кетти. Куйыдынъ бир ягында кенъ кыр коьринди. Камыр баьтир, бу кырда юрип, бир уйге етип келди. Бир капыды ашып кирсе, бир кыз ятыр. Онынъ басында бир шырак, аягында бир шырак янып туры. Йигит шыраклардынъ орнын авыстырып койды. Кыз уянмады. Экинши боьлмеге кирсе, тагы да сондай кепте бир кыз ятыр. Камыр баьтир шыраклардынъ орынларын авыстырып, уьшинши боьлмеге де кирди, ондада сол кепте бир кыз ятыр. Камыр баьтир шыраклардынъ орынларын авыстырганда, бу кыз уянды эм Камыр баьтирди коьрип, ашык болып: «Кос келдинъ, йигит, мунда не этип юрисинъ? – деди.

Камыр баьтир: «Мунда меним душпаным кирген, соны излеймен», – деди. Кыз: «Оны кой, мени оьзинъе ал да, кет», – деди. Камыр баьтир: «Ол соьзинъди кой, душпанымды коьрсет», – деди. Кыз: «Оны кой, алдынгы эки боьлмеде эки аьптем бар, уьшевимизди де алып кет», – деди. Камыр баьтир шамланып, душпанымды коьрсетпесенъ, барынъызды да оьлтирермен, деген сонъ, кыз: «Ол киси меним атам болады, онынъ бир коян агы бар, соны ман эрте кетип, кешке дейим ети айлык ерди айланып келеди», – деди. Кыз атасынынъ турган уьйин коьрсетип: «Ол сени мен куьресер, ама сени тез йыгалмаса, токтап бир сув ишейик, дер. Сувды мен ала барайым», – деп, кыз Камыр баьтир мен бирге барады.

Карт булардынъ келгенин терезеден коьрип турып, уьйден айгырдай болып кисинеп шыгып, Камыр баьтир мен алысты. Сол алысувдан туьске дейим бирин бири йыгалмады. Сол заман карт, токтап сув ишейик, деди. Кыз эки аякка сув куйып, бирисин картка, бирисин Камыр баьтирге берип иширди. Соннан сонъ тагы да алысып, кеш ювыклаганда, Камыр баьтир картты ерге урып, басын кесип сувга таслады эм, уьш кызды алып, куйыга келди.

Алдыман кызларды шыгартаякта, кишкей кыз: «Алдыман сен оьзинъ шык, неге десе йолдасларынъ уьшеви уьш кызды аларда, сени куйыда калдырып кетерлер», – деди. Камыр баьтир, оны тынъламай, кызларды шыгартып, оьзи сонъга калды, ама куьтеди-куьтеди, аркан тагы да келмейди. Бек узак турган сонъ, йолдасларынынъ калдырып кеткенлерин билип, бек оькинип эм кайгырып, баягы кырга кетеди. Бара-бара бир отавга йолыгады. «Салам аьлейкум, байлар», – дейди. Отавдан: «Ювык бол», – деген аваз келди. Отавда бир карт олтыры.

Карт: «Бу яктынъ кисисине усамайсынъ, не этип юрисинъ, балам? – деди. Камыр баьтир: «Атай, ер уьстине шыкпага мага йол коьрсетсене», – деди. Карт: «Ай-ай, балам, ер уьстине шыгувынъ бек кыйын ис, солай да, конак болып келген сонъ, бир йол коьрсетейим: эне бир кувысты коьресинъме? Сонда бир отлык болар, сол ерге барып ясырынып тур. Бирде ак кошкар, бирде кара кошкар келип ем ашарлар, сол заманда ак кошкарга секирип мине алсанъ, ак дуныяга шыгарсынъ, ама кара кошкарга минме, ол муннан да каранъа ерге аькетер.

Камыр баптир, кувыска барып, ясырынып ятты. Кошкарлар келгенде, алгасап эм каранъада яхшы коьрмей, кара кошкарга минген. Кара кошкар оны тагы да каранъа ерге элтип таслады.

Камыр баптир, бек кайгырып юре-юре, тагы да бир отавга йолыкты. Салам берип кирсе, бир карт олтыры. Карт баягындай этип сораганда, Камыр баптир, ярык дуныяга шыгувга йол коьрсетсене, деп тиледи.

Карт, бек кыйын куллык экен деп, конак болып келген сонъ айтпай амал йок деп, бир теректи коьрсетти. Сол теректе кара кус уясы бар, уяда балапанлары болар. Кара кус, балапан шыгаргансайын, бир аздаа йылан келип ашап турады. Эгер сен, эбин табып, аздаады оьлтирсень, кара кус сени ярык дуныяга шыгарар.

Камыр баптир, бу терекке минип, тасаланып турды, аздаа келмейди. Арып келгенге, Камыр баптир уйкап кетеди. Бир заман кара кустынъ балапанларынынъ тавысларыннан уянды. Караса, аздаа келип калган. Камыр баптир янма-ян онынъ басын кести. Соннан сонъ, муны коьрип турган балапанлар булай дедилер: «Эй, йигит, сен бизге уйкен ийгилик эттинъ, анамыз келсе, сенинъ не тилегинъ болса да, берер. Тек бизим анамыз, сени баслап коьргенде, ай-вайымызга карамай, ашар. Сонынъ ушин сени канат астымызга ясырып турайык».

Камыр баптир бир балапаннынъ канат астына ясырынды. Бир заман каты ел эсип, онынъ артыннан буз явды. Бу не деп сораганда, балапан: «Бу анамыздынъ канатынынъ ели, буз да онынъ коьз ясы», – деди. Кара кус келип терекке конды, оьлип яткан аздаады коьрип, суьйинди, муны ким оьлтирди деп, сорады. Балапанлары бир йигит оьлтирип кетти дегенде, ах, оны коьрсем, не тилеги болса да берер эдим, деди. Балапанлары сен оны ашар эдинъ дегенде, йок, ашамам деп, соьз берди. Сол заманда, ол йигит бизим канат астымызда деп, Камыр баптирди шыгардылар.

Кара кус Камыр баптирге савбол айтып, не тилеги бар акында сорады. Камыр баптир оны ярык дуныяга шыгарувды тиледи.

Кара кус: «Шыгартайым, тек йолымыз ети айлык, йол азыкка тогыз биединъ этин кувырып алмага эм де ети тулык сув алмага керек, мен онъ ягыма карасам, авызыма эт саларсынъ, сол ягыма карасам, сув буьркерсинъ», – деди.

Кара кус тогыз биеди айдап аькелди, Камыр баптир оларды сойып, этлерин кувырып эм тогыз тулыкка сув куйып, йолга шыктылар. Йол бойы кусты ашатып, этти таьвести, сув да битти. Кара кус, басын эки якка бура берип, осал ушып баслады. Сол заманда Камыр баптир кара куска бутыннан кесип эт берди, сув сораганда, авызыннан туькиршигин буьркти.

Арыдым-талдым дегенде, ярык дуныяга шыктылар. Бир ерде токтап, кара кус Камыр баптирден: «Сен мага бир таьтли эт берген эдинъ», – деди. Камыр баптир оьзининъ бут этин бергенин айтады. Кара кус: «Ал, мына йол ман юрши», – деди. Камыр баптир аксап, юре алмады, Сонда кара кус Камыр баптирдинъ бут эти кесилгенин коьрип, Камыр баптирди ютып, кери шыгарады. Камыр баптир сап-сав болып, савбол айтып, кетеди.

Камыр баптир наmart йолдасларын тавып, оларды оьлтирип, оьзи суьйген кызды алып, онъып-оьсип яшап калганлар.

Окыган йигит

Бурын заманда дуныядагы аьр бир илмиди билген бир карт болган. Бир койшы яс, ол карттан окымага суьйип, атасына койды сен бак, мен карттан окыйым деп, тиледи. Атасы, разы болып, ясты окымага йиберди. Яс, коьп йыллар окып, бек оьнерли болып кайтты.

Бир куьн яс, атасы кой багып турган ерге барып, козы кебине кирип, атасына коьринди. Атасы, ыслайым деп, ымтылганда, камыслыкка кирип йойылды. Сонь, оьз кебине кирип, атасына келди.

Атасы: «Бу ерде бир аьруьв козы коьрдим, элтириси сага боьрклик болар деп, ыслайым деген эдим, камыслыкка кирип йойылды», – деди.

Яс: «Ол козы тувыл, атам, ол мен эдим. Илмидинь куьши мен туьрли айван кебине кире аламан, –деди. – Атай, энди мен бир аьруьв ат кебине кирейим, сен мени базарга элтип сат. Тек ноктамды, бермей, алып кайтарсынь», – деди.

Яс аьруьв бир ат кебине кирип, атасы базарга элтип сатып, ноктасын алып кайтады. Кеше болганда, яс йигит кебине кирип, иесиннен кашып, уьйине кайтады.

Яс, тагы бир базарга косаклы оьгиз кебине кирип, атасы сатып, бас бавын алып кайтады. Кешеде яс, торгай кебине кирип, иесиннен кашып кайтады. Уьшинши бир базарга яс, туье кебине кирип, атасы алып барады. Бу базарда ясты окыткан аьлим карт коьрип: «Эй залым, халкты алдап юргенин караш», – деп, туьеди ноктасы май сатып алады.

Яс аьлим карттынь колыннан кутыла алмады. Карт, туьеди уьйине алып барып, аякларын байлап йыгып, сосяк болып, бир якка кетти. Сол заманда туьединь касына карттынь кызы келди. Туье кызга: «Уьйдеги пышакты ясыр эм меним аягымды шеш», – деп тиледи. Кыз, пышакты ясырып, атасы оны узак излеп юргенде, туьединь аягын шешеди. Сонь карт баска бир пышак тавып келсе, яткан туье торгай болып ушып бараятыр. Карт та, ян-маян турымтай болып, оны кувып кетеди.

Торгайдынь канаты талганда, ергетуьсип, коян болып кашады. Карт та, тазы ийт болып, оны кувады. Сонь коян ханнынь терегининь басына алма болып битеди. Карт, терекке мине алмай, иесине барып: «Сенин терегиньде бир алма бар, авырув балам уьшин яргысын мага бертагы», – деп тиледи.

Теректинь иеси, онда алма болмас, деди. Карт, оны алып барып, коьрсетти. Теректинь иеси бир таякпан алмады какты, алма, тары болып, ерге тоьгилди. Сол ерде карт, кораз болып, тарыды шоьпледи. Бир туьк тары шоьп арасында ясырынып калган. Кораз, шоьплеп битирдим деп, керилип турганда, шоьп астындагы бир тары, йигит болып, кораздынь басын кеседи.

Намарт пан юмарт

Бурын заманда бир намарт, бир де юмарт экеви коньысы болып яшаганлар. Бир заман экеви, ярлык излеп, кыдырып кеткенлер. Булар йол бойында алды ман юмарттынь азыгын ашап барганлар. Юмарттынь азыгы битип, намартка, эндиги сеникин ашайык, деди. Намарт азыкты ортага салмага суьймеди.

– Азыгынъ биткен болса, эне коьринген тоьбединъ тесигине кирип олтыр-санъ, азык табарсынъ, – деди.

Юмарт, сол тоьбединъ тесигине кирип, бир тастынъ артына тасаланып ятады. Сонъ, бир тавыска уянып караса, бу тесикке аюв, боьри эм туьлки киргенин коьреди. Аюв:

– Аьдем ийиси бар, – дейди.

Анав экеви:

– Кой бос соьзди, мунда аьдем кайдан келсин, – деп ятадылар. Булардынъ уйкылары келмей, хабар соьйлеседилер. Аюв агашлыкта бир кисиди кувып тута алмай, аш кайтканын, боьри тек бир каз ашап, ярымкурсак болып кайтканын соьйлеп, туьлкиден хабар сорадылар. Туьлки айтады:

– Паьлен ерде бир ханнынъ кызы яман мараз мынан авырыйды, ога эм таппайдылар. Эмин тапкан кисиге хан сол кызды эм элининъ яртысын береек болган. Онынъ эмин тек мен билемен: онынъ эми куьмис коянынъ юреги мен бавыры, – дейди. Аюв ман боьри:

– Ол коян кайда? – деп сорадылар. Туьлки:

– Ол коян бизим агашлыктынъ сыртында, бир тоьбеде турады.

– Оны ким ыслар? – деп сораганда, – юмарттынъ тазы ийти ыслар, – деди.

Сонъ булар, уйклап турып, танъ эртен шыгып кеттилер. Юмарт та булардынъ ызы ман кетип, ханнынъ сарайына барып кирди эм ханнынъ мараз кызына эм табаягын билдирди.

Авырув кыздынъ эми куьмис коянынъ юрек-бавыры экенин, ол коянынъ каерде экенин юмарттан эситип, баска кисилер де атланып, тазы ийтлерин алып, анъга шыгадылар. Коянды тавып, олар ийтлерин йибередилер, ама олардынъ ийтлери, арыганнан юреклери янып, йолда каладылар. Сол заманда юмарт, оьз ийтин йиберип, коянды ыслайды эм сойып, юрек-бавырын алып, ханга аькетеди. Юмарттынъ эми ярап, кыз язылган сонъ, хан уйкен той этип, юмартка кызын эм ярты элин берип, бир ушпа шарлак уьй де салдырып береди. Солай этип юмарт онъып-оьсип яшап турганда, бурынгы йолдасы намарт келип тиленеди. Юмарт:

– Яманлык сеннен болса да, меннен болмас, – деп, намартты уьйине киргистип, уьш куьн конак этип сыйлайды. Бу дережеге калай етискени акында сораганда, юмарт баягы тоьбединъ тесигинде тапканын соьйледи.

Намарт, муны эситкенининъ экинши куьнинде ок шыгып кетип, баягы тоьбедеги тесикке барып кирип, тас артында тасаланып ятады.

Кеше болып, баягы айванлар келеди. Аюв аьдем ийиси бар, дейди, туьлки болмас дегенде, аюв алдын да мунда киси болган экен, сен болмас деп, койдырган эдинъ деп, туьлкитег атылажк болады. Сол заманда туьлки коркып, аьше, болса, излеп карайык, деди. Излеп карасалар, намарт ятыр. Ян-маян оны уьшеви уьш яктан тарткылап, ашап битиредилер.

Солай этип, намарт, кисиге тилеген яманлыкты оьзи тавып, ама ак юрекли юмарт онъып-оьсип калды.

Тай ман боъри

Бурын заманда бир тай аърув бир отлакка отламага бараятыр экен. Ога йолда бир эшки йолыгып:

- Кайда барасынь? – деп сораган.
- Семиз отлакка семирмеге бараман.
- Мени де ала барсана, – деп тилейди эшки.

Тай разы болып, булар экевлеп кетедилер. Йолда, бир козы йолыгып, ол да булар ман бармага тилейди. Энди булар уышев болып кетедилер, эм аърув отлакка барып етип, тойып отлап, завк етип яшайдылар.

Бир заман эшки:

– Ал мен семирдим, энди кайтаман, – деп, савболласып кетеди. Бир аздан сонъ козы да:

– Мен де семирдим, энди кайтаман, – деп, тай ман савболласып кетеди. Тай эркинлеп отлап калады. Эшкиге йолда боъри йолыгып:

– Калай семиз эшки экенсинъ, мен сени ашаякпан, – деди. Эшки:

– Мени ашама, меним артымнан бек семиз, май куйрык козы келеятыр, оны ашарсынъ, – деди.

Боъри, май куйрыкка кызыгып, эшкиди йиберди. Сол арада козы да келип калды. Боъри козыга карай:

– Калай аърув семиргенсинъ, мен сени ашаякпан, – деди. Козы:

– Мен кишкей, мени ашап сага коьп пайда болмас. Отлакка батпакка батып калган семиз тай бар, сонда барып, оны батпактан шыгарсанъ, ол сага бир бутын берер, – деди.

Боъри, тайдынъ бутына кызыгып, козыды йиберди эм отлакка кетти. Барып караса, тай батпакка батып ятыр.

– Эй, тай, мен сени батпактан шыгарсам, бир санынды берерсинъме? – деди.

– Мени батпактан шыгартып, уыш кере силкинмеге койсанъ, бир санымды кесип берермен, – деди.

Боъри тайды батпактан суьйреп шыгарды, тай эки силкинди. Боъри карай туры. Уышинши кере бек каты силкинип, кос аяклап боъридинъ авызына тевип, шавып кетти. Боъри, озы батпакка йыгылып калып, зарланып, барыннан да куры калып, булай йырлайды:

Эшки куйрык ашамай,
Авызыма карашы,
Козы куйрык ашамай,
Корлыгыма карашы,
Батпактан тай шыгарып,
Баьтирлигиме карашы,
Авызым-бурным коьгерип,
Ятканыма карашы!

Туьлки мен боьри

Бурын заманда боьри, туьлки, тана эм боьдене ярлы болып яшаганлар. Булар бир куьн азык излеп, аьриси аьр якка шыккан. Тек туьлки бир шоьлмек май тавып аькелген.

Булар, майды тань эртен ашармыз деп, ятканлар, ама кешедe бирев майды ашап койса, онынъ озин ашармыз деп, шарт эткенлер.

Туьлкидинъ май ашагысы келип, акырын турып барып, майды ашап баслайды. Боьри уйкы арасында эситип:

– А туьлки, не этесинъ? – дейди. Туьлки:

– Бир зат та йок, бас алавыш, – деп, келип ятады.

Бир аздан сонъ туьлки тагыда барып ашады. Боьри яткан еринде оннан тагы да сораганда, туьлки:

– Бир зат та йок, бел ялавыш, – деп, келип ятты.

Бир аздан сонъ тагы да барып, майды тазалап койды. Боьридинъ сорагына туьлки тагы да:

– Бир зат та йок, туьп ялавыш, – деп, келип ятты.

Тань алдында туьлкидинъ иши авырды, даяналмай, танадынъ яткан ерине барып босанды. Тань эртен боьри, майды ашайык деп, шоьлмекти караса, шоьлмекте бир зат та калмаган. Бу майды ашаганнынъ иши кеткен болар деп, аьр бирисининъ яткан ерин карады. Танадынъ астындагы наслыкты коьрип, майды сен ашагансынъ экен деп, танады боьри мен туьлки ашадылар.

Соннан сонъ булар ушев болып азык излеп кеттилер. Туьлки бир кесек язувлы кагыт тавып аькелип:

– Мине бу кагытты паьленше бай берди, йылкыдан бир семиз биеди ашарсыз, – деди.

Соннан сонъ боьри куванып, биргелесип йылкыга кеттилер. Бир семиз биеди йыгып, ашамага басладылар. Туьлки боьриге карап:

– Биз баьримиз де бурнымыздан шыкканша ашармыз, – деди. Бир аздан сонъ туьлки шектинъ басын узип алып, бурнына такты эм, мен тойып бурнымнан шыкты деп, ашавдан токталды. Туьлкидинъ эткенин боьдене коьрип калып, ол да солай этип, ашавдан токталды. Боьри бурныннан шыкканша ашавда. Туьлки йылкышыдынъ келеятканын коьреди де кашады. Оны коьрип, боьдене де кашады. Боьри туьлкиге карап:

– Кагытты мага калдырып кет, – деди. Сол заманда туьлки:

– Эгер сени шагыр коьзли ат пан кувса, куьнге карап кашарсынъ, – деп кетеди.

Туьлки айткандай, йылкышыдынъ аты шагыр коьзли экен. Боьри куьнге карап кашты, йылкышы, еталмай, баска атка атланып кувды. Ахырында боьриге етип, урып оьлтирди.

Соннан сонъ туьлки боьдене мен экеви яшав этип турдылар. Тамаклары тойган сонъ, бир куьн туьлки боьденеге:

– Мага бир куьыр коьрсетши, мени куьлдирши, – деди.

Боьдене, туьлкиди авылга алып барып, бир корадынъ ыгынынъ басына койып, оьзи сыйыр савып олтырган бир хатыннынъ басына барып конады.

Хатын, айванлап кышкырганда, онынъ карты курык аькелип, боьденеди ураман деп, хатыннынъ басын ярады. Боьдене ушып кетти, хатын йыгылып калды, туьлкидинъ шеги катып куьлди. Экинши куьн туьлки:

– Боьдене дос, энди мени бир йылатсанъ экен, – деди.

– Яхшы, коьзинъди юмып, меним куйрыгымнан кавып, артымнан бар, йибер дегенде – йиберерсинъ, коьзинъди аш дегенде – ашарсынъ, – деди.

Солай этип боьдене, туьлкиди авылга аькетип, ийтлер арасына еткенде, йибер, коьзинъди аш, деди. Туьлки коьзин ашса, ийтлер арасында калганын коьрип, йылады. Ийтлер туьлкиди ян-ягыннан тислесе де, туьлки, амалын тавып, кашып кутылады.

Туьлки, уйге кайтып, боьденеге ашувланып, сени ашайман деди эм боьденеди авызына капты. Боьдене:

– Биз дос болып яшаган эдик, ашасан, ь бисмилла айтып аша, – деди.

Туьлки, бисмилла деп, авызын ашканда, боьдене, авызына шышып, кашады.

Карак кады

Бурын бир ярлы йигит, ялшылыкта ислеп, уйине кайтатканда, йолда бир авылдынъ кадысынынъ уйинде конады. Кады аьпенди, йигиттинъ ислеп коьп акша алып бараятканын билип, менде калып, бир ай исле, дейди.

Йигит, кадыдынъ тилегин кери кайтармай, разы болып, кадыга саклав ушын оьзининъ йыйган акшасын береди.

Кады акшады, оьз колы ман алмай, бир кол сандыкты ашып, оьзинъ сонда сал деп, оьзине салдырады. Йигит, акшасын сандыкка салып, исине кириседи. Болжалы еткенде, йигит кадыдан салып койган оьз акшасын эм ял акын сорады.

Сандыкты ашып карасалар, не коьрсинлер, акша йок. Сол заман кады:

– Акшады сандыкка сен оьз колынъ ман салдынъ, йогалувды бактынънан коьр, – деп, акшады оьз мойнына алмайды.

Конъысы бай хатын йигитти кызганып, онынъ акшасын кадыдан аьйле мен алып бермеге киристи.

– Мен бу сабат кады янына барайым, бир аздан сен де келерсинъ, – деди.

Сонъ куллыкшы кызды шақырып:

– Йигиттен сонъ бир аз турып, сен эсик туьбине келип, агай кайтты! деп кышкырарсынъ, – деди де, оьзи кады янына кетти.

Хатын, кадыга келип, сапарга кетип кешигип калган эрининъ артыннан излеп кетееге акында эм ак ашрафе* кызыл алтын сандыгынынъ ашкышын кады аьпендиге калдырып кетееге акында соьйледи. Сол заманда кирип келген йигитти коьрип, кады аьпенди:

– Маь, сенинъ акшанъ табылды, – деп, йигиттинъ акшасын кайтарып береди.

Хатыннынъ колыннан казна ашкышын алайым деп турганда, эсикке ювырып келип:

– Агай кайтты, агай! – деп кышкырган кызга кадыдынъ эси кетип калды.

Хатын, эри кайтканы хабарына, йигит акшасы колына туьскенине шатланып, бийимеге басладылар. Ойлап турган сонъ, кады да бийип баслады. Хатыннынъ сен не ушин бийийсинъ дегенине, кады аьпенди:

– Сенинъ аьйленънинъ куьшине даяналмай бийиймен, – деди.

Еренше шешен

Бурын заманда бир хан ваьзирлериннен уьш соров сораган: дуныяда бек оьткир, бек юйрик эм бек каты не затты, деп. Таба билмегенди язалаягын да айткан. Ваьзирлердинъ бир карты уьйине кайгырып кайтып, ойланып юргенде, онынъ кызы:

– Атай, сага не болды? – деп сорады.

Атасы ханнынъ соьзлерин соьйледи. Кыз, атасына бу соровлардынъ явапларын билемен деп, атасын уьйретеди, эм, бу явапларды сага мен уьйреткенимди ханга айтпа, деди.

Бу явапларды хан картка кызы уьйреткенин билип, картты айтыл деп, кыстады. Карт айтылган сонъ, хан картка алты кошкар берип, бу кошкарларды уьйинъе аькетип, яз басында козылатып аькел, деген. Карт бек кайгырып кайтса да, кыз эш абдырамай, кошкарларды соьйдырып, кыс бойы завкланып ашап шыгадылар. Яз басында хан анъшылап шыкканда, кыз онынъ анъшылап юрген ерине барып, бетеге юлкып олтырган. Хан бу кызды коьрип, бир саклавын йиберттип, не этеди экен деп, соратады. Кыз, атасы бала тавып, каны токтамаганга, берк тоьсек этер уьшин бетеге йьйганлыгын соьйлеген. Саклавлардан эситип, хан оьзи келеди. Кыз ханга да сол явапты береди. Ханнынъ «Эр аьдем бала табама?» – дегенине, кыз: «Аьше кошкар козлайма?» – деп, ханды уялткан.

Муннан сонъ хан кызды сарайына алдырады. Тек оьзине хатынлыкка алмага онъайсызланып, сарай аьдемлери аркалы кызды Еренше шешенге демлейди. Солай да хан кыз ман ясыртын пайдаланмага ойлайды. Буга кыз коьнмейди, «арслан ийт саркытын ашамас» деп, ханды уялтады. Кыз бу исти Ереншеге соьйлейди, Еренше мунынъ уьшин ханды уялтаяк болады.

Булар хатыны ман ясыртын соьз койысып, айырыладылар. Еренше: «Мен сени айырып йиберген сонъ, сенинъ атанъ ханга келип, меним уьстимнен тоьре эттирсин», – деп, хатынын айырады.

Карт, ханга барып: «Еренше меннен бав алыь, алмалардынъ бир кесегин ашап, бир кесегин ширитип, кери кайтарды», – деп, ханнынъ тоьре этуьвин тиледи.

Хан, Ереншеди шақыртып, тоьре эткенде, Еренше ханга карап: «Меним алган бавымда аюв ызын коьрдим», – деген сонъ, хан бу соьздинъ оьзине тирелгенин, Еренше исти билгенлигин билип, бек уялып: «Бавынъа аюв кирсе де, алмасына тиймеди, тыныш бол!» – деп, Еренше мен хатынын ярастырады.

Муннан сонъ Еренше хатыны ман бек татув яшайды. Хатыны оьлгенде, Еренше уьйде болмаган. Ереншеге йолда ушыраган бир сарай аьдеми, суьйикли хатынынынъ оьлгенин бирден айтып, оны коркытпас уьшин, булай соровлар береди:

– Аданасы ойлсе, не болар?
– Аданасы ойлсе, ай муьйизи сарсылар.
– Кыз, кардашы ойлсе, не болар?
– Кыз, кардашы ойлсе, кабыргасы каксар.
– Хатыны ойлсе не болар?
– Бир туурли хатын оьлер – тоьсек яньырар. Бир туурли хатын оьлер – буьлдириги уьзилип, камышы йогалар. Бир туурли хатын оьлер – кермен йыгылар.

Бу соравлардан Еренше хатынынын оьлгенин сезеди.

Муннан сонь Еренше, уьйленер уьшин, кыз-хатын сынамага шыгып кетеди. Йолда бир атка атланып, бирин етип барган бир картка йолыгады. Бирге юрген сонь картка:

– Астыньдагыды мага бер, еткениньди оьзинь мин, – дейди. Карт, бу соьзлерден бир зат та аньламай, бара береди.

Бара-бара йол экиге айырылады. Еренше, картка карап:

– Бу йол, айланыш болса да, тувра, анав йол тувра болса да – айланыш, – дейди. Карт тагы да бир зат та аньламайды. Тагы да бара турып, Еренше:

– Атай, токтап агаш казан асайык, бир аз ял этейик, – деди. Карт тагы да бир зат та аньламай, йолы ман бара береди.

Карт уьйине кайткан сонь, бу соьзлерди кызына соьйлейди. Кызы булардынь маьнесин аньлап: «астыньдагын мага бер, еткениньди оьзинь мин» деген соьз – яс киси уллы кисидинь онь ягында бармага керек деген соьз болады. «Айланыс болса да тувра йол» дегени хатасыз юрилетаган йол деген соьз. «Тувра болса да, айланыс йол дегени – хата йол дегени. «Токтап ял этейик, асайык» дегени – уьлле ишейик деген соьз, деп аньлатты.

Бир куьн Еренше бу карттынь уьйине келип киреди. Карт уьйде болмайды. Кызы шашын тарап олтырган экен. Кыз уялып:

– Оньмасын уьйдинь кулаксыз болувы, – деп, шашын явлыгы ман каплайды. Еренше ян-ягына каранып:

– Бу уьйдинь шыгарагы яйпак экен, – дейди. Кыз:

– Шыгарагы яйпак болса да, туьтини туьз, – деди.

Соньра Еренше, колына бир увьс топырак алып, кызга ымлады. Кыз ога шашын тутып ымлады. Демек, Ереншединь акылы топырак кимик коьп болса, кыздынь акылы шаштынь буьртиклери кимик коьп, деген соьз болады.

Солай этип, Еренше бу кыздынь акылын суьйип, оьзине хатынлыкка ярасып алады.

Бегим агай

Бурын заманда Бегим агай деген бир сыншы аьдем болган. Бир куьн Бегим агайга агашлыкта бир яланьаш киси барлыгын соьйлегенлер. Ол оьзи, кашып, биревге де ьслатпайды экен. Бегим агай оны тутпага суьйген.

Бир иер, ялгыз этик эм де бир сандык алып барып, агашлыкка салган. Оьзи шеттен сыгалап карап турган. Бир заманда яланьаш келген. Иерге атланып ойнаган. Соньыра, этикти коьрип, аякларын тыккан. Сол заманда Бегим агай оны

ювырып барып туткан эм уйине аккелип, ялангашты саклайды. Тек бу киси бир де тил ашып сойлемеген.

Бир куын оны Бегим агай базарга алып барган. Базарда бу ялангаш киси бир ерде йылмайган, экинши ерде кулемсиреген эм ушинши ерде куылип йиберген, Уйге кайтканда, Бегим агай муннан:

– Сен базарда не ушин куылдинъ? – деп сорады. Ама явап алалмайды. Энь сонъында йибереек болган, муны билген сонъ. Сонда ол сойлейди:

– Базарда бир киси майлы эт ашаган колын оьленге суьртти, шарыгына суьрткен болса, пайда болган болар эди, деп йылмайдым. Тагы да бир киси, бапиш алаяк болып, уш йылга етерме, деп сорады. Ама ол киси оьзи уш куыннен оьлеек, сонынъ ушин кулемсиредим, деди. Тагы да бир киси баласын суьеди. Ама бу бала оьзиннен тувыл, зынадан болган, сонынъ ушин куылдим.

Сонъда бу киси кетеекте, булай-булай соьзлер айткан:

1. Бир заман келер, аталары куьлеш, балалары билгиш болар.
2. Аьдемлердинъ кийгенлери баспа, маразлары аспа болар.
3. Тери туьйин болар, каьрип касарга кыйын болар.
4. Дуныя шыжым бав мынан курсалар, коьликсиз арба юрер, деген.

Нар камыс

Бурын бир карт пан куртка яшаганлар. Бир куын куртка уьйдинъ ортасында яньы оьсип турган бир наргамысты коьрип:

– А карт, сен муны кесип таслашы, – деди. Карт:

– Булай загты акыллы аьдем кесерме, кой соны уьй тоьбеге дейим оьссин, – деди.

Бу наргамыс бек тез оьсти эм тез арада уьй тоьбеге де етти. Курткадынъ, а карт, энди кес деген соьзине ол, кой болмаганды, коькке дейим оьссин деп, камыстынъ туврасыннан тоьбеди теседи. Бир неше куыннен карт камысты караса, не коьрсин– ол энди коькке де еткен. Карт куванып:

– А куртка, мен энди бу наргамыска минип, коькте не бар не йогын карайым, – деди.

Солай этип карт наргамыска минип кетеди. Мине-мине, арыдым-талдым дегенде, наргамыстынъ басына етеди эм йиланып олтырады. Колайланып тоьгерегине караса не коьрсин, бир ягында еннет, экинши ягында яханем барлыгын коьреди. Еннетке яхшы этип караса, не коьрсин: энь яхшы ерде, актынъ так уьстинде Аллады, онынъ тоьгерегинде маьлеклерин эм кыдырып юрген бир кесек кады моллаларды коьреди. Карттынъ бек кужыры келип, ол бу аьлеметти курткасына да коьрсетеек болады.

Ол, туьсип алып, не коьргенин барын да курткасына соьйледи. Куртка да бек завкланып, карттынъ миндиреегине разы болады. Карт оны бир капка салып, тиси мен кавып, оьзи мине баслады. Бир хыйлы заман озган сонъ, куртка: «А карт, еттикпе?» – деди, ама карт соьйлесе, курткадынъ кап пан авызыннан туьсеегин билип, «ымм» деди эм мине берди. Тагы да бир хыйлы заман оьткен сонъ, куртка: «Ав карт, етемизбе?» – деди. Карт «ымм» деп, мине берди. Наргамыстынъ

басына етип, карт, ал энди еттим деп турганда, туншыккан курткасы зарланып: «Еттикпе?» деп, бакырды. Карт, куванышыннан дуньясын мутып, «Еттик!» –деп, авызыннан капты туйсирип йибереди. Муннан сонъ карт не болганын анълап, тез туйсип, капты ашып караса, курткасынынъ суьеклери сынып, мойны кайырылып, оьлип ятыр. Солай этип, берли карт курткасыз калады.

Бийдай эм тары

Бийдай тамам писип еткен сонъ, озьининъ кетеегин билип, халкты тарыга аманатлайды экен.

– Ал, тары дос, мен кеттим, халк сага аманат. Сен халкты аш яланъаш этпе, – дейди.

– Эй, бийдай дос, сен онынъ уьшин не авара боласынъ. Мен халкка эт те боларман, оьтпек те боларман, шай да, шайына салмага май да боларман, уьстине киймеге кийим де боларман. Сен онынъ уьшин аварасыз бол, яхшы йолга бар досым, – дейди.

– Эй, тары дос, мен сенинъ сол затлардынъ бабри де болып болаягынъды яхшы билемен. Тек, досым, арада бирде лакса да боларсынъ, – деп тилейди экен бийдай.

– Йок, бийдай дос, ондай йинъишке ерине барувым кыйын, уьзилип кетсем, озьиме язык болар, – деп явап кайтарады экен тары.

Бес каз

Бурын заманда бир хан бар экен. Бари де ярлы халк бу ханнынъ колында куьнлик пен ислейди экен. Булардынъ куьнлик пен алган аклары озьлерине куьнде ашавга етпейди экен.

Оьзлери ашаса, уьйде аьеллери аш калып, аьеллерине берсе, озьлери аш калаган болган. Солайлык пан булар бек кыйынлыкта яшаганлар.

Ханнан акларын арттырувды не шаклы тилеселер де, хан булардынъ тилеклерин бир де алмаган.

Бу ислейтаган халктынъ арасында ярлыдынъ да ярлысы болган бир йигит бар экен. Бу йигиттинъ ялгыз бир казыннан баска эш бир заты да йок экен.

Бир куьн бу йигит озьининъ куьнлик акын оьстируув уьшин ханга тилекке бармага ойлайды. Бу ханга, тилекке барганда, баска кисилердей болып бос кол ман бармайды.

Ол, ялгыз казын сойып, яхшы этип тазалатып, сыпырага салып, уьстине ак тастамал явып ханга савкат этип алып барады.

Хан мунынъ тилегин бермеге макыл коьрип эм аькелген савкатына да разы болады.

– Тек, сен бу казды бизге тегиз * этип пайлап берерсинъ, – дейди.

Ханнынъ уьй аьели алты кисиекен. Эки увылы, эки кызы, хан озьи эм онынъ хатыны.

Бу йигит казды олардынъ алтавына да тегиз пайлап болып, баслап казынъ басын кесип:

– Сен элдинъ, халктынъ атасы эм басы, сога коьре сен каздынъ басын аша, – деп, ханга каздынъ басын береди.

– Хан кайда барса да, сен онынъ артыннан калмай юретаган куйрыгы, сога коьре сен каздынъ куйрыгын аша, – деп, ханнынъ хатынына каздынъ куйрыгын кесип береди.

– Сиз ханнынъ аьр бир исин этетаган кол-канаты. Сиз экевинъиз де каздынъ эки канатын ашанъыз, – деп, эки канатын эки увылына береди.

– Сиз ханнынъ эки аягы. Сиз эрге кеткенде, хан сизди хаьтерлеп барып-келип юреек, энди сиз де каздынъ эки аягын ашанъыз, – деп, эки кызына эки аягын береди.

– Мунынъ ишинде бир зат та йок, бу бос суьек, – деп, калганын колтыгына кысып токтайды.

Хан, мунынъ казды тегиз пайлаганына разы болып, куьнлик акын арттырады.

Бу хабарды экинши бир йигит эсители. Ол йигиттинъ бир тувыл, бес казы бар экен. Ол йигит:

– Э-эй! Ол йигиттинъ бир казына куьнлик акын арттырганда, меним бес казыма кашан да арттырар, – деп, бес те казын сойып, аьруьв этип тазалаттырып, сыпырага салып, уьстине ак тастамал да явып, ханга савкат этип алып барады эм куьнлик акын арттырувды тилейди.

Хан, бастагы йигитке айтканындай, мунынъ да тилегин береекке макыл коьрип эм аькелген савкатына да разы болып:

– Тек сен, ол бес те казды бизге тегиз пайлап берерсинъ, – дейди.

Хан олай деп айткан сонъ, ол йигит казларды пайлаяк болып карайды. Ханнынъ уй аьели алты киси, бирер каздан берсе, бир кисиге бир каз етпейди; эгер де яртысар каздан берсе, эки каз артып калады. Ойлайды-ойлайды, бу йигит калай да казларды пайлай алмайды.

Сонъ хан мунынъ бу казларды тегиз пайлап болмаягын билип:

– Бар, барып, анав бир казды пайлаган йигитти шақырып аькел, – дейди.

Ол йигит те барып, оны шақырып аькеледи.

Ол бир казды пайлаган йигит келгенде, хан буга истинъ калай экенин анълатады. Ол йигит те, коьп ойлап турмай, бир казды алып, хан ман хатынынынъ ортасына салып:

– Мине, сиз энди уьшев болдынъыз, – дейди.

Экинши бир казды алып, эки увылынынъ ортасынасалып:

– Мине, сиз де энди уьшев болдынъыз, – дейди.

Уьшинши бир казды алып, эки кызынынъ ортасынасалып:

– Мине, энди сиз де уьшев болдынъыз, – дейди.

Калган эки казды эки колына ыслап:

– Мине, мен де энди уьшев болдым, – деп токтайды.

Хан, бу йигиттинъ казларды тегиз пайлаганына разы болып, онынъ куьнлик акын тагы да арттырады.

Оракты кирпич шыгарган

Бурын заманда аьдем де, айван да – баьриси де ерден отлайтаган экен. Соньыннан баьри де айванлар:

– Аьдемлер ерден отламасынлар, олар да ерден отласа, ерге биткен азык бизим баьримизге де етпеек, – дегенлер.

Айванлар солай деп айткан сонь, аьдемлер оьз азыкларын ерге шашып, тары, арпа, бийдай этип битиргенлер. Ол аслыклар да бек онь болып биткен. Тек халк оны не мен эм калай йыйып алаякларын билмегенлер.

Аслык йыюв заманы ювык келгенде хан халкты эм баьри де ян- януварларды йыйып:

– Эй, йыйылган коьп халк, эй, баьри де ян- янувар! Бу биз шашкан аслык бек онь болып битти. Энди оны не мен йыйып алайык? – деп сораган.

Сол шаклы коьп йыйылган халктан эм де ян-янувардан эш бириси де бир зат та айталмаганлар. Эш бир киси де, бир ян-янувар да ол онь биткен аслыкты йыйып алув уьшин бир зат та ойлап шыгаралмаганлар. Сонь ол коьп халктынь ишиннен бир карт шыгып:

– Бу йыйылган коьп халктынь эм ян-янувардынь ишинде кирпич йок. Эгер де ол болса, бир зат ойлап шыгарар эди, яде бир зат айтар эди, – дейди.

– Э, олай болса бар, тез барып кирпичи шақырып аькелиньиз! – деп, хан кирпиче аьдем йибередиди. Кирпиче аьдем кеткенде, баягы карт халкка карап:

– Кирпи аьли барган аьдем мен келип, оьпкелеген кисидей болып тымалакланып ятар. Сиз халк, ога тек куьлменьиз. Эгер сиз куьлсеньиз, ол айтаяк соьзин айтпай, оьпкелеп кетип калар. Ваьре, куьлменьиз, – дейди.

Кирпи шақырып барган кисиге иерип келеди. Йолда келеятканда, ол оьзин шақырып барган кисиден сорап, оны халктынь неге шақыртканын биледи. Баягы карт айткандай, кирпич халктынь ортасына келип, оьпкелеген кисидей, тымалакланып ятады. Буга картлар куьлмеселер де, коьп йыйылган халктынь ишиндеги яслар, оьзлерин тутып болмай, шыдай алмай, бирден куьлип йибередилер.

Кирпи, олардынь куьлгенине оьпкелеп, айтаяк соьзин айтпай, кетип калады. Сонь, баягы карт тагы да:

– Кирпи ше оьпкелеп кетти. Ол йол ман, соьйлене-соьйлене, бараятыр. Онынь соьзин аста-акырын барып бирев тынъласа экен, – дейди.

– Эй, онынь соьзин меннен аста барып, ким тынълап болаяк! Мен барып тынъларман, – деп, мысык кетеди.

Мысык, аста-акырын кирпичинь артыннан юрип, оны тынълайды. Кирпи болса:

– Эй, булай тентек хан боларма? Бир темирди буюкир этип ийип, оны таптап, ога тис шыгарып орак этип болмаган! Эй, булай тентек халк боларма, сол орактынь оьзин шыгарып, сол аслыкты йыювынынь эбин билмеген кисиди хан этип койган?! Ол ханнынь ша мендей де акылы йок экен, – деп соьйленип барады экен.

Мысык, мунунь бу соьзлерин яхшы тынълап, келип баягы картка айткан. Ол карт та, кирпич айткан кепте этип, оракты ясап шыгарган. Оннан сонь халк та ол орак пан аслыкларын йыйып алганлар.

Йылан

Эртеде бир киси бар экен. Ол киси эш бир замандада эш биревге бир яманлык та этпеген экен.

Бир кере бу киси кеш заманда атланып, баска бир авылга кеткен. Йолда бараятып караса, алдыннан бир от янып келеди. Ол оттынъ ишинде буратылып-буратылып сызгырыклап бир йылан янып келеди. Йылан, ол кисиди коьрип:

– Эй, ян акам, куткартагы мени бу оттан! – деп тилейди.

– Калай куткарайым мен сени оннан? – деп, ол киси сорайды.

Йылан ога:

– Сен меним елкемнен ысла, куйрыгымды мен озим сенинъ атынънынъ уьстине тасларман, – дейди.

Ол киси де йылан айткан кепте этеди. Оннан сонъ йылан:

– Сен мени ат дорбанъа салып, авызын байлап бу ерден алыс аькет, – дейди.

Ол киси де солай этип йыланды ат дорбасына салып, оттан алыс аькетип, дорбадынъ авызын шешип йибередиди. Сонъ, йылан ол кисиге карап:

– Эндиги мен сени ютарман, – дейди. Ога аьлиги киси:

– Неге сен мени ютасынъ, мен ше сага яхшылык эттим, мен болмаган болсам, сен ол отта янып оьлер эдинъ, – дейди.

Йылан сол ерде, ол кисидинъ айткан соьзине де тынъламай эм онынъ эткен яхшылыгын да эсине алмай, оны ютаяк болып аьзирленеди. Киси ога:

– Йок, олай ярамас, олай болганда юр, биз экимиз йол ман кетейик. Алдымыздан бас деп карсы келген уьш те затка тоьре эттирейик. Эгер солар уьшиси де сага мени аша деселер, сен мени ютарсынъ, – дейди.

Йылан да онынъ айткан соьзин макыл коьредиди. Сонъ, булар экиси де йол ман кетедилер. Баслап булар бир терекке карсы келедилер. Экиси де терекке оьз соьзлерин айтканда, терек йыланга:

– Айхай да, ол киси сага яхшылык эткен. Тек болса да аьдемлер оьзлери де яхшылыкты билмейтаган. Мен бир заманда япырагым яйнаган бек аьруув уьйкен терек эдим. Бу кабыргадагы йолдан аьри-бери юрген аьдемлердинъ коьбиси, куьннинъ иссинде меним салкынымда токтап, тыншаятаган эдилер. Энди мен картайдым, тамырларым курып, япыраксыз калдым. Бу аьлде мени шавып отын этеек боладылар. Сога коьре, йылан, мен сенинъ бу кисиди ашаганынъды аьруув коьремен, – дейди.

Биринши тоьрежиден оьтип, йылан ман киси армаган карап кетедилер. Энди булардынъ алдына бир сыйыр карсы келеди. Булар экиси де ол сыйырга бастан аяк болган истинъ баьрин де айтып, – Сен калай коьресинъ? – деп, сыйырдан сорайдылар. Сыйыр йыланга:

– Мен яс заманымда бир кисидинъ бек аявлы сыйыры эдим. Неге десе, мен оьз суьтим мен онынъ балаларын саклайтаган эдим. Энди мен картайганда, ол киси, мени сойып, этимди ашаяк болды. Сонъ, мен де онынъ уьйиннен кашып шыктым. Мине энди кырда канъгып юримен. Сога коьре, йылан, ол киси сага яхшылык этсе де, сен оны аша, – дейди.

Йылан ман ол киси сыйырдынъ тоьресин де эситип, армаган карап кетедилер. Карасалар, алыстан бир туьлки ювырып кетип бараятыр. Сол заманда киси туьлките:

– Эй, туьлки, токта! Токта! – деп кышкырады.

Туьлки ога:

– Йок, токтасам, сен меним теримди сыдырып алар эдинътагы, – деп явап кайтарады.

Ол киси, коймай, ялбарып тилеген сонъ, туьлки:

– Яхшы, мен сизинъ янынъызга барайым, тек сиз экевинъиз де мага тиймеекке соьз беринъиз! – дейди.

Ол киси де эм йылан да туьлките тиймеекке соьз бередилер. Оннан сонъ туьлки олардынъ янына келеди. Булар экиси де бастан аяк болган ислердинъ баьрисин де туьлките айтып эм оннан, – Сен калай коьресинъ, – деп сорайдылар. Олардынъ бу соьзин эситкен сонъ, туьлки:

– Сен булай уьйкен йылан, билмеймен, ол кишкей ат дорбага калай сыйгансынъ? Сен мага коьрсет, мен коьрейим, сен айткан зат дурыспа, тувылма? Оннан сонъ тоьре этермен, – дейди.

– Эй, сыймайтаганма, сыяман! – деп, йылан дорбага киреди де, тек басын кырда калдырады.

Туьлки ога:

– Айтаман да, мене коьресинъме, сенинъ басынъ дорбага сыймайды, – дейди.

Туьлки олай деген сонъ, йылан дорбага басын да тыгады.

Соннан сонъ туьлки йыланга:

– Яхшы, сен дорбага оьзинъ де сыйдынъ, эм сенинъ басынъ да сыйды. Энди дорбадынъ авызын калай байламага керек? – дейди.

Туьлки олай деп айткан сонъ, ол киси туьлып барып, дорбадынъ авызын алдынгысындай этип байлайды.

Сонда туьлки ол кисиге:

– Эй, сен, тентек киси, йыланга яхшылык этип, огаьнанмага ярайма? Мине ол тагы да сенинъ колынъа туьсти. Аькет оны кери. Тасла сол отка – янсын, – деп айтады да, оьзи тез кашып кетеди.

Сол ерден ол киси йыланды кери элтеп, сол отка таслайды. Соьйтип, оьзи аман-сав калады.

Кырк оьтирик

Бурында бир хан бар экен. Бу ханнынъ ай десе, авызлы, куьн десе, коьзли, дуньяда эки болса – онынъ да бириси, бир болса – ялгыз оьзи, сонша да аьруьв бир кызы бар экен.

Бу кыздынъ берилеек заманы еткенде, атасы хан:

– Ким де ким мага кырк оьтирик айтса, сол кисиге кызымды береекпен, – деп яр салады.

– Оьтирик болганда, – дейди хан, – олай оьтирик болсын, олардынъ бири экиншисине уьйсатаган болмасын; бири экиншисине кыйысатаган болмасын; киси ьнанмаяк болсын.

Бу хабарды эситкен йигитлер, ханнын кызын алаяк болып, ханга келип, билген оытириклерин айтып баслайдылар.

Бу келувшилердин бириси де, хан айткандай, бири экиншисине кыйыспаяк оытирик айталмайдылар. Соннан хан, буларга ашувланып, баэрин де асакка астырып оылтиртеди.

Оннан сонь буга оытирик айтпага эш бир киси де келмей, хыйлы заман ка- лады.

Бир куын хан алтын сарайда, даэрий тоьсек, кув ястыкта ятып, не этеегин билмей, эсинеп турганда, мунынь алдына бир кеде келеди, хан муны коэрип, ка- багын-касын туыйип, ашувлы кепте:

– Не керек сага, каньгыма? – деп акырады. Бу кеде:

– Йок, хан акам, мен каньгыма тувыл, мен йылкышы кеде, мен сага кырк оытирик айтпага келдим, – деп, явап береди. Хан ога шамланып:

– Тас бол, коэзиме коэринмей тур, сеннен уйкенлер айталмай, тиллери басларына етти. Сенинь асакка асылгынь келип турганды. Шык, аман турган- да! – деп акырады.

Йылкышы кеде, эш адамай:

– Йок, хан акам, сен мени аспассынь, мен сага кырк оытирик айтсам, сен мага кызынды берерсинь, – дейди.

Бу кедединь оыткирлигине карап, ундемей хыйлы заман калган сонь, хан:

– Айт аьше, тынълайым! – дейди.

Сол ерде йылкышы кеде соэзин булай деп баслайды:

– Мен атамнан алдын тувып, бабамнынь йылкысын багатаган эдим. Йыл- кы бек коьп эди. Мен йылкыды, ятканда кулагыннан, турганда аягыннан санай- таган, эдим.

Бир куын эртень мен турсам, йылкыдынь баэри де ятыр. Тутып келип, кула- гыннан санадым. Ишинде бир буваз бие бар эди, сол – йок. Юрип йылкыды тур- гыстып салып, келип, аягыннан санадым, баягы буваз бие тагы да йок. Артта бир уйкен яр бар эди, ювырып басына шыгып карадым, эш зат коэринмеди. Сонь ку- рыгымнынь юван басын ерге кадап, йиньишке басына минейим деген эдим, ол мени коэтермеди. Мен де йиньишке басын ерге кадап, юван басына минип кара- дым, тагы да эш зат коэринмеди.

Сол ерден, не этеегимди билмей, кулынлап кырда калган болса, кулынын боэри ашаган болмагай эди деген кайгылы ой ман, эки коэзим ясланып, костан сырт карап шыгатаган узын аяк бир йол бар эди, сога туьсип кеттим.

Сол йол ман хыйлы ер кеткеннен сонь–карасам, алдымда бир ярты ат тезек туры. Оыйтип-буыйтип, терлеп-тершип, тармасып-ыдырынып, ийттинь кара куь- ни менкалай туурли де сол ярты ат тезектинь уьстине миндим.

Ярты ат тезектинь уьстинде токтап, доэрт те якка коьз салып карайтаган болсам, баягы биём Эдилдинь ары ягына шыгып, елге карап елинлеп, ыкка ка- рап кулынлап туры.

Коэргениме суыйинип, ярты ат тезектинь уьстиннен каргып туьсип, тез ювырып, Эдилге бардым. Курыгымды сувдынь уьстине коьпир этип салып, ювы- рып аргы ягына шыктым.

Биеди тез ыслап алып, иерлеп минип, кулынды алдыма тоьнътерип алып, Эдилге туьстим. Эдилдинъ тап бир деген ортасына келгенде, карайтаган болсам, бие, юзе алмай батып, мен де сувга кетип те бараятырман. Мен де тез аьрекет-леп, иерди кулынга салып, ога атланып, биеди алдыма тоьнътерип кулыннынъ уьстине алдым.

Эдилден шыгып, сувды ягалап кетип бараятыр эдим, битпеген бетегединъ астыннан бир коян турды да кетти. Курык пан кувып етип, кулын ман согып алдым.

Уьшинлей де, бу йылкышы кедединъ кыйыспаяк оьтириклерди айтып болагын коьрип, хан оны ман эрисеек болып:

– Коян дегенинъ коьжекболар! – деп акырады.

Коьжек болса да ярайды. Тек орта йилиги одага* сурык* болатан.

– Ода дегенинъ отав болар!

– Отав болса да ярайды. Тек кырк атанаран суьйреп келетаган эди.

– Кырк атан дегенинъ кырк тайлак болар.

– Кырк тайлак болсада ярайды. Тек кырк кулашкарагайдынъ басын шалып отлап келетаган эди.

– Кырк кулаш карагай дегенинъ кырк юмыршка болар.

– Кырк юмыршка болса да ярайды. Тек йогарысына караган картлардынъ боьрки ерге туьсетаган эди.

– Ол заманнынъ картлары эргежейли* болган.

– Эргежейли болган болса да ярайды. Тек кырк кулаш куйыдынъ авызында турып, туьбиннен энъкейип сув ишетаган эди.

– Ол заманнынъ куйысы шоканажык болган.

– Шоканажык болган болса да ярайды. Тек эртенъ авызыннан кеткен кавга* кеште туьбине барып ететаган эди.

– Ол заманнынъ куьни кыска болган.

– Куьни кыска болган болса да ярайды. Тек эртенъ бугага келип кеткен доьнежин сыйыр, оьристе бузавлап, кеште бузавы, янында доьнен оьгиз болып келип, оны егип агашлыктан агаш аькелетаган эдилер.

Оннан сонъ хан, бир соьз де айталмай, токтайды.

Йылкышы кеде, ханга карап:

– Ал энди аргы ягын тынъла, хан акам, мен коьргенлеримди аьли де сага айтып кутарганым йок – дейди.

– Мен баягы коянды коска аькелип сыдырдым. Ишин ярып майын алдым. Сол кояннан бир пуд май шыкты. Этин казанга асып, майын салып келип этигиме яктым. Бу бир пуд май меним бир этигиме етти, бир этигиме етпеди. Этин де ашап, ятып келип уйкладым.

Бир заманнан уянатаган болсам, бир уьйкен кышкырык бар. Карасам, эки этигим тоьбелесип те ятыр.

– Сага май якты, мага май яккан йок, – деп бириси кышкырады.

– Мага май якты, сага май яккан йок, – деп тагы бириси кышкырады.

Турып барып булардынъ экисин эки ерге айырып, май яккан этигимди алып, бас астыма салып, май якпаган этигимди аяк ушында калдырып, тагы ятып уйкладым.

Эртенъ турып карайтаган болсам, май якпаган этигим, мага май яккан йок-деп, оыпкелепкетипти. Мен де эки аягымды бир этикке тыгып, салып келип, онынъ артыннан кувдым.

Кувып баратаган болсам, этигим бир уйкен тойда, аякшы болып халкка эт уйлестирип юри. Бу, мени коьрип, шырай туьси бирден туьрленип кетти. Неге каштынъ деп, мен оны тоьбелер деп ойлаган боляк, пакыр. Сол ерден мен этигиме коьз кысып, этигим де мага коьз кысып – ол аяклап этти аькелуьвде болды, мен ашавда болдым.

Оннан он бес аяк эт ашап, сувсаганлыгымнан баьри де боькшелердеги сувды да ишип, кутардым. Кой эндиги Эдилге барып, сув ишип канайым деген ой ман этигимди шақыраман, ол, мага шекесин берип, кыйсыгыннан карайды. Келмеек болады. Оны да сол ерде таслап, эки аягымды тагы да бир этикке кийип турып, келип сыртка карап ювырдым.

Баратаган болсам, яздынъ исси куьнинде Эдил бузлапты. Белимде уйкен балтам бар эди, алай бузды соктым-соктым бузылмады. Балтады булактырып таслап, басымнан боьркимди алып, басым ман урып бузды буздым.

Сув ишип канып, кетип бараятыр эдим, кегейсиз арбага капсыз тары тиеген бир кесек коьп караногайлылар келеятыр. Олар мага карап:

– Не коьрдинъ? Не коьрдинъ? – деп акырадылар.

Мен оларга:

– Кегейсиз арбага капсыз тары тиеген сизди коьрдим, – деймен.

Артында, тагы да сиз не коьрдинъиз, деп сорайман олардан. Олар мага:

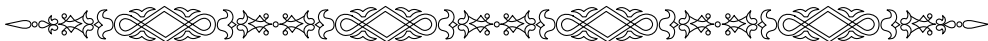
– Ярты шеке юрген тентекей сени коьрдик, – дейдилер.

Басымды ыслап карайтаган болсам, баягы бузды бузган ерде, бир як шекем боьлинип туьсип те калыпты. Сол ерден кери кайтып барып, шекемди алып, ерине салып, кырк оьтирик айткан кисиге кызын береекдеп эситип, сенинъ алдынъа келдим.

– Мине меним коьргеним, хан акам. Бу затлар баьри де меним басымнан кешкен затлар. Эгер де мен баьри де эситкенлеримди де айтсам, ол, мен оьлгенше де, кутылмас.

– Хан соьзиннен кайтпас, кара киси не айтпас, – дели йылкышы кеде соьзин кутарып токтайды. Оннан сонъ хан, уйкен той этип, кызын йылкышы кедеге береді.

Йылкышы кеде ханнынъ кызын алып, баьыр болып батып, оьпке болып калкып, онъып-оьсип яшап калады.

БАСКА ЖАНРЛАР

Бала йырлар

* * *

Ай ярык, коян арык,
Бобдене пускак,
Бобри шышкак.

* * *

Аьбелем-тебелем,
Темир теке,
Телден эки,
Пырылдавык,
Пыстан шык.

* * *

Аьйдик-аьйдик айдыньаш,
Айданъла да кумга каш,
Кумнынъ алды анък этер,
Аьйдик улан завк этер.

* * *

Аькилен-жуьклен, жаьлаьли жаьмпи,
Ваьсаьби-каьмпи, аз-оз, туьр-туьз,
Кылыш-мылыш, домьра пиш.

* * *

– Аьпир молла кайда кетти?

– Тузга кетти.

– Кайшан келер?

– Ярын* келер.

– Ярыл-тесил.

Ингелек-шиньгелек,

Балалы куьшик, бал куьшик.

Баланъды ал да сен де шык.

* * *

Бир деген – билев,

Эки деген – эгев,

Уьш деген – уьшкыл,

Доьрт деген – доьрткыл,

Бес деген – бесик,

Алты – арка,

Ети – елке,

Сегиз – серке,

Тогыз – торка,
Он – оймак,
Отыз – кара тырнак,
Буздан таймак,
Буты сынмак,
Кадил керек,
Казак шыкпак.

* * *

Ийне, ийне, эззет ийне,
Белбев ийне, бекир ийне.
Шагым койым, шатыр койым,
Аьдил билим, шыксын тилим.

* * *

*Бу такпакты койшы балалар, мубыйиз деген ойын куралы ман сазландырып,
койларды кайтарадылар.*

Килиринъ-килиринъ,
Килдаьраьин-килдаьраьин.
Койым, кайт, койым, кайт.
Ийирил, койым, ийирил, койым.
Ийирил, кайт, ийирил, кайт.
Кызыл куйрык – кызларам,
Былкылдак та сылкылдак,
Килдаьраьин-килдаьраьин.

* * *

– Коькте-коькте нелер бар?
– Коьк шепкенли улан бар.
– Коькирегинде нелер бар?
– Аьпир минен юпар бар.
– Аьпиринънен бересинъме?
– Бермеймен.
– Юпарынънан бересинъме?
– Бермеймен.

Каргыслар

* * *

Ай айламасын,
Йыл йылламасын,
Аягынъ сайга тиймесин.

* * *

Айдай манълайы ашылмасын,
Иргеси ерге тиймесин,
Иргели уьйге кирмесин.

* * *

Аласа уьйинъ авдарылсын,
Коьк-ала уьйинъ тоьнътерилсин.

* * *

Ат сыйламас намарттынъ
Яявлык берсин язасын,
Эр сыйламас намарттынъ
Оьксизлик берсин язасын.

* * *

Ашылмасын эсигинъ,
Тербетилмесин бесигинъ.

* * *

Балыкты балга малып,
Балдан алып, тарыга малып,
Сонынъ туйири сайын каза берсин.

* * *

Куьнинъ азга калсын,
Аздан тазга калсын.

* * *

Оьлме де кетпе,
Ошак басыннан кетпе.

* * *

Оьлмесин – йыламайым,
Авырмасын – сорамайым.

* * *

Оьппесень, оьпешинъ куртласын,
Суьймесень, суьйре тавга койыл.

* * *

Тандырынъа тас куйылсын,
Кызувынъа буз куйылсын.

* * *

Шагарагынъ* шатласын,
Эки коьзинъ батласын,
Тутнак уьйдинъ ишинде
Кабырганъ сенинъ куртласын.

* * *

Яз абынып, куьз суьринип,
Янбасынъ тесилсин.

* * *

Ясырганынъ янынънан шыксын.

Муьшкиллер

Муьшкиллер маьнеси мен юмакка усайды. Тек юмак 1–2 сыдыралы, муьшкиллер 2–4 эм коьп сыдыралы боладылар.*

Муьшкиллердинъ коьбиси Ашыкулак районьнда 1926–1930 йылларда Бошан Инал улы эм Зейит Кайбели улынынъ авызыннан язып алынды.

Ашап-ашап тоймас,
Иеси тутпаса, токтамас,
Бир баслы,
Алты кевдели,
Бир авызлы. (термен, увьк*, шагарак*, терме, эсик)

Айланган ак теректинъ басында
Алпыс эки уясы,
Аър уяда юмыртка,
Аълем коьрер маясы. (бийдай)

Бир терегим бар
Буърсиз-бутаксыз,
Оны бир курт ейди
Тилсиз-тамаксыз. (шырак)

Басы туькли баракты,
Басып ектим йыракка,
Артында эки тымалак,
О да кетти йорыкка. (ат, арыс, тегершик)

Белень, белень, белень ат,
Бели юван куьрен ат,
Тавга барса, таймас ат,
Талав тийсе, оьлмес ат. (шышкан)

Бир туьем бар эди,
Арык эди – майдан оьлди.
Эрте оьлген туьеди
Аksam сойды. (арбалы туье, карын май бар эди, киси)

Элип пен кеп
Аппаратка байланар,
Токтавсыз юрип,
Аър куьнде дуньяды айланар. (ай, куьн)

Элип не дир,
Дал не дир,
Кевде ишинде бал не дир? (яслык, картлык, ян)

Элбир-элбир, элбир тав,
Элбир тавдынъ астында
Эки кара кундыз бар.
Эки кундыз астында
Эки яркын юлдыз бар.
Эки юлдыз астында

10. Altınca kymys gossa,
tartsa yzlines berk bolar,
ex, yaxsh bas gossa,
ajlaq tatom dos bolar.

4

11. Atar-da joq aroybmaq,
anar-da joq aroybmaq,
saoja gajdan kelipti,
zop basman qaroybmaq.

12. Ala qaroya bala qaroya,
barsan salem degeyir, pajojambazoy,
donjadir kop malona tojoran barma,
ata-anadan jaloyxman dep qaloyan barma.

13. Ajtpadom ma men saoya,
biyk bolar bosoya,
bosoyadan kelgende,
im qasaman men saoya.

Эки шышкак токлы бар.
Эки токлы астында
Элди юткан обыр бар.
Сол обырдынъ астында
Бир коьтерим куврай бар. (бас, каслар, коьзлер, танавлар, авыз, сакал)

Экевди минип,
Биревди еткенше,
Биревди минип,
Экевди етсе – яхшы. (буваз бие, ат)

Доьрт кулаклы аздаа
Келген затты ютады,
Ишип карны тоймаяк,
Ашаганын мутады. (казан)

Кырда тувып, кырда оьскен,
Оьмири кырда кетеек,
Аркасында киси тоны,
Аьжелине етеек. (туьлки)

Мен не коьрдим, не коьрдим,
Доьрт муьйисли сар коьрдим,
Сар ишинде сан коьрдим,
Сан етпеген ян коьрдим. (дуныя, яратылганлар)

Мен бир несте коьрдим,
Яйын баста коьрдим,
Эки янсыз, бир янлы,
Уьшевин бир баста коьрдим. (юмыртка, торгай, кув бас)

Он эки дир анасы,
Кырк сегиз дир уясы,
Уьш юз алпыс юмырткасы,
Доьртке боьлинер бийнасы. (ай, юма, куьн, доьрт токсан)

Он эки ак каз,
Бир ак кув,
Кырк сегиз шил,
Мынъ сегиз юз юмыртка. (ай, юма)

Пеш касында кара йьлан,
Авызында шаьфий* Куран. (табагаш, оьтпек)

Кутык десем,
Малшы кутык курман таяк,
Оьли буга булалтай,
Басын ерге сугалтай,
Кара домбай анасы,
Он сегиз де баласы. (иердинъ каслары, иердинъ агашы, куьпшек, кегей)

Каранъа боран
Тувыл меди ябувынъ?

Канлы шак тувыл меди
Эки айланып шабувынь?
Эринликлеп эки ат минген казактан
Артык тувыл меди бир кешедө табувынь. (боьри)

Сорады бир аьдем:
– Алысты не эттинь?

Явап:

– Ювык эттим.
– Экиди не эттинь?

Явап:

– Уьш эттим. (эки аяк, уьшинши – таяк)

Шып-шып этер,
Шыпага конар.
Алтын баслы,
Ийне тисли. (балшыбын)

Тавда талыман коьрдик,
Сувда Суьлеймен коьрдик,
Ерде эт сакал коьрдик,
Куьнге пискен ас коьрдик,
Коббик кускан тас коьрдик. (аюв, балык, кораз, карбыз, сабын)

Уьйде экев,
Аранда доьртев,
Азбарда онав,
Кырда он эки. (эмшеклер: хатындыкы, сыйырдыкы, ийттики, боьридики)

Такпаклы шувмаклар

1

Ак, ак туьйме, мойыншак,
Еньге катын ялыншак.
Козалак* арба йол бузар,
Куьнши катын эл бузар,
Суьйисип болган ювыкты
Арада сувык соьз бузар.

2

Ала карга, бала карга.
Барсань, «саьлем» дегейсинь пайгамбарга.
Дуньядынь коьп малына тойган бар ма?
«Ата-анадан ялгызбан» деп калган бар ма?

3

Аласа арыста оьлер,
Аргымак ярыста оьлер,
Бир пишели алгыста оьлер,
Эки пишели каргыста оьлер,
Уьш пишели акрап* мынан кавыста* оьлер,
Доьрт пишели тоьбелесип,
Аьриси аьр муьйисте оьлер.

4

Алпысынъа келгенде
Таянарсынъ таякка,
Каранарсынъ ян-якка:
Уьньип кирер уьйинъ йок,
Дагырданъынъ куьйи йок.

5

Алтынга куьмис косса –
Тартса уьзилмес берк болар.
Эки яхшы бас косса –
Айлак татым дос болар.

6

Апыл-топыл басканда,
Бала тувыл – балсынъ сен,
Он – он беске келгенде,
Увыл тувыл – увсынъ сен,
Йырма беске келгенде,
Суьньгинъди таяй турган явсынъ сен.

7

Аргымак ялдан тайды деп,
Кунан тайга берменъиз.
Атадынъ улы малдан тайды деп,
Кемге сая коьрменъиз.

8

Асык ойнав – аслык. Топ ойнав – токлык.
Кой багып, коьтен ашав – боклык.
Окув окып, язув язбак –
Барыннан да озбак.

9

Асылы яхшы яман болмас,
Ясы етип, карыса.
Асылы яман яхшы болмас,
Басына алтын сарыса*.
Толы коьллер арам болмас,
Сан мынъ ийтлер сарыса*.

10

Атанъда йок аргымак,
Ананъда йок аргымак.
Сага кайдан келипти
Шоьп басыннан каргымак?

11

Булкый-булкый жувырган
Туьлкидинъ туьги жетер басына.
Туьлкидей куйрык таслаган
Жаманнынъ соьзи жетер басына.

12

Кабыргасы катар-катпас юйриктен
Кажай минген берк ийги,
Кадир билмес тувганнан
Кадирлескен ят ийги.

13

Канжыгадынъ батканын
Каптал билмес, ат билер.
Атадан яхшы увыл тувганын
Кардаш билмес, ят билер.

14

Койлек тигуъв коьклев ис,
Ыстан тигуъв сырув ис,
Каптал тигуъв каюв ис,
Шепкен тигуъв шебер ис.
Ай-ай сени! Тон тигуъв.

15

Копир этсень, талдан эт –
Баскан сайын майысар.
Ашык этсень, ястан эт –
Айткан сайын кайысар.

16

Кулан ойнар такырда,
Кув калыр деп, ойлама.
Кув таягын колга алганга
Мал битпес деп, ойлама.

17

Сабан туьби сары курыш,
Саьвдегер туьби борыш,
Аваннынъ туьби аш,
Угырыдынъ туьби пуш*.

18

Тагырлавга* сув токтайма – ой болмаса?
Асылсызга ат байлайма – сой болмаса?
Боьри каьвир аш болмайма – мал емесе?

19

Тон киймеген тон кийсе,
Кага-кага тоздырыр,
Ат коьрмеген ат коьрсе,
Шаба-шаба оьлтирир.

20

Хан улына халк яньырык,
Кара кисиге мал яньырык,
Ушкан куска ел яньырык,
Кулан туягына кум яньырык.

21

Этектен бир ай тувар:
Онъ да айланар, сол да айланар.
Акылсыз ахмак йигит малга айланар.
Азрайыл етип келсе, тил байланар.

22

Яз куьнининъ сапасы* –
Аккан сувдынъ ягасы.
Кыс куьнининъ сапасы –
Оьткир пышак, семиз эт,
Уьйкен оттынъ ягасы.

23

Яйык бастан ел эссе,
Куйрык-ялдан зат калмас.
Шеркес тавдан ел эссе,
Кара ерде кар ятпас.

24

Яманлыктан каша юр,
Каша юрсенъ – амансынъ.
Кашпаганда да коймаса,
Карап калсанъ – ямансынъ.

25

Яман экен кысырлык –
Айгыр басым ат этти;
Яман экен ярлылык –
Оьз тувганым ят этти;
Яман экен ялгызлык –
Айтар соьзим мат этти.

26

Яхшыдынъ улы мактанса:
«Яттан тувган таптым», – дер,
Яманнынъ улы мактанса:
«Айланамды собалактай каптым», – дер.

Тапкырлык соьзлер

Бу тапкырлык соьзлер Канълы авылында Эмзе-карттан 1926 йылда язып алынды.

Эрмели мен ногай

Бир ногай, эрмели туькенине кирип, ондагы сары майды коьрип: «Ах, яным, сары май!», – деп, бир бармаклап капкан. «Юрегиме даьри май!», – деп, тагы да бир бармак май алып капкан. «Сени коьрмегенге болар он эки ай!» – деп, тагы да бир бармаклаган.

Туькенши эрмели адап* калып: «А, ногай, не бок ашайсынъ?» – деген.

Ногай: «Бокгы тавык ашайды, тавыкты эрмели ашайды, ногай май ашайды», – деп, эрмелиди енъген.

Бий минен карт ногай

Бир заман саклавлары ман анъга шыккан кабарты бийи кырда арба ман юрген бир ногай картына йолыккан. Иши эриккен бий, «ногайлар тапкыр, соьзге уста болады дейдилер» деп, бу картты, соьйлесип карайым деп, токтатады.

Бий: «Эй, ногай! Сизди соьзге уста халк деп айтадылар, кала бир соьз айташы!» – деди.

Карт: «Мен бир каьрип карт, сен – аксуьек бир бий. Алды ман соьзди баслап, сен озинъ айт», – деди.

Бий: «Аьше, бизде «Ат алсанъ – кулак мынан бас ал, катын алсанъ – кабак мынан кас ал» дегенлер», – деп айтты.

Карт: «Аьше бизде «Ат алсанъ – юрис ал, катын алсанъ – тигис ал» дегенлер», – деп, бийдинъ соьзин токтатады.

Янъылтпалар

Янъылтпалар такпаклы болады. Янъылтпадынъ энъ сонъгы сырасындагы соьзлер, текрар этип, тез-тез айтылады. Сол заманда айтувышыдынъ тили териске айланып куьлки болып шыгады.

Янъылтпаларда уят соьзлер болады. Сонынъ уьшин янъылтпалар бала-шага арасында айтылмай, той тамаша эм йьйынларда уьйкен яслар ман кызлар арасында куьлип юбанув уьшин айтылады.

Янъылтпалар Кобанда Ыслам карттан 1923 йылда эм Ашыкулакта З. Кайбелиевтен 1927 йылда язылды.

А.-Х. Жанибек

* * *

Анав авыл кызлары
Авадан ап-ак ойнайлар,
Ерден яппак ойналар.
Биз де сондай кыз тувылма?
Синълилеримизди иертип,
Синъир силкпек ойнайык,
Синъир силкпек ойнайык...

* * *

Арык кызды оязып,
Катыр кызды кувмасып,
Туьлки алдым туьлкисип,
Туьлки алдым туьлкисип...

* * *

Ак такпакты мен папакландырмай,
Ким папакландырыр,
Ким папакландырыр...

* * *

Атай атын алаботалатады,
Мен де атымды алаботалатаман,
Мен де атымды алаботалатаман...

* * *

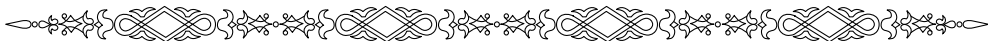
Ястыгымнынъ астында
Ясыл-ала бийт ятыр,
Яткарып бир сыктым,
Тургызып эки сыктым,
Тургызып эки сыктым...

* * *

Коьрпе ишинде кырк сирке.
Кырк сиркеди кырк сыктым,
Кырк сиркеди кырк сыктым...

* * *

Кара каптал этеги,
Кайнатамнынъ котаны,
Доьгерек каптал этеги,
Тоьрдеги атай котаны,
Барыннан да уйкени
Бизим атай котаны,
Барыннан да уйкени
Бизим атай котаны...

ШАЙИРЛЕРДИНЪ ЯРАТУВШЫЛЫГЫ

Шал-Кийиз Тиленши улы

(1420 йыл – XV ыкм. сонъы)

Мен иемнинъ куьнинде
Аргымак миндим тагалап,
Мен иемнинъ куьнинде
Аракы ман баллар иштим яткалап.
Азьике Мансур куьнинде
Буга миндим нокталап,
Азьике Мансур куьнинде
Буламык иштим булгалап.

* * *

Катнасы уйкен коьллерден
Катар-катар кув ушар.
Алгасап, тез ок ата коьрменъиз,
Кандавыздан сылув ебе сайламай.
Атадынъ улы йигитке
Аргув-артув ок келер,
Октан каты соьз келер.
Алгасап, яман айта коьрменъиз,
Аргы тубьбин ойламай.

* * *

Япалак ушпас ясыл тав,
Яхшылардынъ басы сав.
Собйлей билмес яманнынъ
Оьз басына тили яв.

Досмаьмбет Азавлы

(1520–1600 йыллар)

1928 йылдынъ 23 июнинде караногай йыравы Муса Саьрсемби улыннан алынды.

* * *

Азавлыдынъ¹ эр Досмаьмбет ага айтар:
– Карагайлы Куьрдинъ* бойында
Камышым калды куйма² алтын,
Буьлдиргеси* буькпе алтын,
Орамжасы³ ший алтын,
Оьзеге оьгиз териси,
Оьрмеси булан* таспасы*.

- 2 Bayleý julle kybegen.
- 2 Menem ýem er kysepton mizatam.
- 2 Osmambet ulu byý toýdag.
- 2 Auzoym ýem ýetken ýf tük usap.
- 2 Baktara teleý lura eddi.

2 Б. Кавказ урмн кыгас жыларт

2 Azawoldary er Kosmambet

- 2 Azawoldary er Kosmambet aya aýtar.
 - 2 Awarasajto kyrdary toýondar.
 - 2 Samjam gult. gajma altan.
 - 2 Byldingess byrpe altan.
 - 2 Orambala sy altan.
 - 2 Özege egez tarisi.
 - 2 Örmess eulan taspas.
 - 2 Öamajmıdary taspasan.
 - 2 Öarsay kyzen, er buýay.
 - 2 Öbziden galayan tollukler.
 - 2 Öl bızdıkı der buýay.
-
- 2 Örsuzolar ozbarıa.
 - 2 Örsuzar bızın elge barmıa.
 - 2 Örsuzar bızın elge barmıa.
 - 2 Örsuzar, Örsay er, uıttı.

Камышымнынъ таспасын
Карсак-куъзен ер бугай,
Бизден калган соьлтиклер:
«Эл биздики!» – дер бугай.

* * *

Озувшылар, озбанъыз,
Озсанъыз, бизим элге барманъыз.
Ийсакай, Косай – эки увыл –
Алдынъыздан ер бавырлап,
Йылай шыкса не дерсиз?
Айтарынъыз ол болсын:
«Ямышыдан явып кос* этип,
Ярага мамык тоьсетип,
Келеятыр», – дегейсиз.
Оны мынан тынмаса:
«Бурынгылар бурып салган бурув йол,
Бурылып, ога туьсти», – дегейсиз.

* * *

Шенъилшекли канлы тенде* яталмай,
Камышым калып мен кайттым.
Янымдагы ян йолдасым
Яслайын етим калган наьсипсиз:
«Малга кайтгы», – дертагы.
Атайлар бизди эситсе:
«Темирли аса* таягым
Янъы сынды», – дертагы.
Анайлар бизди эситсе:
«Кос мелтели* лавлап янган шырагым
Янъы соьнди», – дертагы.
Карындастар бизди эситсе:
«Бийкесперли мырза агам
Кайда калды?» – дертагы.
Дослар бизди эситсе:
«Мал излеген казакка
Язык болды», – дертагы.
Душпанлар бизди эситсе:
«Эл ишинде артык эди,
Ол намарттынъ язасы.
Яхшы болды», – дертагы.
Алганшык* бизди эситсе:
«Ийсакай, Косай – эки увыл –
Яслай калды», – дертагы.
Азавлыда алганымыз
Аьли-агадынъ кызы эди,
Шынты аьрувдинъ оьзи эди.

Ийсакай Косай – эки увыл –
Агалардынъ косын етсе, мал табар.
Бизден калган аьруьвлер,
Бир йылгысы кара кийип олтырса,
Ярынгысы* бизден артык эр табар.
Бизди тапкан анайлар,
Эндигиси бизден сонъ,
Авырув толгап, шер табар.
Еле-еле коьп шыктык
Кагылган кара йолдынъ карувын,
Сайлап-сайлап коьп миндик
Тобылгыдай татар аттынъ аьруьвин.
Эндигиси бизден сонъ
Ким кайтарар экен ди
Анайлардынъ ак суьтининъ карувын?
Аьлемди* озган шал⁴ тайды,
Атланувга шыккан куьн,
Арык ты деп тасладым.
Аргымак деп минерге
Энди мага ол кайда?
Аьвелгидей, ба[я]гыдай,
Душпаннынъ куьртин бузар куьн кайда?

* * *

Агарып аткан танъ ды деп,
Танъ Шолпанды куьн ди деп,
Кьювыткан эл ди деп,
Кыймылдаскан мал ды деп,
Агаштан шыккан шанълавды,
Агалардынъ биз кутсыз,
Ат айда[га]н йол ды деп,
Алгасап яман шапканмыз.
Аргымак деген береннинъ*
Талдай мойнын катырып,
Танъгы уйкысын калдырып,
Аргымакка ок тийди
Кыл майканнынъ туьбиннен,
Шабаганшы эр казакка ок тийди,
Омырткадынъ отыз эки бувыныннан.
Янымнан ятсам, мен ишпем
Бу каьвирдинъ* шалшык сувыннан,
Ягдайсыз*⁵ яман ятып тураман
Ян ашыр бир тувганым йогыннан.
Янымдагы саплы аяк –
Ян йолдастан кеми йок.
Элим, куьним куьрен ат,
Туягынъа сенинъ, эй, айван,
Кан баспаган куьнинъ йок.

* * *

Тамагы кенъ бу Азавдынъ*, басы – Тен*,
Узыны – узын, кенъи – кенъ.
Ыстамбулдан сол Азавдынъ неси кем?
Каранъада юрип йол тапкан,
Кардай суърип мал тапкан,
Буз уъстине от яккан,
Бувлап булан* писирген;
Хан улына дава* йок,
Бий улына соъз де йок,
Азавлыдынъ эр Досмаъмбет агадынъ
Ата улыннан неси кем?

* * *

Азав, Азав дегеним
Аласпан⁶ патша юрты экен,
Биз йолыккан душпанлар
Козь камаган нарт экен.
Мен ок кайдан билейим
Болатсыз кылыш кесерин,
Ийсакай, Косай – эки увыл –
Айланасы алты йылдынъ ишинде
Азавды бийлеп оъсерин?

* * *

Калага каплан явлар тийгейме?
Каарланып карт куъренге мингейме?
Кабыргадан караган
Дослар мынан душпанлар:
«Амалсыз батыр йигит эр Досмаъмбет!» – дегейме?

Катыны:

– Эй, эр казак, эр казак,
Минъ казактынъ баслыгы*,
Меним ием сен оъзинъ
Тувыл мединъ, эр казак?
Аргымагынъ, эй, казагым, арыса,
Басын оъзим етейим;
Ана-Эдилдей сув келсе,
Белимди шешпей, оътейим.
Эндиги сенинъ сонъынънан⁷,
Эки бебем⁸ етеклеп,
Кимди тувган этейим?

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Азавлыдынъ – исправлено, в рукописи «Азавылдынъ».

² Куйма – исправлено, в рукописи «кайма».

³ Орамжасы – исправлено, в рукописи «орамжалы».

⁴ Шал – *здесь*: чалый (масть жеребёнка).

⁵ Ягдайсыз – исправлено, в рукописи «ыгдайсыз».

⁶ Аласпан – восходит к «аьл-Оспан ~ аьл-Осман».

⁷ Сонъынънан – исправлено, в рукописи «сонунънан».

⁸ Бебем – жена Досмамбета имеет в виду своих сыновей – Исакая и Косая.

Фахриддин Абушахман улы
(1808–1883 йыллар, Аштархан)

АРАКЫ

«Айт!» десенъиз, айтайым,
Эй, йоралар*, тынълашы!
Аьр ким]н[инь авас болар
Оьзининь суьйген асы
Куйганынша савытка.
Кызыл авыз тамгасы,
Аьвел баслап ишкенше,
Туьспес кеше¹ авасы.
Экинши аяк ишкенде,
Бир аншак* коьнъил хошы.
Уьшинши аяк ишкенде,
Йигиттинь марданасы*.
Доьртинши аяк ишкенде,
Кутлайыптынь баласы.
Бесинши аяк ишкенде,
Аьдем болмас йолдасы.
Алтыншы аяк ишкенде,
Шайтан болар йолдасы.
Тогыз аяк ишкенде,
Тоьмен кетер эм басы,
Авызыннан эм кусып,
Шыгар арттан наьжеси*.
Илайым² мусылманга
Коьрсетпе ишбу* асты.
Аьр эсирткиш арам деп,
Пайгамбардынь аьдеси*.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Кеше – исправлено, в рукописи «кесе».

² Илайым – *здесь*: благочестивый, добропорядочный.

Фахриддин Абушахман улы,
(1808–1883 йыллар)

Арслан Шабан улы
(1858–1912 йыллар, Ашыкулакта тувып, Канълыда оьлген)

Карайдар мынан Кызылгуьл

Печатается по арабографическому изданию 1928 года (Москва, Центральное издательство народов СССР, 1928 г.).

Книга «Карайдар мынан Кызылгуьл» должна была стать частью серии фольклорных сборников. Вступительная часть книги посвящена описанию песенного жанра хошаваз, к которому относится дестан «Карайдар мынан Кызылгуьл», затем излагается сюжет публикуемого произведения.

Весь текст книги представляет собой единое целое и в настоящем издании публикуется полностью.

1921-иниши йылда Кобанда Аьмит Давыл увьлы деген йыравдан алынды.

Аьруьв жырлар

Ногай аьруьв (саьнгат) жырлары: кос аваз, шынъ¹ (яр-яр), мейит (бейит), ийнар* деген туьрлерге боьлинедилер.*

Карайдар мынан Кызылгуьл

Кос аваз

Кос аваз Аштаркан ногайлары арасында энъ кадирли жырлардан саналады. Ол Капказ ногайлары арасында да суййилип жырланады.

Тек Аштаркан ногайлары, Аштаркан каласында яшаган сартларга² иерип, ногай тилине уйымаган арап, парсы* соьзлерин коьп карыстырып жырлайтаган болдылар бурында.

Калай-солай мен юрдим,
Карт-карыдан уялмай;
Шандазлыкты мен суйрдим,
Шериетке сыялмай.
Ямгырлы куьн мен юрдим,
Явдыргоьз* сени кыялмай.
Каьрип жаным сав болса,
Аьли де коймам, сени алмай, –

деген нагыз ногай тилиндеги жырлар орнына, бара-тура: Кобаннынъ койшы Ораз-акай тувыл, Аштарканнынъ керпенши* Калимаксут-какай* да туьсинместей жырлар шыга баслады.

«Карайдар мынан Кызылгуыл» ногай дуниясында «калай-солай³» мынан «бенефшелер^{*4}» арасындагы авысув мезгилинде шыккан кос аваз жырларыннан саналады. Бу жырда Аштаркан сазы (аьхенги^{*}) да, Капказ ногай тил байлыгы да ялтырайдылар^{*}.

Муннан 50 йыллар бурын атаклы косавазшылардан^{*} Пакрыттин шайде^{*5}, салдатлыктан кашып жуьргенде, Эдил аьри ягы отарлары⁶ арасына барып яшайды. Сол мезгилде Бестав ногайларыннан Арслан⁷ атлы жырав, элинде суьйген бир кызды ала алмаганлыктан, бакыт^{*} излеп, отар арасына келип шыгады.

Пишеншалда ислеп жуьргенде, эки жыршы ушырасып танысады. Арслан суьйген кызы акында жырлаганда, Пакрыттин, кыз болып, Арсланга карсы жырлаган. Солай этип, «Карайдар мынан Кызылгуыл» жыры туьзиллип шыгады. Жырдынъ маясы сол заманда да Капказда ызы битпеген куллар яшавыннан алынган. Энди жырдынъ оьзине келейик.

А.-Х. Жанибек.

Бурын заманда Ногай Элининъ баслыгы бир мырзадынъ бек аьруув бир кызы болган. Бу кыз оьзи минен бирге ордада^{*} ойнап оьскен бир шора^{*} яс пынан суьйискен. Бу ислерин элге билдирмес уьшин, яска – Карайдар, кызга – Кызылгуыл деп, оьз ара ат такканлар. Солай да болса, бу ис элге билинген, мырзага да эситилген. Ол заманда кул болган кисиге мырза кызын алмага ярамаган. Бунынъ уьшин кул йигитлер эл таслап, бакыт излеп кетип, мал тавып келтирип, алды мынан басын сатып алып, аннан сонъ тилегине жете болганлар. Кызылгуылдинъ атасы да Карайдарды тенъсинмеген. Карайдар да эл таслап кетуевге бел байлаган.

«Айт!» десенъиз, айтайым⁸,
Аьр тараптан баслайым.
«Айт!» деп, миннет^{*} этесиз,
Сизинъ коьнъил кослайым^{*};
Ойын мынан куьлкиди
Бу вайымга^{*} коспайым.
Олтырынъыз эситип,
Кызылгуыл ярдан баслайым.
Дийвана^{*} болып, йоралар^{*},
Коьп кыдырдым кырларын,
Ал, эндиги Карайдар
Калдырмай айтсын сырларын.
Олтырынъыз эситип,
Эки ашыктынъ жырларын.

Карайдар оьзининъ суьйикли жуьйриги Алжийренге атланып шыгып, Кызылгуылдинъ уьйи янында токтап турып, жырлайды.

Карайдар:

– Ал такыя кис боьркинъ⁹
Яркырайды басынъда;
Коьгершиндей гоьзелим,
Аьруув эдинъ ясынъда;
Калды меним назарым

Кабагынъ ман касынъда.
Каранъада юргенде,
Шам* янады басынъда.
Мисли* женнет жемиси
Ак тоьсинънинъ уьстинде.
Ашап тоймас аьдемзат*
Жемисинъди, жан билбил.
Мунъшылыгым айтайым,
Якшы тынъла, Кызылгуьл.
Суьрдим давьрен*, Кызылгуьл,
Тамам гоьзел шагынъда.
Сенинъ тежим* бир гоьзел,
Гуьл явлыгынъ басынъда.
Кел ойнайык экевимиз,
Кызылгуьл, ярым, бавынъда.
Сол бавынъда ойнасам,
Тагар¹⁰ дертим бир калмай.
Арманышлы калдым дуныяда,
Кызылгуьл, ярым, сени алмай.
Арманышлы тувылма,
Сени алмай калган сонъ;
Ястан бери, Кызылгуьл,
Коьнъилим сенде болган сонъ?
Ур басынъды язмышка*,
Меннен амал озган сонъ.
Оькинмеймен озганга,
Белки, сонъы кайыр¹¹ ды.
Икирамсыз* бу дуныя,
Кызылгуьл, сеннен айырды.
Кызылгуьл, меннен бос калды
Ушпа*¹² шарлак ак сарай.
Гуьл юзиннен нур тамган,
Эки бети алмадай;
Кызылгуьлдинъ дергиннен
Заьр шегемен бир талай.
Карайдардан айырылып,
Кызылгуьл калды жылай.
Кара бактым* яр болсын,
Кавышайык биз солай.
Кызылгуьл, ашык жийреним,
Бу жырларга кулак сал;
Кыдырып бакша-бавынъда,
Кезер эдим бийкыял.
Соьйлеген соьзинъ – насыкат,
Ширынликте* тилинъ бал,
Касынъ кара кат* тежим*,
Коьзинъ – кумар*, юзинъ – ал.
Гуьл юзинъди коьргенде,

Кайран* болып, калдым лал*.
Карайдарынъ кетеек,
Сьозинъ болса, айтып кал.

Зыяда* акыл ойланып,
Сьойлеттирди тилине;
Арзын айтты Карайдар
Ашык болган гуылине.
Талдай ишин ярантып,
Минди бедев белине;
Кетпек болды Карайдар,
Кожа[А]штаркан элине.

Кызылгуыл:

– Кара ерге кар явса,
Кара бавырым саз болар;
Кожа [А]штаркан гоьзеллер
Сьойлемеге наз болар;
Кекеллери¹³ куйылып,
Ялан* селпи* кыз болар.
Йоктыр, Кожа[А]штарканда
Мендей гоьзел аз болар.
Алжийренинъ астынъда,
Аъри де бери кезерсинъ;
Кабагынъ ман касынъды
Явып, меннен безерсинъ.
Якшы мынан яманды,
Анда барсанъ, сезерсинъ.
Алжийренди ойнатып,
Алдынгыдай шаппассынъ.
Йоктыр, Кожа[А]штарканда
Мендей гоьзел таппассынъ.
Куйрыгы кыз шашындай,
Алжийренинъ сылув ат;
Болмас Кожа[А]штарканда
Меним тежим* гоьзел зат.
Карадыр меним касларым, –
Ак кагытка язган кат*;
Бурынгыдан калгандай,
Бу айтканым – акыйкат!
Ат оьлтирип таппассынъ,
Жан Карайдар, мендей зат.

Карайдар:

– Сен бир ялган ярымсынъ,
Юрсень, элден кизлеймен*¹⁴;
Кызылгуыл, сеннен пайда йок,
Мен бир гоьзел излеймен.

Козим туьскен гоьзелди,
Дунья берип, алырман.
Гоьзел суьйсем, мен анда,
Мекан тутып, калырман.

Кызылгуьл:

– Касуветим казандай,
Кайгым уьйдей тав болар.
Карайдар, сеннен айырылсам,
Бары мага яв болар.
Карсы алдында кайырып,
Шалып кетши коьзинь мен;
Жан Карайдар, ашыгым,
Алып кетши оьзинь мен.
Оьмирим оьтер, Карайдар,
Бир кабарынь билгенше;
Карсы алдында шалып кет,
Кара бавырым тилгенше.
Кара кийип олтырсам,
Ойнаганша, куьлгенше,
Уьмит уьзбем, Карайдар,
Бу дуньяда оьлгенше.
Белки, мени яр суьер,
Сен айланып келгенше.

Карайдар:

– Айланарман, Кызылгуьл,
Оьмирим анда оьтпесе.
Каьрип баска мал кайда,
Казак шыгып кетпесе?
Алжийренди соярман,
Бир куьн мунда жетпесе;
Эш бир аьдем кол катпас,
Кудайым язув этпесе.
Кызылгуьл калды заьр болып,
Ушпа* шарлак сарайда.
Тел тарагы колында –
Кызылгуьл басын тарайды;
Явырнын япкан жийрен шаш
Явган кардай борайды;
Гуьл явлыгы басында,
Тартып ягын орайды.
Кыналы бармак Кызылгуьл
Терезеден карайды.
Токтатып Карайдарын,
Кызылгуьл жавап сорайды.

Кызылгуьл:

– Кызылгуьл ярдан айырылып,
Карайдар, калай кетерсинь?

Бараяк еринъ узак ты,
Оълип калсанъ, не этерсинъ?
Ашыгынъ эсинъе туъскенде:
«Ай, сени!» – деп айтарсынъ.
Жан Карайдар, ашыгым,
Неше куьннен кайтарсынъ?

Карайдар:

– Алжийреним астымда,
Авыл коьрсем, желермен.
Колтыгымда кобызым,
Ойнарман да куьлермен.
Аьжел алыс тувыл ды,
Вақыт жетсе, оьлермен.
Алгасама, Кызылгуьл,
Алты айдан сонъ келермен.
Зыяда* акыл ойланып,
Ширин* соьйлер кызыл тил;
Куралай*¹⁵ токсан куьнинде¹⁶
Мен жетермен, жан билбил.
Кадирли¹⁷ язда келмесем,
Яр суьйгеним соннан бил.
Говзел суьйсем мен анда,
Белки, кайтпам, Кызылгуьл.
Кызылгуьл:
– Ятсам, турсам, Карайдар,
Сен боларсынъ тилегим;
Тал мойнынъа салганман
Кардан ап-ак билегим.
Карайдар, сеннен айырылсам,
Кыса баслар юрегим.
Юрегимнинъ ылажын*
Табар мекен яракшы*¹⁸?
Якшы йолга бар энди,
Коьришкенше куьн якшы.

Соннан сонъ Карайдар узын йолга жобнейди. Кызылгуьл узак заман Карайдардынъ карасын карап калады.

Карайдар, шыны¹⁹ мынан кетип, коьзден йоғалганда, Кызылгуьл кайгыра баслайды, йибергенине де оькинеди. Сол жерде Кызылгуьл мунъланып жырлайды.

Кызылгуьл:

– Ушпа шарлак сарайда
Кызылгуьл калды заьр болып.
Айланасын сув алып,
Жуьрир жери тар болып.
Ушып барсам артыннан,
Кос канатым бар болып;

Келер мекен Карайдар,
Кара бактым яр болып?
Кара лашын кусымды
Оъз колым ман кашырдым.
Каршыгадай Карайдар –
Тувырымнан²⁰ ушырдым.
Жыламага уялып,
Жыр ман коьнъилим кеширдим;
Карайдарды, каьрипти,
Оъз бактына* тапшырдым.

Карайдар сол кетуьв минен кетип, йолы Кыргызга ыласады. Кыргызда бираз ял этуьвге токтайды. Кыргыз канынынъ куьресли-ярыслы уйкен тойы болып туры экен.

Ат ярыска Карайдар да косылады. Алжийрен озып, Карайдар баргы²¹ алады. Алжийренге кырымлылардынъ коьзлери кызады. Кан баласы Карайдарга элши жиберип, Алжийренди сатсын деп, тилейди. Ат орнына ат, бир тулык* алтын-куьмис береегин де билдиреди. Карайдар коьнмейди. Кан баласы ашувланып, куьш пинен тартып алуьвга бел байлайды.

Эки-уьш куьн ял этип, Карайдар йолга шыгады. Кан баласы Карайдардынъ артыннан куьвып барып, саклавларыннан ыслатып: «Сыйлаганды билмединъ, энди Алжийренди сатсанъ да, сатпасанъ да калдыраяксынъ!» – деп айтады. Сол заманда Карайдар, колына коьбызын алып, жырлайды.

Карайдар:

– Асылы айван болса да,
Жетпес бунъа ушкан кус.
Аьр муратка жеткизген
Алжийренге коьнъилим кос*.
Жуьз мынъ алтын берсенъ де,
Кене бермем сага дос.
Ушкан кустай Алжийрен,
Юриси артык зыяда*;
Эш те коркпам жиянда*²²,
Ялгыз юрсем каяда.
Минсем айван дуьлдили*,
Болмас ошпу* дуьняда.
Кыр кысладым япанда*
Алжийреннинъ айыннан;
Асырадым, сакладым,
Асыл эттим тайыннан.
Есир²³ алдым баргыга
Кырым каннынъ тойыннан,
Садага болсын ширин* жан
Алжийреннинъ басыннан.
Кыздай айван кулыклы*,
Токсан оьнер уйренди.
Берсенъ савлай Кыргызды,
Кене бермем жийренди.

Кан баласы саклавлары мынан жыр тынълап, мавыгып* турганда, Карайдар, Алжийренге атланып, кашады. Каты шабыс пынан Алжийрен кувгыншыларды еткизбей кетсе де, бир ерде суьринип, йыгылады да оьледи. Соннан сонъ Карайдар, жаев* калып, амалы курып, кери кайтады.

Карайдардынъ кайтар заманы озып, кайгысыннан кан ютып юрген Кызылгуьл, куьнлердинъ биринде, ясында Карайдар мынан бирге ойнаган, оьскенде йолыгыскан терек астында олтырып, мунъланып жырлайды.

Кызылгуьл:

– Ваьдеси* озды, Карайдар,
Курылды язлык сабаны.
Алты карыс, бир суьем*
Алжийреннинъ табаны.
Кызбай жийрен ювырмас,
Оьзи айван шабаны.
Карайдардан кол оздым,
Озд[ы-]ав келер заманы.
Карайдарым, дертинънен
Калай сабыр этейим?
Ызынъ ызлап, Карайдар,
Мен артынънан кетейим.
Кара басым кор болды,
Кайда мекан этейим?
Ишим толар дерт пинен,
Ойнамаса-куьлмесе.
Кызылгуьл каьрип нейлесин²⁴,
Бир кабарын билмесе?
Келер бугай Карайдар,
Аьжел жетип, оьлмесе.

Кызылгуьлдинъ авазын эситип, жан²⁵ бийкеси келип шыгады. Кызылгуьлди жубатып*, жан бийкеси сорасады. Кызылгуьл, жан бийкесине карап, жавап орнына мунъланып жырлайды.

Кызылгуьл:

– Кешикти ярым, келмеди.
Озды заман, болды кеш.
Оьлип калса Карайдар,
Калай болар меним иш?
Оьлип калса Карайдар,
Кызылгуьлге болды куьш.
Дийвана* болып дертиннен,
Калай болар меним иш?
Карайдарым келгенше,
Алгасайман, жан бийкеш.
Деди сонда жан бийкеш.

Жан бийкеш:

– Бу айтканынъ болгайма?
Келеегин билейим,

Ишинъ бурып, толгайма?
Карайдардынъ дертиннен,
Кайгы тутып, мунъайма!
Кайтар бугай Карайдар
Ер кырыйы туврадан.
Карайдар ман кавысып,
Кудайым берсин мурадынъ!
Алтын тактынъ устине
Ал шымылдык курайык.
Алгасама, Кызылгуул,
Бираз куьнге шыдайык.
Кан касында балшы бар,
Юр, экевимиз барайык;
Бал аштырып, Кызылгуул,
Карайдарды сорайык.

Кызылгуул:

– Меним жогым излеген
Антлы кыймас сен, заршы;
Карайдардынъ кабарын
Билер мекен ол балшы?
Мени коьрсе, авьлигир.
Мен калайым, сен баршы.
Оьткен жума куьнинде
Кыдырдым каннынъ базарын,
Ятсам-турсам ойлайм[а]н
Карайдардынъ кайшан* кайтарын.
Анда барсам, сав кайтпам,
Салса мага назарын.

Жан бийкеш:

– Кыдырып сейран* этейик, –
Шыпа* болар дертинье.
Эш бир аьдем кол катпас
Кардан ап-ак этинье²⁶.
Туьспес аьдем назары*,
Явлык тутсак бетинье.

Соны ман жан бийкеси Кызылгуулдинъ бетине явлык тутып, балшыга ба-
рырга деп, алып шыгып кетеди. Уьйине Кызылгуул келип киргенди²⁷ коьрип,
балшы жырлайды:

Балшы:

– Ал деп, уьйге киргенде,
Авьликтирдинъ оьзимди;
Акылым тайды басымнан,
Бирден коьрип жуьзиньди.
Айт кабарынъ, бер жавап,
Эситейим соьзиньди.

Кызылгуыл:

– Кара кийип, кан кусып,
Кара бавырым тилгенмен.
Ятсам – пикир, турсам – ой,
Бир дерт пинен оьлгенмен.
Бир кабарын билалмай,
Сеннен сорай келгенмен.
Кан касында балшысынъ,
Аш балынъды, коьрейим.
Карайдардан кабар бер,
Кардай казна берейим.
Ваьде эткен Карайдар
Язлык-баар*²⁸ заманын.
Карайдардай каьриптинъ
Билермисенъ²⁹ кабарын?
Юрегимди коркытып,
Айтпа мага яманын.
Кешикти ярым, келмеди,
Жутгы мекен кара жер?
Бир кабары билинмей,
Оьлди бугай, кайран* эр.
Оьлип калса майданда,
Кузгын*-карга аны жер.
Сеннен сорай келгенмен,
Туврасыннан кабар бер.
Алжййрен д[е]и аты анынъ,
Канаты бар суьбеде*³⁰.
«Куралай токсан куьнинде
Мен келермен», – деп эрди*.
Озды язлар, болды куьз –
Карайдарым келмеди.
Ашылмаган Кызылгуыл
Бир кабарын билмеди.
Алжййрен ди аты анынъ,
Кабыргада канат бар;
Кара жерде жувырыр,
Кулан саннан явса кар.
Ашыгым анда, мен мунда –
Эситпедим бир кабар.
Ятсам – пикир, турсам – ой,
Карайдарга болдым заьр.
Аш балынъды, коьрейим:
Аман мекен Карайдар?

Балшы:

– Жети жиним бар эди –
Кыдырып кетти аьр якка.
Кырым каннынъ колында
Ала[а]як жийрен каска.

Карайдарынь тутылып,
Кетипти экен кайтпаска;
Тутнак болып туьсипти
Шанкай³¹ Мескуьв орыска.
Карайдарынь кетеек
Оннан да йырак* алыска.

Кызылгуьл:

– Ал деп, уйге киргенде,
Акылымды боьлерсинь;
Туврасыннан кабар бер,
Таньла акырет оьлерсинь!
Сеннен жавап сорамай,
Якшы бугай кайтканым.
Айландырма сен, балшы,
Акыйкатпа айтканынь?!

Балшы:

– Олла-билла, ант болсын:
Бу соьзимде кате жок!
Карайдардай ашыгынь
Кайтпас жерге кетеек.
Кобз даьрия* жетиспес
Кобк тенъизден оьтеек.
Айландырып, Кызылгуьл,
Ялган айтпам мен сага.
Карайдардан кем болмам,
Кызылгуьл, келши мага.

Кызылгуьл:

– Уьмитим бар: Карайдар
Келерме деп, бу куьзге.
Кыз суьвретим бузылып,
Сепкил туьсти гуьл жуьзге.
Авызынь барып, уялмай,
Калай айттынь сен бизге?
Оьз ягдайынь*³² соьйлерсинь,
Алданмам алай соьзге.
Маьньги* турсам дуныяда,
Яр суьйдем аннан оьзге.

Балшы:

– Кыдырып келди бир жиним:
Аман деп, Карайдарынь.
Кене бир жин айтады:
Келе жуьри ашыгынь.
Суьйиншиге берерсинь
Алтынлаган касыгынь.

Супра*³³ тизип, ас салып,
Алва-секер уьерсинъ.
Бу куьн тувыл, танъла аксам
Карайдарды коьрерсинъ.
Карайдар ман кавысып,
Дунья завкын суьрерсинъ.

Кызылгуьл:

– Бери³⁴-шайтан бийлесин,
Ал эндиги, обзинъди.
Кери энъсенънен шыгарсын
Кудайым Алла коьзинъди.
Кыямет куьн кара этсин
Кадир*³⁵ Маавлем* жуьзинъди.
Таьнъри кады болганда,
Терис эттирсин соьзинъди.

Бу соьзлерден сонъ Кызылгуьл, балшыды каргап, шыгып кетеди.

Карайдардынъ карасы жойылып, келмей калды. Кызылгуьлди бир мырза баласына киевге бердилер. Той уйге алып бармага деп келген кызларга Кызылгуьл мунъланып жырлайды.

Кызылгуьл:

– Мунъшылыгым айтайым,
Жан тенълерим, сизлерге.
Дийвана* болып кетемен
Бир-бир куьнде туьзлерге.
Коьмекейим³⁶ буьлкилдеп,
Тилим келмес соьйлерге.
От жибергим келеди
Ушпа шарлак уйлерге.
Карайдар кеткен элиннен,
Казак шыгып, былтыр яз.
Тапкан мекен Карайдар
Аштарканда мендей кыз?
Айырылмага жолы жок –
Аьсрет эдик экевимиз.

Муннан сонъ Кызылгуьлди той уйге алып барып, шымылдык ишине киргистедилер³⁷.

Бу арада Карайдар элине кайтып келеди. Кызылгуьлдинъ тойы болып турганын эситеди. Тойга жемис ала барайым деп, бир туькенге киреди. Жемисти туькеншидинъ кызы береди. Бунынъ кабары Кызылгуьлге жетиседи.

Уьс[ти]-басы кирленген Карайдар тойга келип киреди. Тойдагы яслар, Карайдарды бир каьрип жолавшы экен деп, ишлерине алып, кымыз бердилер. Колтыгындагы кобызын коьрип, Карайдарды жырлатадылар.

Карайдар:

– «Айт!» десенъиз, айтайым,
Кызылгуыл ашык ярдан!
Кызылгуылдинъ этлери
Ак болар явган кардан,
Ширинликте* тиллери
Таътли ди секер-балдан,
Нур тоьгилген жуьзлери
Кызыл ды жемис нардан.
Бир гоьзелдинъ дертиннен³⁸
Куса³⁹ байлай ятканман.
Сол гоьзелдинъ йолында
Аштарканнан кайтканман.
Аьр ньшанын, сыпатын
Жырга косып айтканман.
Сорасанъыз, агалар,
Мен бир гоьзел жойтканман.
Бир гоьзелден айырылдым,
Эй, агалар, не этейим?
Сол гоьзелдинъ дертиннен
Дийвана* болып кетейим.
Бир кабарын эситсем,
Канат кагып жетейим.
Гоьзелим мунда жок болса,
Уьмит уьзип кайтайым.
Ишинъизде олтырып,
Аьр ньшанын айтайым.
Коптир анынъ ньшаны,
Эситинъиз, тенъ-жолдас!
Кур* кызындай толанган*,
Сылув шаркы, тогай кас;
Коьрген аьдем аьвлигир,
Коьркемликте – тотыкус!
Тотыгустай бир гоьзел
Ашык эди бизлерге.
Сол гоьзелдинъ дертиннен
Шыктым япан*-туьзлерге;
Бир бедев* ат мингенмен
Гоьзелимди излерге.
Кирпиги кайкы, касы жаьй⁴⁰,
Коьрсенъ, айтшы бизлерге.
Бир ньшанын айтайым:
Кайкы кирпич, кара кас.
Сол гоьзелдинъ дертиннен
Кара бавырым болды тас.
Кайда коьрсем, танырман
Гоьзелимди – буйра шаш.
Дийвана* болып дертиннен,

Ойнамайды каьрип яс.
Коптир анынъ нышаны:
Кирпиги кайкы, касы жаьй.
Кайда коьрсем, танырман –
Нар камыстай зийпа* бой.
Гозелимди табарман,
Эл жыйылган болса той.
Сол гозелди сорарман
Толы калктынъ барыннан.
Дийвана* болган каьрип яс,
Айырылып ашык ярыннан.
Айтсам, аты – Кызылгуьл –
Толы калкка яр* болар.
Аьсирет ашык Кызылгуьл,
Ол да мага заьр болар.
Коп гозеллер коьргенде,
Жуьрир жери тар болар.
Атын айтсам, билерсиз,
Белки, мунда бар болар.
Исми, сойы*, тагрийпи* –
Кызылгуьл анынъ аты эди.
Коьрген аьдем аьвлигир –
Сондай гозел зат эди.
Кур* кызындай толанган*,
Сылув шаркы, турбаты⁴¹.
Каллери⁴² бар бетинде,
Белгили эди сыпаты.
Бер нышанынъ, Кызылгуьл,
Акы[й]кат ашык яр болсанъ.
Баспам сенинъ уьстинънен,
Кара жерде кар[а] болсанъ.
Кавысайык экевимиз,
Сен де мага заьр болсанъ.
Шыксана, жаным, Кызылгуьл,
Бу жыйында бар болсанъ!
Кызыл кавра⁴³ капталым
Кыска болган тизимнен.
Карап, коьзим тоймады
Нур тоьгилген жуьзинънен.
Кайда жуьрсенъ, – аман бол,
Салма мени коьзинънен.
Шыкты сесинъ сынъкылдап,
Анълаганман соьзинънен.
Кедей*⁴⁴ баска киймеге
Коьк корасан⁴⁵ тиктирдим.
Кызылгуьл, сени излеп,
Ширин* жаным терк* эттим.
Кабарынъды эситип,

Жуьрегимди беркиттим.
Шыкты сесинь сынъкылдап,
Сен бугай деп, шек эттим.
Астыма минген бедевим*
Бек жувыра толкысып.
Олтыры экен Кызылгуул,
Кур* кызындай кубылысып*⁴⁶.
Акылым алды басымнан,
Шайтан тежим кылпысып⁴⁷.
Шымылдыктынъ ишинде
Ым кагады, коьз кысып.
Астыма минген бедевим*
Жувыра алмайды батпактан;
Зыяда* акыл ойланып,
Коп шыгардым такпактан.
Уыйр болган тайлайын,
Коп ойнадык яс шакта.
Шымылдыктынъ ишинде
«Мен мунда» деп, ым какты.

Сол заманда Кызылгуулдинъ жан бийкеси келип, шымылдыктынъ бир ягын коьтерип турып, жырлайды.

Жан бийкеш:

– Аш капынъды, як отынъ –
Карайдар келди тыска!
Дунья наьвмет* куралды,
Кызылгуул, бизим баска.
Антлы кыймас жан бийкеш,
Суьйинши сорап⁴⁸, келипти.
Садага болсын басыннан –
Алжийрен ат облипти.

Шымылдык ашылувга Кызылгуул шыгады да Карайдарга карап жырлайды.

Кызылгуул:

– Кара кийип, кан кустым,
Карайдарым, дертинънен.
Келип кеттинъ сен мунда –
Карап калдым артынънан.
Сонда, мени сорамай,
Жемис алдынъ бир кыздан.
Оьпкем коьп ти, Карайдар,
Кайталмайман ашувдан.
Оьпкем бар ды, Карайдар,
Бавырым кара тастан.
Озды даьврен*, гоьзел шак,
Арманыш* пан бу бастан.

Мени булай заър этип,
Коркпадынъма коьз ястан?!
Не кыял* ман кол уьздинъ
Севдигинъ⁴⁹ калем кастан?!

Карайда[r] Кызылгуьлдинъ алдына келип, тизленип турып, жырлайды.

Карайдар:

– Келген болсам, болырман,
Йоктыр анъа инкаьрим*.
Копь жерлерде юрип мен,
Кайтып келем, ашыгым.
Расын сага соьйлермен,
Кызылгуьл, ашык ярым!

Солай этип эки ашык, муратларына жетисип, кавысадылар.

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Шынъ – карагашлар «авей» дейдилер (примеч. А.-Х. Джанибекова).
- ² Сарт – оьзбек, таьжик, хыйвалылар* (примеч. А.-Х. Джанибекова).
- ³ Калай-солай – *здесь*: песни, содержащие слова исконной лексики ногайского языка и старые общепонятные арабо-персидские заимствования.
- ⁴ Бенефшелер* – *здесь*: песни, перенасыщенные малопонятными арабо-персидскими заимствованиями.
- ⁵ Шаьйде – Фаьхритдин Хисамитдин оглы; ногай жыршылырыннан биринши санала; 1883-инши йылда оьлген (примеч. А.-Х. Джанибекова). См. также песню «Йьравлар» (Кобыз йьрлары).
- ⁶ Отарлары – алабугатские ногайцы, утарцы.
- ⁷ Арслан – Арслан Шабан улы 1908-нши йылда оьлген (примеч. А.-Х. Джанибекова).
- ⁸ Айтайым – в оригинальном тексте начинающийся с этой строки стихотворный отрывок относится к словам автора.
- ⁹ Ал такыя кис боьркинь – это ярко-красная шапка в форме тубетейки, отороченная собольим мехом.
- ¹⁰ Тагар – то же, *что* «таркар».
- ¹¹ Кайыр – то же, *что* «хайыр».
- ¹² Ушпа шарлак – бала шарлак (от перс. «балахана»; примеч. А.-Х. Джанибекова).
- ¹³ Кекеллери – манълай шашы; Аштарканда «лаьпекей» дейдилер (примеч. А.-Х. Джанибекова).
- ¹⁴ Кизлеймен – скрываю; исправлено, в оригинальном тексте «кезлеймен».
- ¹⁵ Куралай – кийик козысы (примеч. А.-Х. Джанибекова).
- ¹⁶ Куьнинде – йыл пасылы*; демек, кийик козылаган заман – яз басы болады (примеч. А.-Х. Джанибекова).
- ¹⁷ Кадирли яз – кызыл шыбын канатланган заман, яньыша – май басы (примеч. А.-Х. Джанибекова).
- ¹⁸ Яракшы – таьбип, доктир (примеч. А.-Х. Джанибекова).
- ¹⁹ Шыны – *здесь* «шыны мынан» – и вправду.
- ²⁰ Тувыр – колды тырнамасын уьшин, авга шыкканда, каршыгады конаклатып алып юретаган конаклавыш (примеч. А.-Х. Джанибекова).
- ²¹ Баргы – приз; Аштарканда «баьйги» айтылады (примеч. А.-Х. Джанибекова).
- ²² Жиян* – жийхан, дуныя (примеч. А.-Х. Джанибекова).
- ²³ Есир – эсир*, кул; демек, канлар озган атка, боьлек* этип, кул бергенлер (примеч. А.-Х. Джанибекова).
- ²⁴ Нейлесин – *стяжённое от «не айлесин?» – что сделает? что поделает?*
- ²⁵ Жан бийкеси – женьгеси (примеч. А.-Х. Джанибекова).
- ²⁶ Этинъе – тен* (примеч. А.-Х. Джанибекова).
- ²⁷ Киргенди – исправлено, в оригинальном тексте «кергенди».
- ²⁸ Баар* – баһар* (примеч. А.-Х. Джанибекова).
- ²⁹ Билермисень – соответствует современному «билерсинъме».
- ³⁰ Суьбеде – кабыргадан тоьмен жумсак эт (примеч. А.-Х. Джанибекова).

- ³¹ Шанкай – шет (примеч. А.-Х. Джанибекова).
³² Ягдай – онъай (примеч. А.-Х. Джанибекова).
³³ Супра – уш аяклы тоьгерек аш уьстели (примеч. А.-Х. Джанибекова).
³⁴ Бери – пери (примеч. А.-Х. Джанибекова).
³⁵ Кадир – исправлено, в оригинальном тексте «Жадер».
³⁶ Косьмекейим – бугаз (примеч. А.-Х. Джанибекова).
³⁷ Киргистедилер – исправлено, в оригинальном тексте «киргистедилер».
³⁸ Дергиннен – исправлено, в оригинальном тексте «дерниннен».
³⁹ Куса – здесь: сильная тоска.
⁴⁰ Жаьй – диалектная форма слова «яй» – лук.
⁴¹ Турбат – суьврет (примеч. А.-Х. Джанибекова).
⁴² Каллери – аьруьв кыз-катынлардынъ юзлеринде болатаган увак кара мень (примеч. А.-Х. Джанибекова).
⁴³ Кавра – салтыравыклы кумаш, борсы (примеч. А.-Х. Джанибекова).
⁴⁴ Кедей – ярлы (примеч. А.-Х. Джанибекова).
⁴⁵ Корасан – бийик боьрк (примеч. А.-Х. Джанибекова).
⁴⁶ Кубылысып – шаввлеленип* (примеч. А.-Х. Джанибекова).
⁴⁷ Кылпысып – хайлекерлик (примеч. А.-Х. Джанибекова).
⁴⁸ Сорап – исправлено, в оригинальном тексте «совап».
⁴⁹ Севдигинъ – твоя возлюбленная; здесь вместо кыпчакского варианта корня слова – «суьй-» использован огузский – «сев-».

**Фахриддин Абушахман улы,
Арслан Шабан улы**

Карайдар ман Кызылгуьл

Печатается по тексту, опубликованному в латинографическом сборнике «Авыл поэзиясы, яде Ногай эл аьдебияты» / Сост. А.-Х. Джанибеков. Махач-Кала, Даггиз, 1935.

1921-инши йылда Кобанда Аьмит Давыл увьлы деген йыравдан алынды.

«Айт!» десенъиз, айтайым¹,
 Аьр тараптан баслайым.
 «Айт!» деп, миннет* этесиз,
 Сизинъ коьнъил хошлайым;
 Ойын мынан куьлкиди
 Бу вайымга* коспайым.
 Олтырынъыз эситип,
 Кызылгуьл ярдан баслайым.
 Дийвана* болып, йоралар*,
 Коьп кыдырдым кырларын,
 Ал, эндиги Карайдар
 Калдырмай айтсын сырларын.
 Олтырынъыз эситип,
 Эки ашыктынъ йырларын.

Карайдар бир мырзадынъ уьйиндеги кулы болып, Кызылгуьл мырзадынъ кызы болган. Булар ясында бирге ойнап оьсип, бир-бирине ашык болганлар. Ама

кул кисиге мырза кызына уйленмеге ярамайтаган болган. Сонынъ уьшин Карайдар мал тавып, келип басын сатып алар уьшин, казаклыкка шыгып кеткен.

Казаклыкка кетер алдында Карайдар Кызылгуьл турган ушпа* шарлак янын]д[а келип бу йырларды йырлаган.

Карайдар:

– Ал такыя кис боьркинъ²
Яркырайды басынъда;
Кобгершиндей гоьзелим,
Аьруьв эдинъ ясынъда;
Калды меним назарым
Кабагынъ ман касынъда.
Каранъда юргенде,
Шам* янады басынъда.
Мисли* алма емиси
Ак тоьсинъ[н]инъ уьстинде.
Ашап тоймас аьдемзат*
Емисинъди, жан билбил.
Мунъшылыгым айтайым,
Яхшы тынъла, Кызылгуьл.
Суьрдим³ давран*, Кызылгуьл,
Тамам гоьзел шагынъда.
Сенинъ тежим бир гоьзел,
Гуьл явлыгынъ басынъда.
Кел ойнайык экевимиз,
Кызылгуьл, ярым, бавынъда.
Сол бавынъда ойнасам,
Тагар⁴ дертим бир калмай.
Арманышлы калдым дуныяда,
Кызылгуьл, ярым, сени алмай.
Арманышлы тувылма,
Сени алмай калган сонъ;
Ястан бери, Кызылгуьл,
Кобнъилим сенде болган сонъ?
Не этейим, Кызылгуьл,
Меннен амал озган сонъ?
Оькинмеймен озганга,
Белки, сонъы хайыр ды.
Икирамсыз бу дуныя,
Кызылгуьл, сеннен айырды.
Кызылгуьл, меннен бос калды
Ушпа* шарлак ак сарай.
Гуьл юзиннен нур тамган,
Эки бети алмадай;
Кызылгуьлдинъ дертиннен
Заьр шегемен бир талай.
Карайдардан айырылып,
Кызылгуьл калды йылай.

Кара бактым яр болып,
Кавысайык биз⁵ солай.
Кызылгуыл, ашык йийреним,
Бу йырларга кулак сал;
Кыдырып бакша-бавынъда,
Кезер эдим бийхыял*.
Собйлеген соьзинъ – насыйхат,
Ширинликте* тилинъ бал,
Касынъ кара хат тежим,
Козинъ – хумар*, юзинъ – ал.
Гуыл юзинъди коьргенде,
Хайран* болып, калдым лал*.
Карайдарынъ кетеек,
Соьзинъ болса, айтып кал.
Зыяда* акыл ойланып⁶,
Соьйлеттирди тилине;
Арзын* айтты Карайдар
Ашык болган гуылине.
Талдай ишин ярантып,
Минди бедев белине;
Кетпек болды Карайдар,
Хожа Аштархан элине.

Кызылгуыл:

– Кара ерге кар явса,
Кара бавырым саз болар;
Хожа Аштархан гоьзеллер
Соьйлемеге наз болар;
Кекеллери куйылып,
Ялан* селпи* кыз болар.
Йоктыр, хожа Аштарханда
Мендей гоьзел аз болар.
Алийиренинъ астынъда,
Аьри де бери кезерсинъ;
Кабагынъ ман касынъды
Явып, меннен безерсинъ.
Яхшы мынан яманды,
Анда барсанъ, сезерсинъ.
Алийиренди ойнатып,
Алдынгыдай шаппассынъ.
Йоктыр, хожа Аштарханда
Мендей гоьзел таппассынъ.
Куйрыгы кыз шашындай,
Алийиренинъ сулув ат;
Болмас хожа Аштарханда
Меним тежим* гоьзел зат.
Карадыр меним касларым,–
Ак кагытка язган хат;
Бурынгыдан калгандай,

Бу айтканым – акыйкат!
Ат оьлтирип таппассынъ,
Жан Карайдар, мендей зат.

Карайдар:

– Сен бир ялган ярымсынъ, –
Юрисим элден кизлеймен^{*7};
Кызылгуьл, сеннен пайда йок,
Мен бир гоьзел излеймен.
Коьзим туьскен гоьзелди,
Дунья берип, аларман.
Гоьзел суьйсем, мен онда,
Мекан тутып, каларман⁸.

Кызылгуьл:

– Касуветим казандай,
Кайгым уьйдей тав болар.
Карайдар, сеннен айырылсам,
Бары мага яв болар.
Карсы алдынъда кайырып,
Шалып кетши коьзинъ мен;
Жан Карайдар, ашыгым,
Алып кетши оьзинъ мен.
Оьмирим оьгер, Карайдар,
Бир хабарынъ билгенше;
Карсы алдынъда шалып кет,
Кара бавырым тилгенше.
Кара кийип олтырсам,
Ойнайганша⁹, куьлегенше,
Уьмит уьзбем, Карайдар,
Бу дуньяда оьлгенше.
Белки, мени яр суьер,
Сен айланып келегенше¹⁰.

Карайдар:

– Айланарман, Кызылгуьл,
Оьмирим онда оьтпесе.
Каьрип баска мал кайда,
Казак шыгып кетпесе?
Алийренди соярман,
Бир куьн мунда етпесе;
Эш бир аьдем кол катпас,
Амалынъ колдан кетпесе.
Кызылгуьл калды заьр болып,
Ушпа^{*} шарлак сарайда.
Тел тарагы колында –
Кызылгуьл басын тарайды;
Явырнын япкан йийрен шаш

Явган кардай борайды;
Гуъл явлыгы басында,
Тартып ягын орайды.
Кыналы бармак Кызылгуъл
Терезеден карайды.
Токтатып Карайдарын,
Кызылгуъл жавап сорайды.

Кызылгуъл:

– Кызылгуъл ярдан айырылып,
Карайдар, калай кетерсинь?
Бараяк еринь узак ты,
Облип калсань, не этерсинь?
Ашыгынь эсинье туьскенде:
«Ах, сени!» – деп айтарсынь.
Жан Карайдар, ашыгым,
Неше куьннен кайтарсынь?

Карайдар:

– Алийреним астымда,
Авыл коьрсем, елермен.
Колтыгымда кобызым,
Ойнарман да куьлермен.
Аьжел алыс тувыл ды,
Вакыт етсе, оьлермен.
Алгасама, Кызылгуъл,
Алты айдан сонь етермен¹¹.
Зыяда акыл ойланып,
Ширин соьйлер кызыл тил;
Куралай* токсан куьнинде
Мен келермен, жан билбил.
Кадирли язда келмесем,
Яр суьегеним¹² соннан бил.
Говзел суьйсем мен онда,
Белки, кайтпам, Кызылгуъл.

Кызылгуъл:

– Ятсам, турсам, Карайдар,
Сен боларсынь тилегим;
Тал мойнынъа салганман
Кардан ап-ак билегим.
Карайдар, сеннен айырылсам,
Кыса баслар юрегим.
Юрегимнинь ылажын*
Табар мекен яракшы*?
Яхшы йолга бар энди,
Коьрискенше куьн яхшы.

Соннан сонь Карайдар узын йолга шыгып юреди. Кызылгуъл узак заман Карайдардынъ карасын карап калады.

Карайдар шыны¹³ ман кетип йогалган сонъ, Кызылгуъл кайгыра баслайды, йиберегинине оькинеди. Сол ерде Кызылгуъл мунъланып йырлайды.

Кызылгуъл:

– Ушпа* шарлак сарайда
Кызылгуъл калды заър болып.
Айланамды сув алып,
Юрер ерим тар болып,
Ушып барсам артынънан,
Кос канатым бар болып.
Келер мекен Карайдар,
Кара бактым яр болып?
Кара лашын кусымды
Оьз колым ман кашырдым.
Каршыгадай Карайдар –
Тувьырыннан* ушырдым.
Йыламага уялып,
Йыр ман коьнъилим кеширдим;
Карайдардай каьрипти
Оьз бактынат апшырдым.

Карайдар сол кетуьв мен кетип, йолы Крымга ыласады. Крымда бираз ял этпеге токтайды. Крым ханынынъ куьресли-ярыслы уьйкен тойы болып туры экен.

Ат ярыска Карайдар да косылады. Алиййрен озып, Карайдар баргы алады. Алиййренге кырымлылардынъ коьзи туьседи. Хан баласы, Карайдарга элши йиберип, Алиййренди сатсын деп, тилейди. Ат орнына ат эм бир тулык* алтын-куьмис береегин де билдиреди. Карайдар коьнмейди. Хан баласы ашувланып, куьш пен тартып алмага бел бувады.

Эки-уьш куьннен, ял этип, Карайдар йолга шыгады. Хан баласы Карайдардынъ артыннан куьып барып, саклавларыннан ыслатып: «Сыйлаганды билмединъ, энди Алиййренди сатсанъ да, сатпасанъ да калдыраяксынъ!» – деп айтады. Сол заманда Карайдар, колына коьбызын алып, йырлайды.

Карайдар:

– Асылы айван болса да,
Етпес буга ушкан кус.
Аьр муратка еткерген
Алиййренге коьнъилим хош.
Юз мынъ алтын берсенъ де,
Кене бермем сага дос.
Ушкан кустай Алиййрен,
Юриси артык зыяда*;
Эш те коркпам дуьныяда,
Ялгыз юрсем каяда.
Минсем айван дуьлдили*,
Болмас эш бу дуьныяда.
Кыр кысладым япанда*
Алиййреннинъ айыннан;
Асырадым, сакладым,

Асыл эттим тайыннан.
Есир алдым баргыга
Кырым ханнынъ тойыннан,
Савкат болсын ширин* жан
Алийреннинъ басыннан.
Кыздай айван хулыклы*,
Токсан оьнер уйренди.
Берсенъ савлай Кырымды,
Кене бермем йийренди.

Хан баласы, саклавлары ман йыр тынълап, мавыгып* турганда, Карайдар, Алийренге атланып, кашады. Каты шабыс пан Алийрен кувувшыларды еткизбей кетсе де, бир ерге суьринип, йыгылып оьледи. Соннан сонъ Карайдар, яв калып, амалы кесилип, кери кайтады.

Карайдардынъ кайтар заманы озып, кайгысыннан кан ютып юрген Кызылгуьл, куьнлердинъ биринде, ясында Карайдар ман бирге ойнаган, оьскенде йолыгысатаган терек астында олтырып, мунъланып йырлайды.

Кызылгуьл:

– Ваьдеси* озды, Карайдар,
Курылды язлык сабаны.
Алты карыс, бир суьем*
Алийреннинъ табаны.
Кызбай йийрен ювырмас,
Оьзи айван шабаны.
Карайдардан кол уьздим,
Озды-ав келер заманы.
Карайдарым, дертинънен
Калай сабыр этейим?
Ызынъ ызлап, Карайдар,
Мен артынънан кетейим.
Кара басым хор болды,
Кайда мекан этейим?
Ишим толар дерт пинен,
Ойнамаса-куьлмесе.
Кызылгуьл каьрип не этсин,
Бир хабарын билмесе?
Келер бугай Карайдар,
Аьжел етип, оьлмесе.

Кызылгуьлдинъ авазын эситип, жан бийкеси келип шыгады. Кызылгуьлди юбатып*, жан бийкеси сорасады. Кызылгуьл, жан бийкесине карап, жавап орнына мунъланып йырлайды.

Кызылгуьл:

– Кешикти ярым, келмеди.
Озды заман, болды кеш.
Оьлип калса Карайдар,
Калай болар меним иш?

Овлип калса Карайдар,
Кызылгуылге болды куыш.
Дийвана* болып дертиннен,
Кыйын болар меним ис.
Карайдарым келгенше
Алгасайман, жан бийкеш.
Деди сонда жан бийкеш.
Жан бийкеш:
– Бу айтканым болгайма?
Келеегин билейим,
Ишинъ бурып, толгайма?
Карайдардынъ дертиннен,
Кайгы тутып, мунъайма!
Кайтар бугай Карайдар
Ер кырыйы туврадан.
Карайдар ман кавысып,
Сонда болар мурадынъ.
Алтын тактынъ уьстине
Ал шымылдык курайык.
Алгасама, Кызылгуыл,
Бираз куьнге шыдайык.
Хан касында фалшы* бар,
Юр, экевимиз барайык;
Фал* аштырып, Кызылгуыл,
Карайдарды сорайык.

Кызылгуыл:

– Меним йогым излеген
Антлы кыймас сен, заршы;
Карайдардынъ хабарын
Билер мекен ол фалшы?
Мени коьрсе, авьлигер.
Мен калайым, сен баршы.
Оьткен жума куьнинде
Кыдырдым ханнынъ базарын,
Ятсам-турсам ойлайман
Карайдардынъ кайтарын.
Онда барсам, сав кайтпам,
Салса мага назарын.

Жан бийкеш:

– Кыдырып сейран* этейик, –
Шыпа* болар дертинъе.
Эш бир аьдем кол катпас
Кардан ап-ак этинъе.
Туьспес аьдем назары
Явлык тутсак бетинъе.

Соны ман жан бийкеши Кызылгуылдинъ бетине явлык тутып, фалшы-га бармага деп, шыгып кетедилер. Уыйине Кызылгуул келип киргенди фалшы коьрип йырлайды:

Фалшы:

– Ал деп, уйге киргенде,
Авликтирдинъ оьзимди;
Акылым тайды басымнан,
Бирден коьрип юзинъди.
Айт хабарынъ, бер жавап,
Эсайтеим собзинъди.

Кызылгуул:

– Кара кийип, кан кусып,
Кара бавырым тилгенмен.
Ятсам – фикир, турсам – ой,
Бир дерт пинен оьлгенмен.
Бир хабарын биле алмай,
Сеннен сорай келгенмен.
Хан касында фалшысынъ,
Аш фалынъды, коьрейим.
Карайдардан хабар бер,
Кардай казна берейим.
Ваьде эткен Карайдар
Язлык-баар* заманын.
Карайдардай каьриптинъ
Билермисинъ¹⁴ хабарын?
Юрегимди коркытып,
Айтпа мага яманын.
Кешикти ярым, келмеди,
Ютгы мекен кара ер?
Бир хабары билинмей,
Оьлди бугай, хайран* эр.
Оьлип калса майданда,
Кузгын-карга оны ер.
Сеннен сорай келгенмен,
Туврасыннан хабар бер.
Алиййрен ди аты онынъ,
Канаты бар суьбеде*.
«Куралай токсан куьнинде
Мен келермен», – деп эди.
Озды язлар, болды куьз –
Карайдарым келмеди.
Ашылмаган Кызылгуул
Бир хабарын билмеди.
Алиййрен ди аты онынъ,
Кабыргада канат бар;
Кара ерде ювырар,

Кулан саннан явса кар.
Ашыгым анда, мен мунда –
Эситпедим бир хабар.
Ятсам – фикир, турсам – ой,
Карайдарга болдым заър.
Аш фалыньды*, коьрейим:
Аман мекен Карайдар?

Фалшы:

– Явырын суьек айтувы
Ягылмайды кулакка:
Кырым ханнынь колында
Ала аяк йийрен каска;
Карайдарынь тутылып,
Кетипти экен кайтпаска;
Тутнак болып туьсипти
Шанкай¹⁵ Мескуьв орыска.
Карайдарынь кетеек
Оннан да йырак алыска.

Кызылгуьл:

– Ал деп, уьйге киргенде,
Акылымды боьлерсинь;
Туврасыннан хабар бер,
Таньла бир куьн оьлерсинь!
Сеннен жавап сорамай,
Яхшы бугай кайтканым.
Айландырма сен, фалшы,
Акыйкатпа айтканынь?!

Фалшы:

– Ант этемен, Кызылгуьл,
Бу соьзимде кате* йок!
Карайдардай ашыгынь
Кайтпас ерге кетеек;
Коьз даьрия* етиспес
Коьк тенъизден оьтеек.
Айландырып, Кызылгуьл,
Ялган айтпам мен сага.
Карайдардан кем болмам,
Кызылгуьл, келши мага.

Кызылгуьл:

– Уьмитим бар: Карайдар
Келерме деп, бу куьзге.
Кыз суьвретим бузылып,
Сепкил туьсти бу юзге.
Авызынь барып, уялмай,

Калай айттынъ сен бизге?
Оъз ягдайынъ* сойлерсинъ,
Алданмам алай соъзге.
Маънъги* турсам дуныяда,
Яр суъймен оннан оъзге.

Фалшы:

– Мынав сызык айтады
Аман деп, Карайдарынъ.
Кыялай сызык сойлейди:
Келе юри ашыгынъ.
Суъйиншиге берерсинъ
Алтынлаган касыгынъ.
Супра* тизип, ас салып,
Алва-секер уерсинъ.
Буъгуън тувыл, танъла аксам
Карайдарды коёрерсинъ.
Карайдар ман кавысып,
Дуныя завкын суърерсинъ.

Бу соъзлерден сонъ Кызылгуъл, фалшыды каргап, шыгып кетеди.

Карайдардынъ карасы йойылып, келмей калады. Кызылгуълди бир мырза баласына ярасадылар. Той уйге алып бармага деп келген кызларга Кызылгуъл мунъланып йырлайды.

Кызылгуъл:

– Мунъшылыгым айтайым,
Жан тенълерим, сизлерге.
Дийвана* болып кетемен
Бир-бир куънде туъзлерге.
Коемекейим буълкилдеп,
Тилим келмес сойлерге.
От йибергим келеди
Ушпа* шарлак уйлерге.
Карайдар кеткен элиннен,
Казак шыгып, былтыр яз.
Тапкан мекен Карайдар
Аштарханда мендей кыз?
Айырылмага йолы йок –
Аьсирет эдик экевимиз.

Муннан сонъ Кызылгуълди той уйге алып барып, шымылдык ишине киргистедилер¹⁶.

Бу арада Карайдар элине кайтып келеди. Кызылгуълдинъ тойы болып турганын эситеди. Тойга емис ала барайым деп, бир туъкенге киреди. Емисти туъкеншидинъ кызы береди. Бу хабар Кызылгуълге эситиледи.

Уъсти-басы кирленген Карайдар тойга келип киреди. Тойдагы яслар, Карайдарды, бир каърип йолавшы экен деп, араларына алып, кымыз бередилер. Колтыгындагы кобызын коърип, Карайдарды йырлатадылар.

Карайдар:

– «Айт!» десенъиз, айтайым,
Кызылгуъл ашык ярдан!
Кызылгуълдинъ этлери
Ак болар явган кардан,
Ширинликте* тиллери
Тавтли ди секер-балдан,
Нур тоьгилген юзлери
Кызыл ды емис нардан.
Бир гоьзелдинъ дертиннен
Куса¹⁷ баслай ятканман.
Сол гоьзелдинъ дертиннен
Аштарханнан кайтканман.
Аьр нышанын, сыпатын
Йырга косып айтарман.
Сорасанъыз, тенълерим,
Мен бир гоьзел йойганман.
Бир гоьзелден айырылдым,
Эй, тенълерим, не этейим?
Сол гоьзелдинъ дертиннен
Дийвана^{*18} болып кетейим.
Бир хабарын эситсем,
Канат кагып етейим.
Гоьзелим мунда йок болса,
Уьмит уьзип кайтайым.
Ишинъизде олтырып,
Аьр нышанын айтайым.
Коьп тир онынъ нышаны,
Эситинъиз, тенъ-йолдас!
Гуъл кызындай толанган*,
Сылув шаркы, тогай кас;
Коьрген аьдем аьвлигер,
Коьркемликте – тотыгус!
Тотыгустай бир гоьзел
Ашык эди бизлерге.
Сол гоьзелдинъ дертиннен
Шыктым япан*-туьзлерге;
Бир бедев* ат мингенмен
Гоьзелимди излерег[e].
Коьп тир онынъ нышаны:
Кирпиги кайкы, касы яй;
Кайда коьрсем¹⁹ танырман –
Нар камыстай зыйпа* бой.
Гоьзелимди табарман,
Эл йыйылган болса той.
Сол гоьзелди сорарман
Толы халктынъ барыннан.
Дийвана* болган каьрип яс,

Айырылып ашык ярыннан.
Айтсам, аты – Кызылгуъл –
Толы халкка яр* болар.
Аьсрет ашык Кызылгуъл,
Ол да мага заьр болар.
Кобп гоьзеллер коьргенде,
Юрер ери тар болар.
Атын айтсам, билерсиз,
Белки, мунда бар болар.
Исми, сойы*, тагрийфи* –
Кызылгуъл онынъ аты эди.
Коьрген аьдем аьвлигер –
Сондай гоьзел зат эди.
Тотыкустай толанган*,
Сылув шаркы, турбаты²⁰.
Каллери²¹ бар бетинде,
Белгили эди сыпаты.
Бер нышанынъ, Кызылгуъл,
Акыйкат ашык яр болсанъ.
Баспам сенинъ уьстинънен,
Кара ерде кар болсанъ.
Кавысайык экевимиз,
Сен де мага заьр болсанъ.
Шыксана, ярым, Кызылгуъл,
Бу йыйында бар болсанъ!
Кызыл кавра²² капталым
Кыска болган тизимнен.
Карап, коьзим тоймайды²³
Нур тоьгилген юзинънен.
Кайда юрсенъ, – аман бол,
Салма мени коьзинънен.
Шыкты сесинъ сынъкылдап,
Анълаганман соьзинънен.
Кедай* баска киймеге
Коьк корасан* тиктирдим.
Кызылгуъл, сени излеп,
Ширин* жаным терк* эттим.
Хабарынъды эситип,
Юрегимди беркиттим.
Сесинъ шыкты сынъкылдап,
Сен бугай деп, шек эттим.
Астыма минген бедевим*
Бек ювыра толкысып.
Олтыры экен Кызылгуъл,
Тотыгустай кубылысып*.
Акылым алды басымнан,
Аьйле курып, кылпысып.
Шымылдыктынъ ишинде
Ым кагады, коьз кысып.

Астыма минген бедевим
Ювыралмай батпактан;
Уыйр болган тайлайын,
Копь ойнадык яс шакта.
Шымылдыктынъ ишинде
«Мен мунда» деп, ым какты.

Сол заманда Кызылгуылдинъ жан бийкеси келип, шымылдыктынъ бир ягын коьтерип турып, йырлайды.

Жан бийкеш:

– Аш капынъды, як отынъ –
Карайдар келди тыска!
Дунья наьвмет* курылды,
Кызылгуул, бизим баска.
Антлы кыймас жан бийкеш,
Суьйинши сорап, келипти.
Савкат болсын жанынънан –
Алийрен ат оьлипти.

Шымылдык ашылувга Кызылгуул шыгып, Карайдарга йырлайды.

Кызылгуул:

– Кара кийип, кан кустым,
Карайдарым, дертинънен.
Келип кеттинъ сен мунда –
Карап калдым артынънан.
Сонда, мени сорамай,
Емис алдынъ бир кыздан.
Оьпкем коьп ти, Карайдар,
Кайталмайман ашувдан.
Оьпкем бар ды, Карайдар,
Бавырым каты тастан.
Озды даьврен*, гоьзел шак,
Арманыш* пан бу бастан.
Мени булай заьр этип,
Коркпайсынъма коьз ястан?!
Не хьял* ман кол уьздинъ
Суьйиклинъ калем кастан?!

Карайдар, Кызылгуылдинъ алдына келип, тизленип турып, йырлайды.

Карайдар:

– Келген болсам, боларман,
Йоктыр ога инкарим*.
Копь ерлерде юргенмен,
Кайтып келем, ашыгым.
Расын сага соьйлеймен,
Кызылгуул, ашык ярым!

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Айтайым – в оригинальном тексте начинающийся с этой строки стихотворный отрывок относится к словам автора.
- ² Ал такыя кис боьркинь – это ярко-красная шапка в форме тюбетейки, отороченная собольим мехом.
- ³ Суьрдим – исправлено, в оригинальном тексте «суьрдин».
- ⁴ Тагар – то ж, что «таркар».
- ⁵ Биз – исправлено, в оригинальном тексте «бир».
- ⁶ Ойланьп – исправлено, в оригинальном тексте «айланьп».
- ⁷ Кизлеймен – скрываю; исправлено, в оригинальном тексте «кезлеймен».
- ⁸ Каларман – исправлено, в оригинальном тексте «калырман».
- ⁹ Ойнайганша – так в оригинале.
- ¹⁰ Келегенше – так в оригинале.
- ¹¹ Етермен – исправлено, в оригинальном тексте «еретмен».
- ¹² Суьегеним – так в оригинале.
- ¹³ Шыны – здесь «шыны ман» – и вправду.
- ¹⁴ Билермисинь – соответствует современному «билерсиньме».
- ¹⁵ Шанкай – шет (*примеч. А.-Х. Джанибекова*).
- ¹⁶ Киргистедилер – исправлено, в оригинальном тексте «киргистедилер».
- ¹⁷ Куса – *здесь*: сильная тоска.
- ¹⁸ Дийвана – исправлено, в оригинальном тексте «дийванна».
- ¹⁹ Коьрсем – исправлено, в оригинальном тексте «коьрсен».
- ²⁰ Турбат – *здесь*: внешность, облик.
- ²¹ Каллери – родинки (от персидского «халь» – родинка).
- ²² Кавра – салтыравыклы кумаш, борсы (*примечание А.-Х. Джанибекова*).
- ²³ Тоймайды – исправлено, в оригинальном тексте «таймайды».

Сыдыкбай аьл-Хайдар
(1811–1876 йыллар, Аштархан)

Домбырага

Аштарханда, Краснояр районунынъ Хожатай авылынынъ муаллими Коьшмаьмбет Ийгимаьмбет улынынъ тептериннен 1915 йылдынъ 17 мартында язып алынды.

Соьйлесене, ян дутар*¹,
Шалды устазынъ аьл-Хайдар,
Сесинье курбан болайым,
Бир сада* айле изхар*².
Коьп хыйжалет* шектирдинъ,
Туьнеги оьткен бастанар*,
Тепкинъ ушып таппады,
Излеп, тень-дос, йоралар*.
Кулагынъ кайта-кайта,
Оьмиримди эттинъ безар*.
Сол коьргеним етеек,
Хыйжалет* шектирме заьр!
Эситтинъме, домбырам,
Не данышар*³ аьл-Хайдар?

Эситтинъме, домбырам,
Не данышар молла улан?
Хошлап яхшы сойлесенъ,
Косьнилимде калмас арман*.
Атынъды бу дуныяда
Йыр мынан кыларман* дан*.
Зийнетинъди*, куьн-куьннен,
Этермен аьлван-аьлван*.
Басынъа шашак асарман,
Торлатып* ока* шалдан.
Капкаш карнынъ оювлап,
Торларман* накыш* заьрден*.
Кел, домбырам, сойлеши,
Хошласып молла улан.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Дутар – автор, очевидно, считал слова «домбра» и «дутар» разными названиями одного музыкального инструмента.

² Изхар – в рукописи «из'ар».

³ Данышар – заимствование из азербайджанского языка, соответствует ногайскому – «айтады».

Аьли-бакшы Карауьли¹ (XIX оьм., Аштархан)

Печатается по тексту, опубликованному в латинографическом сборнике «Аьыл поэзиясы, яде Ногай эл аьдебияты» / Сост. А.-Х. Джанибеков. Махач-Кала, Даггиз. 1935.

Йигиттинъ элип² кавмети*,
Карылыкта дал³ болар.
Косьинънен куват кетсе,
Кирпиклеринъ сал болар.

Ол сенинъ кус дегенинъ –
Куьпелек мысал болар.
Бу пикир хьял* не болар?
Кана*, жаваб бер, улан!

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Аьли-бакшы – карауьли йыравы (примеч. А.-Х. Джанибекова).

² Элип – буква арабского алфавита, имеющая форму вертикальной прямой черты, в поэзии – символ стройности.

³ Дал – буква арабского алфавита, имеющая изогнутую форму, в поэзии – символ сгорбленной фигуры.

Ахмедие Абдил улы

(1842–1882 йыллар, Дагыстанда,
Терекли-Мектебке ювык турган Кобгенли авылында яшаган)

*Бу ырды караногайлы Ахмедие Абдил улы шыгарган. Ол 40 ясында болып,
1882 йылда оьлген. 1920-ншы йыларда язылып алынган.*

Байлар

Абдыратты, адатты
Агалардынъ йыйыны,
Иекке сакал биткен сонъ,
Ай-ай йырдынъ кыйыны.
Йыр йырлаган йыравдынъ
Яаннем деди ятары.
Яаннем болса, кайтейик –
Агалардынъ катери.
Курсагына биткен сонъ,
Анай тапкан кыйыны бар.
Эситемиз, коьремиз –
Йырлаган яхшы тувыл, деп.
Ак кагыттынъ уьстинде
Окыганым кулыя*,
Коьргенге коьзди юмдырган
Адыра калсын бу дунья!
Ак кагыттынъ уьстинде
Калемнен тамган кара бар,
Тек йырлаган тувыл ды,
Тынълаган да барабар.
«Айтшы, йырав!» – дегенде,
Бек зыкыла турамыз,
Йырлаган яхшы тувыл деп,
Эситемиз-коьремиз.
Адыра калсын бу дунья, –
Алым! уьшин юремиз.
Айт дегенде токтамас
Йырав деген булайды;
Йыр билмеген ясларды,
Ортага тартсанъ, йылайды.
Йырав йырын йырласа,
Шапкан аттай дувлайды,
Кисесине зат туйссе,
Сонъ тамагын сы[й]лайды;
Ирешивет*, ирийба* –
Экевисине колай ды.
«Ирешивет арам» деген моллалар
Ирешивет ашайды;

Карынжав майы эсилип,
Завклык пынан яшайды.
Эндиги де моллалар
Шапкылайды орыска,
Орыска элтип бермеге
Акша тилер борышка.
Янасып уьстел касына,
Аракысын урады;
Боьркин алып, тиз буьгип,
Сасьлем берип турады.
Курсагына берилип,
Аьдемлигин пуш* этти;
Намысын сатып курымсак*,
Каьрип янга куьш этти.
Ойнамага, куьлмеге
Кобп кисиден такылман,
Сизге бир йыр айтайым
Бай кисидинь акыннан.
Суьйген куьлсин мени мен,
Суьймеген шыксын уьйден,
Душпан тайса янымнан,
Суьйинмесем, куьйинмем.
Икрамсыз* бу байлар
Ашамага, ишпеге,
Каьрип-касар ярлыдынь
Байга иси туьспегей.
Барып туьссень уьйине,
Явап бермей саргайтар;
Кулыгынъды битирмес,
Етим ястай мунъайтар.
Эндигиси байлар бар –
Элге пайда бермейди,
Даьвлетине* масайыпЗ,
Тувра йол ман юрмейди.
Урлап сойсань, олардынь
Аьр бир малы дурыс ты;
Ногайды коьзи коьрмес,
Эси-дерти – орыс ты.
Орыс келсе уьйине,
Онда туьсер куьйине.
Бир койы эгиз козыласа,
Оьлемен деп, суьйине.
Тартып ютар кеменьди
Коьк тенъиздинь киндиги;
Бу йырларды йырласам,
Байлар суьймес оьзимди;
Бизге булай айттынь деп,
Явдыратар коьзимди.

Бай акайдынъ кийгени –
Коьк савыр калмык этиги,
Бу дуниядынъ уьстинде
Йоктыр кеми-кетиги.
Уьстинде шуга шепкени,
Мойнында саьксин явлыгы;
Солардынъ байлыгын[д]а –
Бизим деннинъ савлыгы.
Завкы келмес дуниядынъ,
Приставлар болмаса;
Кысмет куьши табылмас,
«Ийт тарткыры» толмаса;
Бас авырувы язылмас,
Калмык шайы болмаса;
Ол да ялгыз ас тувыл,
Ак оьтпеги болмаса;
Ак каймак пан сары май –
Ол да калмык шайдыкы;
Бу дуниядынъ кызыгы –
Талтанълаган байдыкы.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Алым – *здесь*: заработок.

² Масайып – *здесь*: опьянев [от своего богатства].

Абдулхалык Абдурашит улы
(1858–1913 йыллар, Дагыстан)

Боьри йыры

Печатается по тексту, опубликованному в латинографическом сборнике «Авыл поэзиясы, яде Ногай эл аьдебияты» / Сост. А.-Х. Джанибеков. Махач-Кала: Даггиз, 1935.

1928 йылда Муса Саьрсемби улынынъ авызыннан язып алынды.

Ноябрдынъ он ети,
Атланып, уьйден мен шыктым,
Эл аралап кыдырып,
Бир авылда той бар, деп.
Катын, факыр*, коймайды:
«Атланмайсынъ, туюспейсинъ.
Не куьнинъе болаяк?
Ялгыз гана шай бар», – деп.
Кеше тойды аткарып,
Эртенъ кайтып келемен;
Йолым болып, суьйинип,

Ылгамайлап елемен.
 Якынлап уйге мен келдим.
 Кызым шыкты алдыма,
 Эки коьзи ясланып:
 – Эшкиди боьри еди, – деп. –
 Коьккоьз-аьжи сорапты:
 «Атань кайда кеткен? – деп, –
 Эшкинъизди боьри еп,
 Калай аьруьв эткен», – деп.
 «Туьс», – дегенде, атымнан,
 Бек хорландым мен сога:
 «Йырав деген атынъ бар!
 Ойлап кара сен буга».
 Мен айтканман ол заман:
 – Айтсын, балам, кайгырмас.
 Коьрсетермен кужырды,
 Боьри минен косаклап.
 Сары эшкиди ашапты
 Котаншы яман боьри.
 Ашаган ери кум болгыр,
 Котаннынъ тувра тоьри.
 Мал дегеннен бир ийт бар –
 Туьсип болмай котанга.
 Кыска аяклы не билсин?
 Соьйлеп уйде олтыра.
 Бир заманда, шексинип:
 «Айт!» – деп, келип кышкыра.
 Кувып айдап шыгарып,
 Орга йыгып пустыра.
 – Котаныма туьскендей,
 Боьри, сага не эткенмен?
 Бала куьнде мен оьзим,
 Койды багып, топ ойнап,
 Семиз койлар егизип,
 Коьп яхшылык эткенмен.
 Ойнаганым ясырып,
 Катер этип мен сага.
 «Калай батыр боьри!» – деп,
 Хыйлы мактав салганман.
 Куваяк куьшли атлыга:
 «Кутылып кетти», – дегенмен.
 Бу ниетим мутпага,
 Боьри, сага ярамас.
 Котаныма туьсип, эшки ашап,
 Бурнынъ коькке карамас.
 Ашап кеттинъ эшкимди,
 Оны кимнен коьрермен?
 Авызымнан алган ашувым
 Сеннен, яман боьриден¹!

Шалкайгансынъ, боъри-агай,
Эшкиди ашап тойган сонъ.
Авыз-бурнынъ да бузып,
Кан шаптырсам бутынъа;
Аласады бек сылап²,
Излеп тавып мен сени;
Урып, согып оьлтирсем,
Катып, сувып каларсынъ!

Онда боъри айтады:
– Шамланмашы сен, йырав,
Озып кеткен бир иске.
Арам болсын, жанакам,
Билмей еппен эшкинъди.
Эгер билип мен есем,
Етпейим буьгуьн кешке.

– Ант этип, булай карганып,
Эш авара сен болма,
Антынъ етип басынъа,
Уьш минуттан сен калма!

– Ай, жанакам, жанакам,
Энди сенинъ артынънан,
Эки айланып, юрмейим.
Эгер юрсем манъынънан, –
Ялгыз кана балам бар,
Эш хайырын коьрмейим.

– Баланъ да онъма, сен де онъма;
Баланъ оьлип, махрым* бол!
Сувнак* туьсип тисинъе,
Йылаялмай хор да бол!

Онда боъри айтады:
– Ант этип, булай карганып,
Усынайым* мойнымды.
Кылыш сеннен, бас меннен!
Бир тостакай канымды
Кешер болсанъ сен мага,
Бу тарафта турмайым.
Йол коьрсетши сен мага.

Онда йырав айтады:
– Меним берген маслагат
Дугьрысы³ бу сага:
Бу акылды коярсынъ⁴.
Бу акылды коймасанъ,
Азганакай койларды
Аягыннан йоярсынъ.
Баршы Кобккоьз-аьжиге –
Аварасыз тоярсынъ.

Коркпагайсынъ, боъри-агай,
Давылбазын бек урар.
Сеннен койы кутылмас,
Эш бир соъзи тутылмас.
Бардыр кабал туъбеги* –
Сабат ярымсыз атылмас.
Туъстинъ болса котанга,
Суъйгенинъдей этерсинъ.
Кабалды алып келгенше,
Тирик⁵ сыгып кетерсинъ.

– Разы болдым, боъри-агай, –
Буйрыгымды толтырдынъ;
Барып, Коъккоъз-аъжидинъ
Койын яхшы оьлтирдинъ.
Катер-коънъил калдырмай,
Аданас-кардаш болдык биз.
«Сав болынъыз!» – десене,
Тагы да бир миннетим* –
Барып, Коъккоъз-аъжидинъ
Бир сыйырын есене.

Онда боъри айтады:
– Ай, жанакам, жанакам,
Мактав салып, компайтып,
Эттинъ мага кыйынды.
Алгасамай туршы сен,
Коърсетермен ойынды.
Меним ойым булай ды:
Танасын яхшы тартарман,
Сыйырынынъ шандырын,
Тоъмен карап, йыртарман.

Онда йырав айтады:
– Кайтагаш деп, кой алып,
Коъккоъз бинен дос болдым –
Энди оннан эрек юр.
Маллыбайга якынлап,
Алыпкаштан арман* юр.
Куъймели⁶, Таслы⁷ дегеннен
Уъш шакырым аъри тур.
Якып-аъжи буйратта
Бар айванын «йок» деген.
Кудайберди деген бар –
Бар да койын боъриктир.

Анда боъри айтады:
– Буйрыгынъа шара* йок.
Куъймели, Таслы дегеннинъ
Каралдысын коърмейим.

Кудайберди дегенди
Оьзим яхшы таныйман.
Тек коркаман, жанакам,
Ийти яман болмасын.

Анда йырав айтады:
– Оьзинъ яхшы билесинъ:
Ятса, Досай туралмас;
Каранъада карманълап,
Кеште кырга шыгалмас.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Бобриден – исправлено, в тексте «бобримен».

² Сылп – *здесь*: стегая (плёткой); исправлено, в тексте «сыйлап».

³ Дугырысы – здесь использован огузский вариант слова «туврасы».

⁴ Коярсынъ – исправлено, в тексте «коярсанъ».

⁵ Тирик – *здесь*: животное, скотина; исправлено, в тексте «терик».

⁶ Куьймели – название местности.

⁷ Таслы – название местности.

Ораз Айтмаьмбет улы
(XIX–XX оьм. басы, Дагыстан)

Шегиртке йыры

Печатается по тексту, опубликованному в латинографическом сборнике «Авыл поэзиясы, яде Ногай эл аьдебияты» / Сост. А.-Х. Джанибеков. Махач-Кала: Даггиз, 1935.

Шегиртке эгинши халктынъ уьйкен бир явы. Караногайлар, эртеден эгин-шилик этпесе де, тары шашканлар. Шегирткединъ уясы болган Куьми тамагындагы камыслыклар Караногайга ювык болганга коьре, шегирткединъ келмес йылы болмаган.

Бурында шегирткеге карсы амал этип болмаганлар. Сога коьре шегиртке йылдан-йыл коьбейген эм элдинъ азганакай шашкан тарысын аьлек эткен. Бу йырды шыгарган Ораз-йырав, бир шегирткеди колына алып, карап туруп йырлаган. Бу йыр 1928-инши йылдынъ июнь айында Караногайдынъ атаклы йыравы Муса Саьрсемби улынынъ авызыннан язып алынды.

Кош келдинъ, шегирткем,
Сафа* келдинъ, шегирткем!
Буйыр куллык, айт соьзинъ,
Неге келдинъ, шегирткем?!

Сувга туьсип, оьлипти,
Бир кесеги калыпты.
Калганлары савдырап,
Талканлыкка келипти.

Канатынъ ашшы¹, коьрейим,
Талканлыгынъ берейим.
Эл салады эгинди –
Сен суьесинъ тегинди.

Орагынъ йок, шалгынъ йок –
Кайтип ордынъ, шегирткем?
Сенегинъ йок, куьрегинъ [йок] –
Кайтип йыйдынъ шегирткем?

Аласанъ йок, атынъ йок –
Кайтип бастынъ, шегирткем?
Беженинъ йок, кабынъ йок –
Кайда куйдынъ, шегирткем?

Канатынъ кос, мойнынъ бос –
Сен тувылсынъ бизге дос!
Канатынъда хатынъ бар,
Азап деген атынъ бар.

Басынъ бакыр казандай,
Коьзинъ сокыр сазандай.
Бармакка шаншар этинъ йок,
Уялгандай бетинъ йок.

Эрнинъ бар да тилинъ йок,
Сенинъ келмес йылынъ йок.
Авызынъ бар да тисинъ йок,
Аьдем суьер исинъ йок.

Йилиншигинъ* кылавлы,
Сеннен халкым йылавлы.
Шегирткеди йыр этип,
Йырав-аканъ йырлады.

Даьвиттен кыбыла айланып,
Тийди бизге кара яв;
Тоьгеректи коьрсетпес
Коьз камаган кара отав*.

Бу баьлединъ келерин
Эш бир аьдем билмеди.
Келгеннен сонъ тарыга,
Аьдем куьши етпеди.

Шобытлыдынъ камыстай
Бийик биткен тарымыз,
Он меркеге* шай* алып,
Борышка калды ярымыз.

Куьн куйылып барады,
Эй, уланлар, аьрекет!
Шегиртке буьгуьн келген йок, –
Саркытына* берекет.

Аьликуйы елиннен
Шувлап шыкты шегирткем,
Сыпырып кетип тарымды,
Сынды орагым белиннен.

Шыгып эдим уьйимнен,
Орагым алып тарыга,
Мен келгенше ябылып,
Еткерипти ярыга.

Энькейип орак ормас,
Яман авыл бары ага.
Калай келди емеге,
Сол ярканат сарыга.

Колымдагы орагым
Кесе алмай ялмайды,
Найманнынъ уьш йигити
Бириннен бири калмайды.

Ашыдынъ отын куьйдирген
Куьзде туьскен кырав ды,
Тамашага тынъларсыз –
Бириннен бири йырав ды.

Маьнесин туьптен билерсиз,
Тынъласанъыз бу соьзди,
Бу йырларды шыгарган –
Айтмаьмбет улы² Ораз ды.

Эл мен коьрген уллы той,
Элсизлик те яман ды,
Он капына тары алдым –
Ол да мага тамам ды.

Бу йыл ша булай болган,
Аьр йыл коьрмем яманды.
Бу йыл булай болды деп,
Биз коймастык сабанды.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Ашшы – раскрой-ка (ударение на первом слогe).

² Улы – исправлено, в оригинальном тексте «Аьдил».

Аскар-йырав Карагашлы¹

(XIX оьм. сонъы – XX оьм. басы, Аштархан)

Печатается по тексту, опубликованному в латинографическом сборнике «Авыл поэзиясы, яде Ногай эл аьдебияты» / Сост. А.-Х. Джанибеков. Махач-Кала: Даггиз, 1935.

Кешеги² явган калын кар,
Карыскырдынъ табы³ бар.
Атасы оьлсе, улы бар,
Онда малдынъ сабы бар.

Малга коьзи тоймаган
Коьзининъ обыр кабы бар.
Мынъ йылкыдынъ ишинде
Салт кара-коьк бары бар.

Алыстан айбар* коьринген –
Авлаган деген Бугды тав.
Йылкыды шыршанъ уьйирген –
Кара шыбын – каты яв.

Кышкырсам, эситпейди –
Кулагы йок, санъырав.
Касайдынъ казган куйысы –
Туьби йок, бир шынъырав*.

Кыз балага ярасар
Кызыл маржан* конъырав.
Атымды сорап кайтесиз?
Белгили Аскар бу йырав!

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Аскар-йырав – карагаш йыравы (*примеч. А.-Х. Джанибекова*).

² Кешеги – *здесь*: вчерашний.

³ Табы – *здесь*: «тап» – след.

Абдулкадыр Бекбав улы

(XIX оьм. сонъы – XX оьм. басы, Аштархан)

Салдатлык йырлары

I

Арзы¹ аьлим тынъ[л]анъыз,
Собйлейим мен де айтып.
Юма куьн приёмга
Бардылар бизди алып,
Шешиндирип сол ерде,
Тизип койды шыгарып.

Сонъ бизлерди шакырды:
«Келсин мунда, карайык!»
Келтирип оьлшедилер,
Алды бизди яратып.
Коьрдим сонда хыйлы зат –
Доьнди юзим каралып.
Бар Каьмен², Карттозан³,
Тиектен⁴ ялгыз каьрип.
Алып шыкты бизлерди –
Жуьмле* халк коьрди багып*.
Кими этти тамаша,
Кими коьзден яс агып.
Йылагандай йок кисим,
Сол ерде ян авырып.
Йыйылып йора* -йолдаслар,
Аькетип салды узатып,
Хыйлы заман оьткен сонъ
Барысы кетти кайгырып.
Тоьмен салдым басымды,
Доьнди юзим куварып,
Уйкы келмей коьзиме:
«Кашан, – деймен, – Танъ атып?»
Соьйледим дост*-йоралар,
Аьзиз коьнъилим юбатып.

II

«Айт!» десенъиз, айтайым,
Аьлиме⁵ дудар* алып.
Алган юма сонъгы куьн
Келдим уьйге мунъайып,
Ашып кирдим эсикти,
Басымды тоьмен салып.
«Кош келдинъ! – деп, – Аманма?» –
Коьрдилер карсы алып.
Карамадым оларга,
Мен де оьзим уялып.
Мени коьрип йыласты,
Коьзлериннен яс агып.
Кими этти тамаша,
Кими олтырды мунъайып.
Йылап келди ян анам,
Кушаклап карсы алып.
Деди мага: «Ян балам,
Кайда калдынъ йогалып?
Сенинъ кайгы-дертинънен
Доьнди юзим саргайып».
Бираз аста даныштым*,
Аьзиз коьнъилин юбатып.
Мен бу соьзди деген сонъ

Олтырды анам ойланып.
Деди мага: «Ян балам,
Калдым сеннен айырылып,
Нешик энди тоьзермен,
Кешер куьним йыланып.
Уйкы келмес коьзиме,
Кара багрым⁶ кан болып».
Юбатып каьрип анамды,
Сойледи коьнъилин алып.

III

Яхья мырза⁷ келип,
Сойледи барымызга.
Деди: «Балам, кетерсинъ.
Аьзирлен», – деди мага.
Эситкен сонъ бу соьзди
Билмедим йыламага.
Хыйлы турдым ойланып,
Салып басым ашага*,
Сойлеп явап бермедим
Сол Яхья мырзага.
Кене барып соьледи
Сол куьн уйге бармага.
Сафар* кетип бараман –
Йок тувган-кардаш мага.
«Барайым, – дедим, – анама,
Хош сав бол деп айтпага».
Деди: «Хабар айтынъыз –
Келер орыс язбага».
Бу себептен айтканым –
Соьз келмесин деп, мага.
Берсин тоьзим Кудайым
Бу савдада*⁸ болганга.

IV

Келди хабар бизлерге –
Кетерсиз деп, Кавказга.
Эситип бу хабарды,
Кетти коьнъилим яманга.
Куьтгермен, энди келмес,
Ян анам сонда мага.
Келмеди анам сол куьнде,
Хабары болмаганга,
Яде кавым-кардашым,
Йок узатып салмага.
Келмес сонда бир инсан
«Яхшы йол!» деп айтпага.
Йоктыр яны авырган
Каьрип йигит шайдага* –

Кетти коьнъилим оькиниште.
Раьхийм* этсин кудаыьм
Сол наьшаьлнийк мырзага –
Келип бизден сорады:
«Барма коьнъилинъ калмага?»
Сойлемеге билмедим,
Йок явап кайтармага,
Сонъын оьзим соьyledим,
Ялбарып кадир Аллага.
Мен бу соьзди деген сонъ
Кайтарып айтпас мага,
Алып калем язды онда
Аштархан калдырмага.
Пайдасы коьптир онынъ –
Бар орыс, мусылманга,
Тагырып этип буларды,
Айтты шайда⁹ барынъа.

V

Бир-бир сизге айтайым,
Эситинъиз, эй, дослар!
Шыктым Аштархан каладан,
Узак туьстим бийхабар*.
Темирхан-Шора* калада
Турады каьрип Аьлхайдар,
Тиектен Хамидолла,
Косылып йолдас болар.
Сол бизим Юсып кардаш,
Айтып дертти таркатар,
Келеш¹⁰, Соьленкели¹¹,
Бестоьбеден¹² экев бар.
Каргалык¹³, Казы¹⁴ авылы –
Аскар эм Маьвлит олар,
Акмешит¹⁵, Сарт-маьлледен¹⁶
Солтан деген бир яс бар.
Язып кагыт сол куьни,
Йибердим саьлем-хатлар.
Кожа Аштархан элиннен
Келмеди эш бир хабар,
Басымда акылым калмады
Я менде сабыр карар,
Кеше-куьндиз дерт пинен
Ишим-тысым от янар,
Анамнынъ айткан соьздин
Эситпеге ынтызар*.
Болса кавым-кардашым,
Яздырып берсин хабар.
Эй салмасын дувадан

Авыл кардаш-агалар,
Не коьргенин сизлерге,
Тагырып этип, йыр байлар.

VI

«Айт!» десенъиз, айтайым,
Эй, йоралар*, кулак ас!
Аьр авылда йырладым,
Колыма алып домбра-саз;
Кожа Аштархан элинде
Шайдалык эттим авас.
Эситкенлер зарымды
Кыз-келиншек олтыралмас.
Кими айтар: «Абдылкадыр!»,
Кими таныр-танымас.
Минип кеттим сол куьни –
Орыс, ногай аралас.
Агып кара сув болды,
Сонда бары йылагаш¹⁷.
«Хош сав бол, – деп, – ян анам,
Кетемен», – дедим хуллаш*.
Эситкен сонъ бу совзди
Сабыр, такат туталмас,
Козьиннен аккан ясы
Кене суьртсе тыйылмас.
«Каргайганда кыйын ис,
Балам, сеннен айырылгаш¹⁸,
Язып кагыт йибергеш¹⁹,
Актарып энди табалмас».
«Тилекте бол, ян анам,
Бес вакыт кылып намаз,
Ахыр даьмде ийманынъ
Я Алла этсин йолдас.
Мен айтаман туврасын,
Акыйкат коьнъилим ырас*.
Берсин тоьзим бизлерге,
Кудайым оьзи кысы-яз».

VII

Туьстик кулап* тенъизге,
Тузлы сув – ишип болмас.
Темирхан-Шора каладынъ
Тавы онынъ дикий²⁰ тас.
Эссе ел, коьшсе булыт,
Тирелип тавдан оьте алмас.
Булактан аккан сувы
Кеше куьндиз токталмас.
Якын келдим Шорага,

Тамаша коьрдим бираз.
Казармасын салыпты
Ший балшыктан ясап тас²¹,
Ябынмага йок затынь,
Не тоьсек, ястык болмас.
Коьрип сосы куьнлерди,
Бент* эткенмен косаваз*.
Не коьргеним айтайым,
Аьлиме алып дудар*.
Аьр екшемби* Шорада
Курылды уьйкен базар.
Мышыгыз, караногай,
Кумык, шеркеш, тавлылар,
Балагын туьрип, яланъаяк
Келер катын, курткалар,
Эшшекке куржын артып,
Артыннан оьзи айдар.
Кими суьги, каймагын,
Кими шоьрек* сатарлар.
Тизилисип олтырды
Йыйылып тавлы кызлар.
Лаьпекей* манълайында,
Коьзлери кумарласар,
Тогай кас, найза кирпич,
Ак бугагы салынар,
Шыгартып тулымшагын*²²,
Кара зуьлпи* оралар.
Коьрдим Шора базарда –
Не аьжейип кызлар бар!
«Сабыр этип, ногой улан,
Токташы», – деди кызлар.
Токтадым сонда бираз,
Соьйледим, ашна*-дослар.
«Ногой улан, айып этпе,
Айтайым сизге хабар.
Эситемен аьр ерде,
Я той болса бастанар* –
Кожа Аштархан элиннен
Келген ногой улан бар.
Мен де шыктым уьйимнен,
Душ эттим сизге, дослар.
Коьрип сени базарда,
Ашык болдым ынтызар*,
Кел, косылып суьр давран*,
Оьзинь болсань вападар*».
«Тавлы кызлар, тынълашы,
Бир айтаяк арзым* бар.
Мен де орыс колында,

Басымда бу савда* бар». «Кайгырма, ногай улан, Болсын Алла медеткаър*. Кетемен деп, алгасап, Кожа Аштарханда не бар? Калсанъ бизим авылда, Болайым сага тувра яр». «Валла, нешик калайым, Ашнагуъл* досым кызлар? Кожа Аштархан элинде Тувган-тукуым, анам бар. Алып кагыт колыма, Язайым салам-хатлар, Озим явап берермен, Етисип келсе хабар». Мен бу соьзди айткан сонъ, Айланып токтадылар, Соьйлесип сол экеви, Болды ашык ынтызар*. Деди: «Ногай уланы, Конак болып бизге бар. Излеп тавып, сорасып, Йыяйым сизге кызлар. Ойнап, куьлип олтырсак, Болар бизге бастанар*». «Баралмайман бу кеше, Валла, энди куллыгым бар! Озинъизге маьлим* ди – Бардыр баста савдалар*. Арзы аьлим тынъланъыз, Айтайым тавлы кызлар. Арзы аьлим тынънанъыз, Айтайым тавлы кызлар, Шешип барын соьйлейим, Сиз де меннен бийхабар*, Кетейим деп Аштархан, Болган коьнъилим ынтызар*, Канатым йок ушпага, Юрегим от тек²³ январ. Кайтайым деп, юртыма, Аьлиден бар уьмийдим*». Эситкен сонъ бу соьзди, Айырылып калды кызлар: «Салам айт, кайт юртынъа, Кагыт язып хабар бер. Сизнинъ тилегинъизге Еткерсин ялгыз яббар*».

VIII

Ян анам, оыз алимди
Сойлейим энди бираз,
Язып хатлар йиберсем,
Окытып тынълап, кулак ас.
Биле алмай хабарынъды
Эш те дертим таркамас,
Кожа Аштархан элинде,
Йок мага кавым-кардаш.
Тураман ят эллерде,
Болды коьнъилим мараз,
Ян анам, оыз алинъди
Баян* этсенъ кылыпаш*.
Эситпеге соьзинъди
Озим ашык илтимас*,
Кеше-куьндиз дертинънен,
Ковзден ясым тыйылмас.
Не этейим, ялгыз басым
Кайгыдан азат* болмас.
Анам, не дир оыз алинъ?
Болдыма уьстинъ яланъаш,
Ишпеге йоктыр шайынъ
Яде сенинъ карнынъ аш?
Барын айтып булардынъ
Дестан эттим мен бираз.

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Арзы: арзы алим – объяснение моего положения.
- ² Каьмен – искажённое название аула казанских татар Каменный Яр (ныне в Черноярском районе Астраханской области).
- ³ Карттозан – ногайское название аула казанских татар Курченко (ныне в Наримановском районе Астраханской области).
- ⁴ Тиек – название населённой ногайцами слободы в дореволюционной Астрахани.
- ⁵ Аьлиме – *здесь*: в руки; огузское «аьл» – рука.
- ⁶ Багрым – печень; здесь вместо «бавыр» (*кытч.*) – «багыр» (*огуз.*); в восточной поэзии печень – тот же символ, что и сердце.
- ⁷ Мырза – *здесь*: господин (вежливое обращение).
- ⁸ Савдада – исправлено, в рукописи «суьвада».
- ⁹ Шайда – автор имеет в виду себя.
- ¹⁰ Келеш – аул юртовских ногайцев (ныне с. Килинчи Приволжского района Астраханской области).
- ¹¹ Соьленкели – житель смешанного ногайско-татарского аула Солянка (ныне в Наримановском районе Астраханской области).
- ¹² Бестобьбеден – из смешанного ногайско-татарского аула Биштюбинка (ныне в Наримановском районе Астраханской области).
- ¹³ Каргалык – аул юртовских ногайцев (ныне с. Каргали Приволжского района Астраханской области).
- ¹⁴ Казы авылы – второе название бывшего аула юртовских ногайцев Мошаик (ныне в черте г. Астрахани).
- ¹⁵ Акмешит – название квартала (маьлле~махалле). В песне «Ййравлар» указан как место проживания Сыдыкбая аьл-Хайдара.
- ¹⁶ Сарт маьлле – квартал в старой Астрахани, населённый выходцами из Средней Азии – сартами (*см. Словарь*).

¹⁷ Ыылагаш – близко по значению к «йылап».

¹⁸ Айырылгаш – близко по значению к «айырылганнан сонъ» и «айырылып».

¹⁹ Йибергеш – близко по значению к «йибергеннен сонъ» и «йиберип».

²⁰ Дикий – дикий (русск.).

²¹ Тас – в астраханских диалектах ногайского языка, кроме камня, обозначает также кирпич.

²² Тулымшак – исправлено, в рукописи «кулымшак».

²³ Тек – устаревший послелог, соответствующий аффиксу «-тай»; «от тек ~ оттай» – как огонь.

Кондырав¹

Печатается по тексту, опубликованному в латинографическом сборнике «Авыл поэзиясы, яде Ногай эл аьдебияты» / Сост. А.-Х. Джанибеков. Махач-Кала: Даггиз, 1935 г.

Бу йыр Хожатай авылынынъ йыравы Абдулкадыр Бекбав улынынъ авызынан 1916 йыл 18 сентябрьде язып алынды.

«Айт!» десенъиз, айтайым!
Эй, йоралар*, кулак ас!
Авылы Кондыравда
Кыдырганман мен бираз.
Тагрийфин* Ишак-байдынъ
Этсин каьрип шайда* яс.
Этти уьйкен суьннет-той,
Йыйып барын калдырмай.
Казак-кайрым атраптан*
Бар ишинде аралас.
Кондырав-Тувлыгадан²
Шакырган бирев калмай.
Мен де барып етистим.
Йыйылып, бары олтыргаш³;
Казы, карта, куймыш, ял,
Япыраklar туврагаш⁴;
Толтырып салды табакка –
Не аьжейип таьтли ас!
Аькелип шын аякты,
Куйды кымыз элши яс.
Уьлестирди бир тегиз⁵,
Картын-ясын калдырмай.
Булардынъ коьрип завкын,
Бент* айледим* хошаваз*
Сол куьни коьрген исти
Соьйледим сизге хуллас*.
Гездим⁶ атраф* -эллерде
Мен де озим кыс эм яз.

Кондырав Ишак-байдынъ
Тойына келдим бир яс.

Сонъ Мавышай кышкырды:
– Аькел мунда сандык ас!

Кимине бийке кийит,
Кимине шуга япкаш,
Кимине берди аракшын –
Озьине якын болгаш⁷.

Йыйылып каьрип-касарлар
Бир муьйисте олтыргаш,
Турып кетти Темираьли,
Арты-алдына карамас.
Аяк басып илгери,
Сабыр этип турды бираз.
Айтты сонда Темираьли:
– Бизди аьдемге санамас!

Ялан байлар йыйылып,
Ярлыларды танымас!
Тийисли эди бизлерге
Берсе явлык шатыраш⁸!

Баасын оьзим айтсам,
Бес шайдан* артык болмас.
Сыйласа каьрип-касарды,
Пайдасын айтып болмас.
Атагы яман байлардынъ
Тилим тагрийф* эте алмас.
Кайтып кеттим сол куьни
Аксамнан ясы болмас.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Кондырав – ногайское название с. Тулугановка (в настоящее время в Володарском районе Астраханской области).

² Тувлыгадан – здесь использовано второе ногайское название с. Тулугановка – «Тувлыга», послужившее основой официальному названию.

³ Олтыргаш – близко по значению к «олтырганнан сонъ» и «олтырып».

⁴ Туврагаш – близко по значению к «тувраганнан сонъ» и «туврап».

⁵ Тегиз – диалектная форма слова «тегис» – ровный, ровно; *здесь*: поровну.

⁶ Гездим – устаревшая книжная форма слова «кездим» – бродил.

⁷ Болгаш – близко по значению к «болганнан сонъ» и «болып».

⁸ Шатыраш – *здесь*: клетчатый, в клетку.

Кемешилик йыры

Бу йыр Краснояр районынынъ Хожатай авылынынъ карагаш йыравы Абдулкадыр Бекбав улынынъ авызыннан 1917-нши йылда сентябрьдинъ 25-де язып алынды.

Дуйсемби куьн шыкпага
Атланып бастым аяк.
Деди бизге кожайын:
«Кетпенъиз, аьр бир саяк!»
Авызландым¹ алмага
Энди сизге йол аяк.
Истемедим* уйимде:
«Болмасын, – дедим, – кабак².
Юр, барайык трактир –
Ол бизге яхшы атак».
Буйырды плавайга³:
«Келсин, – деп, – аяк-табак».
Шынъ шереке*, наьлбеклер*,
Секери суьттей ап-ак,
Шети керпишли патнос⁴,
Шагылысып, берди шапак*.
Пар-парыннан⁵ буьтелке⁶,
Ябыстырган залбарак*.
Бири таза урым* дыр,
Бири баьлсен болашак⁷.
Оьз колым ман куяйым,
Хош, энди мен калаяк.
Уьш саьаьттей сол ерде,
Эгленип, калдым анжак*.
Уьш саьаьттей сол ерде
Бир уьш йигит олтырган,
Ишимизде экевимиз,
Кене уьшке толтырган.
Бийимеге ясларга,
Келсин деп, энди арган⁸,
Абай улы Курманали
Карыс кагып йырлаган,
Тагырып этип, со ерде
Бу йырларды шыгарган.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Авызландым – *здесь*: высказал намерение.

² Кабак – кабак (*русск.*).

³ Плавайга – половой (тракторный слуга, официант).

⁴ Патнос – поднос.

⁵ Пар-парыннан – парами, попарно.

⁶ Буьтелке – бутылка.

⁷ Болашак – диалектное произношение слова «болаяк».

⁸ Орган – музыкальный инструмент – орган (*примеч. А.-Х. Джанибекова*).

Аллаберди Курмангазы улы
(XIX оьм., Аштархан)

Герман согысы

1916 йылда карагаи окутувшысы Кобымаьмбет Ийгимаьмбет улынынъ теңтериннен алынды.

Аьсселеми аьлейким,
Аманма, молла шырагым?!
Кайбирисин айтайым, –
Кан ишинде турагым.
Кайгылы куьнде хатынъды,
Окып, коьнъилим суьйинди,
Билдиндинъ хатка язып,
«Аман» дейип¹ уьйимде.
Эситкен сонъ шат болып,
Шештим кайгы туьйинди.
Аман кайтар куьн болса,
Еткерермен сыйынъды;
Мактавынъды йыр мынан,
Коьтерермен йыйында.
Агалар, бир куьн элиме,
Сагынып, саклай² яздым хат;
Паьленше, паьлен* улы деп,
Колым мынан койдым ат.
Саргайып салдатлыкта,
Юремиз аьрне* саламат³.
Яв-яракты* асынып,
Кийдим кийим кат-кабат.
Алып мылтык колыма,
Кайтадан болдым салдат.
Айкасып яв ман аралас,
Коьрдим туьрли аьлемет.
Каьрип анам, тилей коьр, –
Аьлим муьшкыл* бийгаят*.
Алла аьмири* булай ша –
Биз патшадынъ кулымыз,
Тириликте⁴ арманышлы
Йьрак* кеткен йолымыз.
Болса савлык, кайтармыз,
Тилекши болып турынынъыз;

Оьтип кетсенъ дуныядан,
Бизге разы болынъыз.
Аьли турган еримиз
Санок⁵ деген калада;
Ийт пен куска ем болып,
Калмагай эдик далада.
Ойланып сизди кайгырып,
Калмады такат мажалым*;
Йок тыр шара такдирге*;
Еткен болса аьжелим.
Хатка яздым биринши
Кудай коскан алалым,
Бара турсын хатым ман
Тириликте хабарым.
Аьжел еткен еринде
Ваьсиет* язган тумарым*;
Эш бир дарман йок шыпа*;
Сондай-сондай аьллерим.
Саргайткан бетимизди
Барган йолдынъ йырагы;
Хатка яздым сагынып,
Эй, паьрзентим*, шырагым;
Кабыл болып тилегинъ,
Баьлки* ашылар бу багынъ*.
Тирилей етим шувласып,
Калдынъыз меннен айырылып.
Тербия, карав сизде йок,
Турасыз кимге мойрылып?
Кайгы ман, каьрип анам,
Ятырсынъма шобъирилип?
Бар мекен бизге кайтар куьн,
Тувган элге кайрылып?
Бир азырак козгайым,
Коьтерип коьнъил кошлыкка;
Бу дуныяда яшадык,
Анадан тувып язлыкта⁶.
Коьнер каьрип хайран эр
Исси, сувык, ашлыкка;
Анадан тувып наьсипсиз,
Оьткердик оьмир бослыкка.
Коьргеним меним айлак коьп,
Эситерсиз, асыкпа.
Ахырысы хайыр болгай,
Дуныя туры козгалып;
Коьринмейди ер юзи,
Кызыл канга булганып.
Коьп азамат⁷ ян берди,
Авлана* ятып энъренип*;
Ата-ана, катын, баласын,

Бир коьре алмай зарланып;
Суьйингей махшар* куьнинде,
Кызыл юзи нурланып.
Коьрген сонъ мундай аьллерди,
Йыр шыгардым ойланып.
Кобби кетип дуныядынъ,
Тарайып, дослар, йыл калды,
Карамай ярлы-байына,
Болмаган салдат ким калды?
Шашылып бар дуныясы,
Биревдинъ йыйган мал калды;
Уяда ялгыз биревдинъ
Аргында сансыз ян калды.
Бу ялганда тагы да
Эрден катын тул калды,
Кобзининъ карасындай
Биревден етим ул калды.
Коймайды экен коьп кайгы,
Ишки дертим коьзгалды;
Манълайдан сыйпап обстирген
Набристие* кыз калды;
Азгана куьн дуныяда
Юрген бизим ыз калды.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Дейип – устаревшая форма слова «деп».

² Саклай – исправлено, в рукописи «саксай».

³ Саламат – в рукописи «саьлемет».

⁴ Тирилик – *здесь*: жизнь.

⁵ Санок – небольшой городок в Австро-Венгерской империи, ныне на территории Польши.

⁶ Язлыкта – исправлено, в рукописи «яслыкта».

⁷ Азамат – *здесь*: простой человек, обычный гражданин.

Негмат Айбат улы

(XIX оьм. сонъы – XX оьм. басы, Аштархан)

Герман согысы

1916 йылда карагаш окытувышысы Кобьмаьмбет Ийгимаьмбет улынынъ тептериннен алынды.

Аьввел Алла аьмири*
Экинши патша исине,
Ятканы хайран* бебенънинъ
Таргыл шекпен¹ ишинде.
Яткан яктан авнамай,
Янбасыма ер батып,

Ойланып куьни-туьни,
Кьокиректе шер катып.
Кьорген исти мен яздым,
Кардашларга тыньлатып;
Корлык кьорди хайран бас,
Шыдамас кавым-кардаш.
Бурынгы тень-досларым
Эндигиси болды бос,
Язып хатка мен салдым
Йырласын деп тень бир дос.
Эрискен бизим патша:
«Герман бизге не этер?» – деп;
Салмайсыз кагыт, кардашлар,
Йойтылып бизди кетер деп.
Коршаласа² Кудайым,
Айланып кайтып келермиз;
Кьорген-билген аьллерди
Айтып йыр ман оьтермиз.
Аьввел Алла адамды
Топырактан яраткан;
Аьмири* куьшли падийша,
Кийгизип баска картузын³,
Каьзийроьгин⁴ кадаткан;
Мезгилинде шакырып,
Айтып соьзин тыньлаткан;
Берип колга мылтыкты,
Белге сумка байлаткан;
Таргыл шепкен шыйратып,
Мойнынъа кыя ораткан⁵;
Каьрип шайда^{*6} бебенъиз,
Айтып йыр ман тыньлаткан.
Патшадан аьмир* келип,
Йыйды бизди калага;
Калды бизден бу дуныя
Катын мынан балага.
Йылай калды артыда
Сексенге келген карт ата,
Шынты расын айтаман,
Бу соьзимде йок хата*.
Кайткай эдик аман-сав,
Тийип сизден патийхат⁷.
Йыйылып калмай биз бардык
Аштархан деген калага;
Минип пойыз⁸ ишине,
Кеттик шыгып далага.
Кеткен сонъ шыгып йолга,
Толып яткан кьоп вакзал,
Аралап вакзал ишинде,

Кайнаган куьпте⁹ сувы бар.
Калмай туьсип салдатлар,
Ювырысып сув алар;
Орыс-олак коьп экен, –
Бермей шерет конькалар¹⁰.
Шыккан сонъ йолга, эй, дослар,
Коьрдик сондай нуждалар.

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Шекпен – имеется в виду солдатская шинель.
² Коршаласа – исправлено, в рукописи «корсаласа».
³ Каргуз – *здесь*: фуражка.
⁴ Каьзийроьк – козырек.
⁵ Ораткан – солдаты царской армии в теплое время скатывали шинель в рулон, и носили ее, перекинув через плечо и связав свободные концы.
⁶ Шайда – автор имеет в виду себя самого.
⁷ Патийхат (Файтийха) – 1. название первой суры Корана, а также содержащей её мусульманской молитвы (дуа); 2. благословение.
⁸ Пойыз – поезд.
⁹ Куьп – куб; так называлось имевшееся на вокзалах специальное устройство, служившее для кипячения воды для нужд пассажиров.
¹⁰ Конькалар – *здесь*: возмущаются.

Баймырза Манап улы
(1888–1918 йыллар, Дагыстан)

Бремен¹

*Бу йыр 1928 йылдынъ 18 июнинде Аьжимолла Ногман улынынъ авызыннан
язып алынды.*

Алдынгысы бизим де
Караногай халкымыз –
Эдилде болган элимиз,
Ат юздирген коьлимиз.
Анъкыганда ярылып,
Канып шыккан малымыз;
Калган бизим ол ерде,
Отка яккан талымыз.
Кырымда болган ханымыз,
Кыдыра коьшип яйлаган
Аван* болган халкымыз.
Беставсарай* калада,
Биз² Аракта* болганмыз.
Салдатына патшадынъ,
Йылда кырк минъ кап берип,
Кап тасыган картлардынъ

Суьвретин патша коьрип,
Мактав оннан алганмыз.
Маьшийн* йоллар шыккан сонъ,
Малга ясак салганмыз,
Караногай авыл деп,
Биз бу ерде калганмыз.
Караногай мектеби
Кансаралдынъ³ ишинде,
Басымыз бизим язылып,
Байла[н]ган койдай болганмыз.
Арактан бизим агайлар
Ушпу* ерге келипти,
Ярдам этип ясак пан
Салдатына патшадынъ,
Уьким* барын билипти.
Бизим сондай картларга
Бек ыразы болыпты,
1722 саьнеде*
Кап ясақты алыпты,
Аьскерине акша деп,
Бас язув йыл алыпты.
Баслап, мектеп орыны –
Экинши ушастке⁴ деп,
Бу кансарал болыпты.
Караногай халкынынъ
Малы, басы язылып,
Кансаралга толыпты.
Караногай бизим халк
Ясақты баслап этке[н]ли,
Ярдамшы бизим ногайдынъ
Патшадынъ карсы алдына кетке[н]ли,
Айландыра тон кийип,
Аяклары яв юрип, бек тийип,
Шыбырткысын суьйретип,
Шынты [ы]лавын* тиркев минен уьйретип,
Уьйин, элин ваз* кешип,
Йигит болып куьн кешип,
Куьн туьбинде ас ишип,
Куллыкты ногай этке[н]ли,
Патшадынъ сав бол этке[н]ли
Асыл Караногайга
Юз сексен йыл болыпты.
Анъласанъыз, агалар,
Биз билуьвде солайды,
Арак* яйлап, Терк кыслап,
Оьгиз майдан коьтертип,
Оннан келген ногаймыз.
Тынъласанъыз, булайды:

Алдыңгы межа йырак ты,
Йылдан-йылга йылысып,
Бермен* карап кулайды.
Белгиди билген агалар:
«Ахыры хайыр болсын», – деп,
Анълаганлар йылайды.
Аър заманда шоқынып,
Береек басын тике деп,
Бизди каъвир* кыстайды.
Бурынгы бизим атайлар
Кыдыра коъшип яйлаган,
Кымызга бие байлаган,
Гылавасын⁵, кадысын,
Кырда турып сыйлаган.
Кыйынлыгын ногайдынъ
Бас аьдемлер ойлаган.
Куънаъли болган кисиди
Куъпшек пинен кыйнаган,
Бар⁶ куънаъсин кутарып,
Оны мынан кыйнаган.
Бременнинъ куънинде
Бизим ердинъ кыбласы,
Микаълаъйiske⁷ тусында*
Аъжигелди Олшав деп,
Аркадынъ муъйисинде
Белгилидир тоъбеси.
Уъскуъбединъ уыйкен сув–
Шынты ердинъ сув басы;
Куънбатар арт муъйиси –
Кубарна[т]⁸ деген кызыл –
Кыста малдынъ куъбеси.
Куъми савлай биздики.
Алабугаты* деген берен
Мамайдынъ тувган ери эди,
Оътегилдинъ басыннан
Тенъизге барып киреди,
Батагады ягалап,
Тарамавдынъ бойы ман
Гуържи* карап шыгады.
Каргалыкка караган
Яманнынъ бойы яга ды,
Актарекли, Яйынбас –
Анда карап шыгады.
Аълиги ердинъ межасы –
Кара куйыдынъ манълайы,
Белдегиси – Бестоъбе,
Куънбатары – Губарнат⁹.
Куъмидинъ алды бойы,

Куьнтувары – Оьтекоьл¹⁰,
Яга мынан кыблады,
Язар эдим мен йырга.
Межады тартып алсанъ,
Доьрт муьйиске белги этип,
Картонга¹¹ казак салсанъ,
«Сав бол» деп те айтармыз.
Биз айткандай сен болсанъ,
Бизим ногой бек суьер –
Бир азгана кенъ болсанъ.
Баймырза Манап улы –
Бу йырларды шыгардым,
Мунь* тогыз юз он эки –
Муьшел кыстынь иши эди.
Коьн этиги сылтырап,
Керван неше юргени
Керидеги ясларга
Билдирейим мен муны.
Петир¹² патша найыбы*
Ол хаьзрет* Микаьлаьй,
Левашовтынъ¹³ тусы эди.
Кагьт келип окьлды –
Караногай халкынынъ
Кап ясагы береген¹⁴
Калырга энди усайды.
Онынъ йолы юрилген, –
Йолдассыздан болмаган.
Караногай бизим халк
Маьшийн* минен кемединъ
Керек ерин коьреек,
Керек болган еринде
Харьж* болып киреек.
Каты шойын йол шыккан –
Маьшийн деген ол берен.
Маьшийн йоллар шыккан сонъ,
Микаьлаьйский тусында
Каптынъ йолы калды деп,
Кап орнына эндиги
Акша керек болды деп,
Харьж болса аьскерге –
Артык коьмек со[л] дыр деп,
Аьскер уьшин ясалган
Ушбу шойын йол ды деп,
Сорпалыгы аьскердинъ
Караногай малы деп,
Мал мынан яшав этпек,
Бизим ногой эл ди деп,
Мал ясагын халкымыз

Макыл сонда коьрипти
Аьскерге¹⁵ шыкканша
Темир басы тек оьзи.
Хаьзрет* бизим патшадынъ¹⁶
Буйырган бизге соьзи:
Туюелерден бир сом* ды,
Тувар мынан йылкыдан –
Бириннен эки абасы*,
Увак малдан бир шайды –
Бизде¹⁷ ясак юрипти.
Арактан* келип атайлар:
«Ахыр мекан сосы!» – деп,
Ушпу* ерде турыпты.
Керсаковтынъ тусында*,
Минъ сегиз юз сексен уьш –
Мешин* йылдынъ кысында,
Кыйынлы каьрип ногайдынъ
Йыйын этип ишинде,
Октябрьдинъ куьнинде,
«Береексиз казак, – деп, –
Калмады куьнлер узак», – деп
Гылаvasы келип тилепти.
Макыл коьрмей халкымыз,
Калмай бары йылапты,
Кайтарып ол аькимди,
Тоек йорыкка салыпты:
«Салдат, казак беруьвлик –
Бизим динге хылап* ты!»
Хаьзрет* бизим патшадынъ
Ваьдесининъ* барлыгын:
«Аьдемниннен алмам», – деп,
Аьвелде эткен буйрыгын
Агалар аян¹⁸ билдирди.
Ваьдесин* язып ишине
Аьризе* минен тилепти.
Хаьзреттен ваьде* бар –
Алмаякка казакты.
Айвандай караногайга
Казак болув кайдан ды?
Карлы тавдан узак ты!
Бу дуныя яман зат,
Оттан исси, кызык ты.
Кырк минъ капты тасыган,
Кийими савлай сасыган,
Аркаларын бийт тесип,
Аьжибийдайдынъ оьзеги –
Соны мынан касыган.
Каты разы патшамыз

Караногай халкына.
 Караногай эркин деп,
 Каьвирдинь* бир табыны*
 Кара каздай юлкына.
 Койса ярай ногайды
 Уьйренген эски хулкына*.
 Халкымыз савлай разы
 Хаьзрет* патша Петирдинь
 Аьвелги эткен сулхына*.
 Калемсиз язув язылмас,
 Хан берисли патшадынь
 Ваьдеси* эш бурылмас,
 Асылы бар кисидинь
 Арканы бирден уьзилмес.

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Бремен – А.-Х. Джанибеков переведил название поэмы как «Временник» (см. примеч. А.-Х. Джанибекова к песне «Варшав йыры»).
- ² Биз – исправлено, в рукописи «бир».
- ³ Кансарал – «канцелярия»; имеется в виду ставка Терекли-Мектеб.
- ⁴ Ушастке – «участок».
- ⁵ Гылава – «голова» (в данном случае волостной голова).
- ⁶ Бар – исправлено, в рукописи «баьр».
- ⁷ Микаьлаййиске – «Николаевский»; Микаьлаййиске тусында – во время правления Николая II.
- ⁸ Кубарнат – название местности.
- ⁹ Губарнат – см. примечание 8.
- ¹⁰ Оьтекоьл – то же, что «Оьтегил».
- ¹¹ Картон – *здесь*: «кордон».
- ¹² Петир – Пётр I.
- ¹³ Левашовтынь – исправлено, в рукописи «Лафашовдынь» (имеется в виду генерал В.Я. Левашов).
- ¹⁴ Береген – близко по значению к «беретаган».
- ¹⁵ Аьскерге – исправлено, в рукописи «аьскерие».
- ¹⁶ Патша – исправлено, в рукописи «батша».
- ¹⁷ Бизде – исправлено, в рукописи «бизге».
- ¹⁸ Аян – ясно; исправлено, в рукописи «айын».

Каьмис¹

Бу йыр 1927 йылдынъ 14 июлинде Аьжисмолла Ногман улынынъ авызыннан язып алынды.

Минь тогыз юз сегиз саьнеде*
 Председатель каьмисши,
 Ыхтыяр* болып патшадан,
 Ахыр сонъгы каьмис деп,
 Бизим элге келипти.
 Бизим элден доьрт аьдем,
 Поверне² деп сайланып,
 Депутатлар болыпты.
 Дурыс шыгыр соьзлери,
 Аькимлер* бизим аьдемге

Бек ыразы болыпты.
Кобаншы мынан туьркпеннинъ
Ялган шыгыр соьзлери,
Яман бетлев алыпты.
Яным болгыр Мамытка
Калмай мактав салыпты.
Повернединъ аьввели*
Белгили тилев Шаьмбил.
Даьветли* Аьжбаба –
Эдигедей белгили,
Эскиден калган ага –
Мамай кимик акыллы.
Пар³ келер Абдулман сага –
Копти коьрген карысыз*.
Экинъиз бирдей ага:
Эл уьшин куллык эттинъиз,
Эл кыйынын куьттинъиз.
Энди сизди мактамак –
Борыштай болды мага.
Кокеней деген агады
Коктере алмай тувганы,
Копти билген киси эди.
Аьжи минен Абдулман –
Кокеней мен уьш эди;
Копти коьрген яслайын
Оракшыев пен доьрт эди.
Сосы бизим ногайда
Оза шапкан маьрт* эди.
Кобаншы мынан туьркпеннинъ,
Каьмисшилер алдында,
Казнашы* Мамыт агадынъ
Айткан соьзи оларга
Ат коьтермес дерт эди.
Алты куьпке белгили,
Айтсам мактав келисер,
Агалыгы туьз эди.
Оракшыев белгили –
Яслай даны яйылган,
Отызында олтырып,
Агалыкка сайланган.
Айтувдынъ алдын бермеген,
Бу дуньяга энге[н]ли
Аз ислерди коьрмеген.
Айтувына келгенде,
Аькимлерге* каскарып*,
Бир иркуьвсиз* соьйлеген.
Шешен* тувган эр эди,
Аньлапты закон йорыгын.
Айткан соьзин аькимлер

Оннынъ макыл коьреди.
 Аькимлердинъ соьзине,
 Сорамай ша кисиден,
 Оьзи явап береди.
 Алты юртка белгили
 Эл языгын ойлаган,
 Белине семсер* байлаган
 Белгили Мамыт-ага деп,
 Найман куьби сайлаган.
 Маракайдынъ бойында,
 Язлай коьшип, яйлаган,
 Яслай элди бийлеген
 Хан яралы эр эди.
 Каьмистеги аьдемлер,
 Кабыл болып кол басып,
 Бестоьбе⁴ мен, яным-ай,
 Матагыздан⁵ сырт карап,
 Аллагыл⁶ ашы такырдан*,
 Нурмаьмбет мешитиннен,
 Бираз куьнтувар бурып,
 Губернатка⁷ барады.
 Сыпырганнан⁸ сырт карап,
 Куьнтувары Куьйдек пош.
 Сосы айтылган он исми*
 Межа юрген ер эди,
 Манап улы яс йырав
 Бир толгайым дер эди.
 Межа* ясар белги уьшин,
 Меннен сонъгы уьлги уьшин
 Шувлатайым йыр этип,
 Мезгилимде мен муны.
 Мен айтайым, агалар, –
 Акыл акылдан зыяда*.
 Агалар, бир ойланъыз –
 Бар мекен йырдынъ мини?
 Юреги аттай мараган*
 Йыравдынъ болар куьни,
 Юртты озган ат кимик
 Йигитлер – элдинъ сыны!

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Каьмис – «комиссия».

² Поверне – «поверенный».

³ Пар – *здесь*: пара.

⁴ Бестоьбе – название местности.

⁵ Матагыз – название местности.

⁶ Аллагыл – название местности.

⁷ Губернат – название местности.

⁸ Сыпырган – название местности.

Тогыз ага

Бу йыр 1928 йылдың 17 июниде Караногай районында Касым-йырав Эсмаьбет улының авызыннан алынды.

I

Акылы бар да тили йок –
Ань канатын тарайды;
Агаларды коьргенде,
Асыл йырав марайды;
Агалардың сайламын
Йырав толгап карайды.
Толгаган тогыз аьдемди
Праздник тойга бармага,
Той куьн анда турмага,
Патшага аьруьв коьринис бермеге.
Айтувшыдан сорасань,
Мен билуьвде олардың
Кайсы да бек ярайды.
Городской¹ халкынынь
Приговорын сорайды,
Сорамак онынь борышы –
Закон болса, ярайды.
Городской халкыннан
Иш этпейди сорамай,
Кагытка калем тийгизбес,
Законына карамай.
Катели* болса бир киси,
Ол аькимге* ярамай;
Яман оннан кутылмас,
Басына кардай борамай;
Басына тиймес кисидинь,
Аягын колын орамай.
Баймырза Манап улы
Бу йырларды шыгарды,
Басына келген ой уьшин
Патшадынь уллы праздник –
Уьйкен шатлык той уьшин,
Сосылай да толгадым
Той болган сонь сый уьшин.
Сенеси* 1913 ти
Февраль айдынь 21² ди,
Коьринис пен алгыска
Халк бараяк аьр ерге,
Агзамнынь* уьйине.
Айтайым десте* шувлатып,
Хаьзрет* патша тойына.

II

Каърип элдинъ атасы –
Картайган Шаъмбил агады,
Кайкаламас биревден,
Союзин мыклай кагады.
Етпистен озган ясы
Бу сенединъ* тусында.
Общество ногайдынъ,
Сосы мезгил ишинде,
Абдырахманов деп,
Аькимлерди багады*,
«Агаман» деп, сен болып,
Ишимди ногай ягады.
Якка шерет келгенде,
Басын кери кагады,
Бай давлетли* агадынъ
Соъзи керти* шыгады.
Кайкалаган соъзде карув йок,
Акылы артык агай,
Маслагатка бирев йок.
Баягылай юрмеге
Картайган янда³ карув йок,
Хан ялалы агады
Алдына салып аьр иске,
Аклап союзин турув йок.
Ат туягын тай басып,
Андай болып сай болып,
Шаъмбилден сонъ бирев йок.
Сырт тарапка* белгили
Шаъмбилдей ага болаяк,
Оьмири оьтип кеткенше.
Андай болып элине,
Онынъ йолын куваяк,
Адасаяк нешевге
Онълап акыл береек,
Сексенге ясы келгенше
Сендей ага болаяк.
Болыр мекен бир маяк,
Белгили Шаъмбил агадай,
Элде болар эр саяк*
Эндигиси сеннен сонъ.
Айра элимизде Шаъмбил йок.
Сансыз авыр ис келсе,
Эл мойнына куыш келсе,
Куыширгенип ойласа,
Элден яхшы сайласа,
Адаганда акыл табаган,
Айдаалай* карсы явга шабаган,

Арсландай душпанның
Ян ерине кабаган,
Ягына атлай тебеген,
Сексенге келип сен оьлсенъ,
Сен деп атынъ коймага,
Элдинъ коьзи тоймага,
Эш те бизде Шаьмбил йок!
Хан ялалы сен Шаьмбил,
Халкты ыразы этипсинъ,
Алты муьшел ясынънан⁴
Арман* да оьтип кетипсинъ,
Сексенге тамам етипсинъ.
Сен калтырап билипсинъ
Каьрип элдинъ кайгысын,
Картайганша куьтипсинъ
Калган сага бираз куьн.
Кадирип⁵ берсин ийман деп,
Халкынъ уьшин сен бугуьн,
Сексенге келсем аткамын,
Сендей шебер агасын,
Сагып алыр усайды
Бизим элдинъ ягасы.
Картайсанъ да сен, ага,
Кайсысыннан шеккиге,
Авыр келген деп, ага.
Атка минип юрмеге
Аьр бир затынъ йоьн, ага.
Явдынъ атын яр, ага.
Ягадан шыккан сонъ⁶, ага,
Ердинъ шетин сен бил, [ага].
Етибине⁷ бир кона.
Хан ялалы сен ага,
Халкынъа-ай сен карагай.
Сеннен боьген эр болса,
Кутыгынъда куйма алтын бар болса.
Элимизде бир ага,
Эм болгансынъ сен оьзинъ
Неше яман ярага.
Ялгыз оьзинъ артыксынъ,
Неше ярдан дарага.
Ястан элде колайсынъ,
Кол тийгизши корага.
Сосы бизим ногайга,
Куьнтувары, кыбласы*,
Белгили тувыл межасы*.
Межа мискин* ногайдынъ
Сен кыйынлы аьжиси,
Акылынъ коьп ти, ойлашы,

Бажараяк кисиди
Бас курыкка сайлашы.
Бай давьлетли* сен ага,
Малынъды салып ярыкта,
Котанынънынъ авызын
Колынъ мынан байлашы.
Хан ялалы сен, Шаьмбил,
Хан ялалы патшадынъ
Праздник тойга бара бил –
Бармага керек кайсы увыл.
Кадалып суал* сораса,
Кадалып карыс тураяк,
Кайтарып явап береек.
Каьрип элдинъ кайгысын
Кайратланып та бир коьреек.
Хан ялалы бирев йок,
Сексенге келген сен тувыл.
Картайсанъ да барсана,
Халкынъ ушин юрсене,
Хан ялалы патшадынъ
Праздник уйкен тойында
Барып давьрен* суьрсене.
Сол йыйынга кирсене,
Карт басынъды яс этип,
Карсы алдында турсана.
Каьрип халктынъ тойы ды,
Емис берген бавы ды,
Ерден аккан сув[ы] ды.
Ак сакалынъ ер ярып,
Алтынлы суьврет⁸ салынган
Куьмисли бийда* колга алып,
Коьп акшадан янынъа
Тумай этип йолга алып,
Барганларга бас болып,
Барган ерде эс болып,
Патшалардынъ алдында
Ак шалманъды куйылтып,
Абрайлы⁹ турсана.
Картлыгынънан сен буьгуьн
Калувга кабыл* сен болсанъ,
Каьрип эгер болмасанъ,
Коьп ногайдынъ ишиннен
Азгана адам бараяк.
Бармага сонда тийисли
Кайсылар да бараяк.
«Караногай халкы!» – деп,
Кайсы да бизге караяк.
Белгилидир, йоекке аяк
Кабылдан хабар сораяк.

«Картайдым» – деп, эринсень,
Халк ийгиси[н] сен сайлап,
Карт акыл ман бир ойлап,
Бараякка сен озинъ
Маслагатынъ* берсене.

III

Караногай халкынынъ
Шаьмбилден сонъгы сайламы –
Доьрт те куьптинъ¹⁰ казысы*,
Аьлемди* озган ала аяк,
Айдап келип даьвлетли*,
Алты юртка белгили.
Аьлим болган себепли
Шаьмбилден артык болаяк;
Сьозге шешен*, керти* аьлим,
Белгили кады* – Танъатар –
Адам келмес ога пар¹¹.
Адавылда, кыйында,
Арка келсе бизге нар,
Кажымайды биревден,
Касында аьзир явабы.
Кайпысындай* зейини*,
Илмиси мен паьйими* –
Экевиси бирге барабар*.

IV

Терк куьбининъ агасы,
Агалык куьткен ясы,
Камболат улы Танъатар –
Караногай халкынынъ
Народный гылавасы.
Кьоп заманнан бермеген*
Элининъ манълай басы.
Байдаьвлет пен агадынъ
Шатлык пан оьткен ясы.
Колында алтын юзиги,
Алмаздан онынъ касы*.
Адамлардынъ сайламы,
Аькимнинъ суьер досы.
Яхшыды ким де суьер,
Яраган онынъ аьр неси.

V

Старшина Темболат –
Найман куьптинъ агасы;
Баба Туькли Шашлы Аьзиз –
Курайыштынъ кув басы;
Эдиге мен Мамай ды –
Эскидеги бабасы;

Янъысын сизге айтайым –
Аксуек асыл тазасы –
Баълмаъмбет бийдинъ баласы.
Байлар Сибир йиберген
Кожа-Аьхмет ол мырзадынъ иниси.
Конадилдей* аксуек –
Асыл мырза тазасы.
Караногай халкынынъ
Эр Темболат мырзасы,
Кьотере алса бу ногайдынъ коьбиси,
Гуьл¹²-алмас*, гуьл-шешеги –
Кефает* асыл киназ*!
Сар* Мамайдынъ таркында*,
Сары Максым арайына,
Утылган Мамай шалкувда,
Патшалардынъ язылып,
Бар болса ярай таркында.

VI

Оракшыев ол Мамыт –
Караногай халкына
Казнашы ол обзи.
Кадалдырар мык кимик,
Кайсы ерде соьйлесе,
Суьектен оьтер соьзи.
Аькимлерди коьп коьрген,
Агадынъ яслай коьзи,
Яхшылыктыр ойлавы.
Яманнан саламат ол обзи,
Сав кисидинъ шырайы,
Мылкылдай майдай юзи.
Агалардынъ сайламы,
Асына салган тузы.

VII

Старшина Саьрсемби –
Минъ куьбининъ¹³ агасы.
Ярлашы ды яшавы,
Уьйкен йолдынъ ягасы,
Коьлдинъ сары когасы*,
Коьрсенъ, коьз кайыяк¹⁴.
Инилери¹⁵ бар бек туьзуьв –
Айырылмай юреди.
Агынлы сувдай бериси,
Батыр сынлы юриси,
Байлыгы да болаяк.
Аьлиги аьдемнинъ тириси,
Сайламага буьгуьнде
Агалардынъ бириси.

VIII

Муталлаптынъ бийиши
Козьсиз батыр куьсим ди,
Кобп билеген¹⁶ акыллы,
Собйлемеге шешен* ди,
Сувдан терен кая ды.
Кайкалап бир соьйлесе,
Созин суьйсенъ тояды.
«Собйлеймен!» деп, нешевлер,
Алдын айтып соьзининъ,
Кедегесин¹⁷ йояды.
Келисеек элге солай киси ди,
Уваклык пан уйыспай,
Кобгтералмай кояды.
Кобплигиннен бизим элдинъ не пайда?
Келисеек аруьв сынлы аьдемлер!

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Городской – представитель власти.
² 21(февраль) – в этот день отмечалось 300-летие царского дома Романовых.
³ Янда – исправлено, в рукописи «анда».
⁴ Алты муьшел ясынънан – прожил больше 72 лет (т.е. больше шести двенадцатигодичных циклов восточного летосчисления).
⁵ Кадирим – *здесь*: Аллах.
⁶ Сонъ, ага – исправлено, в рукописи «сунага».
⁷ Етибине – так в рукописи.
⁸ Суьврет – исправлено, в рукописи «саьврет».
⁹ Абрайлы – исправлено, в рукописи «абрайли».
¹⁰ Куьптинъ – караногайцы делятся на четыре крупных родоплеменных объединения – куьп (куб).
¹¹ Пар – *русск.* «пара».
¹² Гуьл – исправлено, в рукописи «куьл».
¹³ Куьбининъ – исправлено, в рукописи «куьбининъ».
¹⁴ Кайыаяк – так в рукописи.
¹⁵ Инилери – исправлено, в рукописи эта строка находится в несоответствующем контексту месте (в VII части пятая строка сверху).
¹⁶ Билеген – близко по значению к «билетаган».
¹⁷ Кедегесин – *здесь*: конец, окончание.

Шатьемир¹

1928 йылдынъ 17 июнинде Караногай районьнда Касым-йырав Эсмаьмбет улынынъ авызыннан язык алынды.

I

Алдынгысы мен озим
Ат басындай эр эдим,
Агаларга мен бу куьн
Атшы бола юри эдим,
Яман мынан яхшыды
Яслай озим коьре эдим,

Кобп ясыма келмедим,
Кобпти коьрген эр эдим.
Бузылаяк ислерге:
«Булай болшы», – дер эдим.
Бу сенелер* болганда,
Бу ясыма келгенде,
Шаьтемирдей агадынъ
Шабарынынъ юзи эдим,
Шаншарынынъ ушы эдим.
Авылым ша Ас меним,
Асылым бир де куьби аьдем,
Авызыма келгенин
Мен айтарман эби мен.
Аллах уьшин айтканга
Агалыгы йокпа онынъ
Аьр бир туьрли кеби мен.
Авыры мынан енъилди
Анълап болар ол оьзи
Акылынынъ коьби мен.
Айтайым десе, шувлатып,
Бек еткерип эби мен.

II

Ярболды улы Шаьтемир
Ети увылдынъ ишинде
Ети акыллы эр эди.
Етиспеген аьдемге
Еткерип акыл береди.
Хан ялалы, бий сынлы²,
Калай суьйсе кеседи
Шарты мынан тоьреди.
Тувган деген кисидинъ
Баьрин оьзден биледи,
Оьзи деген аьдемнинъ
Тилегенин береди.
Ат коьтермес ис тувса,
Аьдем билмес соьз келсе:
«Аганъыз мен коьрермен!» – дер эди.
Ас-Субыра йыравдынъ
Айтканындай бар эди.
Айткан соьзи сол куьнде
Ерге туьспей юреди,
Ебелер* сынлы ат минип,
Дуныяда сол оьзи
Тувга[н]лы давран* суьреди.

III

Ярболды улы Шаьтемир,
Яйратып элге данынъды,

Шувлатып йырдай тураман;
Мынънынъ басы агады
Мен калдырмам сырадан.
Артык тувыл агадан
Буьгуьн уьшин бир аьдем,
Оьз алдына шыкпаган,
Мен де солай бириннен.
Айтайым аьли шувлатып,
Аьр бир затын онынъ да:
Алты куьпке яр этип,
Ат егеди эр ага;
Алийреннен³ пар⁴ этип,
Айтканынъдай этеди;
Душпанды кувса егеди,
Акыrsa⁵ юзин кара этип.

IV

Ярболды улы Шайтемир,
Бозактынъ * алды – боз тоьслев,
Берекетли ийги ер.
Яланъаштан яшаган,
Аракы-балы, казы ял,
Ерине битер куба тал,
Йыяйым деп ойламас.
Дуныяда оьзи мал,
Шыктажысы осал,
Шаар⁶ кимик яшамас.
Кайда йолын алады?
Ханлар кимик яшайды,
Хан ялалы, бий сынлы.
Эситемен – агадынъ
Аьр кылыгы бу куьнде
Атасына усайды.

V

Усаганы тувылма,
Старшина Шайтемир,
Мазаллыдыр тутымы,
Миллионщик бай кимик
Аьр не иси баскады.
Агадынъ уьйи – той кимик,
Аьр бир иси санагат*.
Асыл оьзден сой кимик –
Осал ерден ойламас.
«Ага» деп оны айтар –
Ханлар кимик ол оьзи!
Кайта коьрмес соьзиннен.
Конадил болса кутылмас
Агамыздынъ колыннан.

Хан кутылмас агадынъ
Кайпысынынъ юзиннен.
Кайырылып ол оъзи,
Айдаалай атылса,
Аьдем юрмес ызыннан.
Аьдем оьлер неше истен,
Ол кутарган юзиннен.
Онълайды Кудай куллыгын
Ниетининъ туьзиннен.
Айтпаса да белгили –
Эл велиий* коьреди,
Эдигедей белгили
Элге заьйир*⁷ эр эди.
Элдинъ язык ислерин
Яман тувыл коьреди,
Ярлы мынан мискинге*
Янтавды коьп береди.
«Тувган киси оьлеек,
Дунья – бес куьн», – дер эди;
«Дунья бизден калар» – деп,
Казакта ханлай юреди.

VI

Агамыз бизим Шаьтемир,
Аьр не келер аьлиннен⁸,
Аьдем билмес уьсесип*
Агадынъ найза белиннен.
Кезеги* онынъ бар турып,
Кери калмас йолыннан;
Оза билмес бир аьдем,
Онъы тувыл, – сонъыннан;
Дережеси артык ты
Дуньядынъ малыннан.
Алалмайды нешевлер
Акшаларын пуш* этип.
Аьр термеге бир юрип,
Аягына куьш этип,
Болалмайды бирев де
Мундай болып ис этип.
Ис иеси эл каьрип
Этеринде танълайды,
Элди коьрген аьдемлер,
Ким яхшыдыр, анълайды.
Уьш ортада минъ⁹ улы
Шаьтемирге бу куьнде
Бир кисилей тынълайды.
Куллыгына бу куьнде
Ким болса да, юреди,
Тень-досынынъ куллыгын

Тегиси мен коьреди.
Тулпар болса, аямас,
Берим-алым тутымга
Бек мазаллы эр эди.
Ыхтыярлык озинде агадынъ –
Калай суьйсе юреди.

VII

Старшина Шаьтемир,
Муталлаптынъ бийиши,
Бек амалсыз иниси,
Кайгы мынан шатлыкты
Калмай бирге киеген¹⁰,
Карсыласкан душпанга
Кайын оклай тиеген¹¹.
Маслагатшы иниси
Балыктан азат* болган
Пайгамбардынъ Юниси¹².
Баска ниет ойламас –
Биревине¹³ бир иси,
Мен коьргенде бирге эди
Экевининъ юриси.
Эдиге мен Мамайлай –
Элимиздинъ тириси.
Экиеси бар яна,
«Агам» – дейип¹⁴, бек сыйлар.
Экие ерине оны
Амал барма сыйламай?
Асыл да элдинъ кадысы,
Алты элге белгили,
Яйылган онынъ даны*.
Старшина Шаьтемир,
Муталлаптынъ бийиши,
Санлы¹⁵ куьнде сарайы,
Манълайында орайы*,
Явга киер куьбеси*,
Яллы сувда кемеси,
Ярдырып элде юргенде
Тулпар сынлы ебеси*.

VIII

Анда йырав толгайды.
Амзатхан ман Таймасхан –
Агадынъ аьвелги сыйлы катыныннан
Артык тувган аьвлети.
Бабасыннан бермеген*
Бардыр онынъ даьвлети*.
Белгили уьйкен уьй дир,
Берекетли ожагы,

Бес атадан бермеген
Эсигиннен олардынъ
Ас таймаган уй эди.
Старшина Шаътемир,
Камзат мынан Таймасы –
Алшагырдай эки увыл.
Атланып барса тойга олар,
Тон ийгисин киеди,
Ат ийгисин минеди,
Агалар мынан юреди.
Алапасы колына
Артык болып тиеди,
Оларды коьрген душпаннынъ
Иши-буйири куьеди.
Ага дыр бизим Шаътемир,
Алты куьпке белгили,
Ногай толган элинде
Токтамыс хандай ага эди.

IX

Анда йырав толгайды.
Алийрен аьруьв атты коьрейик.
Айдынъ он доьрт куьнинде
Юсып алдында келши озып,
Орта йолга сен туьсип,
Озып келсенъ, ярайды.
Орыс аттай кебинъ бар,
Кулакларынь яйылтып,
Кутыртып сени мактарман,
Озып келсенъ йойылып,
Сав[ы]рынъ* сары тоьбедей,
Куьпшек ти кара санынь,
Коьп ергеше кетеек
Озып та келсенъ данынъ*.
Кайнамасын, ай, айван,
Казандай кара канынь,
Шапканда сабыр болсын
Мен каьриптинъ озь яны[м].
Баганадай бар экен,
Басып шабар аягынъ,
Баскан еринъ табадай,
Баска экен туягынъ,
Бас битиминъ бир туьрли,
Манълайынъ сенинь каска,
Ногай йылкы сен тувыл –
Индизинъ сенинь баска.
Омыравынъ шелектей,
Шувыршынынъ билектей,

Яравыньша етип ти,
Ярастырган оклавдай,
Ялынъ бар аьли сенинъ
Куьлтеленген йибектей,
Биткен этинъ бары май.
Йырав мынан юйриктинъ
Аьзети дир болса той,
Аьрувь этип коьрсетер
Аьр не затты артык бой.
Бойынъа да соьз де йок:
Мойнынъ узын ок кимик,
Кабагынъ мынан касынъ
Дуньяда йок кимик,
Суьбек кустынъ канаты,
Ушсанъ, келерсинъ озып.
Телезейди юрегинъ,
Табанынъ отлай кызып;
Тавда шавып уьйренген
Табанынъ тасты бузып;
Даянмайды кара ер –
Туягынъ мынан тозып;
Турысынъ сенинъ баска –
Туюелей мойнынъ созылып;
Дуваларынъ салпырап,
Шавып келши сен буьгуьн.

Х

Ойлап, десте¹⁶ мен язып,
Онда йырав толгайды.
Камзатхан ман Таймасхан –
Агадынъ эки увьлы аькелген
Арпа-сулы ашатып,
Арнавытка* усатып,
Алиййрен атты яратып,
Ас-Субра йыравга
Уьшисин де каратып,
Ойлап, десте* ол йырлар,
Бир-бирине маратып.
Озып келши сен бугуьн,
Орта йол ман боратып.
Озсанъ, мактав аларсынъ
Сосы тойда ногайдан:
«Ким ди экен?» – деп, соратып.
Кокькоьней тойда сен оздынъ,
Кокь атларды кор этип.
Ысмайылдан сени алган
Шаьтемир Ярболдыев,
Оьзге аьдемге бергизбей,

Дослык мынан зор этип.
Шаьтемир иень – ага,
Саларман мактав сага,
Йыйында, Орысуьйдинь* бойында,
Озып келсень, мактаяк.
Йыравдынъ бар ойында,
Йыр деген бизде аьзир,
Бос турады койында.
Йырав мынан ю[й]риктинъ
Индизи бар сойында.
Йыравдынъ айтканы болды –
Юйрик ат озып келди,
Гылава Камболатов
Танъатардынъ тойында.

XI

Алийренге бу куьнде
Атшабар* Юсып минеди.
Озаягы ол айваннынъ белгили –
Ойнайды да куьледи.
Озаягын ол ерде
Асыл йырав биледи.
«Айтшы бираз десте!» – деп,
Аьжимбет мага тиледи.
Атлар кетти ярыска,
Ылгап йоргып тоьбеге.
Онда йырав минеди,
Минип атка карайды.
Алдында бирев келеди,
Аргымактай ол айван,
Авызын тартса марайды.
«Алдындагы нешик?» – деп,
Ага бизден сорайды.
«Алийрен – каска тулпар!» – деп,
Онда йырав йорайды.
Авызы каты тулпардынъ,
Кыска туьйип тизгинин
Билегине анавда
Бизим Юсып орайды.
Белгили йийрен аттынъ
Табанынынъ балшыгы,
Ынанмасанъ карашы,
Тас явгандай борайды.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Шаьтемир – Шатемир Ярболдыев (Шаьтемир Ярболды улы) – один из караногайских старшин (ага); умер в 1918 году в 55-летнем возрасте (*примеч. А.-Х. Джанибекова*).

² Сынлы – исправлено, в рукописи «суллы».

³ Алийреннен – кличка коня; исправлено, в рукописи «ал-ереннен».

- ⁴ Пар – от русского «пара».
⁵ Акырса – исправлено, в рукописи «акырда».
⁶ Шаар – разговорная форма слова «шахар» – город.
⁷ Заыйр – исправлено, в рукописи «заьэр».
⁸ Аьлиннен – исправлено, в рукописи «элиннен».
⁹ Минь – одно из четырех крупных родоплеменных объединений караногайцев – куьп (*куб*).
¹⁰ Киеген – близко по значению к «киетаган».
¹¹ Тиеген – близко по значению к «тиетаган».
¹² Юниси – исправлено, в рукописи «йюьниси».
¹³ Биревине – исходя из контекста, должно быть «экевининь».
¹⁴ Дейип – устаревшая форма слова «деп».
¹⁵ Санлы – исправлено, в рукописи «саллы».
¹⁶ Десте – исправлено, в рукописи «дестен».

Аьжимолла Ногман улы
(1887–1930 йыллар, Курган-аьжи авыл, Дагыстан)

Яйлак

*1928 йылдынъ 8 июнинде Касым-йырав Эсмаьмбет улынынъ авызыннан
 язылды.*

I

«Айт!» десенъиз, айттайым,
 Келди йырав йырларга,
 Той таркатып бу кеше,
 Айттайым сосы йырым.
 Йыр йырлаган йыравдынъ
 Аьжимолла исими,
 Биревди бирев куьнлемек –
 Каьрип халктынъ кесими.

II

Той – Таьнъридинъ казнасы,
 Шатлыктынъ уьйкен басы.
 Отыз бесте йыравдынъ
 Акыйкат шынты ясы.
 Эситкени хыйлы бар,
 Коьрген де болыр басы.
 Алды йырав кагытын,
 Тагрыпын йырдынъ созбага,
 Эситкенин, коьргенин
 Ушпы* йырга язбага.

III

Яс заманда йыр йырлап,
 Таркаттык хыйлы тойды.
 Айтпага йырав баслады,
 Коьнъилине келген ойды.
 Коьнъилиндегин йыр этип,
 Шыгарып дестан язады,
 Садды*¹ халктынъ басына

[Патша, байлар каза ды.]²
Ушасткединъ аькими:
«Йогарыдан буйрык» – деп³...
Он алтыда кыз болып,
Он сегизге эр келмей,
Неке йок деп язады⁴.
Халктынъ коьби тынъламай,
Приговорды бузады.
Байдынъ улы он ясар,
Калынлыгы⁵ – он ети,
Эки шаьйит* аькелип,
Юритеди куллыгын.
Байдынъ уьйкен ниети,
Акшасына таянып⁶...
Акынлар⁷ тувра-кыя алмай,
Яс киевден аянып⁸...

IV

Сосы айтканым – насыкат,
Эски соьздинъ узаны⁹.
Белгили Караногайдынъ
Берекетли казаны:
Улагы мынан козысы,
Ыслап сойган шетиннен
Карбыз-кавын бакшасы.
Байлардынъ коьнъилин обьстирген –
Микаьлаьйдинъ акшасы.
Ол акшады кестирген
Патшамыздынъ саьнети*,
Ба[а]лы болган ол куьнде
Микаьлаьйдинъ маьнети.
Романов патшадынъ
Акшасы баа, заты ушшыз.
Маьнетине – бакша шай,
Ярым маьнет куьрпели ун.
Янувар да бек берер –
Кыс тамаган*¹⁰ язлык юн.
Туькенде бар коьп кумаш,
Туьрли бояк туьси мен,
Шувлатканмыз дуьняды¹¹
Романов патшадынъ
Акшасынынъ куьши мен.

V

Акылсыз бизим ногай –
Ол акшадынъ тусында*
Алтын-куьмис йыймады,
Сакламага кыйын деп,
Бес маьнети бар болса,
Шавып барып мал алып,

Кисесине сыймады,
Алла берген коьп даьвлет*
Малына коьзи тоймады.
Аьлиги койдай тоьллеген
Ол заманнынъ биеси,
Урган болар ногойды
Кувыста калып коьгерген
Коьп оьтпектинъ куьеси*.

VI

Акыйкаттыр бу соьзим,
Тынълаганда бал кимик,
Романов патшадынъ
Законынынъ тусында*
Болган барма, ийгилер,
Доьрт туьлиги сай¹² болып,
Караногай эл кимик?
Байлар минер йоргады,
Кубырсыган* ел кимик,
Яз яйлавы Куьми эди,
Йылгыны* орам тал кимик.
Кызыл ийзен, боз ювсан,
Ер саврысы* бар мекен
Эрмели-Буйрат* шоьл кимик?
Яйлагы туьсип эсине
Козгалады йьравдынъ
Коькиректе коясы*.
Коьклик пен тенъ эди
Татырга биткен мыясы*,
Ягасына битеди
Ялман* мынан япырак.
Калган бизден ол яйлак,
Мал оьстирген топырак.

VII

Ол яйлактынъ акыннан
Айтайым бираз дестан,
Йьрдан сизге билине¹³...
Селтен* минен бугы* ойнар
Синъирден аккан коьлине.
Балавызлы кетендей
Балшык юкпас ериннен.
Кубылыма даьриедей
Биткен оты бары оьзден.
Бетегели-Арка*, Боз-Тоьслев* –
Ялманы* айры тизден,
Тоьменинде торгай от,
Ягасында бузы бар,
Ашысыннан* алмага
Ашувтастай тузы бар.

Ак туе шовккен Бодыган*,
Аьзелден* бери айтылып,
Атайлардынъ соьзи бар.

VIII

Ол заманнынъ кыссасын*,
Айтайым бир-бир таман¹⁴:
Парагатлык тыныш яшав,
Юреги яхшы, халкы аван*.
Айдаадай сусы бар
Уьйинъе келсе бир дуван*,
Аягынъ-колынъ калтырап,
Ем бересинъ атына;
Карсылык кылып амал йок
Аьмир* эткен затына.
Император ол патша,
Уьстелинде олтырып,
Куьлли* халкка бир кимик
Тынълатады аьмирин;
Ат дарман салып куьйдирер
Яманлыктынъ тамырын.

IX

Йырав йырын йырляяк
Йыйылыскан тенъи мен.
Тогай толган коьп халкым
Бир ебирсиз саклаган
Аьпелемол патшадынъ
Нысабынынъ кенъине:
Туьрмеси* бек, аькими сак,
Яманнынъ келмес эбине;
Шаьриети, законы
Тенъселместемир казыктай.
Тайдырыр мекен Яраткан*,
Уьстимизден азапты.

X

«Айт!» десенъиз, айтайым –
Кыйынлык коьрген сегиз йыл,
Сегиз йылдынъ ийсабы –
Аьр йылында – бир вылас –
Якты халктынъ мессебин*
Кувырылып шашкан тарыдай.
Кутарылды малымыз –
Уьштен бири калмады;
Таввесилди элимиз;
Балык-бака бийледи,
Сув ягасын ийирип,
Асав* туткан коьлимиз;
Тулан* битип, тув болып,
Тувысып калды еримиз.

XI

Мал дегенде вапа* йок,
Мисли* колдынъ кири экен,
Патшадынъ тактан туьсуьви
Аьлеметтинъ бири экен.
Туьрли-туьрли вылас бар –
Авызын ашкан боьри экен.
Койга келсе бир боьри
Кыймай кетпес тамагын.
Шавып келсе бир атлы,
«Не зат экен сосы?» – деп,
Салпырайды кабагынъ.

XII

Йырав тойда йырламак,
Аьзелден* калган аьдет ти,
Он тогызга шыкканда
Большевик пен дав этти.
Кыбыладан келип каьдет¹⁵ –
Ак байраклы коьк атлы,
Донской, кобан казагы,
Йылкыды савлай аькетип,
Булардынъ берген азабы.

XIII

Йырма саьне* язында
Сактыян боьркли, сум коьркли
Келди бизге базарга,
Тептери бар колында
Халктынъ малын язарга.
Ушастка этип бир ерде
Алады малдынъ ийсабын,
«Разверске малдан» – деп,
Якты халктынъ мессебин*.

XIV

Акыйкаттыр бу соьзим,
Аьр саьнеде* болган ис,
Йырма бир саьнеде,
Зелюьн¹⁶ келип куйылып,
Халкымызга болды куьш.
Сорав-суал* онда йок,
Юрип келип олтырып,
Коьп аьдемлер болды пуш*.
Ахыры хайыр болмады –
Олардынъ кыйсык ниети.
Ол саьнединъ* ишинде
Кырда калды табылмай
Коьп аьдемнинъ мейити*.

XV

Мен белгили йыравман,
Яслай даным* яйылган.
Йырма эки саьнеде*,
Марттынъ сегиз куьнинде
Бизге кобан ойылган.
Ялтыраган* ясындай,
Яс мырзадай тоьрелер,
Аллалап¹⁷ азан салаган¹⁸,
Ак мешитке суьенген
Аьлим, абыз, карылар*¹⁹
Аргы авылдынъ бойында
Бир куьнаьсиз, яман куьн,
Касап койдай сойылган.

XVI

Айткан сайын бу йырды
Аьр бувыным босайды.
Олжа болган каьвирге*
Оьз кардашым Аьжиакай.
Ян ювыгым Досай ды.
Ян ювыгым ол Досай
Асыл ата баласы,
Яраган бора* сыпатлы.
Яслай кеткен дели* эди
Авылдасым Баймаьмбет.
Он эки сейит* бириси
Жаьнибек улы Аьли эди.
Бирлеп айтып олтырсам,
Олжа болган каьвирге*
Бирев тувыл – он эки.
Бу айтканым йыр тувыл,
Мунъшылык соьз меники.
Айырылысып даьвлеттен*,
Йыйылысып ямагат,
Маслагат кылып*, ойландык.
Парагат кылып* мейитти*,
Алпыс алты казан уьй
Аьриси кетип аьр якка,
Бир термеден пайландык.
Эл ишине келген сонъ,
Коьмек этип дос, кардаш,
Шуькир болсын Кудайга,
Аьли бираз яйландык.

XVII

Йыр деген де бир оьнер,
Коьптен калган аьдет ти.
Халктынъ малын кутарган

Зелюнь минен кадет ти.
Дуныя – тентек тегершик –
Кезер сабаат айланып,
Ак кагыты колында –
Олтыры йырав ойланып.
Шыкты Левин отряд
Йок этпеге зельюнди.
Советтен аьскер сайланып,
Ол хабарды эситип,
Зелюнь кашып тас болды.
Боьрккен койдай пайланып,
Кайтарды халктынъ термесин,
Кашар йолын ойланып.
Кашар йолын кувьрар
Олардынъ минген юйриги,
Танавыннан шыгарар
Тегин эттинъ куйрыгы[н].
Тегин куйрык тек болмас,
Тегенеги бар болар,
Бир юмалык оьмиринъ,
Ярылганша тойып кет,
Энди муннан сонъратын,
Сорпага коьзинъ заьр болар.

XVIII

Анда йырав айтады:
– Аьли туьсер эсинъе
Бизге эткен исинъиз!
Ногайдынъ тегин куйрыгы –
Камадыма* тисинъиз?
Катыран* куйган кутыктай
Катып калды басынъыз.
Калай этти ызында,
Катнасып юрген сизи мен
Эсболган атлы досынъыз?

XIX

Анда Эсболган айтады:
– Кайнаганман бироз куьн,
Каьрип янды корсалап²⁰,
Тувра келген зельюнди
Туврам-туврам эткенмен,
Тувраган эттей паршалап*,
Аьввелинде, амалсыз,
Буйрыгына коьнгенмиз,
Бизге савры келген куьн,
Табылган ерде зельюнди
Яйдаклап* ыслап мингенмиз.

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Садды – исправлено, в рукописи «салды».
- ² [Патша, байлар каза ды] – в рукописи эта строка отсутствует, однако, она имеется в опубликованных текстах поэмы.
- ³ «Йогарыдан буйрык» – деп... – в рукописи отсутствует следующая строка.
- ⁴ Язады – исправлено, в рукописи «казады».
- ⁵ Калынлыгы – *здесь*: невеста.
- ⁶ Акшасына таянып – в рукописи отсутствует следующая строка.
- ⁷ Акын – *здесь*: член шариатского суда (от *перс.* «ахунд»).
- ⁸ Аянып – в рукописи отсутствует следующая строка.
- ⁹ Узаны – арабское «вазан» – в основе.
- ¹⁰ Тамаган – исправлено, в рукописи «тамагын».
- ¹¹ Дуныяды – исправлено, в рукописи «дуныяда».
- ¹² Сай – выражение «доьрт туьлиги сай» означает изобилие, благополучие.
- ¹³ Йьрдан сизге билине... – в рукописи отсутствует следующая строка.
- ¹⁴ Таман (тамам) – *здесь*: точь-в-точь; в точности.
- ¹⁵ Каьдет – «кадеты».
- ¹⁶ Зелоьн – зелёные.
- ¹⁷ Аллалап – многократно произнося «Алла».
- ¹⁸ Салаган – близко по значению к «салатаган».
- ¹⁹ Карылар – исправлено, в рукописи «каралар».
- ²⁰ Корсалап – то же, что «коршалап».

Октябрь йыры

Аьжимолла Ногман улыннан 1927 йылдынъ 10 августында язып алынды.

I

Ак кагытын колга алып,
Туьсти йьрав ойына,
Йьр шыгарып йьрлайды
Октябрьдинъ тойына.
Якын келди байрам деп,
Халкымыз калмай суьйине,
Тапканшага безенип*,
Бар яхшысын кийине.
Йьйыляяк бизим халк
Караногай бойына.

II

«Айт!» десенъиз, айтайым!
Лайыклы* совет йьлыннан
Эркинлик болды бизге
Буржуйдынъ темир колыннан.
Байлар оьктем болады
Айдап юрген малыннан,
Ярлыды байга кул эткен
Микаьлайдинъ законы.
Залым мынан мазлумнынъ*
Аян* болды не экени.
Зулым иеси Микаьлай,

Кол ысласып байлар ман,
Дуныяда кейп этти.
Курылып ленинизм,
Залым мунан мазлумнынъ
Арасына уьким* этти,
Аьдиллигин коьрсетти
Ашып ердинъ юзине.
Гражданлык дав болып,
Оьктемлигин байлардынъ
Бир коьрсетти коьзине.

III

Алдынгысын айтайым:
Сосы бизим ногайдынъ,
Микаьлаьйдинъ тусында,
Оьктем эди байлары.
Аьр бирининъ алдында
Минънен оьткен койлары,
Магрийфеттинъ* пайы йок,–
Мал оьстирмек ойлары.
Оьгиз арба, терме уьй,–
Шоьлде коьшип яшайды,
Аьр уьш айда бир кыслав,–
Дувадакка усайды.

IV

Кызыл-Уьйшик*, Бестамак*,
Кырымнынъ алды Кыйгаш тав,
Аьйоьке ханнан бузылып
Эл Кобанга коныпты.
Куьздинъ ала басында,
Калмык ханы Аьйоьке
Дуьрбети* мен шонъьрдан*
Толы калмык йьйдырып,
Дав* этпеге келипти.
Казы-Тувган батыр эр,
Калмык пынан дав этип,
Элди эки боьлипти.
Сол саьнединъ* тусында*,
Сосы бизим атайлар
Аьркес тавга келипти.
Бассыз келген ногайга
Караногай деген ат
Сол заманнан калыпты.

V

Аьркес тавда бий шамхал*
Кара халкка куьш эткен,
Шыдап болмай бизим халк
Кызларга* коьшип кеткен.

Йолыгып Петир патша ман,
Брянский¹ тусунда
Яшав ушин сулх* эткен.
Сулхта аьввел язылган:
Аьр йылында кырк минъ кап –
Салдат ушин даьстепке²,
Дыйванхана* этпеге
Болсын бизге ыставке³.

VI

Кызлар-Кала, Орак кум,
Аьзелде* бизим атайлар
Арак* бойда яйлаган.
Оьрден келген коьп казак,
Терк* ягалап, юрт салып,
Бизди шоьлге айдаган.
Айван кимик яйылып,
Кыр авлакта калганмыз.
1908-инши⁴ саьнеде*
Топрагыннан патшадынъ
Бир миллион десетийн⁵
Межа этип алганмыз.
Хуьриетлик* шыкканша
Казак пынан мужыкка
Таптав болып келгенмиз.
Ярлыга яшав тар эткен
Микаьлаьйдинъ байлары,
Кутлы болсын советтинъ
Октябрь байрам айлары.

VII

Айтайым бир экиди –
Ноябрдинъ етиси –
Советский властынъ
Праздник уьйкен тойына.
Ярамайды бу закон
Микаьлаьйдинъ байына.
Аьпелем*, мактав этемиз
Владимир Лениннинъ
Слабот деп шыгарган
Савлыктагы ойына.
Барсын бизим мактавлар
Жалалиддин Коркмасов
Дагыстан оькимет бойына.
Жалалиддин Коркмасов
Дагыстанды бийлеген,
Оьзектеги⁶ съезде
Пақыр халктынъ акыннан
Коьп доклад соьйлеген.
Совет оькими шыккан сонъ,

Артта калган пақыр халк
Сайылады теньликке.
Халкымыз савлай разы
Владимир Лениннинъ,
Бизге берген кеньликке.
Ноябрдинъ етиси –
Советский власка
Он йыл тамам етискен
Праздник уйкен тойымыз.
Совет ушин яхшылык –
Юректеги ойымыз.
Шатлыктынъ аьввел басы
Май айында билинди.
Эскеремиз аьр ерде
Хуьриеттен* йол ашкан
Владимир Ленинди.

VIII

Владимир Лениннинъ
Портретин шыгарып
Ортамызга салайык,
Магрийфеттинъ* йолыннан
Бир-эки дерис алайык.
Тогыз юз он етиде
Зулмы* коьрген пақыр халк
Граждан деп язылды,
Капиталист пен офицердинъ
Планлары бузылды.
Кыйыннан тынышка шыкса,
Хакланады⁷ ызасы.
Мутылган ды бу куьнде
Капиталист пинен офицердинъ
Халкка салган казасы.

IX

Владимир Илиш
Ресейде бас болды,
Хуьриетлик* шыккан сонъ,
Зулмы* эткен аькимлер –
Бары кашып тас болды.
Бес термеге сыймаган,
Белдевиннен бедев* атлар таймаган
Белгили уйкен байлар да
Отав тувыл – кос болды.
Кыйналып тапкан малымыз,
Олжа болып душпанга,
Илмисизден пуш* болды.
Яшасын оькимет Дагыстан,
Ярлы мынан байына
Яйламага бу дунья
Аьвелгиден тыныш болды.

Х

1918-инши⁸ саънеде*
Гражданлык дав* болды,
Аьдемлердинъ коьбиси
Бир-бирине яв болды.
Яйылып кырда яшаган,
Оьз кыйынын ашаган
Сосы бизим ногайга
Ялгыз атлы паш* болды.
Яйылганы, кашканы –
Бары бизге кас болды.
Айланасы алты йылдынъ ишинде
Малын-басын текирар*,
Ийсап* этип, карасак,
Сосы бизим ногайдынъ
Кап яртысы тас болды.

ХІ

Караногай болга[н]лы,
Дувадактай яйылып,
Туьзге конган элимиз.
Ай ярымлап багувсыз
Ятар эди малымыз.
Аькимлерге белгили,
Бизим осал алимиз.
Хайыр ихсан* этпеге
Эркин эди колымыз.
Казан деген – берекет,
Кайсы ерде шыгарган
Караногай данымыз*,
Тузак болды душпанга
Нахактан* тоьккен канымыз.

ХІІ

«Айт!» десенъиз, айтайым,
Шыгарып дестан язып.
Микаьлаьйдинъ тусында
Оьктем болды аькимлер
Аьдиден яман озып.
Ярлыды коьзи коьрмейди,
Бай малына коьз кызып.
Байдынъ туьссе куллыгы,
Аькимлерге шабады.
Бай ман ярлы оьсессе*,
Иси шыгып ялганга,
Амалсыз пақыр ярлы
Бармакларын кабады.
Байдынъ малын увыслап,

Киселери толган сонъ,
Микаѡлаѡдинъ аькими
Законнарын ябады.

XIII

Решвет* мал мынан толган
Аькимлердинъ кисеси,
Аькимлердинъ тылмашы –
Кызыл бас ак сисеси.
Кызыл бас ак сисединъ,
Урып бузып пешетин⁹,
Бир стакан ютады;
Шегине бир зат айланса,
Дуньясын мутады.
Ишип кейпли болган сонъ:
«Ал, господин, муны», – деп,
Кисесиннен шыгарып,
Юз маьнетин тутады.
Айландырган аьр кимди
Акша коьзи кызылды,
Решветке алданып,
Романов падийшадынъ
Оькимиси бузылды.

XIV

Владимир Илиш
Ресейде басымыз,
Билим яйган халкына –
Ол дыр уьйкен досымыз.
Билимсизден бузылып,
Аьлек болган исимиз,
Магрийфетсиз* аьдемнен
Аьр биринъиз кашынъыз.
Билим минен пайланган
Дуньядынъ ислери,
Билим минен оьрленген
Патшалыктынъ куьшлери.
Билимсиз патша Микаѡлаѡ
Каранъада калдырды.
Ахырында, агайлар,
Исши-эгинши бас болып,
Ярлы халктынъ колыннан
Тар бугавын алдырды.

XV

Кыйын коьрди паьыр халк
Патшалардынъ колында.
Уьш юз йыл тамам яшап
Оьктем эди аькимлер,
Жаловнады¹⁰ коьп ашап,
Дуньяга сыймады.

Зулмысынынъ коьплиги,
Халктынъ кыйын коьрмеги,
Магрийфеттинъ йоклыгы.
Магрийфеттинъ йолына
Шыкпага бизди коймаган,
Дуньядынъ малына
Микаьлаьй эш тоймаган.
Аьр кимседен* калаяк
Бу дуньядынъ коьп малы,
Ябысынъыз билимге –
Ашылды миллет йолы!

XVI

Ашылган миллет йолын
Эсимизде саклармыз,
Карл Маркс, Лениннинъ
Миллет ушин шыгарган
Коьп кыйынын аklarмыз.
Ак кагытка кара хат –
Йырав дестан языпты.
Йырма биринши саьнеде*
Зелоьн келип куйылып,
Торгайлайын халкымыз
Доьрт те якка тозыпты.
Мал йыйнасанъ – бас ушин,
Дунья – давран* суьрмеге,
Эндигиси бу куьнде
Эркин болды юрмеге.

XVII

Йыр деген де бир оьнер
Коьптен калган аьдет ти.
Халктынъ малын кутарган
Зелоьн минен каьдет ти.
Каар тигип ол душпан
Бизди солай адатты,
Уьстимизде яв турып,
Яшавымыз тарайтты.
Куьрпели унды яманлап,
Сейинке¹¹ ашаган байлар да,
Мийшарийге* заьр болды.
Бизге каза келтирген,
Халкымыздынъ кап яртысын оьлтирген
Конарь¹² мынан Овчинников,
Ахырында, агайлар,
Ийттен яман хор болды.
Сосы айткан йырларым –
Бири ялган тувыл ды,
Йыр шыгарып йырлаган –
Аьжимолла увыл ды.

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Брянский – *здесь*: местность на востоке Ногайской степи в районе населённого пункта Брянск и мыса Брянская Коса, которая была предоставлена караногайцам для проживания Петром I.
- ² Даястепке – доставка.
- ³ Ыставке – ставка.
- ⁴ 1908-нши – исправлено, в рукописи «908».
- ⁵ Десетийн – десятина (1,09 га).
- ⁶ Оьзектеги – *здесь*: центральный.
- ⁷ Хакланады – *здесь*: вознаграждаются [мучения, страдания].
- ⁸ 1918-нши – исправлено, в рукописи «918».
- ⁹ Пешет – печать.
- ¹⁰ Жаловна – жалование.
- ¹¹ Сейинке – сеянка (просеянная мука без отрубей).
- ¹² Конарь – главарь банды зелёных.

Шобытлы*¹

Печатается по тексту, опубликованному в латинографическом сборнике «Авыл поэзиясы, яде Ногай эл аьдебияты» / Сост. А.-Х. Джанибеков. Махач-Кала: Даггиз, 1935.

1927 йылдынъ 9 июлинде Аьжिमолла Ногман улынынъ авызыннан язып алынды.

«Айт!» десенъиз, айтайым,
Шобытлыга биткен муна ды –
Язлык куьнде ййылып,
Коп авыллар конады.
Ойнай шыккан балалар
Бир-бирисин тоьбелер².
Энъгилди сылтавлап, пишелер
Шобытлыга йиберер.
Авылдагы эркеги
Пишелерин коьрмейди.
Онынъ уьшин тувылма,
Сувын эркин бермейди.
Пишелерден кеткен сув,
Ярын йырып, ор этти.
Ахырында Шобытлымды
Айлак яман хор этти.
Сувга наслык салганлар
Оьлгеншеге онъмасын;
Бу куьннен арман* карап,
Бир де авыл конмасын.
Эгер келсе сувынъ ерге,
Сабан мынан йыртгарман;
Эгер келсе пишелер,
Эскек пинен туьртермен.

Карга-кузгын уйилер³
Курыган коьлдинъ таранга⁴,
Оьпкелеймен мен бу йыл
Бу Эстувган яранга.
Пише тувыл, эркекке
Сувга шыкпак ярамай;
Ювык турып, Эстувган
Шобытлыга карамай.
Пишелердинъ ата пешеси
Эньгил минен кас болган.
Эньгилимнен йийренип,
Шобытлым кетип тас болган.

Шобытлы:

– Ишимдеги балыгым
Ашамага ярамай.
Приказчик болса, не болды?
Ювыгымда олтырып,
Катерсиз* сондай болгандай,
Оьзим сизге не эткенмен?
Эстувганга оьпкелеп,
Кес ортадан кеткенмен.

Йырав:

– Кеткен болсанъ, Шобытлым,
Сен еринъе кайтсана;
Эстувганга эткен оьпкенъди
Бизге келип айтсана.
Колыма казгыр алып,
Яньыдан тамак казайым;
Дувасына пива алып,
Оьпкенъизди язайым.

Шобытлы:

– Кеткенимнен кайтпам да,
Оьпкемди барып айтпам да.
Юрген ерим кына той,
Энди, Кыдыр, мени кой.

Кыдыр:

– Ягага конган коьп авыл
Тувар айдар камыска;
Бар сувынънан айырылып,
Яньы калдынъ намыска.
Уьстинъде ат ойнаттым,
Балшыгынънан аянмай.
Неге керек, кек* тутып,
Йыл ярымга даянмай?
Сувынъ сенинъ кетти деп,
Шетке барып йокладым.

Йыл ярымга даянмай,
Азганакай бокладынь.
Бир куьнинъде мен сенинь
Ишинънен балык авлаттым;
Бар сувынънан айырылган сонъ
Оъзим барып сувлаттым.
Кайкаламам, кажымам,
Тувра айтарман оъзинъе,
Ашувымды аларман,
Гарчис⁵ куйып коъзинъе.
Сеннен уьмит уьзгенде,
Уйде олтырып оздырдым;
Тувар айдап мен сенинь
Иш-бавырынъ эздирдим.
Ойратынънан сувынъ кеткен сонъ,
Шетинъди казып, ор эттим;
Ер-еринънен мал айдап,
Калай сени хор эттим!
Кышыган ерди кандырган –
Эки колдынъ бармак ты;
Сабетлиди⁶ кутырткан –
Оьрден аккан тармак ты.
Сувынъ бары да кеткени
Куьндиз тувыл, кешеме?
Болжалыма еткермей,
Кетуьв сага пешеме?
Балыкшылар салаган⁷,
Сыгып салган ав болган.
Самавай⁸, сенинь уьстинънен
Неше кере дав болган.
Ниетимди билместей,
Оъзим сизге неткенмен?
Кагыт алып, мен оъзим
Приставка кеткенмен.
Сол ниетим билмединъ –
Туькирейим бетинъе!
Балыгымды кутардынъ –
Камыс шыксын этинъе!
Ниетимди билместей,
Оъзим сизге неткенмен?
Аласамды шандырлап,
Кос-Тоьбеме⁹ кеткенмен.
Келсем, – туры Кос-Тоьбем, –
Мен коьргендей болган йок.
Камысы отка янып,
Туьби оьрге турыпты.
Кос-Тоьбеме карасам,
Булай эрси курыпты.
Эрген коьлди кыдырып,
Мен аксамга калганман;

Аласадынъ бавырын
 Ялав* мынан шалганман.
 Ялав тийген аласам
 Тулпар теким* басады;
 Қамыстан шыгып бир коян
 Йорык карап, кашады.
 Алдымда туры бир яв,
 Келсем, яв анъшы экен, –
 Коянымды урыпты.
 Шаншарыма¹⁰ карасам,
 Картлығын сонда билдирип,
 Ала-кула курыпты.
 Курыган коьлден ушаган¹¹
 Эдилден келген кув экен,
 Ала-кула болганы –
 Ямгырдан калган сув экен.
 Ямгырдан калган сувды ишип,
 Аласам сонда канады,
 Шаншарымды коьргенде,
 Юрегим яман янады.
 Аманмысынъ¹², савмысынъ¹³,
 Коьл уьйкени сен, Шаншар?!
 Ишинъ-бавырынъ эздирип,
 Балшыгынъды мал яншар.
 Органънан сувынъ кеткен сонъ
 Ылайынъ сенинъ койылсын.
 Балыгымды кутардынъ –
 Шаншар атынъ йойылсын!
 Яс куьнинъди мен коьрдим,
 Алдынъа аьдем баткысыз!
 Анъ таймаган уьйкен коьл,
 Картайып карувынъ кеткен сонъ,
 Курып калган шоьл болдынъ.
 Уьстинънен мал айдатып,
 Туваршыга хор болдынъ.

ПРИМЕЧАНИЯ

- ¹ Шобытлы – Караногай ериндеги бир йылга. Бир йылларда бу йылга курып калган, сол заманда бу йыр шыгарылган (*примеч. А.-Х. Джанибекова*).
- ² Тобелер – исправлено, в оригинальном тексте «теберер».
- ³ Уьйилер – исправлено, в оригинальном тексте «уьелер».
- ⁴ Таран – тарань (рыба).
- ⁵ Гарчис – горчица.
- ⁶ Сабетлиди – название озера (*примеч. А.-Х. Джанибекова*).
- ⁷ Салаган – близко по значению к «салатаган».
- ⁸ Самавай – название озера (*примеч. А.-Х. Джанибекова*).
- ⁹ Кос-Тобеме – название озера (*примеч. А.-Х. Джанибекова*).
- ¹⁰ Шаншарыма – название озера (*примеч. А.-Х. Джанибекова*).
- ¹¹ Ушаган – близко по значению к «ушатаган».
- ¹² Аманмысынъ – *то же, что* «амансынъма».
- ¹³ Савмысынъ – *то же, что* «савсынъма».

Паянды

Печатается по тексту, опубликованному в латинографическом сборнике «Авыл поэзиясы, яде Ногай эл аьдебияты» / Сост. А.-Х. Джанибеков. Махач-Кала: Даггиз, 1935. Другой вариант произведения многократно публиковался в различных сборниках под названиями «Йырав йыры», «Йырав кести», «Йырав кестиси».

Аьжимолла Ногман улынынъ авызыннан язып алынды.

I

Алданып дуныя исине,
Оьмиримиз зая эттик.
Шыгарып йырды, коьп язып,
Десте* тувыл, тай* эттик.
Тилегенге йыр берип,
Оьзимизге пай эттик,
Асылып ялган терекке,
Ахырымызды зая эттик.

II

Аьр заманда той болып,
Йырав да йырлап юрмейди.
Йырав деген, кадемсиз,
Ярык дуныя коьрмейди.
Эки коьзин тарс юмып,
Танъ атканша заьр кылып,
Дуныядынъ ялган куьни уьшин
Азыгын халктан сермейди.
Халк деген де – бир булыт –
Карап турып, бермейди.
Ялган дуныя бузылгыр,
Кып-кызылша бетинъди,
Ялыны тутып, писирер.
Яланъаш тувган анадан,
Аьр кимге бир даьм иширер.

III

Йырламасак, юрмесек,
Бирев де тегин бермейди.
«Айт!» дегенде, айтамыз,
Уьмит этип, ялган да;
Жанымыз бек суьеди
Элден бирзат алганда.
Элден алган акшага
Пишен минен ем алсак –
Аласамыз тояр деп;
Паянды ман явлыкты
Агалар бизге кояр деп.

Агалардынъ ишинде
Ак манълайым яркырап,
Кыздырма туткан кисидей
Тула бойым калтырап,
Кыйынлык пан йырлаймыз.
Каърип жанынъ кыйналса,
Жаны ашыган дос болмас,
Малынъ аман, бас туъвел* –
Бары бирдей хош болмас.

IV

Язувшыдынъ язганы
Калем минен хат болар;
Каъриплик туъссе басынъа,
Ап-ак бетинъ тат болар;
Аданасынъ-кардашынъ –
Бары сеннен ят болар.
Ярлы мынан ялгыздынъ
Жанына кыйын келгенде,
Япан*, майдан, кыр, шоьлде
Копь яманга мат* болар.

V

Ярлылык пан ялгызлык
Табиаттынъ колында,
Йырав деген буьлгеннинъ
Бар тапканы тилинде.
Кеше ятып ойланып,
Эртен турып йыр этер.
Бу заманда, тенълерим,
Бай нешеди хор этер.
Арттырып малын куьн-куьннен,
Нешевдинъ коьнъилин заьр этер.
Анъласанъыз, тенълерим,
Атанъ-ананъ йыр этер.
Агаларда акыл коьп,
Айтып петне* уйретер.
«Ал, куллыгынъ битти», – деп,
Сени ызыннан юритер.
Йиберип бир косшысын,
Оннан бир зат соратар.
Артык берсе бес маьнет,
Атшысы мынан алдырып,
Аласанъды талдырып,
Ахырысы бир куьнде,
Бу заманда, агалар,
Кырга таслап, хор этер.
Аьлиги байдынъ аьдети:
Оьлип кетсе бир малы,

Конъсысыннан коьреди.
Туьс табылмай йок болса,
Ант эттирмей коймайды,
Он эки ерден ак болса.

VI

Йырда маьне коьп болар –
Ойлап карап билгенге;
Жанымыз яман авырыйды
Халкымыз солай буьлгенге.
Намысы болган кисиге
Ялган айтув ти[й]мейди.
Коббиси ялган болмаса,
Дуныядынъ эби келмейди.

Аьжидайир Лукпанов

(XIX оьм. сонъы – XX оьм. басы, Ашыкулак)

Революция душпанлары

Ашыкулак районында халк йыравы Аьжидайир Лукпановтан язылды.

Кады, молла, агалар,
Юван курсак бу байлар,
Сыпсынъ-сыпсынъ коьп соьйлеп,
Маслагатка калдылар.
Кара каза – эки тилли агалар,
Байлардынъ соьзин соьйлеп,
Каьрип халкты яктылар.
Намарт залым генерал
Деникинге ант берип,
Ййнап соьйлеп анавда,
Ногай элди саттылар.
Яс тоьгилип, кан куйылар,
Мынадан аьскер болып кеткен сонъ.
Непси савлай тыйылар,
Авылдагы савлай яслар биткен сонъ.
Карт-куруды йылатар,
Бай, молладынь корлыклары тийген сонъ.
Йылкы оьрислер бос калар,
Согыска атлар сайлап алган сонъ.
«Ох!» дегенде ер ярар,
Кобзеллердинъ куьрсинуьви еткен сонъ.
Койы¹ байлар саргаяр,
Ызында калган бебейлер
Аш болганда тиленер,

Тилемеге ийменер,
Байлардынъ эсигине келген сонъ.
Он етиден шемиршектей,
Отызга дейим бегенгендей,
Ясларды отка аттылар².
Байлардынъ оьши уьшин,
Оьзимизге тенълеген,
Ярлылар деп бегенген
Ярлы яшав эли мен,
«Здаров!» деп, бирге оьскен,
Бирге ойнаган тенъи мен
Суьнгилер мен шаншысып,
Тубеклер мен атысып,
Кызыл канга баттылар.
Душпаншылык сыйыган,
Бизге карсы уйыган,
Етишкуьлде Клаваш –
Кекенълеген тавыкбас,
Етисанда Менълиболат –
Байларга якын налат* –
Яв этти бизди эл минен.
Адастырды, састырды,
Аьврет* ерди аштырды,
Буьлдирди* элди, буьлдирди,
Душпанларды куьлдирди.
Увыз эмген балалар,
Келиншеклер, кедайлар*
Шаксыз етим калдылар.
Кетпейик яслар, кетпейик,
Душпанлардынъ айтканларын этпейик,
Белсенейик* бек сайланып, агайлар,
Казак шыккан эренлерге*³ усайык.
Душпанлардынъ айтканына иерип,
Эмбекшидинъ* кызыл канын тоькпейик.
Уйгыннынъ уьйи бузылмас,
Душпаннынъ намартлыгы мутылмас.
Бир авыздан соьйлессек,
Биревимиз де тутылмас.
Бир авыздан соьйлесип,
Ресейде ярлы-йоклар бир болган.
Большевик болып тиллесип,
Явдан кайтпас куьр* болган.
Ниетлери бир болып,
Мурадына етилер.
Большевик пен бириксек,
Олар мынан келиссек,
Азганакай байларды
Элден кувьп йиберсек,

Кузгын* туьспес элинъе,
Душпан баспас еринъе.
«Калай яхшы эттик!» – деп,
Шатланырсынъ каьринъе.
Кой уьстине торгайлар
Уялаган дуныядай
Яшарсынъыз кененип*,
Ян баталмас арсландай.
Дуныя деген – тегершик –
Байларга дайым онъ болмас,
Ярлыга да куьн тувар.
Дайым ярлы кыйланмас,
Онъалып юрип ислери
Савлайы да шат болар.
Ярлылар ярлыларга кас* болса,
Байлар мынан дос болса,
Ызында, деймен, анавлар
Туьзелместей кор болар.
«Аждайыр болды себепши,
Алдатты бизди тили мен,
Куьн сайын узак соьйлеп
Бал ягылган соьзи мен», –
Деп айтпанъыз, агайлар,
Эл ишинде кыдырып.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Койы – в рукописи словосочетание «койы байлар» подвергалось правке и имеет несколько вариантов прочтения.

² Аттылар – имеется в виду мобилизация в белую армию (примеч. А.-Х. Джанибекова).

³ Эренлерге – имеются в виду красные партизаны (примеч. А.-Х. Джанибекова).

Муса Курманали улы

(1894–1972 йыллар, Кара-Тюьбе, Ашыкулак)

Автомобиль

Бу йыр Ашыкулак районынынъ Кара-Тюьбе авылында Муса Курманали улынынъ тептериннен 1930 йылда алынды.

Автомобиль келеди,
Куьшли эскен куйындай.
Йолдынъ тозын шыгарып,
Электен ап-ак¹ ундай.
Юритуьвши машини,
Гыр-гырлап, ислеп тура,
Айландырып шофёры

Суьйген ягына бура.
Тегершиги резиннен,
Ава мынан толтырып,
Силкинип, эш ынжынмай,
Ишиндеги олтырган.
Орамда аста юрсе де,
Шоьлге шыкса, кутыра.
Басылмасын айван деп,
Шофёр оны бакырта.
Аьдем минен айванга,
Коьп енъилликлер берип,
Тыныш болды аьр затка,
Илми-билим оьрленип.
Сувгарып ем бермейсинь,
Саклавы да бек колай,
Суьйсень кыдыр, юк тасы –
Аьр бир затка да ярай.

Зейит Кайбели улы

(1898–1979 йыллар, Кара-Тоьбе, Ашыкулак)

Авыл кожалык* зараршылары

Бу йырды Ашыкулак районынынъ Кара-Тоьбе авылыннан Зейит Кайбели улы шыгарып, 1929 йылда онынъ тептериннен язып алынды.

Яратыпты табиат
Туьрли-туьрли айванды.
Туьешышкан дегени –
Зыянлы айванлардан ды:
Пайда бермес бир заман,
Тапканы – савлай бакыл ды,
Усталыгы сол онынъ –
Аслыкты узьбек т[а]кыл ды.
Душпан ога коьп янлар –
Коьргени мен оьлтире.
Не карагус, не кирпи –
Ашап тенин* оьстире.
Аьдем коьрсе, шонькайып,
Обзининь барын билдире,
Узьип-узьип аслыкты,
Инине тасып уьйдире.

Абдулкерим Абдулганий улы (Ганиев)
(1892–1976 йылар, Куьнбатар, Дагыстан)

Тентеклердинъ эсине

«Айт!» десенъиз, айтайым,
Аявлы яслар, билгенди.
Ойланды йырав айтпага
Коьнъилине келгенди.
Айтпаса да болмайды,
Эситкенди, коьргенди:
Орам кезген, эл безген
Тентеклердинъ акында.
Тентеклер пешеси,
Яны, тыны, муьшеси,
Айы куьни, юреги,
Кеше, куьндиз уьриги,
Эси, дерти аракы.
Ол белгили якыннан,
Аракы, бал, казы, ял –
Атадан калган аьдет ти.
Аявлы конак сыйына,
Акылы келсе уьйине,
Колдан келсе оьрмет ти.
Коьп ишпесе, коьппесе,
Коьргенсизлик этпесе,
Коьтерилип коьргенсиз,
Коьрингенди соькпесе,
Пашманлыкта, шатлыкта,
Байрамларда, тойларда,
Коьнъил ашув керек тир.
Янсыз яслар шырагы,
Яс оьмирлер бас болсын.
Яс намысты сакласа,
Яман атак алмаса,
Басы, коьзи сиспесе,
Мыйы кайнап писпесе,
Алал болсын, ас болсын.
Яснак урсын яманды,
Коьрген куьни яс болсын.
Яракылга, яманга, тентеклерге
Курсак мараз хас* болсын.
Кеше-куьндиз орамда,
Уьйинде турмай корамда,
Тентек курты кыбырдап,
Орам кезип, эл безип,
Дайым ишкен тас болсын.

«Айт!» дегенде, айтпага,
Йырав йырын онълайды.
Айырылып акылдан,
Озып ишкен онъмайды,
Кимлер кувбас тоймайды.
Толтырмаса курсақты,
Тентек курты коймайды.
Тентеклер, ойланъыз:
Осал кылык тутасыз,
Аракы-шагыр завкына
Аьдемликти сатасыз,
Айырылып акылдан,
Абыр*-сыйсыз ятасыз.
Айып тувылма эрлерге,
Ыспайыма сизлерге,
Арам оьлген мал кимик,
Дымалап кырда ятасыз,
Бугынасыз, бувасыз,
Буга, бувра боласыз,
Арымайсыз, талмайсыз,
Алыс-ювык танымыйсыз,
Ата-анага, карт, яска,
Кардаш-тувган, тень-доска
Катерине каласыз.
Оьрмет кайда, сый кайда?
Картлар – ойда, сиз – тойда.
Тойды болса карнынъыз,
Ата-анады кабасыз.
Арсак-терсек сиз соьйлеп,
Куьбирденип, коьп куьйлеп,
Шайтан бийлеп, йин бийлеп,
Тап шайтанлы боласыз.
«Дунья иеси менмен!» – деп,
«Акыллы йок меннен!» – деп,
Ишки планын сызасыз,
Уьй яшавын бузасыз,
Кеше-куьндиз, аьр куьнде
Уьй-аьелди кувасыз.
Эгер балалар болмаса,
Турмас эди бир куьн де.
Бир куьнаьсиз бувасыз,
Балаларынъызды йылатып,
Коьз ясы ман шувлатып,
Яман каргыс аласыз.
Ал, ишкиши, ойлашы,
Айырып яман-яхшыды.
Кайсы кыйшык, кайсы туьз –

Туъз юрек пен тынълашы.
Эрши тувылма эрлерге,
Айырылып акылдан,
Тилсиз сакав боласыз.
Савлык сатып, сакаглап,
Малых мараз аласыз.
Сасыганда карнынъыз,
Быш-быш этип бурнынъыз,
Зордан манъка боласыз.
Сыпат, шырай тоъгесиз,
Тоъремен деп коъбесиз,
Шекрейип, шекелеп,
Коърингенди соъгесиз.
Кабагынъыз, касынъыз,
Калтырайды басынъыз.
Картынъыз бан ясынъыз
Карнынъызга багасыз*.
Кайнаганда карнынъыз
Картты-ясты кабасыз.
Тентеклик пешенъиз,
Кеше-куъндиз тойдасыз.
Топ тийгенлей тонъкайып,
Тоймаган куън ойдасыз.
Артык ишки пайдасыз,
Аявлы тынынъды ягасыз.
Айырылып акылдан,
Атыласыз куйыга.
Аркан тагып, от ягып,
Янып соънди биревлер.
Бирев тувыл, нешевлер,
Соқырма сиз, кайдасыз?
Еликкенде тентекти
Эл ваълиси биледи.
Ишкишидинъ аъдети –
Авыл, орам кезеди.
Узак соъйлеп, узатып,
Бурнын, тилин буратып,
Соъздинъ ишин эзеди.
Кайдан келди бу бирев?
Тентек атлы кисиден
Ким болса да безеди.
Тентеклердинъ коъбиси,
Мақтаганда копанълап,
Аяк-колы калтырап,
Абырын сатып, салпырап,
Сатып алып, сакаглап,
Юре алмай токанълап.

Тойда болса тентек,
Тобелес тек ашады.
Бурны сасып, быршылдап,
Бувралайын кыршылдап,
Кыраман деп кылыксыз
Нас ийисин шашады.
Хатын-кызлар, карт-яслар,
Касындагы тень-дослар,
Кавгасыннан кашады.
«Мен Алла», – деп асады,
Кантав турган катынга,
Катылады, катады.
Капарсыздан каныгып,
Камышыды басады.
Каныгып тыс калбас деп,
Сойып кояр сувбас деп,
Уйди таслап кашады.
Тентектинъ ишки пайдасы,
Ян юреги йолдасы,
Коз алмасы, коз тасы,
Культурасы, кыймасы.
Аракы-шагыр сыйлы асы.
Айырылып акылдан,
Айланганда сувбасы,
Тогиледи коз ясы.
Тузбе ойлашы, карашы,
Киминъ олды, сорашы.
Аракы, шагыр, арканы
Аьввел акыл тутады.
Туьс коьрсетип дуьнькирге,
Аз акылын утады.
Коз тамырын тутады,
Козинен аьдем коркады,
Кабагы-касы катады.
Катранлап кайнатып
Козиннинъ нурын сатады.
Кайда мунынъ пайдасы?
Бас тамырын тутады.
Басы айланып кадамсыз,
Дуньясын мутады.
Кайда мунынъ пайдасы?
Бурнын, тилин тутады,
Тонькайып ятып кусады.
Кайда мунынъ пайдасы?
Бас тамырын тутады.
Басы айланып кадамсыз,
Дуньясын мутады.

Кайда мунынъ пайдасы?
Бурнын, тилин тутады.
Тонъкайып ятып кусады.
Кайда мунынъ пайдасы?
Курсак мараз кысады.
Кыймылдамай тентек,
Буйириннен пысады.
Кайда мунынъ пайдасы?
Алты алмасты бугавлап,
Аяк-колын тысавлап,
Бир йыгылып, бир турып,
Авыз-бурнын ийт ялап,
Калганын оъзи ютады.
Кайда мунынъ пайдасы?
Ай, куватым, ойлашы
Онъга-солга карашы,
Орамларда оъкирип,
Ойнап турып оъкинип,
Нешев кетти санашы.
Санын, тынын сакатлап,
Саннан шыкты нешевлер,
Альин-куьнин сорашы.
Кайда мунынъ пайдасы?
Шагыр – шайтан, азавыл –
Кимнинъ болса Алласы.
Трактор, машин – Азрайыл,
Ян алушы молласы.
Кайда мунынъ пайдасы?
Бири молла, бири Алла,
Састырады, буьлесиз.
Бири йолдас, бири дос,
Бастырыды, оьлесиз.
Оьркенин кесип от ягып,
Нешев кетти, коьресиз.
Аьжел келмей асыгып,
Кимлер кетти, билесиз.
Кайда мунынъ пайдасы?
Ким разы экен, янакам?
Адасканга, сасканга,
Яр туьбине янасып,
Коьзи коьрмей, кан басып,
Трактор ман, машин мен,
Тири янды басканга.
Ким айыплы, кимге ашув
Басы, мыйы айланып,
Бас куртына куйланып,
Оьзин оьзи асканга?

Айып этпе, ишкиши,
Ашувланма, шамланма,
Артык ишки тувылма,
Тентек атын тактырган.
Шайтан бийлеп, йин бийлеп,
Орга, ярга аттырган.
Шагыр шайтан тувылма,
Шаксыз кете таптырган.
Шагынъызга еткермей,
Шалканъыздан йыктырган.
Курсак мараз тувылма,
Адастырган, састырган?
Ким эситкен, ким коьрген,
Озьине баьле бактырган.
Тартып мыйды алган сонъ,
Дийвана* атак тактырган.
Кайбирисин айтайым,
Коьргенди айтпай кайтеим,
Антлы дослар, кардашлар,
Капарсыздан кан тоьгип,
Зор казалар каптырган.
Бу селеке аз десек,
Ишинъызге ув берип,
Иш кийимге йиберип,
Не селеке, не корлык,
Эссиз ятып буьлесиз.
Бу да сизге аз болса,
Оьпке куьйип, ок тийип,
Оьрден туьсип, ток тийип,
Тонърайып, тонъкайып,
Оьрмет сыйсыз оьлесиз.
Айып этпе бу затка,
Эриспенъиз бу хатка,
Эшшеклейин акырып батпакта,
Кайсынъыз да куьлесиз.
Бу оьнерлер аз болса,
Тентеклер куйналса,
Терис ойларга шабады.
Озып ишкен кисиди,
Йин, шайтанлар кагады.
Шавкта турган йигиттинъ,
Бар акылын ябады.
Кимге язык, кимге ашув,
Мойынга аркан тагады.
Авыскан сонъ акылы,
Сондай хыял табады.
Не экимет, не мараз,

Ажалга карсы шабады.
Шавкы завкы шайтаны,
Шалкасыннан йыгады.
Эситемиз, коьремиз,
Ата-анасы багады.
Багылмаса тентеклер,
Обзин-обзи ягады.
Аьзиз яслар, билесиз,
Озып ишкен оньмайды.
Тентек кеспи коьресиз,
Кан тоьгеди коймайды.
Тентек завкын, зыянын,
Айтпасам да болмайды.
Абыр-сыйсыз, оьрметсиз,
Арманышлы кетти нешевлер.
Айтпага коьньил бармайды.
Ялтыраган ясындай,
Яйрыт тенъиз булактай,
Яс улаклай ойнаган,
Яс тереклей яйнаган.
Яс оьмирге яман куьн,
Янган шырак соьндирип,
Яслай кетти нешевлер,
Ясырсак та болмайды.
Ятсам, турсам эсимде,
Эсим тувыл, туьсимде.
Эсима алсам ясларды,
Яным, теним кармаиды.
Капарсыздан казадан,
Кайсы авылда бос тувыл.
Кайсынъыз да билесиз,
Артык ишки дос тувыл.
Элимиздинъ аявлы
Арслан сынлы яслары,
Эриккенде баслары,
Айы, куьни, дослары,
Аракы эди аслары.
Артык ишип азган сонъ,
Бас кутыгын бузган сонъ,
Арам болды аслары,
Артын берди дослары.
Заманына етпей, яслары,
Кайда кетти баслары,
Уьй аьелди йылатып,
Картын-ясын шувлатып,
Капарсыздан анъсыздан,
Кайгыда калды яслар.

Капарсыздан казага,
Калды нешев балага.
Кадамсыз ногай баласы,
Карлы тавдай маьнеси,
Коьп ишкидинь язасы,
Басы, мыйы айланды,
Ата-анага, кардашка,
Тынъламайды кадамсыз,
Шайтан кирди арага.
Питне берди балага.
Инкар * этсенъ атага,
Ил басынъды дарага * ,
Калсын атанъ заьр сага,
Алды туьбек * колына,
Минди шайтан йолына.
Шашылды шашпа юрекке,
Шаксыз кетти бу бала,
Шагына етпей суьрекке.
Ал, ювыгым, айт энди?
Йолынъ кыйшык, кайт энди.
Пайдасы йок, коьр энди,
Артык ишпе орынсыз,
Орам кезбе пайдасыз,
Ишпе-еме нормасыз,
Кийим кийме нормасыз.
Аьдем тувыл, айванга
Келиспейди нормасыз.
Энди йьрав тилеги:
Аьзиз яслар, ойланъыз,
Шошанъламай, шоршымай
Маслагатка тынъланъыз.
Тырнав тувыл, насыйхат,
Яманлап тувыл, акыйкат.
Ярай болса аьлинъыз,
Бас кутыкка салынъыз.
Аракы болса Алланъыз,
Маьвлин болса молланъыз,
Ийманынъыз, дининъыз,
Тентек болса керинъыз,
Тоьрге шыкпас биринъыз.
Тоьменде сизинъ еринъыз.
Туншыкпасын бурнынъыз,
Туснак сизинъ орнынъыз.
Тоьре сынлы йигитлер,
Тоьрден шетке кувылды.
Туснакка туьсип нешевлер,
Туьп тамыры бувылды.

Туснак тоьркин тувыл ды,
Тирилей тентип, тентеклер.
Тоьмен туьсип, тиз буьгип,
Тоьбесиннен йыгылды.
Терезеден, эсиктен,
Телмирип карап тесиктен,
Тергесенъиз, коьрсенъиз,
Терен ойлар берсенъиз,
Онъды-солды билсенъиз
Бу йигитлик тувыл ды.
Айланмасын басынъыз,
Оькинерсиз озган сонъ.
Оьпке-бавыр ширитип,
Шек-карнынъыз тозган сонъ.
Оькинсенъ де пайда йок,
Балы юрек – бас мараз,
Оьмиринънинъ оьркенин
Оьз колынъ ман бузган сонъ.
Ондай кеспи кор этер,
Абыр-сыйды йок этер,
Яшав бузар, тар этер,
Малдан-муьлктен айырып,
Ахырында заьр этер.
Сакат этер, сан этер,
Савлыкка да зор этер.
Савлык сатып алынмас,
Сары алтын табылмас.
Дунья дайым бир болмас,
Айланмай да эш болмас,
Ерсиз харыж* ябылмас,
Ерден акша табылмас,
Ел эспесе, борамас.
Еликкеннинъ, елбастынъ,
Ел мен бирге сувбастынъ,
Эш бир соьзи алынмас.
Аталардынъ соьзи бар:
Яхшыларга тынъласа,
Айткан соьзди анъласа,
Тынълавсыз тентек болмаса,
Туьсип ерде калмаса,
Туьз маслагат беринъиз.
Енъил-елпи болмаса,
Елден акыл алмаса,
Еткерип акыл беринъиз.
Айтты йырав билгенин,
Эситкенин, коьргенин,
Яс оьмирге, ясларга,

Ярдам уьшин насыйхат.
Ялган тувыл, акыйкат.
Бу ерге йыр еткенде,
Йыр язылып биткенде,
Яры акыллы болмаса,
Ким суьеди яманды?
Басындагы бар кисиге
Сосы айтканым таман ды.

Калемсиз язув язылмас

Калемсиз язув язылмас,
Кадер язган бузылмас.
Кадерден ызын болмаса,
Яхшыга ислер айланмас.
Кайтарсыз киси болмас,
Картайган сонъ яс болмас.
Душпан куьлип дос болмас,
Артын бермей эш болмас.
Асылы йок ат минсе,
Ол атасын танымас.
Акылы йок ат минсе,
Ол Алласын танымас.
Яраксыз явга шабалмас,
Яттан тувган табылмас.
Ярдам болмас яманнан,
Яланъ болса ябылмас.
Ак иеси утылмас,
Орам соьзлер тутылмас,
Оьлмей яла мутылмас,
Оьмиринъде оькинмей,
Оьрметинъ тоьмен шоьктирмей,
Яман ниет кутылмас, эй.
Аьким болсанъ, аьдил бол.
Зулмышы болма, юмарт бол.
Огы бар дыр, намарт ол.
Оьктем болма, корлама,
Мен киси деп зорлама,
Дунья деген денъершик,
Айланар бир куьн оьзинъге.
Сиси бар дыр зулмыдынъ,
Кайтып кирер коьзинъе.
Халк тилеги кабыл ды,
Калмас кысас* узакка.
Катеринъе карамас,
Хан болсанъ да сорамас,
Туьсирер сени тузакка.
Оьктем басынъ оькиртер,

Оър яшавынъ шоькиртер.
Балы басынъ корлыкта,
Тар яшавда, зорлыкта,
Оьлгеншеге оькинтер.
Эй, дунья, дайым бир болмас,
Айланмай да эш болмас,
«Алла» деген аш калмас,
Ярлыкамай эш калмас.
Кыйынсыз казак казанмас,
Кыйналмай ша эш болмас,
Алладан орав болмаса,
Онъарып йолга салмаса,
Акыл мынан аьдемнинъ
Эш бир иси онъланмас.
Эй, Карлы тавдай ханлардан
Хайрат тайса, эгилер,
Караларга кор болар,
Кайгысы басып, шер басып,
Касындагы казакка,
Куьлли* киси заьр болар.
«Менмен» деген агалар –
Тоьрде олтырган бугалар –
Тактан туьссе не болар?
Кенъ дунья мал болар,
Оьктем юрек тор болар,
Тоьмендеги, туьптеги,
Тоьрге шыкпас деменъиз.
Туьнегуьн туьнсиз, буьгуьн кеш,
Тоьре сынлы зор болар.
Туьстегидей дереже
Туьспей кимде турады.
Туьлкилей булгап куйрыгын,
Бугав тузак курады.
Тоьрде тувыл, такта олтыр,
Тактан бийик тавда олтыр,
Туьз юрмесе, агалар,
Тоьбесиннен урады, эй.
Атка минсенъ, аспа сен,
Коьтерилме, саспа сен,
Ярдамшы бол, ясы бол,
Яманга аяк баспа сен.
Елбас болма, еликпе,
Йигит болсанъ, бермен* бол,
Ялгыз юрме, эл мен бол.
Казба куйы кисиге –
Капарсыздан туьсерсинъ.
Каты янган – тез соьнер,

Халк каргаган – тез оылер.
Каргыс кагар басынъды,
Хан яшавдан коышерсинъ.
Дереже солай терезе,
Тергемесенъ тас болар.
Дайым калмас эш бирев,
Баска бириси бас болар.
Аькимликке таянма –
Так олтырсанъ айланар.
Кудрет курык узун ды,
Кызыл тиллер байланар.
Шерет деген солай ды,
Баска бирев сайланар.
Сендей бирев бас болса,
Агалы-ининъдей дос болып,
Алтынлы найза байланар.

Амин Салихов

(ХХ оым. басы, Канълы авылы)

Бузав йыры

Бу йырды беставлы Амин Салихов шыгарып, 1927 йылда онынъ хатыннан алынды.

Куьйзе-куьйзе, бузавым,
Увыртынъды коьптирип,
Ананъ келер кеш болса,
Эмшегин суьтке толтырып.
Ананъ кетип оьриске
Коьк оьлен, шешек отлайды,
Елинине суьт йыйып,
Эмшеклери батлайды.
Тыпыршыма, бузавым,
Кеш болганда шешермен,
Ананъ кайтып савылса,
Мен де суьтин ишермен.
Мен артынъа шыкпайман –
Тизлериме теберсинъ,
Алгасама, бузавым,
Ананъ келсе, эмерсинъ.
Бу йыл ямгыр коьп явсын,
Коьк оьлен, шешек онъ болсын,
Бар сыйырлар ток болсын,
Май-быслаклар коьп болсын.

Абусатар Керейтов
(XX оьм. басы, Канълы авылы)

Бийдай йыры

Бу йырды беставлы Абусатар Керейтов 1927 йылда шыгарып, озиннен хат пан алынды.

Буъртик-буъртик бийдайым,
Аьр бир ерге битесинъ,
Ярлы халқты тойдырып,
Завк-сафа* да этесинъ.
Сен болмасанъ, бийдайым,
Коьнъилимиз толмаяк,
Сеннен баска аслыклар
Бизге азык болмаяк.
Дуньядагы эгинши
Ерге сабан салады,
Эбин билип шалыскан
Бирге-бир юз алады.
Йыйылынъыз, ярлылар,
Биригип сабан салайык,
Табиатгы кул этип,
Ерден алтын алайык.
Бу йырманшы асырда*
Ерге аьдем толаяк,
Ер шарынынъ уьстинде
Социализм болаяк!

«СОЪЗ КАЗНАСЫНЫНЪ» СОЪЗЛИГИ

А межд. О! Эй!

Абаданлы 1. благоустроенный, благодатный; 2. влиятельный (*о человеке*).

Абасы (апасы, апас) двадцать копеек.

Абдал единственный (*из Словаря оригинала*).

Абдырав (абдыра-) приходить в замешательство, недоумевать.

Абыр авторитет (*из Словаря оригинала*).

Аваз голос, звук.

Аван простой.

Авланув (авлан-) валяться (*на земле, траве, в грязи*); переворачиваться с боку на бок.

Агала пёстрый (*с преобладанием белого цвета*).

Агаша дядя.

Агзам (азам) великий (*о монархе*); **хан (бий)** **агзам хазреглер** ханское (бийское) величество.

Агув 1. пересолённая пища; 2. *перен.* яд, отрав.

Агыржан 1. полукровка, метис; 2. непородистое животное, помесь; 3. плут.

Адав (ада-) опешить, растеряться.

Аза 1. часть тела (*то же, что «мушы»*); 2. член (*партии, общества и т.д.*).

Азав ногайское название города Азова.

Азат свободный.

Азбан холощёный бык, вол (*из Словаря оригинала*).

Айбалта секира.

Айбар (айбарлы) внушительный, величественный.

Айдак встречающееся в фольклоре географическое название.

Айдар длинный пучок волос на макушке; чуб (*из Словаря оригинала*).

Айдынлы луноликий (*из Словаря оригинала*).

Айыл подпруга (*из Словаря оригинала*).

Ак I. Аллах.

Ак II. 1. истина//истинный, верный; 2. право//правый.

Ак III. 1. плата, оплата; 2. цена, стоимость.

Акдавыт (актавыт) вид хищной птицы.

Аккерман столица Буджакской Орды (*ныне город Белгород-Днестровский*).

Ак-кубаша белолицый, светловолосый; блондин.

Акмавы (ак-мавы) матовый цвет (*из Словаря оригинала*).

Акрап I. скорпион;

Акрап II. период времени между 22 октября и 22 ноября (*в фольклоре – время выпадения первого снега*).

Актык 1. конец, исход; 2. последний, конечный.

Акса: акша кайын название дерева (*буке. беловатая берёза*).

Акылзада (акылзаде) мудрец; советник.

Акым подземный ход, подкоп; подземный канал.

Алабугаты название местности на территории современной Калмыкии.

Алалы разноцветный, пёстрый.

Аланъгар (аланъыр) вид мелких грызунов.

Алапа плата за службу; жалованье.

Аласа I. мерин;

Аласа II. низкий, ниже.

Алганшык молодая женщина, молодая жена (*из Словаря оригинала*).

Алгара I. красно-чёрный (ал-кара).

Алгара II. встречающееся в фольклоре географическое название.

Алдаспан сабля с изогнутым клинком.

Алка 1. серьга; 2. кольцо (*носили в перегородке носа в качестве украшения*); *см. т.ж. тога*.

Алшайтув (алшайт-) расставлять.

Алыгы тот, прежний, давешний.

Алым дань, налог.

Анжак (аншак) лишь, только.

Анькав *см. анькув*.

Анькув (анъкы-) испытывать жажду (*из Словаря оригинала*).

- Анькетер** название местности, расположенной в южной части современной Ногайской степи.
- Ань-гань** удивление, изумление; недоумение.
- Апакай** жена, женщина.
- Ап-аласа** пёстрый-препёстрый.
- Арабий (арабы)** арабский.
- Арай** беда, несчастье (из *Словаря оригинала*).
- Арайыс** украшение // украшенный.
- Арак I.** стог сена; скирда.
- Арак II.** название местности в междуречье Терека и Сунжи.
- Арамзада (арамзаде)** 1. незаконнорождённый, убудок; 2. негодяй, мерзавец, подлец.
- Аран** сарай.
- Арапа** Арафат (*гора*).
- Аркадас (аркадаш)** товарищ, друг.
- Арман I.** туда, на ту сторону, дальше.
- Арман (арманыш) II.** скорбь, печаль; сожаление.
- Арнавыт** миф. самец албаслы.
- Аргув** цепь гор или горных хребтов (из *Словаря оригинала*).
- Арыз** см. **аьрыз**.
- Аса:** аса таяк посох.
- Асав** необъезженная лошадь.
- Асламшылык** ростовщичество.
- Асрым** чересчур (из *Словаря оригинала*).
- Астыртын** тайный, секретный, скрытый // тайно, секретно, скрытно.
- Асы:** асы болув быть грешным, быть виноватым; брать грех на душу.
- Асыр** век, столетие.
- Атан** холощёный верблюд (из *Словаря оригинала*).
- Атраф (атрап)** сторона.
- Атув** женские сафьяновые сапожки.
- Атшабар** наездник, жокей.
- Ашага** низ; вниз; нижний (из *Словаря оригинала*).
- Ашна** друг, приятель // подруга, приятельница.
- Ашнагуьл** ласковое обращение к девушке.
- Ашы** солёное озеро, болотный солончак (из *Словаря оригинала*).
- Ашык** ашуг (народный певец-импровизатор)
- Аян** ясный, отчётливый; ясно, отчётливо.
- Аьбезек** ногайское название адыгского племени абадзехов.
- Аьбет** 1. вечность; 2. вечный // вечно, навечно.
- Аьбрек (аьбирек)** абрек
- Аьвле (авла)** двор; огород; скотный двор.
- Аьврет** срамные части человеческого тела.
- Аьдд (аьдди)** см. **хад**.
- Аьде** предостережение, угроза.
- Аьдемзат** 1. человек; 2. человечество.
- Аьдеп** вежливость, учтивость, тактичность.
- Аьдирне** вид лука (в русских источниках известен как ядринский).
- Аьжретлик** то же, что абречество.
- Аьзел (аьзелде)** раньше, прежде.
- Аьзелден** издавна, с прежних времён.
- Аьзрет** см. **хаьзрет**.
- Аьйдик** здесь: щёголь, фронт.
- Аьйкел I.** 1. статуя, изваяние; 2. памятник.
- Аьйкел II.** амулет.
- Аьйлев (аьйле-)** делать, совершать.
- Аьлван-аьлван** разноцветный.
- Аьлем** 1. мир; вселенная; 2. народ, общество.
- Аьлши** обманщик; перебежчик.
- Аьмир (эмир)** приказ, указ, повеление.
- Аьмиролла (эмиралла)** похороны.
- Аьнди** очистка (из *Словаря оригинала*).
- Аьпелем (аьперим)** bravo! прекрасно!
- Аьрыз** 1. объяснение; 2. предложение.
- Аьризе** заявление, обращение.
- Аьрне** диал. 1. во всяком случае, во что бы то ни стало, конечно; 2. вроде, как бы то ни было, во всяком случае.
- Аьтте** даже.
- Аьфенди** господин (*вежливое обращение*).
- Аьхенг (аьхень)** 1. благозвучие, мелодичность; 2. темп, ритм, тон.
- Баар** весна.
- Баг (бав)** сад.
- Багайтлы** подходящий, выгодный, удобный.
- Багув (бак-)** здесь: смотреть.
- Байтак (майтак)** 1. сила, власть, могущество; 2. многочисленный; бесчисленный.
- Байтерек** тополь.
- Байтылла (Бейтулла)** Дом Аллаха (Кааба).
- Бакт (бакыт, бакты)** счастье; судьба.
- Бактырув (бактыр-)** здесь: показать, дать осмотреть (*напр., показать рану лекарю*).
- Бакшы** народный певец и музыкант (*исполнитель дестанов*)
- Баллы** ногайское название одного из рукавов дельты реки Волги – Болды.
- Баскеш** здесь: 1. извинение; 2. «извини!», «прости!».

- Баслык I.** башлык.
- Баслык II.** начальник, руководитель, предводитель.
- Бастак** *здесь:* невоздержанный; бесцеремонный.
- Бастанар** молодёжная вечеринка.
- Батман** мера веса (*от 180 до 300 кг*).
- Башмак** башмак.
- Баян** объяснение, разъяснение.
- Баьлки (белки)** может быть, возможно.
- Байтылла** см. **Байтылла**
- Бегенуьв (беген-)** довольствоваться, удовлетворяться.
- Бедев** скаковая лошадь.
- Безар (бийзар)** отвратительный.
- Безенуьв (безен-)** наряжаться, прихорашиваться.
- Безерген (базарген)** купец, торговец.
- Бектер** металлические пластины; покрытая металлическими пластинами кольчуга.
- Белсенуьв (белсен-)** проявлять активность; делать что-либо энергично.
- Белтир** 1. голень; 2. голенище.
- Бенефше** фиалка.
- Бент I.** куплет.
- Бент II.** крепость.
- Берен** что-то, нечто
- Бермеген** *диал с;* от (*соот. бери*).
- Бермен** сюда, в эту сторону, на эту сторону; ближе.
- Берне** пернач (*холодное оружие, разновидность булавы*).
- Беставсарай** ногайское название города Пятигорска.
- Бестамак** *название местности.*
- Бетегели** поросший степной травой.
- Бетегели-Арка** *название местности (возвышенности).*
- Бехисап (биесап~бий-эсап)** бессчётный, бесчисленный; нескончаемый.
- Бешара (бийшара)** беспомощный, несчастный, жалкий.
- Биелей** золотое или серебряное шитьё.
- Бийгаят** очень, весьма.
- Бийда** штык; короткая пика.
- Бийдайык** вид хищной птицы.
- Бийкеш** 1. княжна; 2. барышня; 3. невеста.
- Бийна** здание.
- Бийнар-Тоьс** *название местности.*
- Бийхабар** неосведомлённый, несведущий; находящийся в неведении.
- Бийхыял (бийкыял)** беззаботный; удовлетворённый действительностью.
- Билев (биле-)** точить, затачивать.
- Бодыган** *название озера в Ногайской степи.*
- Боз-Авлак** *название местности.*
- Бозак** *название местности.*
- Боз-Тоьслев** *название местности.*
- Бойын (мойын)** шея.
- Бора** верблюд-самец.
- Борасын (борашын)** метель.
- Бостан** огород, бахча; сад.
- Боьлек** подарок.
- Бувак** иней.
- Бувра** см. **бора**.
- Бугаз** горло.
- Бугы** олень-самец (*из Словаря оригинала*).
- Бугырсын** молодой верблюд-самец.
- Булан** газель.
- Булкыншак** *название одной из частей арбы (из Словаря оригинала).*
- Буркысув (буркыс-)** вздыматься, подниматься, клубиться (*о дыме, пыли, запахе и т.д.*).
- Бухар** Бухара (*город и историческая область*).
- Буьйик** великий
- Буьлдирге (буьлдирги)** петля на рукоятке камчи (*из Словаря оригинала*).
- Буьлуьв (буьл-)** 1. разбредаться; 2. подвергаться разорению, приходиться в упадок; 3. заволноваться, забеспокоиться.
- Буьркеншик** покрывало; накидка.
- Быйда** см. **бийда**.
- Бырак (Бурак)** *животное, на котором пророк Мухаммед вознёсся на небо.*
- Вагаза (вааза)** увещание, проповедь.
- Ваз: ваз кешуьв** отказываться, отречься.
- Вайым** горе, печаль.
- Валла** клянусь, ей-богу, честное слово.
- Вапа (вафа)** верность, преданность.
- Вападар (вафадар)** верный, преданный.
- Ваьде** обещание.
- Ваьсиет (оьсиет)** завещание.
- Велий (ваьлий)** губернатор.
- Гайып (гайип)** отсутствующий; исчезнувший; **гайып бол-** пропасть, исчезнуть.
- Гам** печаль, скорбь.
- Гана** см. **кана**.
- Гарабий** см. **арабий**.
- Гафил (гафилден)** неожиданно, внезапно, вдруг.
- Гедай** см. **кедай** 1.
- Гуьржи** 1. Грузия; 2. грузин // грузинский.

- Дабыр** 1. конное войско; 2. перемещающийся по степи аул во время переколёвки; 3. укрепление, составленное из выстроенных в круг повозок.
- Дав** *здесь*: война
- Дава** иск, претензия, притязание.
- Давам (девам)** продолжение.
- Давран** *см.* **деврэн**.
- Давыл (давылбаз)** большой барабан; литавры.
- Дажал (таъжел)** антихрист; лжепророк.
- Дана** I. мудрец // мудрый.
- Дана** II. штука.
- Данышув (даныш-)** говорить, разговаривать.
- Дар (дарагаш)** виселица.
- Дара** I. *см.* **дар**
- Дара** II. одиночный, отдельный; непарный.
- Дарыдув (дарыл-)** 1. обижаться, сердиться; 2. бранить, ругать.
- Дая** I. няня; кормилица; 2. жена аталыка.
- Даъвет (даъвит)** чернильница.
- Даъвет** 1. государство; 2. богатство.
- Даъветли** богатый, состоятельный.
- Даъврен** *см.* **деврэн**.
- Даърий (даърие)** парча; тафта, атлас.
- Даърия (дерия)** *здесь*: большая река.
- Даърмен (дарман)** лекарство.
- Девран** время от рождения до смерти, жизнь; **деврэн суър-** жить; коротать свой век.
- Делбиге (телбиге)** вожжи.
- Делесев (делес-)** волноваться, тревожиться; *то же, что* **телезув (телези-)**.
- Дели** неистовый, безрассудно отважный, неукротимый.
- Десте** I. куплет, строфа.
- Десте** II. 1. букет; 2. пучок, связка.
- Дийван** I. 1. высший совет; 2. суд; 3. канцелярия.
- Дийван** II. поэтический сборник.
- Дийвана** безумный, помешанный; юродивый.
- Дийдар** 1. встреча, визит; 2. облик, вид, лицо.
- Дойын** пир, свадьба, праздник.
- Домбай** зубр.
- Дост (дос)** друг.
- Доънен** конь по четвёртому году.
- Дувадак** *зоол.* дрофа.
- Дуван** дуванщик (*чиновник, выполняющий отдельные поручения дувана*).
- Дувлав (дувла-)** 1. неистовствовать, буйствовать, бушевать (*о людях, животных, явлениях природы*); 2. греметь (*напр., о славе*).
- Дувлак** норовистый, необузданный (*о животных*).
- Дуга (дува)** мусульманская молитва.
- Дутар (дудар)** дутар (*двухструнный музыкальный инструмент*).
- Дуълдуъл (дуълдил)** 1. кличка мула халифа Али; 2. *перен.* выделяющийся особыми качествами скакун.
- Дуърбет** калмыцкое племя.
- Дыйванхана (дийванхана)** административное помещение; присутственное место.
- Ебе** I. быстролётная стрела (*из Словаря оригинала*)
- Ебе** II. скаковая лошадь.
- Ебрейнл** вид ружья.
- Езде** муж старшей сестры.
- Екен** осока.
- Екшемби** воскресенье
- Елкек** морковник.
- Ем** ногайское название реки Эмбы.
- Ерен (ийрен)** рыжий, красный.
- Етек** лошадь (*с поводком*).
- Жаллат** палач.
- Жаъев (яяв)** пеший // пешком.
- Жебе** *см.* **ебе**.
- Жийхан (жиян)** мир, свет.
- Жин** джинн, демон, дух.
- Жубатув (жубат-)** утешать, успокаивать; *то же, что* **юбантув (юбант-)**.
- Жуъмле (юмле)** все, весь // вся, всё.
- Зайсан** дворянский титул у калмыков (*из Словаря оригинала*).
- Залбарак (заълбарак)** 1. фольга; 2. этикетка.
- Зар** *см.* **заър** II.
- Заъарли (зерли)** ядовитый.
- Заыйр** покровитель.
- Заър (зер)** I. золото.
- Заър (зер)** II. яд.
- Заър** III. томление; **заър кыл-** томиться.
- Зейин** сообразительность, сметливость; даровитость, талант.
- Зергер** ювелир.
- Зийнет** украшение.
- Зийфа (зийпа)** стройный, статный.
- Зор** *здесь*: большой, сильный, значительный.
- Зоънги** стремя.
- Зулмы (зулым)** угнетение, притеснение; несправедливость.

Зуьлп (зуьлф) локон.
Зыйпа см. **зийфа**.
Зыкылув (зыкыл-) мучиться, терзаться.
Зына (зийна) прелюбодеяние, распутство.
Зыяда 1. избыточный, лишний // излишне, слишком много; 2. более, больше.

Иер-турман *собр.* седло и конская сбруя.
Изхар высказывание, изъявление; проявление, показ.

Ийбадат поклонение, почитание.

Ийзен кохия (*степная трава*).

Ийнар (инар) лирическая песня.

Ийсап (эсап) счёт.

Ийтелги сокол-сапсан.

Икрам вежливость, почтительность, уважительность.

Илгери 1. вперёд, впереди; 2. раньше, прежде.

Илтимас прошение, просьба.

Инкаьр отрицание, непризнание.

Интизар томительное ожидание.

Инъен верблюдница (*из Словаря оригинала*).

Иршивет см. **решвет**.

Ирийба (рийба) ростовщичество, лихоимство.

Иркилуьв (иркил-) робеть, смущаться.

Иркуьв робеть, смущение.

Исим (исми) имя.

Истев (исте-) хотеть, желать.

Ихсан благодетель, доброе дело.

Ишбу см. **ошбу**.

Йийдек название местности.

Йилиншик *здесь*: голень.

Йодур скакун.

Йора друг, товарищ, приятель.

Йорга иноходец.

Йылгын тамариск.

Йылдырым *здесь*: молния.

Йым см. **Ем**.

Йырак далеко; дальний, далёкий.

Кабынув (кабын-) *здесь*: воспламениться, загораться, вспыхивать.

Кавга *здесь*: кожаное ведро.

Кавмет прямизна.

Кавп (кавыф) опасность; опасение.

Кавым *здесь*: период времени, охватывающий конец октября и большую часть ноября.

Кавырсын птичье перо.

Кавыс ноябрь

Кадага насилие.

Кадагасыз добровольно, без принуждения.

Кадир I Всемогущий (*об Аллахе*).

Кадир II 1. достоинство, значимость, значение; 2. могучий, могущественный.

Кажынув (кажын-) упорствовать, упрямитесь.

Каза II беда, несчастье, бедствие.

Каза II исполнение, совершение религиозных предписаний (*молитва, пост, намаз и т.д.*).

Казба название реки (*из Словаря оригинала*).

Казый *здесь*: воин ислама, борец за веру.

Кайпы хитрость.

Кайпынув (кайпын-) хитрить.

Кайран см. **хайран**.

Кайтавыл кавалерийский набег.

Кайшан (кашан) когда.

Кайым стоящий, находящийся, существующий.

Какай диал. уважительное обращение к старшему брату, дяде; старшему по возрасту мужчине.

Калабалык 1. смута, волнения; 2. скандал.

Калдав поддержка, помощь.

Калет жалованная одежда (*одежда из дорогой материи, которой правители «со своего плеча» награждали подданных*).

Калша ковёр.

Камав (кама-) 1. набивать оскомину; 2. слепить глаза.

Камка парча.

Камтув (камты-) хватать, сжимать.

Камыр диал. текст

Кана I усилительная частица.

Кана (кала) II диал. ну-ка, а ну-ка.

Кандавыз колчан.

Канжыга торока (*у седла*).

Каниш (ханиш) дочь хана, царевна, принцесса.

Канъга название местности.

Канъгырув (канъгыр-) бродить.

Кап: **Кап тавлар** *миф.* горы, часто отождествляемые с Кавказскими.

Капкай ногайское название города Владикавказ.

Капсагай ущелье.

Капылдан (капылыстан) см. **гафил**.

Кара-боз тёмно-серый (*омасти лошади*).

Карадув *встречающееся в фольклоре географическое название*.

Кара-Дуван название лесистой местности.

Каражы (карашы) карачей (*придворный*).

Кара-Орман название лесистой местности.

Карасамыр название родника.

- Карашуьй** юрта.
- Каргы** ошейник (*из Словаря оригинала*).
- Карсак** зоол. корсак, степная лиса.
- Кары** I. часть руки ниже локтя.
- Кары** II. старик.
- Кары** III. чтец Корана.
- Карыж** см. **Харыж**.
- Кас (каса, касы)** I. выделяющийся особыми качествами; наилучший, отборный.
- Кас** II. драгоценный камень (*вставленный в кольцо, серьги*).
- Кас** III. враг.
- Каскарув (каскар-)** 1. смотреть прямо (*не боясь и не смущаясь*); 2. идти прямо, навстречу.
- Каснак** возвышенность, кряж (*из Словаря оригинала*).
- Каты: каты куьн** воскресенье.
- Катыран** смола, дёготь, колёсная мазь.
- Кашалай** ягнёнок.
- Каьбе** Кааба.
- Каьвир** см. **гаьвир**.
- Каьрет** карета.
- Каьтип** секретарь.
- Кебенек** пастушья войлочная накидка.
- Кедай (кедей)** 1. бедный, неимущий; бедняк; 2. юноша, подросток.
- Кедеге** задняя часть арбы.
- Ке союз (подчинительный)** что.
- Кегей** спица (*в колесе*).
- Кез** тупой конец стрелы.
- Кезев (кезе-)** приготовиться к выстрелу, приложив стрелу к тетиве лука.
- Кезек** очередь, черёд.
- Кек** мечь, затаённая обида.
- Келтайдар** ласковое обращение или упоминание мальчика или юноши.
- Кененуьв (кенен-)** наслаждаться, блаженствовать.
- Кенеттен** *здесь*: внезапно, неожиданно; скоропостижно.
- Кер** конь светлой масти с тёмной мордой.
- Керемет** I. 1. благородство, достоинство, 2. благородный, достойный.
- Керемет** II. чудо.
- Кериске** I. навес, шалаш, хижина; 2. решетка из камыша.
- Кериске** II. тетива.
- Кермен (керман)** крепость.
- Керпен** диал. кетмень.
- Керпенши** диал. земледелец.
- Кесене (кешене)** мавзолей, склеп.
- Кесперли** подобный *кому-л.*; имеющий схожий с *кем-л.* облик.
- Кефает (кефалет)** ручательство, поручительство; гарантия.
- Кизлев (кизле-)** прятать, скрывать, утаивать.
- Кимсе: аьр кимсе** кто-то, кто-нибудь, кто-либо, некто.
- Кинаьз** князь.
- Кире** *здесь*: плата за наём.
- Кирис** *здесь*: тетива.
- Кис** соболь.
- Кога** осока.
- Кожа (кожайын)** *здесь*: хозяин.
- Кожалык (хожалык)** *здесь*: хозяйство.
- Козалак (кодалак)** двухколёсная арба.
- Кол** *здесь*: войско.
- Колсандык** чемодан.
- Ком** содержимое верблюжьего горба (*из Словаря оригинала*).
- Конадил** см. **кунадил**.
- Коньласув (коньлас-)** беседовать, советовать, обсуждать какие-либо проблемы.
- Кор** *здесь*: закваска для изготовления кумыса.
- Корасан** Хорасан (*историческая область в Иране*); **корасан боьрк** высокая хорасанская шапка (*из Словаря оригинала*).
- Коржын (куржын)** перемётная сума.
- Кортпа** белуга (*рыба*).
- Кос** I. см. **хош**; **кос аваз** см. **хошаваз**.
- Кос** II. хижина, шалаш.
- Косаваз** см. **хошаваз**.
- Косавазшы** см. **хошавазшы**.
- Коштан** лысец, подхалим.
- Кояс** см. **куяш**.
- Когьгилдир** голубоватый, сизый.
- Кобь** аул, деревня, село.
- Кокь: коьк орай** высокая густая трава.
- Кокь-шубар (коьк-шыбар)** серый в яблоках (*омасти лошади*).
- Кокьшил** вид хищной птицы.
- Кокьлик** транспортное животное, лошадь.
- Кокьмей** горло (*из Словаря оригинала*).
- Кокьнек** кожаное ведро.
- Кокьнькер (коьнькир, кунькер)** титул турецкого султана.
- Кокьпек (коьбек)** собака.
- Кокь** см. **коьш** 2.
- Кокьш** 1. перекочёвка; 2. поставленная на телегу кибитка; крытая повозка (*из Словаря оригинала*).
- Куба** *здесь*: богатырь.
- Кубатал** краснотал.
- Кубаша** 1. смуглый; 2. светло-бурый (*о масти лошади*).

Кубылыма блестящий, переливающийся.
Кубылысув (кубылыс-) сиять, блистать; переливаться.
Кубырсув (кубырсы-) I. сверкать, блистать.
Кубырсув (кубырсы-) II. шевелиться всем телом.
Кузгын ворон.
Куй *здесь:* характер.
Куйыскан подхвостник (*часть сбруи коня*).
Куканълав (куканъла-) 1. важничать, чваниться; 2. кокетничать; *то же, что* **кокканълав (кокканъла-)**
Кулав (кула-) ввалиться, свалиться, повалиться; обвалиться, обрушиться.
Кулатув (кулат-) ввалить, свалить, повалить; обвалить, обрушить.
Кулаш маховая сажень (*мера длины*).
Кулпа купол (*из Словаря оригинала*).
Кулыклы *см.* хулыклы.
Кулыя (хулыя) фантазия, грёза.
Кумар *см.* хумар.
Кумсав (кумса-) хватать, сжимать.
Кунадил *вид хищной птицы*.
Кунан конь по третьему году.
Купшак (кыпшак) *одно из крупнейших в прошлом родоплеменных объединений ногайцев*.
Кур 1. *см.* **кор**; 2. *см.* **хур**; 3. ровесник, сверстник, друг детства.
Куралай *здесь:* лань.
Курма (хурма) финик.
Курт сушеный сыр (творог).
Курымсак скупой, жадный; скряга.
Курыш сталь.
Куткы подстрекательство.
Куяш солнце.
Куьбе кольчуга.
Куьдири склонённый, согбанный.
Куье (кие) святой, священный.
Куьзги зеркало.
Куьзев (куьзе-) стричь.
Куьзен хорёк.
Куьйме 1. неразборная юрта, установленная на повозке для знатных девушек и молодых женщин; 2. крытая повозка.
Куьйсев (куьйсе-) жевать (*о жвачных животных*); *то же, что* **куьйзев (куьйзе-)**.
Куьлик тип боевого топора с двумя лезвиями и длинной рукояткой.
Куьлли весь, вся, всё.
Куьр I. дружный.
Куьр II. ногайское название реки Куры (*из Словаря оригинала*).

Куьревке кольчуга.
Куьрен тёмно-рыжий (*о масти лошади*).
Куьрт *здесь:* табун, косяк, стадо, гурт.
Куьсуьв (куьси-) надоесть (*из Словаря оригинала*).
Кызгыш *зоол.* чибис.
Кызлар ногайское название города Кизляра и прилегающей к нему местности.
Кызыл-Уьйшик *название местности*.
Кызыр-Ильяс (Хызр, Хызыр-Ильяс, Кыдырлыяс) мусульманский святой, покровитель путников.
Кыйва (Хыйва) Хива (*город и историческая область*).
Кыйгаш *встречающееся в фольклоре географическое название*.
Кылавыз ногайское название реки Калаус.
Кылган ковыль.
Кылув (кыл-) делать, совершать.
Кынъыр кривой, изогнутый, выгнутый.
Кырал *здесь:* король, царь.
Кыргый ястреб.
Кыркын служанка; невольница; наложница.
Кысаслык срочность.
Кысса повесть, поэма.
Кыставыл тяжёлое положение; затруднение, трудное дело.
Кыял *см.* хыял.
Кыямет судный день, светопреставление.
Кыят *название ногайского племени*.
Лайык, лайыклы достойный, приличный.
Лал I. рубин.
Лал II. немой.
Лаьпекей чёлка (*из Словаря оригинала*).
Леббей выражение покорности.
Лаьззет 1. вкус, сладость; 2. удовольствие, наслаждение.
Лугат 1. словарь; 2. язык; 3. слово, выражение.
Мавыгув (мавык-) 1. заслушаться; 2. увлечься.
Магрийфет (маьрийфет) 1. знание, наука; 2. просвещение, образование.
Мажал 1. сила, мощь; 2. возможность; терпение.
Мажар большая длинная телега.
Мазлум угнетённый, угнетаемый.
Майтак *см.* байтак.
Майырылув (майырыл-) гнуться, сгибаться.
Макал пословица.

- Максан** встречающееся в фольклоре географическое название.
- Макыл (макул)** одобрение, согласие.
- Малай** разг. мальчик (от русск. малой).
- Малат** название озера.
- Малкылдав (малкылда-)** сиять.
- Мана** усадьба, двор (из Словаря оригинала).
- Манара (минара)** минарет.
- Манашы** ногайское название реки Маныч (из Словаря оригинала).
- Мань I.** окрестность, пространство вокруг кого-либо или чего-либо.
- Мань II.** промежуток времени, соответствующий какому-либо периоду суток или времени нахождения светила в определённых частях неба.
- Мангыт (мангыт)** название ногайского племени.
- Мангышлак** плато Мангышлак.
- Марав (мара-)** устремляться, стремиться.
- Мардана** мужественно, по-мужски, благородно (как подобает мужчине).
- Маржан** коралл.
- Масак I.** острый конец стрелы, наконечник стрелы.
- Масак II.** встречающееся в фольклоре географическое название
- Мат** 1. изумление; недоумение; 2. унижение.
- Матав (мата-)** сравнивать (из Словаря оригинала).
- Махалле** квартал; приход.
- Махрым** 1. обездоленный; 2. покойный, умерший.
- Махшар** рел. 1. Страшный суд; 2. место, где соберутся люди в день Страшного суда; 3. перен. собрание людей, суматоха, столпотворение.
- Маьвле** эпитет Аллаха.
- Маьлим** здесь: известно, известный.
- Маьлимнама (маьлимнаьме)** донесение, депеша; докладная записка.
- Маьлле** см. махалле.
- Маьнжи** одно из названий калмыков.
- Маьньги** вечный; вечно.
- Маьрт (мерт)** благородный.
- Маьселен** напиример.
- Маьшийн** машина, автомобиль.
- Медев** 1. опора, поддержка; 2. мочь, сила.
- Медет** помощь, поддержка; **ай (эй) медет** возглас сожаления.
- Медеткаьр (медеткер)** помощник.
- Мейит** мертвец, покойник; труп.
- Мелте** фитиль.
- Мерке** мерка.
- Мессеп** достояние.
- Мешин** обезьяна.
- Мийшаьрий** кукурузный хлеб (из Словаря оригинала).
- Миннет** просьба.
- Минь (мынь)** тысяча.
- Мисаьпир** странник, путник; гость.
- Мискин** жалкий, беспомощный, несчастный.
- Мисли** см. мыслы.
- Моьир (моьр)** печать.
- Муаллим** учитель, преподаватель.
- Мунажат** 1. мольба; 2. религиозный гимн, псалом.
- Мунь (мынь)** тысяча.
- Мурт** кончики усов.
- Мурын (бурын)** нос.
- Мухтасар** 1. краткий, сокращённый; 2. краткое изложение.
- Муьир (моьр)** печать.
- Муьмен (муьмин)** правоверный, мусульманин.
- Муьнь** см. мунь.
- Муьшкил** 1. трудный, тяжёлый, затруднительный; 2. сложная загадка (из Словаря оригинала).
- Мынар** мгла.
- Мыс** 1. мускус; 2. особые благовония, изготовляемые с применением мускуса.
- Мыслы** мускусный.
- Мыскал** мера веса, равная 4,095 г.
- Мыя** солодковый корень.
- Наз** кокетство, жеманство, каприз.
- Найып** наместник, заместитель // замещающий.
- Накыш (нагыс)** вышивка, орнамент, узор.
- Налат (наьлет)** проклятие, проклятый.
- Нап** керосин.
- Нар I.** одnogорбый верблюд (из Словаря оригинала); **касы нар** одnogорбый верблюд, выделяющийся особой силой и выносливостью; см. также **касы, уьлек, кас уьлек**.
- Нар II.** гранат.
- Наралма** гранат.
- Насыр** защитник.
- Нахак** несправедливый, незаконный.
- Наьвмет** благо, благодать.
- Наьжес (нежес)** экскременты.
- Наькес (некес)** мерзавец.
- Наьлбек** блюдец, тарелочка.
- Наьристе (наьристе)** младенец, маленький ребёнок.

- Небий** пророк.
Немере внук.
Немис (немес) немец, немка.
Непси см. нефис.
Несил потомство; происхождение; порода.
Нете (не эте) почему?
Нефис (нефси) страсть; алчность; невоздержанность.
Нияз *здесь*: подачка (из *Словаря оригинала*).
Нокат (нокта) точка.
Нокырат вид огнестрельного оружия.
Ноггер воин личной охраны влиятельного лица.
Нув густой лес (из *Словаря оригинала*).
Нысап основа.
- Ода** 1. комната; 2. юрта, служившая переносной мечетью и (или) мусульманской духовной школой.
Оймыр низменное место (из *Словаря оригинала*).
Ока позумент (золотое или серебряное шитьё).
Олжа добыча, трофей.
Ор ров, канава.
Орай локон; **коьк орай** см. **коьк**.
Орда *здесь*: юрты ханов, биев и мурз (из *Словаря оригинала*).
Оркала ногайское название крепости и города Перекоп в Крыму.
Орып ногайское название реки Уруп.
Орысуьй неофициальное название аула Теркли-Мектеб.
Осув (осы-) хлестать, стегать.
Отав небольшая неразборная юрта (из *Словаря оригинала*).
Ошбу (ошпу) соответствует современному «сось» этот, этот самый.
Обгит наставление, внушение.
Обгитлев (обгитле-) убеждать, уговаривать.
Обзек ручей; рукав реки, протока.
Обким 1. приговор; 2. приказ, повеление; 2. власть.
Обньшень только, исключительно; **обньшень этке киюв** надевать (*напр.*, кольчугу) на голое тело.
Обсек ссора (из *Словаря оригинала*).
Обсесуьв (обсес-) ругать; ругаться, ссориться (из *Словаря оригинала*).
Обтири 1. о, об, про; 2. затем, потом; 3. за, из-за, после.
- Пайтахт** столица.
Палшы (балшы) гадалщик, гадалка.
- Паний (фьяне)** бранный, тленный, преходящий.
Пара деньги; монета.
Паралав (парала-) разбивать, разрубать, делить на части.
Парман (ферман) указ, приказ, повеление.
Парсы см. **фарсы**.
Паршалав (паршала-) делить на части, разрывать на куски.
Пасыл время года, сезон.
Паш I. явный, гласный.
Паш II. главенствовать, хозяйничать, распоряжаться.
Пашман печальный, грустный.
Паьйим сообразительность, пронциательность.
Паьлен (баьлен) такой-то, такое-то, некто.
Паьленше (баьленше) 1. столько-то; 2. такой-то, некто.
Паьрзент ребёнок, дитя.
Пери фея, пери.
Периште ангел.
Петне (питне) смута, мятеж, заговор, беспорядки.
Пикир мысль.
Пул деньги, монеты.
Пуш 1. ничто, пустота; 2. пустой; **пуш этсгубить**, уничтожить; растратить, разбазарить; **пуш бол-** пропасть.
- Раббы** господь.
Рас правильно, верно.
Раслык правильность, правдивость.
Раьхийм милосердие, милость.
Решвет взятка.
Ришивет см. **Решвет**.
- Саба** сосуд для хранения кумыса.
Сабак урок.
Савда (саьвде) сделка; торг; торговля.
Савкат подарок.
Савыр (савры) круп, зад; крестец; **савры келди** подвернулась удача.
Сагак часть горла под подбородком.
Сада 1. звук, голос, отзвук, отклик; 2. весть, слух.
Садак колчан.
Садд преграда, твердыня.
Садды (саьде) простой, несложный.
Сазаган 1. стихия; 2. дракон, змей.
Сайсы безусловно.
Саклав стражник, дружинник.
Сал плот.
Салам-хат письмо-приветствие.

- Самар** ногайское название реки Самары.
- Сан** десять тысяч; некое большое количество.
- Санагат (санаат)** 1. искусство; 2. ремесло, профессия, занятие; 3. промышленность, индустрия.
- Сандал** наковальня.
- Санобар** сосна; ель.
- Сапа см. Сафа.**
- Сапалдас** вид копы со специальным крюком на конце.
- Сар** здесь: царь.
- Сарай** дворец.
- Саран** жадный.
- Саркыт** остатки пищи после почтенных людей, которыми угощают других.
- Сарт** название осёдлых узбеков.
- Сарув (сары-)** I. наматывать, оборачивать.
- Сарув (сары-)** II. мочиться (*о собаке*).
- Сарысын** название местности
- Сафа** наслаждение, удовольствие; радость
- Сафар** поездка; путешествие; поход.
- Саяк** шалолай, бездельник; повеса.
- Саядеп** 1. перламутр; 2. пуговица.
- Саяксин** название ткани.
- Саялем (салам)** приветствие.
- Саялем-хат см. салам-хат.**
- Саялесер** рубаха, надеваемая под кольчугу.
- Саянгат (санат)** искусство.
- Саяне** год.
- Саянет** советник.
- Саярвер** 1. глава, властитель; 2. выдающаяся личность.
- Саярдар (сардар)** полководец, военачальник.
- Сейит (шейит)** погибший в борьбе за веру, за правое дело; шахид.
- Сейран, сейранлык** увеселительная прогулка.
- Селпи** дряблый, вялый (*напр. о коже лица*).
- Селтен** олениха (*из Словаря оригинала*).
- Сенкер** окоп; укрытие.
- Сене см. саяне.**
- Семсер** вид сабли ближневосточного образца.
- Сеп** помощь; польза, выгода.
- Сепер см. сафар.**
- Сепли** название местности.
- Серкев** разг. церковь; здесь: фасад мечети.
- Серсан** замешательство.
- Сой** род, клан.
- Сокта** учащийся мусульманской духовной школы.
- Солтан** титул принца из рода чингизидов.
- Сом** рубль.
- Сорув (соры-)** спрашивать, спросить; *то же, что сорав (сора-)*.
- Сольтик** слабый, никчёмный мурза (*из Словаря оригинала*).
- Суал** вопрос.
- Сувнак** кариес.
- Сувсар** зоол. куница.
- Сувсылдав (сувсылдав)** шелестеть.
- Сувыр** сурок, тарбаган.
- Сук** сглаз (*из Словаря оригинала*).
- Сулх** мир (*заключаемый воюющими сторонами*).
- Сунькар** зоол. кречет.
- Супра (сыпыра)** невысокий столик.
- Сурык** шест.
- Сустав (суста-)** задумавшись, смотреть в одну точку (*из Словаря оригинала*).
- Суьяыл см. Суал.**
- Сутье** здесь: мягкая плоть ниже рёбер (*из Словаря оригинала*).
- Суьем** пядь (*мера длины*).
- Суййиниш** 1. ногайское название реки Сунжи; 2. ногайское название крепости и возникшего на её основе города Грозного (*из Словаря оригинала*).
- Суьныги** копьё.
- Суьре** штык.
- Сыбанув (сыбан-)** закатывать рукава.
- Сыгалав (сыгала-)** подсматривать, подглядывать.
- Сыдырув-Арка** название местности.
- Сыжувыт** название племени.
- Сылув-Тоеь** название местности.
- Сыншы** прорицатель, знахарь; знаток народных примет, природных явлений, животных, свойств растений и др.
- Сыр** ногайское название реки Сырдарьи.
- Сыра** ряд, строй.
- Табыр см. дабыр.**
- Табыт** гроб; носилки для переноски покойника.
- Табын** скопление всадников, людей; толпа.
- Тавап (таваф)** ритуальное хождение вокруг Каабы во время хаджа.
- Тавшан** заяц.
- Тага** подкова.
- Тагат (таат)** послушание, покорность.
- Тагзым (таьзим)** поклон.
- Тагрийф (тагрийп, тагрып, тагырып, таьриф)** словесное описание внешности (*предмета, объекта*).
- Тазы: тазы ийт** борзая собака.

- Тай** I. подобный, равный; пара, чета, под стать.
- Тай** II. десять куплетов.
- Тайлак** верблюжонок по третьему году.
- Такдир (тагдер)** предопределение, рок.
- Таксырлы** виноватый, виноват.
- Такт** см. **тахт**.
- Такыр** ровное голое место без какой-либо растительности.
- Там** стена.
- Тамаган** к, под
- Тапкана (тапкане)** см. **куйме** (из Словаря оригинала).
- Тарлан** канюк (*хищная птица*).
- Тарк (тарык)** 1. путь, дорога; 2. способ, метод.
- Тасмурын (тасбурын)** название местности.
- Таспа** лента.
- Татавыл** канал.
- Татырлав** 1. солончак; 2. небольшое озеро в солончаковой местности.
- Тахт (так)** трон, престол.
- Табын** врач.
- Таблейсиз** несчастный.
- Тебинги** потник (*подкладывается под седло*).
- Тегиз** здесь: поровну
- Теким** *послеслог*, соотв. аффиксу *-тай/-тей, -дай/-дей* и послеслогу *кимик ~ кибик*.
- Текирар (текрар)** 1. повторение, многократность; 2. повторно, многократно; 3. снова, опять.
- Телеген** телега.
- Темирхан-Шора** ногайское название г. Буйнакса.
- Тен** I.1. ногайское название реки Дон.
- Тен (ден)** II. тело, плоть; 2. носилки (из Словаря оригинала).
- Тенъеруьв (тенъер-)** сравняться, стать равным.
- Тенъесуьв (тенъсел-)** качаться, шататься.
- Тепки** название местности.
- Теприж (тепреш)** название народного календарного праздника.
- Терк** I.: **терк эт-** отрезаться, отказываться.
- Терк** II. ногайское название реки Терек.
- Теруьв(тери-)** собирать, набирать.
- Тоба (тевбе)** раскаяние, покаяние.
- Тога** кольцо (*носили в носу в качестве украшения*); см. тж. **алка 2**.
- Тогын** обод (*колеса*).
- Токат** защёлка.
- Толанув (толан-)** прохаживаться.
- Томар** глыба, ком.
- Топ:** топ аяк хромой.
- Топхана** артиллерийский парк, арсенал.
- Тор** западня, ловушка, силки (из Словаря оригинала).
- Торлав (торла-)** 1. устраивать западню, ставить ловушку, расставлять силки; 2. окружать, обкладывать, оборачивать; 3. обшивать.
- Тотам** см. **тутам**.
- Тоббел** со звёздочкой на лбу (*о животных*).
- Тобре** I. суд.
- Тобре** II. 1. вельможа, сановник, аристократ; 2. господин (*вежливое обращение*).
- Тув** флаг, знамя (из Словаря оригинала).
- Тувлав** см. **дувлав**.
- Тувлак** см. **дувллак**.
- Тувылга (тувылга)** боевой шлем.
- Тувыр** специальная рукавица, на которую сажали ловчих птиц (из Словаря оригинала); см. тж. **уялы берк**.
- Тувырлык** войлок, которым снаружи покрывали юрту; войлочная попона.
- Тузак** западня, ловушка, силки.
- Туйгын** ястреб.
- Тулан** мох.
- Тулык** бурдюк.
- Тулмышак** коса (*заплетённые волосы*).
- Тумар** см. **тымар**.
- Тумсык морда (животного)**
- Турман** см. **иер-турман**.
- Тус** 1. отрезок времени, период (*жизни, деятельности или правления какого-либо влиятельного лица; действия какого-либо закона и т.д.*); 2. место перед кем-л., чем-л.
- Тутам** мера длины, равная ширине ладони.
- Тутынув (тутын-)** приниматься за что-л., начинать какое-л. дело.
- Тутырык** поддержка; опора.
- Туюв(туй-)** 1. чувствовать, ощущать; 2. слышать; 3. испытывать (*напр., беспокойство*).
- Туббек** ружьё (из Словаря оригинала).
- Туввел (туьгел)** целый, полный; целиком, полностью.
- Туьмен** 1. десяти тысячное войско; 2. десятирублёвая монета или купюра, десять рублей.
- Туьневги (туьнеги, туьнегуьнги)** вчерашний.
- Туьнлик (туьнник)** кусок войлока, которым для сохранения тепла на ночь

закрывается отверстие в центре купола юрты, служащее для выхода дыма из очага.

Туьрен лемех (плуга).

Туьрме тюрьма.

Туьсленув (туьслен-) останавливаться на отдых.

Тымар амулет, талисман.

Тынык чистый, отстоявшийся (о жидкости).

Тырымтай коршун.

Увайым см. **вайым**.

Увык жерди, служащие основой купола юрты.

Углан (улан) парень.

Угыры вор.

Урым I. спиртной напиток (из *Словаря оригинала*).

Урым II. 1. Европейская часть Османской империи; территория, населённая греками; 2. грек, гречанка.

Урыхсат (рухсат) разрешение.

Усынув (усын-) предлагать, подавать.

Ушбу см. **ошбу**.

Ушпа: ушпа шарлак мезонин.

Ушпу (ушпы) см. **ошбу**.

Уялы: уялы берк специальная рукавица, на которую сажали ловчих птиц; см. тж. **тувыр**.

Уьгит см. **оьгит**.

Уьйрек дикая утка.

Уьким см. **оьким**.

Уьлек верблюд-самец; **кас уьлек** верблюд, выделяющийся особой силой и выносливостью (из *Словаря оригинала*); см. тж. **касы**; **касы нар**.

Уьмийд (уьмит) надежда.

Уьркер (Уьлкер) созвездие Плеяды.

Уьсесуьв см. **оьсесуьв**.

Уьстел стол.

Факыр см. **пакыр**.

Фал (бал) гадание.

Фалшы (балшы) гадальщик, гадалка.

Фарсы персидский.

Фетне (питне) смута, мятеж, заговор, беспорядки.

Фикир см. **пикир**.

Хавф (кавыф) опасность; опасение.

Хад граница, рубеж, предел.

Хазирде ныне, в настоящее время.

Хайран 1. вызывающий удивление, изумление; **хайран бол-** удивляться, изумляться; 2. вызывающий жалость; **хайран басым** бедная моя головушка.

Хак см. **ак**.

Халийфе халиф.

Ханеке (ханьке < ханийке) дочь хана, царица, принцесса.

Ханий ханша, жена хана.

Ханша см. **ханий**.

Ханым 1. см. **ханий**; 2. госпожа (вежливое обращение).

Харыж 1. дань; налог; 2. разг. прибыль, доход.

Хас I. см. **кас** I.

Хас II. присущий, свойственный.

Хат 1. письмо; 2. почерк; линия, полоса.

Хата (хате) ошибка; погрешность; изъян.

Хазьрет величество; **кан хазьрет** (хазьрет-лери) ханское величество.

Хазьриф (азьриф) буква.

Хошаваз литературно-фольклорный жанр.

Хошавазшы исполнитель песен в жанре хошаваз.

Хоштарлык страстность.

Хулк (хулык) характер, нрав, натура.

Хуллас (хуллаш) коротко, кратко, вкратце; одним словом.

Хумар (кумар) томный.

Хур: хур кызы райская дева, гурия.

Хуьриет (хуьриетлик) свобода.

Хыйвалы хивинец, житель Хивы.

Хыйжалет стыд, смущение, застенчивость.

Хылап противоречие.

Хыял 1. фантазия, мечта, грёза, иллюзия; 2. воображение.

Хыянат измена, предательство.

Хыянатшы изменник, предатель.

Шабак вобла.

Шабувыл внезапное нападение; кратковременный военный поход; набег с целью захвата скота, рабов и других материальных ценностей.

Шагарак (шаньырак) отверстие в центре купола юрты, служащее для выхода дыма из очага.

Шагырмак туча, облако (из *Словаря оригинала*).

Шай пять копеек.

Шайда (шайде) народный поэт и сказитель, сочинявший и исполнявший произведения, преимущественно лирического характера.

- Шам** свеча.
- Шамхал** титул правителя Тарковского шамхальства (*феодалное владение в Дагестане*).
- Шамырганув (шамырган-)** воодушевляться.
- Шапак (шафак)** 1. заря, рассвет, зарево, зарница; 2. блеск, сияние.
- Шапшак** деревянный бочонок, кадушка (*из цельного куска дерева*).
- Шаралав (шарала-)** предпринимать меры; осуществлять какую-л. деятельность.
- Шара** мера, средство (*противодействия чему-либо*); мероприятие.
- Шарап** вино.
- Шарлак** 1. этаж; 2. высокая остроконечная крыша.
- Шаршав (шарша-)** утомляться, уставать.
- Шат** стул, табуретка.
- Шатал** подставка для ружья при стрельбе в лежачем положении (*из Словаря оригинала*).
- Шатув (шаты-)** надевать путы.
- Шаша (шашалык)** большая дорога.
- Шашбав (шашпав)** лента, вплетаемая в косичку; **кызыл шашбав** *заплетённая в косичку красная лента служила знаком принадлежности к роду чингизидов*.
- Шашув (шаш-)** теряться, приходиться в замешательство; **акылдан шаш-** терять рассудок; *то же, что сасув (сас-)*.
- Шаьвлеленуьв (шаьвлелен-)** излучать свет; *то же, что саьвлеленуьв (саьвлелен-)*.
- Шайит (шаат)** свидетель.
- Шайфий** шафиит, шафиитский.
- Шек** край, предел, граница.
- Шекилли (секинли)** подобный; подобно.
- Шелебий** *почётное звание мусульманских учёных, представителей творческой интеллигенции, образованных людей*.
- Шелкиншек (шенгилшек)** качели.
- Шемиршек** хрящ.
- Шереке** чашка.
- Ширги** подкладываемый под седло кусок войлока (*из Словаря оригинала*).
- Ширинлик** сладость.
- Шобытлы** река в Ногайской степи.
- Шок** много.
- Шоклы** с кистями из бахромы.
- Шолпан** Венера, утренняя звезда.
- Шонгыр** калмыцкое племя.
- Шошы (сосы)** этот, эти.
- Шора** воин, дружинник.
- Шоьрек** лепёшка, чурек.
- Шуга** сукно.
- Шуьюв (шуьй-)** 1. запускать, спускать (*ловчую птицу, воздушного змея и т.д.*); 2. метать, бросать вверх.
- Шылавыш (сылавыш)** женское головное украшение.
- Шылатув (шылат-)** мочить, намочить, промочить.
- Шылбыр** *здесь*: повод для привязи лошадей.
- Шын (шынъ)** фарфор.
- Шын-Машын** собирательное название северного (Шын) и южного (Машын) Китая.
- Шынгыз** Чингиз хан.
- Шынгырав** очень глубокая яма, глубокий колодец (*из Словаря оригинала*).
- Шыпа** 1. исцеление, выздоровление; 2. лечебное средство, снадобье.
- Ыктыяр** *см. ыхтыяр.*
- Ыкырар (ийкырар)** клятва, обет.
- Ылав** 1. необъезженная, неприрученная к верховой езде лошадь (*из Словаря оригинала*); 2. верховая или рабочая лошадь.
- Ылаж** средство (*лекарственное*).
- Ылашын** *см. лашын.*
- Ынтызар** *см. интизар.*
- Ырас** совпадение.
- Ысбат (ыспат)** доказательство.
- Ыхгыйбар** почёт, уважение, престиж.
- Ыхтыяр** самостоятельность; воля, свобода.
- Ышбу (ышпу)** *см. ошбу.*
- Ышык** свет.
- Эден** пол (*в даме, в юрте*).
- Эзуьв: эзуьв кагув (тартув)** *восточное приветствие, а также жест, выражающий покорность, почтение или признательность, заключающийся в прикладывании к груди ладони правой руки с одновременным поклоном*.
- Элесте** ногайское название реки Элисты и прилегающей к ней местности.
- Эмбекши** труженик.
- Эменшер** 1. молодое дубовое деревце; 2. дубовая роща, дубняк.
- Эмершен** *см. эменшер.*
- Эмиренуьв (эмирен-)** устремляться.
- Энар** *см. ийнар.*

Эндирей центр феодального владения в Дагестане (*ныне кумыкское селение в Хасавюртовском районе*).

Энши наследство; доля от наследства.

Энъгил (энъил) низина.

Энълик румяна.

Эньренуьв (эньрен-) стонать.

Эньсе *анат.* 1. часть спины между лопатками; 2. затылок.

Эргежейли карли

Эргенек деревянная решётка (*из Словаря оригинала*).

Эрди устаревший книжный вариант слова «эди».

Эрек верблюдица.

Эрен муж, герой, воин.

Эрмели-Буйрат название местности.

Эрмен название гористой местности.

Эртис (Эртиш) ногойское название реки Иртыш.

Эсир (есир) пленный.

Юбав (юба-) уставать, утомляться (*из Словаря оригинала*).

Юбатув (юбат-) утешать, успокаивать.

Ювсав (ювса-) отдыхать.

Югинуьв (югин-) кланяться, согнув колени и скрестив руки на груди.

Югируьв (югир-) бегать, бежать; *то же, что ювырув (ювыр-)*.

Юлди (юлде) добыча, трофей; приз, награда.

Юпар (юфар, йыпар) аромат.

Яббар (жаббар) могущественный, могучий (*эпитет Аллаха*).

Яв 1. враг; 2. вражеское войско; 3. бой, сражение.

Явдыргоьз с блестящими, искрящимися глазами.

Яв-ярак оружие.

Явхар драгоценный камень; драгоценность.

Явыр неверный, немусульманин.

Ягдай 1. польза, выгода, интерес; 2. положение, ситуация.

Язмыш судьба.

Язы степь (*из Словаря оригинала*).

Язык 1. сожаление; 2. жаль, жалко, обидно.

Яйдак *здесь*: без седла.

Яйкалув (яйкал-) колыхаться, раскачиваться.

Ялав I знамя, флаг, стяг.

Ялав II кнут, нагайка.

Ялан (ялань) все, сплошь.

Ялбарув (ялбар-) умолять, упрашивать.

Ялкын колышки по бокам арбы, служащие опорой для кузова.

Ялман *травя, растущая на солончаках*.

Ялтарув (ялтар-) увернуться, увильнуть.

Ялтырав (ялтыра-) блестеть, сверкать; *то же, что йылтырав (йылтыра-)*.

Ямгыет (жаьмиет) общество.

Янакам *уважительное обращение к старшему брату, дяде; старшему по возрасту*.

Яндавыр 1. сподвижник, напарник; 2. пристражная (лошадь).

Яннем (яханем) ад, преисподняя.

Янув (яны-) точить (нож, топор).

Янышым *ласковое обращение*: душенька моя.

Яньылтна скороговорка.

Япан степь.

Япы облик, вид, внешность.

Яр: яр эт- (сал-) объявлять, объявить (*см. т.ж. ярлав*); **яр бол-** становиться известным.

Ярак оружие.

Яракшы лекарь, знахарь.

Яран подхалим.

Яраткан Творец, Создатель, Аллах.

Ярлав (ярла-) объявлять, объявить.

Ярлашы название реки (*из Словаря оригинала*).

Ярлыкав (ярлыка-) смиростивиться, простить.

Яршы глашатай.

Яры половина; **яры коньил** нерешительный.

Ярын (ярынгысы) на следующий год, в следующем году.

Ясавыл I 1. придворный распорядитель; 2. заместитель военачальника.

Ясавыл II способ построения войска.

Ястанув (ястан-) подкладывать *что-л.* под голову.

Ясы широкий, просторный.

Ят память, воспоминание.